

**DEBRECENI REFORMÁTUS HITTUDOMÁNYI EGYETEM
DOKTORI ISKOLÁJA**

**RETKES ATTILA: *UNITÁRIUSOK BUDAPESTEN.
EGY ERDÉLYI TÖRTÉNELMI EGYHÁZ A FŐVÁROS VALLÁSI ÉLETÉBEN
(1869-1949)***

Doktori (PhD) értekezés az egyháztörténet tárgykörében

Témavezető: dr. Molnár János

Budapest, 2017

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
1. TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK	7
1.1. Unitáriusok a mai Magyarország területén a 16–18. században	7
1.2. Az unitáriusok megjelenése Pest-Budán (1868/69)	13
1.3. Az első pest-budai unitárius istentisztelettől a leányegyházközségig	16
2. A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG ELSŐ KORSZAKA (1876–1899)	22
2.1. Az anyaegyházközséggé alakulás folyamata (1876–1881)	22
2.2. Jókai Mór és az unitáriusok	26
2.3. Derzsi Károly lelkészi szolgálata (1881–1895)	30
2.4. A budapesti unitárius egyházközség templomának építése és felszentelése	36
2.5. Gál Miklós budapesti lelkészi szolgálata	44
3. A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG MÁSODIK KORSZAKA (1899–1948)	49
3.1. A templomos ingatlan helyzete: pereskedés és megoldás	50
3.2. Az Unitárius Füzetek indítása	51
3.3. Székely Ferenc másodgondnok miniszteri kinevezése	52
3.4. Bedő Albert gondnok – az „erdészipolitikus”	53
3.5. Menekült lelkészek, kántorok és tanítók segélyezése (1916)	54
3.6. Trianon után: az egyházközség kényszerű szervezeti átalakítása	55
3.7. Batthyány Ilona grófnő hagyatéka	56
3.8. Bartók Béla és az unitáriusok	59
3.9. Zsidókérdés a Budapesti Unitárius Egyházközségben (1939–1944)	61
3.10. Kelemen Béla rendőrkapitány egyházzolgálata	63
3.11. Barabás István (1876–1952) egyházzolgálata	68
3.12. Szent-Iványi Sándor (1902–1984), a lelkész, író és teológus	84
4. JÓZAN MIKLÓS LELKÉSZ, PÜSPÖKI VIKÁRIUS EGYHÁZZSZOLGÁLATA	90

4.1. Józán Miklós (1869–1946): pályakép	90
4.2. Józán Miklós polgárdi egyházzolgálatára (1890–1893)	95
4.3. Személyes mozzanatok, dokumentumok Józán Miklós budapesti egyházzolgálatának (1899–1941) évtizedeiből	97
4.3.1. A kezdeti évek	97
4.3.2. Felekezeti havilap indítása (1922)	98
4.3.3. Az 1925. évi amerikai látogatás	99
4.3.4. A negyvenéves lelkészi jubileum megünneplése	100
4.3.5. Búcsú a budapesti hívektől	101
4.4. A magyarországi unitárius egyházrész irányítása	102
4.4.1. A Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség megalakulása	103
4.4.2. A Duna–Tiszamenti Egyházkör (IX. esperesi kör) működése: 1902–1920	107
4.4.3. A Püspöki Vikáriátus tevékenysége: 1920–1941	111
4.4.3.1. A szervezeti átalakítás gyötrelmes évei	111
4.4.3.2. Az Unitárius Egyházi Igazgató Tanács működése	113
1. Kelemen Béla egyházzervezeti reformjavaslatai	114
2. Kincses László lelkész fegyelmi ügye, nyugdíjazása	115
3. Dr. Tóth Györgynek a Püspöki Vikáriátussal szembeni kritikája	116
4. Az Unitárius Iratmisszió létrehozása	117
4.4.3.3. A Püspöki Vikáriátus utolsó évei (1937–1940)	118
4.4.4. A magyarországi unitárius egyházzervezet Józán Miklós püspökké választásától a kommunista diktatúráig (1942–1948)	122
5. A BUDAPESTI UNITÁRIUS MISSZIÓHÁZ TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG	124
5.1. Építészeti és irodalmi előzmények	124
5.2. Az Unitárius Misszióház alapítása	125
5.2.1. Csiki Gábor életrajza	125
5.2.2. Csiki Gábornak a Misszióházon kívüli magyarországi egyházzolgálatára – a dokumentumok tükrében	126
5.2.3. Csiki Gábor és a Budapesti Unitárius Misszióház	132
5.3. A templom és a diákokotthon	137
5.4. A Misszióház további aktivitásai a II. világháborúig (1929–1943)	140
5.5. A Misszióház önállósulási törekvései, a Duna–Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség megalapítása	142

5.6. Végjáték, államosítás 148

6. A PESTSZENTLŐRINCI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1949-IG 150

6.1. Előzmények: szórványélet Pestszentlőrincen 150

6.2. Pethő István élete és egyházzolgálata 151

6.3. Pethő István Pestszentlőrincen kívüli tevékenysége – a dokumentumok tükrében 153

6.4. A pestszentlőrinci unitárius templom építése és felszentelése 158

7. UNITÁRIUS EGYHÁZTÁRSADALMI SZERVEZETEK BUDAPESTEN (1901–1944) 166

7.1. Perczelné Kozma Flóra élete és egyházzolgálata 166

7.2. A Budapesti Dávid Ferenc Egylet 172

7.3. A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület 178

7.4. A Magyar Unitárius Nők Szövetsége 180

7.5. A Perczelné Kozma Flóra Unitárius Leányegyesület 183

7.6. Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre 185

ÖSSZEGZÉS 188

ABSTRACT 193

FELHASZNÁLT IRODALOM 198

BEVEZETÉS

A Budapesti Unitárius Egyházközség aktív tagjaként, majd presbitereként csaknem egy évtizede kezdtem érdeklődni felekezetünk magyarországi (Erdélyen kívüli) történelme, egyházközségünk múltja iránt. Hamarosan rá kellett döbennem, hogy a téma gyakorlatilag teljesen feltáratlan: Kelemen Miklós lelkész (1925–2009) néhány rövid, ismeretterjesztő jellegű írását leszámítva sem egyház-, sem művelődéstörténeti publikációk nem születtek e tárgykörben. A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének közgyűjteményében tanulmányozni kezdtem a viszonylag gazdag levéltári dokumentációt és a felekezeti sajtót. Arra a következtetésre jutottam, hogy a budapesti unitárius közösség létrejöttét és fejlődését két tényező határozta meg. Az egyik a történelmi-politikai szükségszerűség: az első budapesti unitáriusok olyan tisztviselők és családtagjaik voltak, akik az 1867. évi Kiegyezés nyomán létrejött Osztrák-Magyar Monarchia új közigazgatási struktúrája miatt költöztek Budapestre, hogy a fővárosban vállaljanak hivatalt. A másik tényező a felekezettörténeti folyamatokban részt vevő, kulcsszerepet vállaló személyiségek karaktere: teológiai és kulturális felkészültsége, személyiségjegyei.

Amikor 2010-ben a téma tanulmányozása addig a döntésig jutott, hogy a budapesti unitarizmus története megérdemelné egy doktori disszertáció szintű kutatást, már felsejlettek a formai keretek is. Dolgozatom szerkezetét az említett felismerés – a politikai/közigazgatási/művelődéstörténeti kontextus, illetve az „emberi tényező” domináns szerepe – határozta meg. Mindvégig törekedtem a történelmi háttér kellően részletgazdag ábrázolására, illetve igyekeztem megragadni azt a speciális kontribúciót, amellyel magyarországi (és részben erdélyi) egyháztörténelmünk jeles szereplői felekezetünk budapesti közösségét gazdagították, fejlődését elősegítették.

Ezúton mondok köszönetet dr. Gaál Botond professzornak, a Doktori Iskola korábbi vezetőjének, aki kezdettől bátorított, hogy (zene)történészként megszerzett tizenöt éves tudományos és kutatás-módszertani tapasztalatomat egy másik diszciplínában, az egyháztörténet területén is érdemes lenne hasznosítani. Gaál professzor személyes döntése volt, hogy világi személyként, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem három féléves teológia minor képzésének elvégzése után megkezdhettem doktori tanulmányaimat. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, dr. Molnár Jánosnak, aki racionális, lényeglátó tanácsaival, türelmével és buzdításával igen jelentős mértékben segítette munkámat. Hálás

vagyok dr. Fekete Károly püspök úrnak, hogy „muzsikus kollégájaként” mindenkor szeretettel fogadott az általa rektorként irányított intézményben. Köszönöm Baráth Béla Levente, Gonda László, Kustár Zoltán és Németh Áron tanár uraknak, hogy a hároméves doktori képzés alatt eligazítást nyújtottak s gazdagították ismereteimet az egyháztörténet, a felekezeti ismeret, az Ószövetség és a héber nyelv terén. Unitárius közösségemből köszönetet szeretnék mondani Bálint-Benczédi Ferenc püspök úrnak, aki ritka találkozásaink alkalmával őszinte érdeklődéssel, sőt kíváncsisággal fordult választott témám felé. Köszönettel tartozom a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet azon unitárius tanárainak – Czire Szabolcsnak, Koppándi Botondnak és Kovács Sándornak –, akikkel doktori tanulmányaim és kutatásom során kapcsolatba kerültem. Köszönet illeti a három jelenlegi budapesti unitárius lelkészt – Dr. Szent-Iványi Ilonát, Kászoni-Kövendi Józsefet és Léta Sándort –, aki szimpátiával figyelte, olykor gyakorlati tanácsokkal segítette munkámat. Köszönöm Orbán Erika korábbi sepsiszentgyörgyi kórházlelkésznek, budapesti hitoktatónak, hogy a kutatás során olyan lelkesítő szempontokra hívta fel a figyelmemet, amelyekre világi személyként aligha gondolhattam. Hálás vagyok Béres-Muszka Ibolya könyvtárosnak, budapesti unitárius közgyűjteményünk vezetőjének, valamint Künsztler Ferenc levéltárosnak, akik mindvégig önzetlenül segítettek.

Dolgozatomat három fiatal unitárius testvéremnek, azaz gyermekeimnek – Ábelnek, Áronnak és Sámuel Ábrahámnak –, valamint korán elhunyt Édesapám emlékének ajánlom.

Soli Deo gloria!

Budapest, 2017. március 3.

Retkes Attila

1. TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

1.1. Unitáriusok a mai Magyarország területén a 16–18. században

E rövid történeti visszatekintéssel csupán választott témám előzményeire kívánok rávilágítani.

A mai Magyarország területén az unitárius hitelvekhez és eszmerendszerhez közel álló tanításokat elsőként Egri Lukács fogalmazott meg, az 1560-as évek közepén.¹ Az egri születésű lelkész Wittenbergben Luther és Melancthon teológiájának híve lett, majd Kolozsvárott ismerkedett meg az antitrinitárius nézetekkel, amelyeknek hatása alá került. 1565-től szülővárosában, illetve a mai Heves és Borsod-Abaúj-Zemplén megye számos más településén prédikált, s ezzel kivívta Károlyi Péter² és Károli Gáspár³ haragját. Egri Lukács hitvallásának lényegét – Debreceni Ember Pál egyháztörténete⁴ nyomán – Zoványi Jenő így foglalta össze:

„Istent örökkévaló stb. lénynek mondja, akinek Igéje és Lelke vele egyállagú, ugyancsak öröktől fogva való, de ezeknek külön személyiségéről az ószövetségi atyák még nem voltak felvilágosítva, aminthogy nem is volt öröktől fogva elkülönítve a három személy.”⁵

1566-ban, a gönci zsinaton Egri nyilvános hitvallásra kényszerítették és elítélték, de teljesen legyőzni nem tudták, mert hamarosan Ungvár lelkészévé, sőt az ungi egyházmegye esperesévé választották. 1568-ban, Kassán újabb zsinatot tartottak, s Károlyi Péter ekkor már Méliusz Juhász Péter tiszántúli református püspököt⁶, illetve Schwendi Lázár császári

¹ Egri Lukács rövid életrajzát Ferencz József unitárius püspök (1835–1928) állította össze. (Átdolgozta Vári Albert.). FERENCZ: Unitárius kis tükör, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 1930, 31.

² Károlyi Péter (1543–1576) életéről és munkásságáról bővebben: ZOVÁNYI: Tiszán túli református egyházkerület, Debrecen, 1939.

³ Károli Gáspár (1529–1591) életéről és munkásságáról bővebben: Szabó, A. (szerk.): *Károli Gáspár, a gönci prédikátor*, Budapest, Neumann Kht, 2006.

⁴ LAMPE – DEBRECENI EMBER: *Historia Ecclesiae Reformatae*, Utrecht, 1728.

⁵ ZOVÁNYI: *Magyarországi protestantizmus 1565–1600*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 21.

⁶ Méliusz Juhász Péter (1515?–1572) életéről és munkásságáról bővebben: SZATMÁRI: Méliusz J. P. a magyarországi reformációban, in: *Sárospataki Füzetek*, 2007/1, 71–99.

tábornokot⁷ is segítségül hívta Egri ellen. Letartóztatták, s ettől kezdve Szádváron, majd Jászón raboskodott, 1574-ben bekövetkezett haláláig.

Dávid Ferenc unitárius egyházalapító püspök közeli munkatársai közül elsőként – az 1567-es nagyváradai hitvita⁸ után – Basilius István érkezett a mai Magyarország területére: a Tisza és a Maros szögében (Belényesen, Békésen, Csanádon, Hódmezővásárhelyen, Makón, Simándon, Szegeden és Temesváron) terjesztette az antitrinitárius nézeteket. Basilius is Wittenbergben végezte egyetemi tanulmányait, majd Kolozsvárra hazatérve segédtanítóként, később iskolaigazgatóként működött. 1562-ben segédlelkész, majd 1566-ban Kolozsvár lelkésze lett, s már ebben az időben alapvetően unitárius tanokat terjesztett. Az 1570-es évek közepétől – a dávidferenci radikális reformációval szemben – a Blandrata-féle⁹ mérsékeltebb szárnyat képviselte. Az 1580-as években ismét bejárta az alföldi egyházközségeket; 1592 körül hunyt el.¹⁰ Basilius Istvánnak két, nyomtatásban megjelent munkájáról tudunk; mindkettő 1568-ra datálható. A Pókai Jakabnak¹¹ ajánlott első kötet címe (modern átírásban): *Egynéhány kérdések a keresztényi igaz hitről*. A Bekes Gáspárnak¹² ajánlott második (már nyilvánvalóan unitárius szellemiségű) könyv címe: *Az apostoli credónak rövid magyarázata*. Basilius István és eszmetársainak magyar nyelvű írásairól Pirnát Antal így vélekedett:

„A traktátusnak, a vitairatnak, a prédikációnak, a reformáció teológiai értekezéseinek, noha a nyelvi szépség, az esztétikailag fegyelmezett mondatszerkesztés, általában a stílus művészebb megformálása iránt nem sok fogékonyságot árultak el, mégis a magyar irodalmi próza megszületése szempontjából megvan a maguk jelentősége. Övék volt az úttörés érdeme. Nem fordított, hanem eredeti fogalmazványokban indult meg a magyar beszélt nyelv írásban való rögzítése, irodalmi nyelvvé formálása. A reformáció

⁷ Schwendi Lázár, eredeti nevén Lazarus Freiherr von Schwendi (1522–1583) német hadvezér ebben az időben a kassai főkapitányi tisztséget töltötte be.

⁸ A fontosabb hitviták összefoglalása megtalálható: BUCSAY: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985. A nagyváradai hitvita teljes szövege unitárius szerkesztők gondozásában, nyomtatásban is megjelent: Nagy, L.– Simén, D. (szerk.): *Nagyváradai Disputatio*, Kolozsvár, 1870.

⁹ Giorgio Blandrata (1515–1590) olasz orvos, reformátor, antitrinitárius gondolkodó, a kelet-európai unitarizmus egyik megeremtője. Lásd: WILBUR: *History of Unitarism*, Cambridge, 1946.

¹⁰ Basilius István életrajzának forrásai: BALÁZS: *Teológia és Irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Budapest, Balassi Kiadó, 2009; KANYARÓ: *Unitáriusok Magyarországon a XVI. –XVII. sz.-ban*, in: *Keresztény Magvető*, 1888/2, 225–249; POKOLY: *Adalékok Basilius István életéhez*, in: *Keresztény Magvető*, 1897/3, 165–167.

¹¹ Pókai Jakab királyi tanácsos, János Zsigmond fejedelem bizalmi embere.

¹² Bekes Gáspár (1520 k.–1579) János Zsigmond fejedelem első számú bizalmasa, Erdély egyik legvagyonosabb unitárius földbirtokosa. Báthory István fejedelemmé választása után Bekes trónkövetelőként lépett fel, harcba szállt Báthoryval, de csatát vesztett, és menekülnie kellett. 1577-ben kibékült Báthoryval, aki a lengyel lovassági csapatok főparancsnokává nevezte ki. Bővebben: SIMÉN: *János Zsigmond valláspolitikája*, in: *Keresztény Magvető*, 1993/1, 12–23; HORN: *Hit és hatalom*, Budapest, Balassi Kiadó, 1998; RETKES: *Aki majdnem fejedelem lett*. In: *Negyven széljegyzet vallásunk hőskorából*; online publikáció – www.unitarius.blog.hu. Hozzáférés dátuma: 2015. január 18.

legkiválóbb írói, Heltai és Bornemisza is ezekben a műfajokban fejlesztették ki kiforrottabb stílusukat, s jutottak el szépprózai kísérletekig.”¹³

A korai alföldi unitarizmus másik fontos személyisége volt Karádi Pál – a radikális reformáció híve, Dávid Ferenc szövetségese, szenvedélyes hitvitázó.¹⁴ Valószínűleg Somogy vagy Fejér megyében született, majd Szapolyai János özvegyének népes kíséretével kerülhetett Erdélybe. Az 1560-as évek közepétől János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc szűkebb köréhez tartozott. Nagyváradon és Gyulafehérváron hitvitákon vett részt, ezután Abrudbányára költözött (ahol nyomdát működtetett), majd csatlakozott Basilius István alföldi missziós útjaihoz. Dávid Ferenc halála (1579) után az alföldi unitárius egyházközségek az önállósulás mellett döntöttek, s vezetőjükké tették a társai közül kor, tekintély és tudás tekintetében is kiemelkedő Karádit. Kelemen Miklós szerint püspökké választását az is segíthette, hogy a dél-magyarországi egyházak kivétel nélkül török uralom alatt álltak, Karádi pedig éppen Temesváron szolgált lelkészként, amely a kormányzó beglerbégnek volt a székhelye.¹⁵ Karádi Pál 1569-ben, abrudbányai nyomdájában megjelentette a *Comoedia Balassi Menyhárt árultatásáról* című politikai gúnyíratot. Ennek szerzője ismeretlen – nem kizárt, hogy az előszó és néhány fejezet Karádi munkája. 1580-ban Karádi kommentárt fűzött a Jelenések könyvéhez, amely a korabeli alföldi unitarizmus hitvilágának jellegzetes gyűjteménye. Ugyanebben az időben Karádi – a 19. századi bibliográfus-irodalomtörténész, Szinnyei József megfogalmazása szerint –

„a Krisztus imádását ellenző Dávid Ferencz elítéltetése után egy hosszú, epés levelet írt a mérsékeltbb irányú unitáriusok főbb embereihez, amelyben kimutatja, hogy Dávid Ferencz veszedelmének fűrója-faragója Blandrata volt, a hamis vádakát ő formálta, indította, folytatta, a fejedelemnek ő árulta el.”¹⁶

Az unitárius eszmerendszer 1570 táján – elsősorban Alvinczi György, Tolnai Ambrus Lukács és Válaszuti György tevékenységének köszönhetően – a Dél-Dunántúlon (a mai Baranya és Tolna megye területén) is megjelent. Alvinczi György életéről szinte semmit sem

¹³ PIRNÁT: Dávid Ferenc, in: Klaniczay, T. (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 330. Lásd még: BALÁZS: *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006.

¹⁴ Karádi Pál életrajzi adatainak forrása: KANYARÓ: i. m. Lásd még: KÁLDOS: Egy fejezet az unitárius egyháztörténet-írás történetéből, in: *Keresztény Magvető*, 1995/4, 294–307.

¹⁵ KELEMEN: Unitáriusok a XVI. század magyar irodalmában, in: Balázs, T. – Batári, G. (szerk.): *Jel+Ige antológia*, Budapest, Accordia, 1999; PÁLFFY: Magyarország Mohács után: az útkeresés évszázada (1526–1606), in: Romsics, I. (főszerk.): *Magyarország története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007.

¹⁶ SZINNYEI: Magyar írók élete, <http://mek.niif.hu/03600/03630/html>. Hozzáférés dátuma: 2015. január 15.

tudunk.¹⁷ Az 1570-es évek elején lett Nagyharsány – a Villányi-hegység déli lejtőjén, Siklóstól keletre található falu – unitárius lelkésze, prédikátora, ahol 1574-ben, egy hitvita során halálra ítélték és a világi hatóságokkal kivégeztették.¹⁸ Zoványi Jenő így foglalta össze a hitvitát:

„A helvét irányúak Veresmarti Illésnek, ekkor már püspöküknek vezetése alatt jelentek meg a nagyharsányi vitán, s a jelek szerint szép számmal vehettek részt, míg az antitrinitáriusok oldaláról a helybeli lelkészen, Alvinczi Györgyön kívül egyedül az amazoktól elpártolt Tolnai Ambrus Lukács siklói lelkész volt jelen. Ezek ketten valami külső kényszer alatt állhattak, mert másképpen aligha mentek volna belé egy olyan vitatkozásba, amelyben nemcsak hogy jóval többen voltak ellenfeleik, hanem döntőbírákuk is ezek sorából nevezte ki Veresmarti magát meg Siklós Miklóst és Kálmánycsehi Mányoki Pétert.”¹⁹

A nagyharsányi hitvitán ugyancsak jelen lévő Tolnai Ambrus Lukács nem Erdélyből érkezett a mai Magyarország területére, hanem valahol a Dél-Dunántúlon született.²⁰ Fiatalon kálvinista volt, majd Dávid Ferenc tanításait kezdte követni, és Pécssett, egy unitárius fenntartású főiskolán prédikátornak tanult. Lelkeszi szolgálatát Laskón – az Eszéktől északra, ma Horvátország területén található baranyai faluban – kezdte, majd Siklóstra került. 1574-ben, a nagyharsányi hitvita után Pécsre szökött, később a Fejér megye nyugati részén található Polgárdiban (a magyarországi unitarizmus egyik későbbi fontos központjában), majd a Pest megyei Ráckeveén teljesített lelkészi szolgálatot.²¹ Életének további alakulására két személy volt döntő hatással: Cseszney Mihály fővitéz²² és Skaricza Máté reformátor.²³ Amikor Tolnai újabb hitvitákban vett részt, s ezért a katolikusok és a reformátusok is üldözni kezdték, a török ellen évtizedeken át harcoló Cseszney gróf földesúri védelmet nyújtott az antitrinitárius prédikátornak, akinek így nem esett bántódása. Élete alkonyán Tolnai

¹⁷ Kanyaró Ferenc kutatásai szerint Brassóban tanult, majd Kolozsvárott iskolaigazgató volt, de ez más forrásból nem nyert bizonyítást. Elképzelhető, hogy a Basilius István vezette antitrinitárius hittérítőkkal érkezett Erdélyből a mai Magyarország területére. Lásd: KANYARÓ: i. m.

¹⁸ Alvinczi György emléktábláját 2004 novemberében Rázmány Csaba, akkori magyarországi unitárius püspök és Kászoni József budapesti lelkész avatta fel. A táblán az alábbi szöveg olvasható: „Alvinczi György, hitéért 1574-ben mártíromságot szenvedett unitárius prédikátor halála 430. évfordulóján kegyelettel állíttatta a Magyarországi Unitárius Egyház. Emlékeztetőül a hithűség és a vallási tolerancia mindenkori megtartására.” Alvinczi György vértanúságáról, halálának történelmi-politikai következményeiről szól Benedek Szabolcs: Csonkatorony című drámája, Budapest, Heltai Gáspár Kft., 2010.

¹⁹ ZOVÁNYI: Magyarországi protestantizmus 1565–1600, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 131.

²⁰ KANYARÓ: i. m.

²¹ ZOVÁNYI: i. m., 131.

²² Cseszney Mihály az 1560-as években több, a török által meghódított települést visszaszerzett Veszprém és Fejér vármegye déli részén. Erdemeiért I. Ferdinánd király neki adományozta Bakonyánána, Dudar, Káloz, Láng, Aba és Felegres falvakat. Lásd: SZÍJ: Várpalota a török világban, Budapest, 1966.

²³ Skaricza Máté (1544–1591) reformátor Wittenbergben és Marburgban tanult, majd hosszú ideig Ráckeveén szolgált. Kiadta Szegedi Kis István hátrahagyott műveit, és megírta életrajzát. Luther közismert énekét (Erős vár a mi Istenünk) ő fordította először magyarra. SZIGETI: Skaricza Máté, a rajzoló reformátor, in: *Confessio*, 1994/4, 31–36.

hosszadalmas írásos hitvitát folytatott az ugyancsak Ráckevén működő Skaricza Mátéval, aki végül rábeszélte: térjen vissza a reformátusok közé. Dávid Ferenc egykori követője így élete végén újra elfogadta Jézus és a Szentlélek istenségét.

A harmadik jelentős dunántúli unitárius prédikátor, Válaszuti György – Basilius Istvánnal és nemzedéktársaival együtt – Erdélyből érkezett, hogy Dávid Ferenc tanait a Dunántúlon hirdesse. Hogy mikortól élt a mai Magyarország területén, arról megoszlanak a vélemények: Horváth János irodalomtörténész szerint már 1572-ben felbukkant Baranyában,²⁴ Szász János unitárius lelkész-egyház-történész viszont úgy véli, pécsi működése csak 1588 körül kezdődött.²⁵ Horváth és Szász szerint Válaszutinak köszönhető, hogy a budai beglerbég nem büntette meg az Alvinczi Györgyöt kegyetlenül kivégeztető Veresmarti Illés református püspököt. Válaszuti ugyanis levelet írt Budára, amelyben kifejtette: a baranyai antitrinitáriusok nem kívánják Veresmartiék földi megbüntetését, hanem Istenre bízzák azt. Válaszuti nevéhez fűződik a Pécsi disputa, amelyet Skaricza Mátéval folytatott hitvitája nyomán írt. A szépirodalmi igényességgel szerkesztett emlékiratból kitűnik, hogy Skaricza magatartásában nyoma sem volt Veresmartiék vallási türelmetlenségének: előre megegyeztek a másik fél sérthetlenségében, s egymást „uramnak” szólították. Szász János jogosan állapította meg, hogy a Pécsi disputa az 1568. évi tordai országgyűléshez ragaszkodó, a lelkiismereti szabadságot feltétlenül érvényre juttató felfogásával a 16. századi magyar szellemi élet egyik igen értékes megnyilvánulása.²⁶

A korai magyarországi unitarizmus talán legkülönösebb személyisége volt Trombitás János, az iskolázatlan, de vagyonos nagymarosi adószedő és kereskedő.²⁷ Utazásai során megismerkedett az antitrinitárius tanokkal, személyesen felkereste Dávid Ferencet, könyveket kért tőle, majd az unitárius eszme lelkes terjesztője lett az egész Észak-Dunántúlon. A Selmecbányáról Nagymarosra került, feleségével nyolc gyermeket nevelő Trombitás János üzleti útjai során az országot megszálló török hadsereg vezetőivel és a bécsi udvari méltóságokkal is jó viszonyba került, kiterjedt kapcsolatrendszerét épített ki. János Zsigmond fejedelem halála után Bekes Gáspár politikai törekvéseit támogatta, majd Alvinczi György kivégzése után a budai beglerbégnél elérte, hogy Veresmarti Illés református püspököt és társait perbe fogják. Később a bécsi udvar – Palaeologus Jakab²⁸ után nyomozva – megtudta,

²⁴ HORVÁTH: A reformáció jegyében, Budapest, Gondolat Kiadó, 1957, 387.

²⁵ SZÁSZ: Négy száz esztendővel ezelőtt, in: *Unitárius Élet*, 1968/3, 2–4.

²⁶ SZÁSZ: i. m., uo.

²⁷ Trombitás János részletes, alaposan dokumentált életrajza: SZAKÁLY: Mezőváros és reformáció, Budapest, Balassi Kiadó, 1995.

²⁸ A görög származású Palaeologus Jakab az egyházalapító püspök, Dávid Ferenc egyik legszorosabb szövetségese volt. A kalandos életű író-teológus csupán három évet töltött Erdélyben, de eszmerendszere,

hogy Trombitás unitárius, ezért hazaárulással és istenkáromlással vádolták. Ekkor a törököktől kért segítséget, elhagyta Nagymarost, és az 1580-as években Isztambulban is többször megfordult. Trombitás volt a kezdeményezője annak a hitvitának (vagy inkább bírósági tárgyalásnak), amelynek keretében 1575 februárjában Szokoli Musztafa beglerbég Budára rendelte és megvádolta az Alvinczi Györgyöt halálra ítéelő reformátusokat. A tárgyaláson – amelyen Veresmarti Illést és társait 800 tallér pénzbüntetésre ítélték – az unitáriusokat Jászberényi György pécsi lelkész mellett Trombitás János és titkára, a lelkész-prédikátorként is működő Csapó György képviselte. A budai hitvitáról és perről háromszáz évig – Kanyaró Ferenc egyháztörténeti könyvének²⁹ megjelenéséig – semmit sem tudott az utókor. Végül 1986-ban, német levéltári forrásból a beglerbég ítéletének teljes szövege is előkerült:

„A Mindenható Isten világi hatóságnak – sem császárnak, sem basának, sem másoknak – nem adott hatalmat arra, hogy a hitet irányítsák, mert azt az Isten maga egyedül kormányozza. Aki a Szentháromságot ismeri el, az maradjon annál, aki viszont nem ismeri el, maradjon a maga hitében. Ezért megparancsolom nektek, hogy valamennyi felekezet nyugodt legyen, és sem szavakkal, sem cselekedettel egyik a másikat ne bántsa.”³⁰

Az eddig említettek mellett – Kanyaró Ferenc és Kelemen Miklós munkái nyomán – még tucatnyi 16. századi, a mai Magyarország területén szolgáló unitárius lelkész neve ismert.³¹ Az 1580-as években a magyarországi unitáriusok 62 egyházközséget alkottak, amelyek közül – a felsoroltakon kívül – Aranyosfalva, Barczaszöllös, Bakonya, Baksa, Bánfalva, Bod, Egerég, Görcsöny, Köszű, Kisasszonyfalva, Málom, Pellérd, Simony, Szentdienes és Ürző neve maradt fenn.³² 1600 után, a kibontakozó ellenreformáció szorításában az unitarizmus fokozatosan teret veszített: a sárból és vesszőből készült, zsindegyel fedett, egyszerű templomokat lerombolták, az egyházközségi iratokat megsemmisítették. Pécsen, a Mindenszentek templomában³³ azonban egészen 1664-ig rendszeresen tartottak unitárius

gondolkodásmódja az unitáriusokra és a szombatosokra is nagy hatást gyakorolt. Az 1580-as években, Rómában meggyilkolták. Bővebben: BODOR: Paleologus Jakab a türelmességről, in: *Korunk*, 1968, 1057–1059.

²⁹ KANYARÓ: i. m.

³⁰ „Acta: Türkenkriege 1574-1577. Summarischer Auszuge, wie sich die Disputation des Glaubens halben, zugetragen halb, zwischen Christen und Arrianern, zu Ofen denn 8 February, Anno 1565.” Idézi: SZÁSZ : Újra a budai disputáról, Online elérés: http://unitarius.uw.hu/dok/Szasz%20Janos_Ujra-a-budai-disputarol.doc. Hozzáférés dátuma: 2015. január 8.

³¹ KANYARÓ: i. m.; KELEMEN : Unitárius egyház a mai Magyarország területén, in: *Egy az Isten*, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, 2005, 45–53.

³² KELEMEN: i. m., uo.

³³ Pécs egyik legrégebbi temploma (Tettye utca 14.) a 12. században épült, román stílusban. Később gótikus és barokk átalakításokat is végeztek rajta. A török hódoltság alatt ez volt Pécs egyetlen keresztény temploma,

istentiszteletet: ennek a közösségnek volt lelkésze Szabó Saltorius János, akiről feljegyezték, hogy kiválóan beszélt latinul, görögül, héberül, és 1608-ban lemásolta a Pécsi disputát.³⁴ A 18. századból egyetlen magyarországi unitárius lelkész neve maradt fenn: Járdánházi Sámuelé (1725–1790), aki a Baranya megyei Harkányban és Drávapiskin szolgált; antitrinitárius nézetei miatt hat év börtönbüntetésre ítélték.³⁵

Az unitárius hitelvek és eszmerendszer szabad magyarországi terjesztését végül az 1848. évi XX. törvény tette lehetővé, amely az addig bevett vallások egyenlősége mellett határozott, továbbá engedélyezte a görögkeleti vallásra való áttérést, és megállapította: „az unitária vallás törvényes bevett vallásnak nyilváníttatik.”³⁶ A szabadságharc bukása után az 1848. évi XX. törvényt hatályon kívül helyezték, s rendelkezéseit csak a kiegyezés után született, 1868. évi LIII. törvény³⁷ állította helyre.

1.2. Az unitáriusok megjelenése Pest-Budán (1868/69)

Az 1840 és 1905 közötti időszakban Pest-Buda (majd az 1873-ban létrejött egységes főváros, Budapest) vallási életét öt új keresztény kisegyház gazdagította. A gyorsan fejlődő, szekularizálódó nagyvárosban először a nazarénusok jelentek meg, majd a baptisták, az unitáriusok, az adventisták és a methodisták következtek. Khaled A. László megállapítása szerint a racionalizmus és a liberalizmus hatása alá került 19. századi Budapesten „a kisegyházi evangéliumi munka a vallásosság beszűkülése közepette a vallásosság elmélyülését és kiterjedését hozta.”³⁸

A svájci vallásújító lelkész, Samuel Heinrich Frölich által alapított Krisztusban Hívő Nazarénusok Gyülekezetének tanításai 1840-ben két, Németországból és Svájcból hazatért iparoslegény, Denkel János és Kropacsik János révén jutottak el Pest-Budára, majd Hencsey Lajos kovácmester lett a közösség vezetője. A hivatalos elismerésért – eredményes missziós

amelyet közösen használtak a katolikusok, a reformátusok és az unitáriusok. 1588-ban itt tartotta a Pécsi Disputát Skaricza Máté református és Válaszuti György unitárius lelkész. A 17. század elején a templom unitárius lett, a katolikusok 1664-ben nyerték vissza.

³⁴ KANYARÓ: i. m.

³⁵ KISS Z.: Egy kései unitárius per., in: *Somogy Megye múltjából – Levéltári évkönyv*, Kaposvár, 1989, 91–101.

³⁶ Az 1848. évi XX. törvény teljes szövege megtalálható: Pajkossy, G. (szerk.): *Magyarország története a 19. században, Szöveggyűjtemény*, Budapest, Osiris, 2003, 249. A témáról részletesebben ír: TÓTH: Az unitárius egyházjog alaptörvényei, in: *Keresztény Magvető*, 1906/6, 293–311.

³⁷ PAJKOSSY: i. m., 529–531.

³⁸ KHALED A.: Magyarországi metodizmus, doktori értekezés, Pécs, 2011.

munkájuk ellenére – évszázados küzdelmet kellett vívniuk.³⁹ Először 1876-ban nyújtották be a vallás- és közoktatási tárcához hitelvi és szervezeti szabályzatgyűjteményüket, amit azonban érdemi tárgyalás nélkül elutasítottak. Az Országgyűlésben Irányi Dániel⁴⁰ volt a nazarénusok fő támogatója, aki szinte minden évben – általában a költségvetés vitájakor – szóba hozta a kiségyház rendezetlen helyzetét: az 1895. évi vallásügyi törvény⁴¹ elfogadásáig ugyanis a nazarénusoknak – mivel csak egyházi anyakönyvezés működött – keresztelési, esketési és temetési szertartásaik bejelentése, dokumentálása is gondot okozott. A sokak által szektának tartott felekezet történetét, vallási-közösségi szokásait Eötvös Károly riportsorozata⁴² is megörökítette. A Krisztusban Hívó Nazarénusok Gyülekezetének állami elismerésére az általunk vizsgált időszakban nem került sor.

Az Angliából indult újkori baptizmus 1846-ban jelent meg Magyarországon, Rottmayer János asztalosmester közvetítésével, aki korábban tagja volt a kontinentális Európa egyetlen baptista (hamburgi) gyülekezetének. A szabadságharc bukása után a pest-budai gyülekezet meggyengült, sőt teljesen felbomlott. Az újkori magyarországi baptista misszió kezdetét ezért – az ugyancsak Hamburgból érkező – Meyer Henrik nevéhez kötik az egyháztörténészek, aki 1873 tavaszán kezdett tanítani, s több gyülekezetet alapított.⁴³ A baptisták több mint fél évszázadon át küzdöttek az állami elismerésért – ezt végül 1905. november 2-án a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete tette lehetővé.⁴⁴

Az 1895. évi törvény által meghatározott – a kiségyházakkal szemben a korábbinál lényegesen megengedőbb – jogszabályi környezetben szinte egyszerre jelent meg Magyarországon az amerikai adventista és a bécsi közvetítéssel érkező methodista misszió. A felnőttkeresztség tanításában a nazarénusokkal és a baptistákkal megegyező adventisták első budapesti lelkésze John Friederick Huenegardt⁴⁵ volt, aki németajkú vallásos közösségben született a Volga mentén, majd szüleivel kivándorolt az Egyesült Államokba, ahol csatlakozott az adventista egyházhoz. Fiatal lelkészként megbízást kapott a közép-európai

³⁹ A Krisztusban Hívó Nazarénusok Gyülekezetének 19. századi magyarországi történetét részletesen bemutatja: SZIGETI: A nazarénusok tegnap, in: Kardos, L. – Szigeti, J. (szerk.): *Boldog emberek közössége – A magyarországi nazarénusok*, Budapest, 1988.

⁴⁰ Irányi Dániel (1822–1892) író, újságíró, országgyűlési képviselő, a Negyvennyolcas Függetlenségi Párt, majd a Függetlenségi és Negyvennyolcas Párt elnöke volt. Életrajza az 1892–1897-es Országgyűlés almanachjában: http://www.ogyk.hu/e-konyvt/mpgy/alm/al892_97/240.htm. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 26.

⁴¹ 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról Online elérhetőség:

<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=6605>. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 26.

⁴² Eötvös Károlynak a nazarénusokról szóló írásai az 1870-es években a Pesti Naplóban, majd 1904-ben önálló kötetben is megjelentek. Új kiadása: EÖTVÖS: *A nazarénusok*, Budapest, Fapadoskönyv Kiadó, 2010.

⁴³ Bereczki, L. (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” – Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996.

⁴⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1905. évi 77092. számú körrendelete. Idézi: GERZSENYI: A baptista misszió önállósulása, in: Bereczky, L. (szerk.): *i. m.*, 106–107.

⁴⁵ RAJKI: *Amerikai lelkész magyarországi missziója*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.

adventista misszió vezetésére, s így érkezett 1898-ban Budapestre. Az első világháború végére Magyarországon az adventisták száma meghaladta a 2000 főt – igaz, a legtöbb csoport Erdélyben és a Felvidéken működött, budapesti jelenlétük marginális maradt. A Hetednap Adventista Egyház hivatalos elismerésére az általunk vizsgált időszakban nem került sor; a gyülekezetek általában egyesületi formában működtek, az Igazságügyi Minisztérium, illetve a helyi önkormányzat felé bejelentési kötelezettséggel tartoztak.⁴⁶

A magyarországi metodista missziós munka kezdeteit 1898-ra datálhatjuk, amikor Robert Möller bécsi lelkipásztor az ország különböző pontjain prédikált, majd Bács-Bodrog vármegyében három önálló gyülekezet (Szenttamás, Újvidék, Verbász) alakult.⁴⁷ Az első években Magyarország a bécsi metodista gyülekezet „kihelyezett állomásaként” működött, majd 1901 nyarán létrejött a független magyar körzet. Az első budapesti metodista istentiszteletet 1905. november 16-án, az Erzsébet körút 48. szám alatti imaházban tartották. 1906 áprilisában William Burt metodista püspököt és Otto Melle budapesti missziós lelkészt fogadta Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter. Az első magyar metodista lelkész, Jakob János 1907-ben kezdte meg szolgálatát.⁴⁸ A metodizmus (azaz a magyarországi Püspöki Metodista Egyház) hivatalos elismerésére az általunk vizsgált időszakban nem került sor.

Az unitárius közösség pest-budai megjelenése (1868/69) – az eddigiekben vázlatosan bemutatott protestáns kiségyházaktól eltérően – nem vallási, hanem elsődlegesen politikai-közigazgatási okokkal magyarázható. A 19. századi magyar történelem egyik legjelentősebb eseménye, az 1867. évi Kiegyezés véget vetett Erdély három évszázados különállásának: az osztrák-magyar politikai kompromisszum egyik fontos feltétele magyar részről az 1848-ban elfogadott unió visszaállítása volt. Andrassy Gyula gróf kormánya 1867. március 8-án felhatalmazást kapott Erdély ügyeinek – korlátozás nélküli – intézésére. Az erdélyi főkormányzók élére – királyi biztосként – április 29-én Péchy Manó Abaúj megyei főispánt állították, aki helyettesével, Groisz Gusztávval együtt megkezdte a közigazgatás teljes átszervezését. Június 20-án egy uralkodói leirat hatályon kívül helyezte a magyarok által korábban bojkottált nagyszebeni tartománygyűlés határozatait, illetve formailag is feloszlatta

⁴⁶ RAJKI: Hetednap Adventista Egyház Magyarországon Online publikáció: http://www.kisegyhazkutato.hu/hetednap_adventista_egyhaz_tortenete_magyarorszagon.html. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 26.

⁴⁷ KHALED A. : i. m., 40–45.

⁴⁸ MELLE: Vom Anfang des Methodismus in Budapest und Ungarn, 1931, 9–10.

az addig csak elnapolt (eredetileg 1865 decemberében, a Magyarországgal való unió kimondására összehívott) kolozsvári országgyűlést.⁴⁹

Az Osztrák-Magyar Monarchia új közigazgatási struktúrája szükségessé, sőt elkerülhetetlenné tette, hogy erdélyi származású – nemritkán unitárius vallású – köztisztviselők, hivatalnokok pest-budai minisztériumokban, illetve más közintézményekben vállaljanak állást. Unitárius vonatkozásban tehát nem beszélhetünk misszióról vagy vallási ébredésről, hiszen az erdélyi történelmi egyház ekkor már háromszáz éves múltra tekinthetett vissza. Külföldi (jelen esetben: svájci, brit, német, amerikai, osztrák) hitelvek, vallási szokások követésére sem volt szükség, mert a 16-18. századi unitáriusok túlnyomórészt magyarok voltak, az egyháznak kialakult a hétköznapi vallásgyakorlata, liturgiája, magyar nyelvű fogalomkészlete. Az állami elismerésért sem kellett küzdeni: az 1868. évi LIII. törvény biztosította az unitáriusok szabad vallásgyakorlását. A megalakuló pest-budai unitárius közösség tehát – a formai-intézményi kereteket tekintve – sokkal szerencsésebb helyzetben volt, mint a nazarénusok vagy a baptisták. Sokáig hiányzott ugyanakkor az a lelki kohéziós erő, amely a Pest-Budára rendelt unitárius hivatalnokokat és családtagjaikat igazi vallási közösséggé formálhatta volna.

1.3. Az első pest-budai unitárius istentisztelettől a leányegyházközségig (1869–1876)

Az első nyilvános pest-budai unitárius istentiszteletet Buzogány Áron (1834–1888) kisfia, Gyula keresztelese alkalmából, 1869. június 13-án, a Széna téri református gimnázium⁵⁰ dísztermében rendezték. A liturgiai, szószéki és kereszteleési szolgálatot Ferencz József kolozsvári unitárius lelkész, későbbi püspök⁵¹ végezte. Ferencz a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) számára részletes írásos beszámolót készített pest-budai útjáról és szolgálatáról, amelyből kiderül:

„Egy baráti ígéretet beváltandó, név szerint cultusministeriumi titkár, Buzogány Áron atyánkfia kis fiának megkeresztelésére közelebről Pest-Budán járván, nevezett atyánkfia s több ott lakó hitrokonink által egy nyilvános isteni tisztelet tartására szólítottam fel, amelyről kötelességemnek ismerem a méltóságos és főtisztelendő E. K. Tanácsot ezennel hivatalosan értesíteni; mert ez esemény, melyet a fővárosi sajtó is kiváló figyelemben

⁴⁹ PÁL: Unió vagy „unificáltatás”? in: *Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2010. – *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 267.

⁵⁰ Széna térnek hívták a mai Belváros déli részén, a Kálvin tér közelében található területet. A gimnázium dísztermének használatát Török Pál püspök személyesen engedélyezte.

⁵¹ Ferencz József unitárius püspök életét és egyházzolgálatát bemutató monográfia: REZI: Teológia és népszolgálat, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007.

részesített, eltekintve csekély személyemtől, meggyőződésem szerint egy új korszakot fog nyitni egyháztörténelmünkben(...)»⁵²

Buzogány Áron maga is a 19. századi unitarizmus jeles személyisége volt.⁵³ Kolozsvárott teológiát és neveléstudományt tanult, lelkésszé szentelték, majd a kolozsvári Unitárius Kollégiumban földrajzot, történelmet és magyar irodalmat tanított. Egyházi támogatással tanulmányúton járt Angliában, Hollandiában, Belgiumban és Svájcban. Barátja, Ferencz József szerint „egyike volt azoknak, akiket az 1872-ben felállított kolozsvári egyetem esélyes professzorjelöltjei között emlegettek.”⁵⁴ A tanári pálya mellett folyamatosan publikált: állandó munkatársa (és rövid ideig szerkesztője) volt a Keresztény Magvetőnek, emellett tárcákat, könyvismertetéseket, pedagógiai és közművelődési cikkeket írt különböző folyóiratokban, valamint 1876-tól a Székely Művelődési és Közgazdasági Egylet évkönyvének szerkesztője volt. 1868-tól Pest-Budán élt, mert a Vallás és Közoktatási Minisztérium titkárává, később osztálytanácsosává nevezték ki – köztisztviselői munkáját Eötvös József, Pauler Tivadar és Trefort Ágoston minisztersége idején végezte. Teológiai képzettségét kiaknázva lakásán több alkalommal tartott házi istentiszteletet, illetve néhányszor kereszteleési és temetési szolgálatot is végzett.

Ferencz Józsefnek az EKT számára készített beszámolójából tudjuk, hogy 1869. június 13-án délelőtt zsúfolásig megtelt a Széna téri tanoda díszterme; az istentiszteleten becslések szerint 130-140 fő jelent meg. A Vasárnapi Újság tudósítása szerint olyan sok hallgató gyűlt össze – köztük katolikusok, reformátusok és evangélikusok is –, hogy a terem nem volt képes befogadni őket. „El lehet gondolni, hogy a legmíveltebb közönség volt, képviselők, tudósok, írók, tanárok.”⁵⁵ Ferencz a prédikáció textusát Pál apostolnak az Efézusbeliekhez írt leveléből választotta (Efézus 2,19-20). Részletesen beszélt az Unitárius Egyház háromszáz éves történelméről, majd összefoglalta az unitárius hitelveket és eszmerendszert, amelyből az Istenben való hitet, Krisztus példájának követését és a felebaráti szeretetet emelte ki.⁵⁶ Az agenda után tizenhat férfinak és nyolc nőnek szolgáltatta ki az úrvacsorai jegyeket. Az istentisztelet estjén – Buzogány Áron szervezésében – díszvacsorát rendeztek a Frohner Szálló⁵⁷ éttermében. A Pest-Budán élő unitáriusok – köszönetük jeléül – 1869. június 20-án

⁵² Idézi: SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség története, Budapest, 2010, 9.

⁵³ Nekrológiát Ferencz József püspök írta meg, in: *Keresztény Magvető*, 1888/2.

⁵⁴ FERENCZ: Buzogány Áron (1834–1888), in: *Keresztény Magvető*, 1888/2, 49–53.

⁵⁵ *Vasárnapi Újság*, 16/25, 1869. június 20, 345.

⁵⁶ i. m., uo.

⁵⁷ Háromemeletes, romantikus stílusban épült sarokház (volt Oszwald-ház, majd Frohner Szálló) a Belvárosban, a mai Nádor utca és Széchenyi utca sarkán. Egyik tervezője a neves építész, Feszli Frigyes (1821–1884) volt.

egy kelyhet⁵⁸ ajándékoztak Ferencz Józsefnek, amelyet Buzogány Áron levelének⁵⁹ kíséretében küldtek el Kolozsvárra. A köszönőlevelet többek között Berde Mózes⁶⁰ és Bethlen Ferencz gróf⁶¹ is aláírta.

Bő fél évvel az első nyilvános istentisztelet után, 1869. december 30-án kelt levelükben a Pest-Budán élő unitáriusok a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) támogatását kérték a fővárosi hitélet megerősítése érdekében.⁶² Az EKT 1870. január 23-i ülésén a kérésnek eleget tett, egyúttal a budapesti hitélet támogatására 150 forint adomány átutalásáról is döntött, miközben elfogadta Buzogány Áron felajánlását, hogy a lelkész útiköltségét, illetve az úrvacsorai kenyér és bor költségét a pest-budaiak állják.⁶³ Buzogány 1870 augusztusában Kolozsvárra utazott, és az Egyházi Főtanács előtt is beszámolt a fővárosi unitáriusok tevékenységéről. Csoportosulásukat „magán jellemű társaságnak” nevezte – arra utalva, hogy a hívek csekély létszáma és a korlátozott anyagi lehetőségek miatt az ünnepi alkalmakra sem tudnak termet bérelni. A kezdeti nehézségekre évtizedekkel később Jakob Elek (1820–1897) unitárius történész-akadémikus⁶⁴ is utalt :

⁵⁸ Ferencz József 1916-ben, püspökké választásának negyvenedik évfordulóján a kelyhet visszaajándékozta a Budapesti Unitárius Egyházközségnek. Jelenleg is a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan lelkészi hivatalában található; az idősebb egyháztagok emlékezete szerint keresztelési szertartásokon használták.

⁵⁹ „Hazánk fővárosában, Budapesten lakó hitrokonim által azon kedves kötelességgel bízattam meg, hogy általad folyó év június 13-i itten tartott első nyilvános unitárius isteni tisztelet emlékéül neked az idefoglalt *serleget* adjam által, s szíves elfogadására kérjelek fel. Jegyzéke azoknak, akik Ferencz József kolozsvári unitárius paptanárnak az általa Pesten, június 13-án tartott első nyilvános isteni tisztelet emlékéül egy serleget csináltattak: Bedő Albert, Berde Mózes, Bethlen Ferencz gróf, Buzogány Áronné szül. Bartha Rózsa, Pap Lajosné szül. Fűzi Eszter, Filep Kálmán, Kriza Gyula, Sebes Károly, Sebes Pál, Váradi Mihály, Véber Sándorné szül. Ferenczi Eszter.” A levél szövegét közli: *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1869/27, 856.

⁶⁰ Berde Mózes (1815–1893) jogász, 1848-as kormánybiztos, országgyűlési képviselő, az unitáriusok nagylelkű támogatója. Berde vagyonának részleges felhasználásával épült fel 1901-ben a kolozsvári Unitárius Kollégium, illetve 1914-ben a székelykeresztúri unitárius gimnázium új épülete. Végrendeletében kikötötte, hogy a kolozsvári, tordai és székelykeresztúri unitárius gimnázium összes diákjának naponta egy-egy ingyen cipót kell juttatni (ez volt az úgynevezett Berde-cipó).

⁶¹ Bethlen Ferencz gróf (1800–1875) Belső-Szolnok vármegye főispánja volt, emellett vígjátékokat és kertészeti szakcikkeket írt, francia nyelvből műfordításokat készített. Református vallását feladva unitáriusnak tért át, megbotránkoztatva családtagjait.

⁶² A beadvány így fogalmaz, „többen itt a fővárosban, akik Buda-pestben hivatali alkalmazást nyertünk; többször tanácskoztunk a felett, hogy módunkhoz s a körülményeinkhez képest vallási s egyházi életünk nyilvánítására s ismertetésére itt mit tehetnénk. Elvégre abban állapotunk meg, hogy miután aránylag csekély számunk, s szegénységünk miatt egy állandó imaház s rendes lelkészi hivatal szervezéséhez most módunk nincs; mint különben is a kolozsvári anyaegyházhoz tartozók, kérjük fel a nevezett anyaegyházközség egyik rendes lelkészét, s nevezetesen tisztelendő Ferencz József urat, kihez mult évben is szerencsénk volt, hogy mint rendes lelkészünk évenként egyszer legalább minket látogasson meg, s köztünk tartson isteni tiszteletet.” Idézi: SZANISZLÓ: Budapesti Unitárius Egyházközség a jegyzőkönyvek tükrében, Budapest, 2010, 13.

⁶³ Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1870. január 13-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGYL*

⁶⁴ Jakob Elek (1820–1897) Szentgericén született, unitárius gazdálkodó családban. A gimnáziumot Székelykeresztúron és Kolozsvárott végezte, majd jogot tanult. 1841-től kincstári tisztviselőként Nagyszébenben szolgált, s ekkor készült fel történészi-levéltárosi pályájára. Aktívan részt vett az 1848/49-es forradalom és szabadságharc erdélyi küzdelmeiben. Az 1850-es években szülőfalujában gazdálkodott, majd gróf Mikó Imre titkára, illetve az erdélyi főkormányzó hivatálnoka lett. 1873-ban Budapestre költözött, ahol levéltárosként dolgozott; 1893-ban országos allelvéltárossá nevezték ki. Fő műve a Kolozsvár története című három kötetes monográfia (Budapest, 1870–1888), de emellett unitárius életrajzokat, egyházi tanulmányokat

„Barátságos beszélgetéseik közt a hitrokonok (...) élénken emlegették egy [budapesti] fiókegyház alapításának szükségét, a templom építését sat. De az eszme mind csak vajudott, kevesen voltak, szerény értékűek, jobbára tisztviselők, akiknek nem állandó lakhelye a főváros, ma itt vannak, holnap máshová rendelhetők.”⁶⁵

A budapesti leányegyházközség megalapítása és a templomépítés gondolata 1873 nyarán merült fel először komolyabban, amikor angol és amerikai unitáriusok kisebb csoportja részt vett a bécsi világkiállításon, majd közülük hárman – Emma Southwick⁶⁶, Edward E. Hale⁶⁷ és John Fretwell⁶⁸ – hajóval Budapestre érkeztek. Az unitarizmus erdélyi gyökerei iránt mélyen érdeklődő, magyarul alapfokon beszélő Fretwell tiszteletére Buzogány Áron a Hungária Szálló⁶⁹ különtermében konferenciát szervezett, amelyre minél több hittestvérét igyekezett mozgósítani. Az 1873. június 15-én tartott rendezvényen a kolozsvári unitáriusokat Simén Domokos lelkész-teológus⁷⁰ és Kovács János főgimnáziumi tanár⁷¹ képviselte, míg a Magyarországon élők közül báró Orbán Balázs országgyűlési képviselő⁷², valamint Buzogány Áron, Gál Jenő törvényszéki fogalmazó, Hajós János minisztériumi főosztályvezető, Sebes Károly orvos, Szinováczy Gyula törvényszéki jegyző, Ürmösi Miklós minisztériumi segédfogalmazó és Vajna Lajos tisztviselő vett részt. A konferencián a budapesti leányegyházközség és a templomépítés ügyét – számos más, az unitarizmus erdélyi

is írt. Források: PÉTERFI: Jakab Elek, in: *Keresztény Magvető*, 1897/4, 232–233; KOZMA: Jakab Elek élete és munkássága, in: *Keresztény Magvető*, 1901/3, 121–140.

⁶⁵ JAKAB: Emlékirat a Budapesti Unitárius Templom Felszentelési Ünnepélyére, 1890. október 26, Budapest, 1890, 17.

⁶⁶ Emma Southwick a Travell and Comercial Bulletin című bostoni lap tudósítója volt. Több mint két évtizeddel később, a millenniumi ünnepekre ismét Budapestre látogatott, amiről az *Ellenzék* című lap is beszámolt (*Ellenzék*, 1896. július 30.)

⁶⁷ Edward Everett Hale (1822–1909) amerikai unitárius lelkész és író. Életrajzi adatait közli: KOVÁCS: Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században, in: *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 269,109.

⁶⁸ John Fretwell erdélyi és magyarországi tevékenységét, unitárius kapcsolatait részletesen elemzi: KOVÁCS: Egy elfelejtett angol unitárius, in: Szabó, Á. (szerk.): *Isten és ember szolgálatában – Erdő János emlékezete*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 231-250.

⁶⁹ Ekkoriban a Hungária a főváros legelegánsabb szállodájának számított, ez is jelzi John Fretwell megbecsülését.

⁷⁰ Simén Domokos (1836–1878) a teológia elvégzése után Londonban tanult, majd Székelykeresztúron iskolaigazgatóként dolgozott. A kolozsvári unitárius kollégiumban filozófiát, a teológián a bibliai tárgyakat tanította. Sokat fáradozott a magyar-angol és magyar-amerikai unitárius kapcsolatok erősítésén. Bővebben: VÁRI: Simén Domokos, in: *Keresztény Magvető*, 1912/4, 193–208; 1912/5, 257–274; BORBÉLY: Simén Domokos és kora, in: *Keresztény Magvető*, 1926/ 2, 49–58; 1926/3, 109–131.

⁷¹ Kovács János (1846–1905) Londonban és Manchesterben végezte tanulmányait, majd a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem angoltanára lett. 1877-től tizenégy évig volt kollégiumigazgató. Rendszeres kapcsolatban állt az emigrációban élő Kossuth Lajossal. Nekrológja: PÉTERFI: Kovács János, in: *Keresztény Magvető*, 1905/1, 47–48.

⁷² Orbán Balázs (1830–1890) író, néprajzi gyűjtő, országgyűlési képviselő, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja. Legjelentősebb műve A Székelyföld leírása című hatkötetes munka, amiért mindmáig „a legnagyobb székelyként” tisztelik. A Székelyudvarhelyhez tartozó Szejkefűdőn található sírjánál rendezik meg évente az Unitáriusok Világtalálkozóját. Bővebben: MIKÓ: A szülőföld szerelmese. Orbán Balázs életének regénye, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2011.

fejlődését érintő probléma mellett – Kovács János vetette fel, de érdemi előrelépés e téren a következő két évben nem történt.

1875 nyarán Buzogány Áron már tarthatatlannak érezte azt a helyzetet, hogy magánlakásokon, többnyire lelkész nélkül kell istentiszteletet tartaniuk.⁷³ Június 20-án ismét beadvánnyal fordult az EKT-hoz, amely jegyzőkönyvében rögzítette:

„Budapesti hitrokonaink (...) kérik, hogy miután helyben és a szomszédos megyékben oly szép számmal vagynak, részint erdélyiek, részint magyarhoni átállottak, hogy alakuljanak fiók egyházzá, s mint ilyenek, csatlakozzanak a kolozsvári anya ecclesiához.”⁷⁴

Buzogány a beadványhoz tizenhét pontból álló szervezeti és működési szabályzatot csatolt⁷⁵, és részletes költségvetést is mellékel⁷⁶, amelyből kiderül, hogy az évi 400 forintos büdzsé felét saját forrásból (adományokból) igyekeztek előteremteni, s csak a fennmaradó összegre kérték az EKT támogatását. A beadványt az egyházi Pénzügyi Bizottság elé terjesztették, amely azonban 1875-ben nem tárgyalta az ügyet. Ferencz József sürgetésére⁷⁷ az EKT 1876. január 13-án napirendre vette a budapesti leányegyházközség kérdését – megállapítva, hogy a tervezett leányegyházközség jelentősen eltér az erdélyi egyházközségek szervezetétől és működésétől. Ezért – Berde Áron (elnök)⁷⁸, Ferencz József és Kovácsi Antal⁷⁹ részvételével – ad hoc bizottságot hoztak létre, hogy az alakuló leányegyházközség működése mindenben megfeleljen a hatályos egyházi törvényeknek.⁸⁰ Három nappal később az EKT ismét napirendre tűzte a kérdést, és úgy határozott, hogy a budapestiek által kért támogatás felét (évente 100 forintot) biztosítja a leányegyházközségnek, amelynek „rendes lelkésze a kolozsvári anya ekklésia első papja, ki egyelőre évenként kétszer, tavasszal és ősszel a fiók-egyházat meglátogatja, s ilyenkor a fővárosban valamely arra való teremben

⁷³ „Nincs egy kis hajlék számukra, a hol egybegyűljenek, egymással szeretettel s bizalmasan szót váltsanak, a hol együtt imádkozzanak, a közhidegség ellenében egymást gyámolítva, keserűségökben – a mi bőven kijut – Istentől vigaszt kérve. Elzülünk így – mondá nemes hévvel –, kihült bennünk az együvé tartozás érzése, a vallás iránti ragaszkodás, atyafiui s hitrokoni kötelék meglazul, lassacskán elfeledjük még azt is, hogy unitáriusok vagyunk. Tegyük valamit lelkünk nyugalmaért, hitünk s vallásunk érdekében.” JAKAB: i. m.

⁷⁴ Az EKT 1875. július 11-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGYL*, Kolozsvár.

⁷⁵ *A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének (MUEMEK) Levéltára*, Budapest, IV/1/I/2.

⁷⁶ A részletes költségvetés nem maradt fenn, csupán az EKT 1875. július 11-ei ülésének jegyzőkönyve hivatkozik rá. *MUE KGY*, Kolozsvár..

⁷⁷ Az EKT 1875. december 12-i ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGY*, Kolozsvár.

⁷⁸ Berde Áron (1819–1892) jogász, közgazdász, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, az első magyar meteorológiai és klimatológiai szakkönyv szerzője, Berde Mózes öccse. Nekrológja: BOROS: dr. Berde Áron, in: *Unitárius Közöny*, 1892 március, 36–37.

⁷⁹ Kovácsi Antal (1820–1892) 1852-től haláláig a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára volt. Gáspár Jánossal közösen írt *Elemi magyar olvasókönyvét* még a trianoni békediktátum után is használták az erdélyi magyar közoktatásban. A Keresztény Magvető társszerkesztője, az Unitárius Egyház tanügyi előadója volt. Bővebben: PÉTERFI: Kovácsi Antal, in: *Keresztény Magvető*, 1893/6, 319–327.

⁸⁰ Az EKT 1876. január 13-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGYL*, Kolozsvár.

nyilvános isteni tiszteletet tart. Az időközben előforduló papi teendőket vagy maga végzi vagy megbízottjával végezteti.”⁸¹

A Budapesti Unitárius Leányegyházközség (egyres iratok szerint: Fiókegyházközség, illetve Filia) 1876. április 16-án tartotta alakuló közgyűlését, amelyen Hajós János belügyminisztériumi osztálytanácsost gondnokká, Buzogány Áront titkárrá, Végh József országos levéltári tisztviselőt pénztárnokká választották, míg a keblitanácsban (presbitériumban) Hatala Péter egyetemi tanár⁸², Bedő Albert erdőmérnök, Sebes Pál minisztériumi titkár és Jakab Elek kapott helyet.”⁸³ Jakab beszámolója szerint az alakuló leányegyházközséget 42 budapesti és 24 vidéki unitárius alkotta, és adományaiknak köszönhetően a működés első évében – a tervezett 400 forint helyett – a bevétel meghaladta az 550 forintot.”⁸⁴ Augusztus 1-jén a Fővárosi Tanács – Kammermayer Károly polgármester aláírásával – hivatalosan is bejegyezte a leányegyházközséget.⁸⁵

⁸¹ Az EKT 1876. január 16-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁸² A római katolikus vallásról unitáriusra áttért Hatala Péter személyéhez kapcsolódik az egyik éles támadás, amely a fővárosi unitáriusokat érte. Hatala nem értett egyet az I. vatikáni zsinatnak a pápai csalatkozhatatlanságot kinyilatkoztató határozatával, ezért elhagyta egyházát. Előbb a német gyökerű ókatolikus mozgalom felé tájékozódott, végül a vallási türelmet hirdető unitáriusokhoz csatlakozott. A Magyar Állam című lap 1874. december 7-i számában így ír róla: „Hatala Péter pesti egyetemi tanár nem csak a Katolikus egyházból, hanem a Kereszténységből is kilépett, unitáriussá lett.”

⁸³ Az EKT 1876. július 13-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁸⁴ JAKAB: i. m., 26.

⁸⁵ A Fővárosi Tanács 1876. augusztus 1-jei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, IV/1/A/2.

2. A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG ELSŐ KORSZAKA (1876–1899)

2.1. Az anyaegyházközséggé alakulás folyamata (1876–1881)

1876. augusztus 27-én, az árkosi zsinaton – a másfél évvel korábban elhunyt Kriza János helyére – Ferencz Józsefet püspökké választották.⁸⁶ A kolozsvári egyházközség megüresedett lelkeszi állását 1876. október 1-től Derzsi József töltötte be, akinek hivatali kötelezettségei között a budapesti leányegyházközséggel kapcsolatos feladatok is szerepeltek.⁸⁷ Ferencz József 1876 októberében, Török Pál dunamelléki református püspök⁸⁸ meghívására, Budapestre érkezett, hogy részt vegyen a Baldácsy Antal Alapítvánnyal⁸⁹ kapcsolatos felekezeti egyeztetéseken. A csaknem kéthetes látogatás keretében a püspök október 22-én, a Deák téri evangélikus főgimnázium dísztermében úrvacsorával egybekötött istentiszteletet tartott.⁹⁰ Ferencz József magyarországi programjáról, illetve a nagy érdeklődés mellett lezajlott istentiszteletről a többi között a Budapesti Napilap és a Pesti Napló is hírt adott, az egy héttel későbbi Vasárnapi Újság pedig részletes beszámolót közölt.⁹¹

⁸⁶ REZI: Teológia és népszolgálat, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 19. Részletes beszámoló az árkosi zsinatról, a püspökválasztás körülményeiről: BNY: Az árkosi zsinat. in: *Keresztény Magvető*, 1876/5, 301–308.

⁸⁷ Az EKT 1876. szeptember 24-i ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁸⁸ Török Pál (1808–1883) református püspök, író, lapszerkesztő. A pest-budai református egyházszervezet és a felekezeti oktatás egyik megteremtője. Hagyatékának egy részét a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára őrzi.

⁸⁹ Báró Baldácsy Antal római katolikus vallású országgyűlési képviselő (1803–1878) végrendeletében a magyarországi protestáns egyházakra hagyott több mint 8000 holdnyi földbirtokot. Célja az anyagi nehézségekkel küzdő egyházak és egyházközségek, lelkészek, valamint özvegyeik és árváik támogatása volt. Az alapítvány csak az 1945. évi földreform következtében szűnt meg. Bővebben: PATAY: Baldácsy Antal br. élete, Budapest, 1926.

⁹⁰ Ferencz József a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának kolozsvári ülésén így számolt be budapesti látogatásáról: „Budapesti multságomat arra is felhasználtam, hogy ottani híveimnek – most már fiók egyházközségben – az ők szíves meghívására isteni tiszteletet tartsak, és úri vacsorát osszak, ami (...) az ágostai hitvallásúak főgymnasiumának díszes termében történt meg. Beszédeimet a fiók egyházközség tagjai kinyomtatván abból ekklesiánkat egy-egy példánnyal szíves volt megtisztelni, a mit én az esperességek útján ki is osztottam. Az Egyházi Főtanács 1877. szeptember 2-3-i ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁹¹ *Budapesti Napilap*, 1876. október 23; *Pesti Napló*, 1876. október 23. A Vasárnapi Újság beszámolója szerint „Ferencz József újonnan választott unitárius püspök a budapesti unitárius fiók-egyházközség felkérésére ma délelőtt isteni tiszteletet tartott az evang. Gymnasium dísztermében. Nagyszámu hölgyekkel sűrűn tarkított közönség jelent meg; ott láttuk Jókai Mórt, Török Pál püspököt, Szász Károlyt, Gyulai Pált stb. A karzatot a tanuló ifjúság foglalta el, mely az énekkart is képezte. Az unitárius püspök beléptekor kezét szorított Jókaiával s Török püspökkel s a szószerk mellett foglalt helyet, míg az ének véget ért. Azután a szószerk állva, egy óra hosszáig tartó jeles szónoklatot tartott, melyet a közönség feszült figyelemmel hallgatott. Beszédeinek alapeszméjéül Máté evangélioma 18. r. 20. versének következő szavait választá: Ha ketten, hárman egybegyűltek, ott vagyok én is köztetek. Ez alapigét szónoki ügyességgel alkalmazta annak bizonyítására, hogy minden téren társadalmi tevékenységre vagyunk utalva, ha valamit létesíteni akarunk. Azért buzdítólag

1877-ben és 1878-ban a Budapesti Unitárius Leányegyházközség szerény keretek között folytatta működését. Derzsi József kolozsvári lelkész évente két alkalommal a Deák téri evangélikus gimnáziumban tartott istentiszteleteket, amelyekre – Jakab Elek beszámolója szerint – közepes érdeklődés mellett, 50-70 fős hallgatóság jelenlétében került sor.⁹² Ugyancsak Jakab számol be arról, hogy báró Orbán Balázs javaslatára és közbenjárásával a budapesti unitáriusok küldöttsége találkozott az adománytevő Baldácsy Antallal, akinek köszönő-okmányt nyújtottak át.⁹³ A Kolozs-Dobokai Unitárius Esperesség – amelyhez a budapesti leányegyházközség közvetlenül tartozott – 1877 végén a fővárosi unitáriusok számát 120 főre becsülte.⁹⁴ A leányegyházközség keblitanácsa 1878. április 21-ei ülésén tárgyalta az anyaegyházközséggé alakulás, illetve egy kisebb imaház építésének lehetőségét.⁹⁵ Ez utóbbi tárgykörben az angol és amerikai hittestvéreknek elküldendő „emlékirat” elkészítését tervezték, ami azonban nem valósult meg.

1879. április 11-én módosították a leányegyházközség szervezeti és működési szabályzatát: a tisztségviselőket a korábbi egy év helyett most már három évre választották, szigorították az egyházfenntartói hozzájárulás kritériumrendszerét, illetve ezzel összefüggésben az éves zárszámadások és vagyonleltár szabályait.⁹⁶ Új tisztségviselőket is választottak: Bedő Albert másodgondnoki, Murányi Farkas Sándor jegyzői megbízatást kapott. 1879. november 26-án a keblitanács határozatot hozott az anyaegyházközséggé alakulásról.⁹⁷ A határozat mellékleteként elkészített terjedelmes irat⁹⁸ részletesen foglalkozott az állandó budapesti lelkészi állás létesítésének pénzügyi feltételeivel: a Kolozsvárról kapott évi 100 forintos támogatás, az egyházfenntartói járulék (300 forint/év), a Baldácsy Alap támogatása (200 forint/év) és a perselypénz (100 forint/év) mellett évente legalább 500 forint angol és amerikai támogatásra számítottak. Az irat második része a budapesti templom, illetve imaház felépítésének lehetőségét vizsgálta. Ennek teljes költségvetését 16-20 ezer forintra becsülték, amibe már a Fővárosi Tanácstól ingyenes használatra biztosított telek értékét is beleszámították. Mindezek érdekében magyar és angol nyelvű „emlékirat” megfogalmazását látták szükségesnek. Az irat zárószakasza a határozatok indoklását tartalmazza: az évente

szólt a hívekhez, hogy a tervezett unitárius gyülekezet megalakítása érdekében töretlen kitartással működjenek. Az istentisztelet urvacsorával végződött.” *Vasárnapi Újság*, 1876. október 29.

⁹² JAKAB: Budapesti Unitárius Templom Felszentelése, Budapest, 1890.

⁹³ JAKAB: i. m.

⁹⁴ A Kolozs-Dobokai Unitárius Esperesség 1878. június 23-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁹⁵ JAKAB: i. m.

⁹⁶ Az EKT 1879. május 11-ei ülésének jegyzőkönyve (az áprilisi keblitanácsai döntést megerősítő határozat), *MUE KGyL*, Kolozsvár.

⁹⁷ JAKAB: i. m.

⁹⁸ *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/2.

kétszeri nyilvános istentisztelet már nem elegendő, mert az Erdélyből a fővárosba és környékére költözők lélekszáma, illetve az áttértek száma is folyamatosan növekszik.

1880 júniusában a kiváló unitárius teológus, Péterfi Dénes⁹⁹, kolozsvári másodlelkész tartott istentiszteletet Budapesten, s ezen adakozásra szólította fel a fővárosi és vidéki unitárius hittestvéreket, illetve az unitarizmus eszméivel rokonszenvező más felekezetűeket.¹⁰⁰ Az EKT 1880. július 1-jén engedélyezte az elkészült magyar nyelvű Emlékirat kinyomtatását és elküldését az összes erdélyi egyházközségnek.¹⁰¹ Ferencz József püspök 1881. január 19-én magánlevélben¹⁰² tudatta Hajós János gondnokkal, hogy az angol és amerikai hittestvéreknek – a brit Henry Jersonnak és Grindall Reynoldsnak, az Amerikai Unitárius Társulat titkárának tájékoztatása szerint – a templom felépítését egyelőre nem tartják reálisnak, de készek hozzájárulni az állandó budapesti lelkeszi állás fenntartásának költségeihez. E levélből tudjuk, hogy a Kolozsvári Főgimnázium 1880. évi jótékonyági majálisa 345 forint, a Sepsiszentgyörgyön és környékén élő unitáriusok gyűjtése pedig 354 forint bevételt hozott. Az EKT 1881. április 14-én támogatta az állandó budapesti lelkeszi állás létrehozását, s az erről szóló határozatot jóváhagyásra az Egyházi Főtanács elé terjesztette.¹⁰³

1881. május 19-én Ferencz József püspöki vizitációra Budapestre érkezett, és részt vett a fővárosi leányegyházközség május 20-án tartott közgyűlésén. Hajós János gondnok összegzése szerint 1877 óta összesen 2200 forint angol és amerikai adomány érkezett, amelyet az erdélyi és magyarországi hívek 1361 forintos támogatása és 178 forint kamatbevétel egészített ki. Mindezek alapján a gondnok kijelentette, hogy sikerült megteremteni az önálló egyházközség létesítésének pénzügyi alapját, a közgyűlés pedig úgy határozott: kéri az EKT-t és az Egyházi Főtanácsot, hogy engedélyezze az önálló Budapesti Unitárius Egyházközség létrehozását, amelynek létszáma 202 fő.¹⁰⁴

1881. július 5-én Ferencz József püspök hivatalos levélben közölte, hogy a megalakuló budapesti anyaegyházközség lelkeszének Derzsi Károlyt, a tordai unitárius gimnázium tanárát

⁹⁹ A Középpajtárol származó Péterfi Dénes (1851–1925) a kolozsvári Unitárius Kollégium, majd a teológia legígéretesebb növendékei közé tartozott. 1874-ben az egyház Londonba küldte tanulni, ahol az unitárius vallású Charles Darwin fejlődéelméletének lelkes híve lett. Huszonöt évesen, Ferencz József püspökké választásakor kolozsvári lelkésszé, később kolozs-dobokai esperessé választották. Kiváló szónok volt: úrvacsorai ágendáinak gyűjteménye 1900-ban, Unitárius kereszténység című beszédgyűjteménye hét évvel később jelent meg. Péterfi 1876-tól harmincnégy éven át szerkesztette a *Keresztény Magvető* című folyóiratot. Nekrológja: VÁRI: Péterfi Dénes, in: *Keresztény Magvető*, 1925/2, 49–50.

¹⁰⁰ JAKAB: i. m.

¹⁰¹ Az EKT 1880. július 1-jei ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

¹⁰² A *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁰³ Az EKT 1881. április 14-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyL*, Kolozsvár.

¹⁰⁴ Az 1881. április 19-20-ai püspöki vizsgálószték és az 1881. április 20-ai egyházközségi közgyűlés jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35, IV/1/I/2.

rendelte ki, aki szeptemberben megkezdheti szolgálatát.¹⁰⁵ A keblitanács július 16-i ülésén köszönetét fejezte ki a püspöknek, és intézkedési tervet állított össze, amelyben szerepelt a lelkészi fizetés összege és folyósításának módja, a lelkész számára biztosítandó bérlakás és a kedvezményes vonatjegyek kérdése, valamint a megfelelő istentiszteleti helyszín biztosítása.¹⁰⁶ Az Egyházi Főtanács 1881. augusztus 28-án támogatta a Budapesti Unitárius Egyházközség megalapítását, de szükségesnek tartotta, hogy az új egyházközség kezdetben ne csak a kolozs-dobokai esperesség, hanem az EKT közvetlen felügyelete alá is tartozzék.¹⁰⁷

Derzsi Károly ünnepélyes beiktatására végül 1881. október 2-án került sor, a Deák téri evangélikus gimnázium dísztermében, mintegy 300 fő jelenlétében.¹⁰⁸ Szószéki szolgálatot végzett Ferencz József püspök, Derzsi Károly és Albert János lelkész; majd Albert és Derzsi szolgáltatta ki az úrvacsorai jegyeket mintegy negyven férfinak és húsz nőnek. Az ünnepség a Hungária Szállóban tartott díszebéddel zárult. Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter pohárköszöntőjében kifejtette: szereti „az olyan vallást, mely igaz morált tanít, lojalitást hirdet és követ a király iránt, szeretetet, s engedelmességet az alkotmányos törvények iránt.”¹⁰⁹ Kammermayer Károly kerületi polgármester üdvözlőt küldött, amelyben reményét fejezte ki, hogy az új egyházközség fontosnak tartja „a hazaszeretet és hazafias nemzeti érzület buzgó ápolását és terjesztését”.¹¹⁰ Ráth Károly főpolgármester is azt várta el a budapesti unitáriusoktól, hogy „az Úr háza egyszersmind az igaz hazaszeretet temploma is legyen.”¹¹¹

Az önálló egyházközség megalakulásáról a fővárosi magyar nyelvű napilapok közül önálló tudósítást közölt a Hon, a Budapesti Hírlap, az Egyetértés, az Ellenőr, a Függetlenség, a Pesti Hírlap és a Pesti Napló; a német nyelvű lapok közül a Pester Lloyd, a Politisches

¹⁰⁵ Átirat Derzsi Károly lelkészi kinevezéséről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/35.

¹⁰⁶ A Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) keblitanácsa 1881. július 16-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/2.

¹⁰⁷ Az Egyházi Főtanács 1881. augusztus 28-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGYL*, Kolozsvár.

¹⁰⁸ Az eseményen részt vett Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, Tanárky Gedeon államtitkár, Ráth Károly főpolgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester, Szontágh Pál, a képviselőház alelnöke, öt országgyűlési képviselő (Bacsó Pál, Ferenczi Miklós, Győry Vilmos, Hegedűs Sándor és Szathmári György), valamint Török Pál református püspök, Ballagi Mór evangélikus főfelügyelő, Busbach Péter evangélikus egyházköri főgondnok, Ferencz József unitárius püspök és Albert János tordai unitárius lelkész. Közreműködött Mennich József harmóniumon, valamint a polgári tanítóképző diákjaiból alakult kórus; a szükséges énekeskönyveket és kátékat Stein János kolozsvári könyvkereskedő biztosította. Az istentiszteletet a Tebened bíztunk eleitől fogva kezdetű egyházi ének nyitotta, majd Derzsi Károly imája következett. A derekas ének után az új budapesti lelkész prédikációjához Jeremiás próféta könyvéből választott textust: Ímé az én ígémet adom a te szádba! (Jer 1,9). A közéneket követően Ferencz József püspök üdvözlő és beiktató beszéde következett, amelyben az unitárius hitelvek igazságát hangoztatta. Albert János lelkész mondott úrvacsorai ágendát. A beiktatási szertartás részletes krónikája a BUE keblitanácsa 1881. október 3-i ülésének jegyzőkönyve alapján rekonstruálható, *MUEME Levéltára*, Budapest, IV/1/1/2.

¹⁰⁹ A BUE keblitanácsa 1881. október 3-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹¹⁰ Kammermayer Károly polgármester 3187. sorszámu üdvözlőlevele, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/8.

¹¹¹ Ráth Károly főpolgármester 704. sorszámu üdvözlőlevele, uo.

Volksblatt és a Pester Journal.¹¹² A szinte szó szerint megegyező szövegű tudósítások egy komoly tévedéstől eltekintve – az előző tizenkét év eseményeiről megfélemezve Derzsi Károly beiktatását az első budapesti unitárius istentiszteletnek nevezték – tárgyilagosan, az unitarizmus hitelveinek értékelését mellőzve számoltak be az eseményről. Részletesebb és személyesebb hangú tudósítást közölt két kolozsvári napilap, a Magyar Polgár és az Ellenzék.¹¹³ A Budapesti Unitárius Egyházközséget a Fővárosi Tanács 1881. október 31-én nyilvántartásba vette.¹¹⁴

2.2. Jókai Mór és az unitáriusok

Az anyaegyházközséggé alakulás – a budapesti unitáriusok kis létszáma, szerény anyagi lehetőségei miatt – gyötrelmesen nehéz folyamatát (1876–1881) megítélésünk szerint jelentősen segítette a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű író, Jókai Mór¹¹⁵ szimpátiája, illetve unitárius tematikájú regénye, az Egy az Isten. Jókai és az őt mélyen tisztelő, a magyar irodalom iránt rajongó brit unitárius külügyi titkár, John Fretwell kapcsolatát, az Egy az Isten angol fordításának kalandos történetét Kovács Sándor szerteágazó források alapján a teljesség igényével feltárta.¹¹⁶ Az alábbiakban ezért arra szorítkozunk, hogy bemutassuk Jókainak az unitarizmushoz, a magyar unitáriusokhoz fűződő viszonyát, valamint az Egy az Isten című regényének a budapesti unitárius egyháztörténetben játszott szerepét.

A Fővárosi Lapok¹¹⁷ 1875. november 3-án számolt be arról, hogy Jókai Mór „még be sem fejezte Az élet komédiásai című legújabb regényét, s máris egy újat tervez, melyet a jövő

¹¹² A felsorolt napilapok 1881. október 3-i száma megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban.

¹¹³ A Magyar Polgár a beiktatott lelkészt méltatta: „Imát mondott. Könyörgést, oly nyelvezettel, mely a haza legelső költőjének dicséretére válhatnék, oly eszmékkel, melyeket a valódi átértett hazaszeretet, szabadság, alkotmányosság ad csak a szónok ajkára (...) Feltüntette a lélek küzdelmét, mely lelkében van, most, hogy midőn az egyház pásztorja lett. Feltüntette a pap kötelmeit három részben, s különösen szépen bizonygatta a vallás létjogát, s erősíté, hogy a vallás történelme az emberiség történetével kezdődik.” Az Ellenzék tudósítója – Az egy Isten ünnepe című cikkében – az unitarizmus sajátosságaira is felhívta a figyelmet: „Ünnep, nagy ünnep van. Nem vallásos ünnep csak, hanem a gondolkodó ember vallási ünnepe volt az (...) Nem arról volt szó, hogy egy vallásfelekezet egy házat alkot magának, hanem arról volt szó, hogy tanyát üssön Magyarország fővárosában az ész, szív, józan gondolkodás vallása. Első papja, Derzsi Károly nem szónoki pathosszal, hanem az észhez szóló hangon magyarázta a szószékről a vallás és annak hivatott hirdetője, a pap hivatását.” *Magyar Polgár*, 1881. október 4.; *Ellenzék*, 1881. október 3.

¹¹⁴ A Fővárosi Tanács 41932/1881 iktatószámú ügyirata, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/2.

¹¹⁵ Dolgozatunk elkészítésekor Jókai Mór életét és pályáját SZAJBÉLY: Jókai Mór című monográfiája alapján vizsgáltuk, Budapest, Pesti Kalligram, 2010.

¹¹⁶ KOVÁCS: Egy elfelejtett angol unitárius, in: Szabó, Á.(szerk.): *Isten és ember szolgálatában*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 231–249; uő: Jókai Mór Egy az Isten című regényének geneziséhez, *Irodalomtudományi Közlemények*, 2008/4, 435–446; uő: Angolszász-magyar unitárius érintkezések, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2011, 101–120.

¹¹⁷ A Fővárosi Lapok 1864 és 1903 között jelent meg – műfaját tekintve szépirodalmi napilap volt. Rangját jelzi, hogy szerzői között található Arany János, Jókai Mór, Madách Imre, Thaly Kálmán, Tolnay Lajos és Tompa

évben fog kiadni. Címe lesz: Egy az Isten! – ebben az unitáriusok első vallási küzdelmeit fogja festeni.”¹¹⁸ Négy nappal később Jókai saját napilapja, a Hon¹¹⁹ már azt állította, hogy a regény Torockón játszódik majd, és „egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven.”¹²⁰ 1876. október 1. és 1877. május 27. között a Hon összesen 121 folytatásban közölte Jókai új regényét. A nagy példányszámú napilapban megjelent rövid részletek által a budapesti közönség minden más forrásnál többet tudhatott meg az unitárius vallásról, annak hitelveiről, eszmerendszeréről.¹²¹ A regény első kiadása 1877-ben jelent meg.¹²²

Jókai Mór unitárius tárgyú regényének keletkezési körülményeiről, motivációjáról megoszlanak a vélemények. John Fretwell az Egy az Isten megszületését elsősorban saját érdemének tekintette. 1886-ban, a brit unitáriusok lapjában, a *The Inquirer*-ben úgy fogalmazott: tizenkét évvel korábban, Balatonfüreden találkozott Jókaival, és felhívta figyelmét az unitarizmus erdélyi és amerikai hőseire, akik megragadták az író képzeletét.¹²³ Ugyanezt hangoztatta 1886. február 2-án, Providence-ben (Rhode Island, Egyesült Államok)

Mihály. Vadnai Károly főszerkesztői tevékenysége (1867–1892) idején a lap irodalmi körökben különösen nagy tekintélynek örvendett. Forrás: MILKÓ: Vadnay Károly és a Fővárosi Lapok, in: *Nyugat*, 1924/3.

¹¹⁸ *Fővárosi Lapok*, 1875. november 3. (1875/251), 1119.

¹¹⁹ A Hon 1863 és 1882 között jelent meg – főszerkesztője mindvégig a lapalapító, Jókai Mór volt. A Pesti Napló mellett a korszak legjelentősebb hírlapjaként tartja számon a sajtótörténet. Forrás: Szabolcsi, M. (főszerk.): *A magyar sajtó története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

¹²⁰ *Hon*, 1875. november 7. (1875/255), 3. Jókai Mór: Egy az Isten! című regényét valójában először németre fordították (Otto Janke, 1878), majd a lengyel (1880), a cseh (1884), az olasz (1888) és az angol fordítás (Percy Favor Bicknell, 1901) készült el; 1909-ben pedig észt nyelvre is lefordították. Francia, holland, dán, román és orosz fordítása nem készült. Ld. KOVÁCS: i. m., *Irodalomtudományi Közlemények*, 2008/4, 435–446.

¹²¹ Nyiri Péter irodalomtörténész tanulmánya plasztikusan fogalmazta meg, hogy a főszereplő, Adorján Manassé számára „Jézus nem Isten, akit imád, hanem az embere, akit követ! Ebben az áloppozícióban rejlik Manassé jellemének titka. Áloppozíció, mert a két viselkedésmód – a követés és az imádás – korántsem zárja ki egymást, csupán ok-okozati viszonyról, sorrendiségről van itt szó. Míg a Manassén és az unitárius közösségen kívüliek számára Jézus az Isten, akit imádnak, de nem feltétlenül követik tanítását, mert hitük kimerül egy kultusz, egy élettrajz iránti hódolatban; addig Manassé számára Jézus üzenetén van a hangsúly: ő tehát az aktív befogadás, a követés híve a passzív hittel szemben. Számára Krisztus egy tökéletes ember, akit tettekben kell követni, cselekedeteinkben mintául venni, s ezért tisztelni. (...) A különbség tehát abban áll, hogy itt az imádat-tisztelet Jézus példakép voltában rejlik, az elérhetőségben-követhetőségében, a másik esetben viszont az elérhetetlen isteniségében. A regényben az unitáriusokétól eltérő felfogás azonban a rossz cselekedeteket is ismeri: Krisztus elérhetetlen kultusz ugyanis, Vele azonosulni Istensége miatt lehetetlen. Emiatt pedig az ember más azonosulási mintákat keres és teremt magának: pénzt, karriert, mámort stb. Manassé ellenben csak Őt ismeri, és senki mást, mert számára ő a legdicsebb ember.” NYIRI: A szeretet mítosza Jókai Mór Egy az Isten című regényében, in: Búzás, A. (szerk.): *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma*, Miskolc, 2006; *A Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa*, Miskolc, MŰ Innovációs és Technológia Transzfer Centrum, 2008.

¹²² Első kiadás: JÓKAI: Egy az Isten, Budapest, Athenaeum, 1877. Az általunk forrásként használt kiadás: JÓKAI: Egy az Isten, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970. (Jókai összes művei, regények 69.) Legeza Ilona tartalmi összefoglalója a regényről az Országos Széchényi Könyvtár honlapján olvasható.

¹²³ „I was the guest of Maurice Jókai, at his vineyard in Balatonfüred. He was complaining of the want of heroism in our age, and I who had just been preparing a series of lectures on American heroism, drew his attention both to this and the scope which the story of the Unitarian Churches in Transylvania offered for poetic treatment. Soon after this he published his »One is the Lord« in the newspaper of which he was the editor...”. FRETWELL: Maurice Jokai., in: *The Inquirer*, 1886, 114–115.

tartott előadásában.¹²⁴ Fretwell 1901-ben publikált tanulmányában úgy vélte: Jókai Mór az egyetlen magyar író, aki regényhőssé emelt egy unitárius vallású, Jézust követő, tiszta embert. Egyúttal megismételte: ő beszélte rá Jókait, hogy regényt írjon az unitáriusokról.¹²⁵ A regény kritikai kiadását sajtó alá rendező Szekeres László szerint Jókai ismerte Charles Boner Erdélyről írott – Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban is népszerű – könyvét¹²⁶, s ezért reménykedett, hogy könyve az angol nyelvterületen kedvező fogadtatásra találhat.¹²⁷ Kovács Sándor szerint ez nem valószínű, mert Charles Boner után még több brit és amerikai unitárius szerző írt Erdély (s ezen belül Torockó) különleges szépségéről¹²⁸, így önmagában a tájleírás, a brit és amerikai olvasók számára szokatlan környezet talán már nem lett volna elégséges vonzerő.¹²⁹

Megítélésünk szerint nem bizonyítható, hogy az Egy az Isten című regény keletkezését John Fretwell személye (és Jókai munkássága iránti élénk érdeklődése), illetve más – esetleg üzleti-kereskedelmi jellegű – szempontok motiválták. Annál valószínűbb, hogy Jókai Mór az erdélyi emberek és tájak iránti feltétlen szeretetének igyekezett az Erdély aranykora (1851) után egy újabb regényben emléket állítani. Már 1853 májusában, amikor – felesége, Laborfalvi Róza színésznő kolozsvári vendégszereplését megtekintve – először járt Erdélyben, így vallott: „Erdély volt mindig lelkem édes álma. S örömmel taposom a földet, melynek mindent köszönhetek, mi legkedvesebb nekem: írói legszebb gondolataimat, legjobb barátaimat, szeretett nőmet.”¹³⁰ 1871-es erdélyi utazása alatt unitárius barátja, Kőváry László¹³¹ sokat mesélt Jókainak Torockó bányavárosról és népéről, az erdélyi unitáriusokról és szombatosokról.¹³²

¹²⁴ John Fretwell előadásának az Egy az Isten című regényre vonatkozó részletéről a *Keresztény Magvető* így számolt be: „Beszélgetés közben Jókai felhozta, hogy korunkban hiányzik a heroismus. Erre Fretwell, ki éppen az amerikai heroismusról s áldozatkészségről felolvasásokat készített, ide irányozta Jókai figyelmét, valamint ajánlotta, hogy az erdélyi unitáriusok történelme is érdekes tárgy lenne egy jeles író tollába. Azután az Egy az Isten című regény meg is jelent a Jókai lapjában s később külön kiadásban.” Fretwell János felolvasása Jókairól, in: *Keresztény Magvető*, 1886/1, 52–54.

¹²⁵ FRETWELL: *The Christian in Hungarian Romance*, Boston–London, 1901.

¹²⁶ BONER: *Transylvania: Its Products and Its People*, London, 1865.

¹²⁷ JÓKAI: *Egy az Isten*. Szerk.: Lengyel, D. – Nagy, M.; sajtó alá rendezte: Szekeres László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, 292.

¹²⁸ PL. TAYLER: *Visit to the Unitarian Churches of Transylvania*, London, 1869; MORRISON: *Two Days in Transylvania*, in: *The Unitarian Review*, 1874, II, 357–369.

¹²⁹ KOVÁCS: i. m., 441–442.

¹³⁰ Idézi: KUTI: Jókai az Egy az Isten földjén, in: *Látó*, 2006. július, 90–94.

¹³¹ Kőváry László (1819–1907) történész, statisztikus, az MTA levelező tagja. Tanulmányait a tordai unitárius algimnáziumban kezdte, majd a kolozsvári unitárius kollégiumban folytatta. Jogi diplomát szerzett és a marosvásárhelyi királyi táblánál helyezkedett el. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc idején az Ellenőr című politikai napilap főszerkesztője volt, de a harcokban is részt vett, illetve – Szemere Bertalan miniszter felkérésére – az Országos Statisztikai Hivatal titkára lett. A szabadságharc leverése után Székelyföldön rejtőzködött, majd elfogták és néhány hónapot börtönben töltött, de végül kegyelmet kapott. Kiszabadulása után Pestre költözött és a Pesti Napló munkatársa lett, majd „összeesküvés szervezésében való

1876. július 26-án, Balatonfüreden kelt levelében – amelynek címzettje Teleki Sándor¹³³ – Jókai így fogalmazott: „Ha Isten úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis augusztus 3-án megyek Kolozsvárra, onnan 8-ikán Torockóra. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni.”¹³⁴ Mikó Imre tanulmánya¹³⁵ részletesen beszámol Jókai 1876 augusztusi – Kolozsvár, Torda és Torockó környékét érintő – erdélyi utazásáról. Tordán Albert János unitárius lelkésznél¹³⁶ lakott, Torockón pedig találkozott az akkor 67 esztendő, unitárius Zsakó Istvánnal, akiről regényének főhőse, Adorján Manassé alakját mintázta.¹³⁷ Meglátogatta regényének másik színhelyét, Torockószentgyörgyöt is, majd a Borrév felé vezető úton megnézte a torockói vasbányászat jellegzetes eszközeit. Végül barátaival a Tordai-hasadékhoz ment, amit a regényben ugyancsak megörökített. E társaságban Pálfi Károly, a tordai unitárius gimnázium igazgatója¹³⁸ is jelen volt.¹³⁹ Mindezen tények ismeretében nem meglepő, hogy Jókai 1876.

részvétel miatt” ismét letartóztatták. 1862-től Kolozsvárott élt: a Korunk című (Deák-párti) politikai lap főszerkesztője és tulajdonosa volt. A Kiegyezés után biztosítási ügynök, majd a Victoria biztosítótársaság ügyvezető igazgatója lett. Az 1870-es években megírta a biztosítás Encyclopaediáját négy kötetben. 1883-ban az MTA levelező tagjává választotta. Emellett a kolozsvári önkormányzat megbízásából a városi sétatér igazgatójaként, közgazdasági előadóként, takarékpénztári igazgatóként, az unitárius főgimnázium egyik felügyelőjeként is működött. A vasúti alkalmazottak lakásviszonyainak javításával foglalkozva egy telepet alapított (Kőváry-telep), ahol a vasutasok részletfizetéssel vásárolhatták meg a házakat. Források: GAAL : Kőváry László és Kolozsvár, in: *Keresztény Magvető*, 2004/3, 149–157; EGYED: Kőváry László – a városépítő polgár, in: Dáné, T. K. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Magyar Közművelődési Egyesület, 2001.

¹³² KUTI: i. m., 90..

¹³³ Teleki Sándor (1821–1892) az 1848/49-es szabadságharc honvéd ezredese, főrendiházi tag. 1846/47-ben Teleki Sándor koltói birtokán három alkalommal is vendégül látta Petőfi Sándort. A szabadságharcban Kossuth Lajos közvetlen politikai és Bem József katonai irányítása alatt harcolt. A szabadságharc bukása után az aradi várbörtönből megszökött – távollétében halálra ítélték. Belgrádba és Konstantinápolyba menekült, majd Franciaországban, Londonban, Jersey és Guernsey szigetén élt. 1858-ban, Nizzában megismerkedett Giuseppe Garibaldival, akinek egyik legkedvesebb tábornoka lett. Tizennyolc év száműzetés után tért vissza Magyarországra: 1867-től koltói birtokán, illetve Nagybányán, Kolozsvárott, Debrecenben és Budapesten élt. Tagja volt a Kisfaludy Társaságnak, a Petőfi Társaságnak és a Történelmi Társulatnak. Fontosabb források: Gróf GYALUI: Teleki Sándor regényes élete, Budapest, 1939; KOVÁCS: Teleki Sándor, in: *Utunk*, 1971/6; KISS: Teleki Sándor öröksége, in: *Utunk*, 1974/24; DÁVID: Teleki Sándor és a Teleki-ház, in: *Művelődés*, 2005/5.

¹³⁴ Idézi: MIKÓ: Egy Jókai-regényhős 1848-ban, in: *Akik előttem jártak*, Bukarest, Kriterion, 1976, 299.

¹³⁵ MIKÓ : Jókai Torockón, in: *Keresztény Magvető*, 1975/4, 231–234.

¹³⁶ Albert János (1821–1908) 1845-től négy évtizeden át volt a Tordai Unitárius Egyházközség lelkésze, a helyi unitárius gimnázium tanára. Három évig a gimnázium igazgatói tisztét is betöltötte. Tankönyveket, unitárius imakönyveket, prédikációs kötetet jelentetett meg. Az első kinevezett budapesti unitárius lelkész, Derzsi Károly közeli kollégája és barátja volt. Forrás: PÉTERFI: Albert János (nekrológ), in: *Keresztény Magvető*, 1908/6, 351.

¹³⁷ Zsakó István (1809–1892) bánya-, kohó- és verőtulajdonos volt Torockón. Dédunokája, Mikó Imre megfogalmazása szerint „1848 tavaszán ő volt a községi bíró és az egyházközségi gondnok, ehhez járult még a nemzetőrség parancsnoki tisztsége. Torockó legválságosabb évében tehát az ő kezében összpontosult a közigazgatási, lelki és katonai hatalom.” MIKÓ: i. m., 49–56. Zsakó István életének és munkásságának részletes összefoglalása: BORBÉLY: Torockó története 1848/49-ben, Kolozsvár, 1906; BAKÓ: Zsakó István, Torockó bírója 1848-ban, in: *Unitárius Közlöny*, 2015/4, 11–13.

¹³⁸ Pálfi Károly (1847–1888) (1847–1888) állami polgári iskolai igazgató-tanár. Gimnáziumi tanulmányait Tordán végezte, majd beiratkozott a kolozsvári unitárius teológiára, de nem szentelték pappá. 1870-ben a székelykeresztúri gimnázium segédtanára lett. 1871/72-ben az egyház ösztöndíjjal Németországba küldte: fél

október 22-én, a Deák téri evangélikus templomban díszvendégként vett részt azon az úrvacsorával egybekötött unitárius istentiszteleten, amelyet az előző évben megválasztott kolozsvári püspök, Ferencz József tartott.¹⁴⁰

2.3. Derzsi Károly lelkészi szolgálata (1881–1895)

A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1881. október 3-án, egy nappal Derzsi Károly lelkészi beiktatása után ülést tartott, amelyen részletesen meghatározta a következő periódus feladatait.¹⁴¹ Ettől az időponttól kezdve a keblitanács kimerítő terjedelemben, aprólékos részletességgel dokumentálta az egyházközség fontosabb szertartásait, szeretetszolgálati és hitoktatói munkáját, gazdálkodását, illetve a személyi változásokat. Ugyanilyen részletes – elsősorban műszaki és gazdálkodási jellegű – dokumentáció maradt fenn a Budapesti Unitárius Egyházközség templomépítésének hét évig (1883–1890) tartó folyamatáról. A presbitériumi jegyzőkönyveket, a Gál Adorján építész-mérnök által vezetett Építési naplót, valamint az Építési Ellenőrző Bizottság üléseinek jegyzőkönyveit Szaniszló József kötete¹⁴² ugyan részlegesen feldolgozta, de csupán a számszerű adatok puszta ismertetésére szorítkozott, s adós maradt a mélyebb folyamatok, összefüggések bemutatásával, a következtetések levonásával (ld. a 2.4 fejezetet). Az 1880-as és az 1890-es évek budapesti unitárius életét értékelve-elemezve elsőként Derzsi Károly lelkészi tevékenységét mutatjuk be.

Életrajzi vázlat

Derzsi Károly 1849-ben született az udvarhelyszéki Tordátfalván, amely a nála néhány évvel fiatalabb Boros György¹⁴³ unitárius püspöknek is szülőfaluja volt. Derzsi a székelykeresztúri

évet Münchenben, fél évet Heidelbergben töltött. 1872-ben a tordai unitárius algimnázium igazgató-tanára lett. 1878-ban az unitárius felekezeti iskola állami polgári iskolává alakult, ami miatt Pálfi egy időre szembekerült az Unitárius Egyház vezetésével. Az 1880-as években a torda-aranyosmegyei tanító-testület jegyzője, később elnöke volt. Tüdővészben hunyt el. Költeményeit és paródiáit Turul álneven adta ki; emellett publikált a Keresztény Magvetőben és pedagógiai szaklapokban. Forrás: ISZLAI: Pálfi Károly (nekrológ), in: *Keresztény Magvető*, 1888/5, 338–341.

¹³⁹ KUTI: i. m., 92.

¹⁴⁰ *Budapesti Napilap*, 1876. október 22.

¹⁴¹ A BUE keblitanácsa 1881. október 3-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁴² SZANISZLÓ: i. m.

¹⁴³ Boros György (1855–1941) a kolozsvári teológia elvégzése után Londonban tanult. Kezdeményezésére alakult meg az unitárius egyház első társadalmi szervezete, a Dávid Ferenc Egylet, illetve az Unitárius Közlöny című havi hírlevél. Kolozsvárott teológiai tanár volt, majd 1928-ban püspökké választották, de tisztségéről 1938-ban lemondott. Teológiai munkái mellett megírta Brassai Sámuel életrajzát,

unitárius gimnáziumban kezdte, a kolozsvári unitárius gimnáziumban folytatta tanulmányait, majd felvételt nyert a teológiára. Két évig tanárjelölt volt a tordai algimnáziumban, majd az egyház angliai ösztöndíjra jelölte: a Manchester New College-ben teológiát és klasszika filológiát, a londoni University College-ben összehasonlító nyelvészetet tanult. Hazatérve a tordai algimnáziumban a latin és az ógörög nyelv tanárává nevezték ki, majd 1876-ban, a Ferencz Józsefet püspökké választó árkosi zsinaton unitárius lelkésszé szentelték. Bár hívták a kolozsvári unitárius gimnáziumba is, még öt évig Tordán maradt – ekkor Ferencz József kirendelte a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészi szolgálatára.

Derzsi az egyházközséget – a keblitanácsi jegyzőkönyv szerint is – „missziói eklézsiának”¹⁴⁴ tekintette, vagyis tudatában volt annak, hogy a 202 egyházfenntartó mellett nagy figyelmet kell fordítania a szórványban élő unitáriusok lelkigondozására, illetve az újonnan létrejövő magyarországi leányegyházközségekre is. Ennek megfelelően évente többször utazott Hódmezővásárhelyre, Orosházára, Mezőberénybe, Polgárdiba és Vilonyára, ahol jelentősebb létszámú unitárius élt. Társszerzőként, szerkesztőként részt vett az Unitárius Kis Könyvtár című sorozat létrehozásában; ő fordította Estlin Carpenter 1887-ben megjelent Palesztina a Jézus korában című kötetét.¹⁴⁵ 1889-ben – elhatalmasodó gégebaja miatt – bejelentette a lelkészi tisztségről való lemondási szándékát, de a keblitanács további szolgálatra kérte. 1894-ben ismét benyújtotta lemondását, s egy évvel később nyugállományba helyezték. Visszatért Tordára, ahol nyelvtanárként dolgozott, s emellett lefordította Szentábrahám Lombard Mihály 18. századi unitárius püspök¹⁴⁶ *Systema Universae Theologiae Christianae* című hittankönyvét.¹⁴⁷ Életének ötvenhetedik évében, 1905-ben hunyt el Tordán.¹⁴⁸

Dokumentumok Derzsi budapesti működéséről¹⁴⁹

szépirodalommal és műfordítással is foglalkozott. Kiváló kapcsolatot ápolt az amerikai unitáriusokkal; a Harvard Egyetem tiszteletbeli doktorává választotta. Nekrológja: Dr. Boros György temetése (Vári Albert, Tavaszy Sándor, Csifó Nagy László és Benczédi Pál megemlékezéseivel), in: *Keresztény Magvető*, 1941/1, 25–42.

¹⁴⁴ A BUE keblitanácsa 1881. november 20-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁴⁵ A kötet megtalálható Derzsi Károly hagyatékában, *MUEME Levéltára*, IV/1/I/1.

¹⁴⁶ Szentábrahám Lombard Mihály életrajza és pályaképe: JAKAB: Szent-Ábrahám Mihály, in: *Keresztény Magvető*, 1. kötet (1861), 157–185.

¹⁴⁷ SZENTÁBRAHÁMI: A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint, Kolozsvár, Gámán Kiadó és Nyomda, 1899.

¹⁴⁸ Nekrológja: PÉTERFI: Derzsi Károly, in: *Keresztény Magvető*, 1905/3, 167–168.

¹⁴⁹ A BUE templomának építéséhez és felszenteléséhez szorosan kapcsolódó fontosabb dokumentumokat a 2.4 fejezetben közöljük.

1. 1882. május 19-én Derzsi Károly a keblitanácstól egy korszerű Magyarország-térkép beszerzését kérte, amely segíthet a szórványban élő unitáriusok meglátogatásában.¹⁵⁰

2. Ugyanezen az ülésen az egyházközség pártoló tagja, a református vallású Bükk László 18 forint támogatást ajánlott fel a részben Derzsi által szerkesztett Unitárius Kis Könyvtár kiadási költségeire.¹⁵¹

3. 1882 őszén – az egyházközség két gondnoka, Hajós János és Bedő Albert távollétében – Derzsi Károly és Odescalchi Arthur herceg¹⁵² fogadta a néhány hétre Budapestre látogató jeles brit unitáriust, John Fretwellt, akit Derzsi javaslatára tiszteletbeli tanácsnoknak választottak meg.¹⁵³

4. Derzsi Károly 1882-től folyamatosan, minden keblitanácsi ülésen és más egyházközségi rendezvényen beszámolt a templomépítés céljára felajánlott, illetve befolyt adományokról, általában név szerint is megemlítve az adakozókat.¹⁵⁴

5. 1882-től személyesen vezette az egyházfenntartói nyilvántartást, és évente beszámolt a keblitanácsnak a kepefizetők számáról és a befolyt összegéről. 1882-ben 55 egyháztagtól összesen 362 forint egyházfenntartói hozzájárulás érkezett; a templomszentelés évében, 1890-ben 399 kepefizető 3176 forintot ajánlott fel. Ezek az adatok világosan jelzik az egyházközség folyamatos növekedését, gyarapodását.¹⁵⁵ A lelkész ugyanakkor nem értett egyet azoknak a keblitanácsosoknak a véleményével, akik szerint az elmaradt egyházfenntartói hozzájárulást ügyvédi felszólítás útján, végső esetben pedig közigazgatási eljárásban kellene behajtani. Ezzel szemben támogatta az adott egyháztag által korábban felajánlott kepepénz mérséklését, illetve a részletfizetés lehetőségét.¹⁵⁶

6. 1883 februárjában a Derzsi Károly számára Budán, az Albrecht főherceg utca¹⁵⁷ 16. szám alatt bérelt lakás éves bérleti díját 454 forintról 500 forintra emelték, és a keblitanács úgy ítélte meg, hogy ez az összeg már meghaladja az egyházközség anyagi lehetőségeit¹⁵⁸, ráadásul a lakás nem is igen felelt meg a lelkész „társadalmi rangjának”. Ezért a keblitanács vállalta, hogy olcsóbb és minden tekintetben kielégítőbb lakást keres lelkésze számára.

¹⁵⁰ A BUE keblitanácsa 1882. május 19-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁵¹ uo.

¹⁵² Odescalchi Arthur József Hugo Livius László szerémi herceg (1837–1925) Nyitra megyei birtokos és az illóki (Szerém vármegye) hitbizományának ura, császári és királyi kamarás, a jeruzsálemi Szent János-rend vitéze, a fővárosi unitáriusok lelkes támogatója.

¹⁵³ A BUE keblitanácsa 1882. december 10-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁵⁴ uo.

¹⁵⁵ uo.

¹⁵⁶ A BUE 1887. március 6-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁵⁷ Mai elnevezése: Hunyadi János utca (I. kerület).

¹⁵⁸ A BUE keblitanácsa 1883. február 12-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

Kiderült azonban, hogy a könnyebben megközelíthető pesti oldalon 800 forint alatt nincs megfelelő bérlakás.¹⁵⁹ Végül a II. kerületi Vízivárosban, a Fő utca 8. szám alatt találtak egy megfelelő – villanyvilágítással és vezetékes vízzel ellátott – négyszobás lakást, amelynek egyik szobájában kialakították a lelkészi hivatalt.¹⁶⁰ Mivel ennek éves bérleti díja 627 forint volt, a keblitanács tovább folytatta a keresést, de nem járt sikerrel¹⁶¹ – a lelkészi lakás egészen az 1890. októberi templomszentelésig a Fő utcában maradt.

7. 1887. március 6-án az egyházközség közgyűlése támogatta, hogy évente 100 forintra emeljék Derzsi Károly fizetését. Ezt Gál Jenő keblitanácsos – az Angliából érkező támogatások elapadására, illetve a vidéki szórványok látogatásával kapcsolatosan felmerült kiadásokra hivatkozva – nem tartotta indokoltnak.¹⁶² A kérdést a néhány héttel később üléselő püspöki vizsgálószerk is tárgyalta, megállapítva, hogy a közgyűlés döntése jogszerű volt, az egyházközség saját hatáskörében dönthetett a fizetésemelésről.¹⁶³

8. 1887 nyarán Derzsi Károly és felesége, Nemes Izabella 100 forint értékű, aranyozott ezüstitányért ajándékozott az egyházközségnek.¹⁶⁴

9. 1891. március 28-án, az egyházközség éves közgyűlésén Derzsi lelkészi jelentésében közölte, hogy „a saját templom sem emelte a hallgatóság számát az istentiszteleteken”, amit saját felelősségének is tartott. Kiemelte viszont, hogy az 1890. évben 906 hivatalos levelet írt és postázott, ami jelzi rendkívüli aktivitását.¹⁶⁵

10. 1892 őszén a Fővárosi Tanács hálaadó istentisztelet tartására kérte a lelkészt Ferenc József császár magyar királlyá koronázásának negyedszázados évfordulója alkalmából.¹⁶⁶ Az istentiszteleten Ferencz József unitárius püspök is megjelent, akit az egyházközség keblitanácsa tájékoztatott: „elszaporodván az unitárius iskoláskorúak száma”, hitoktatási segélyért folyamodnak a Fővárosi Tanácshoz.¹⁶⁷

11. 1893. december 31-én, a keblitanács évváró ülésén Derzsi Károly bejelentette: az újságokból értesült arról, hogy a Fővárosi Tanács 500 forintot szavazott meg a Budapesti Unitárius Egyházközségnek, kifejezetten hitoktatás céljára. Közölte, hogy amennyiben 1894-től nem kizárólag neki kell hitoktatással foglalkoznia, akkor minden vasárnap tarthatnak

¹⁵⁹ A BUE keblitanácsa 1883. március 13-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁶⁰ A BUE keblitanácsa 1883. december 12-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶¹ A BUE keblitanácsa 1884. június 9-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶² A BUE 1887. március 6-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶³ A püspöki vizsgálószerk 1887. március 29-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶⁴ A BUE keblitanácsa 1887. július 2-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶⁵ A BUE 1891. március 8-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

¹⁶⁶ A BUE keblitanácsa 1892. szeptember 17-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶⁷ A BUE keblitanácsa 1892. december 31-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

istentiszteletet (ekkor még mindig általános gyakorlat volt az 1881-ben bevezetett kéthetenkénti istentisztelet).¹⁶⁸

12. 1894. április 1-jén Derzsi Károly részt vett Kossuth Lajos temetésén, a Budapesti Unitárius Egyházközség épületére kitűzette a gyászlobogót, majd a húsvéti istentiszteleten is megemlékezett Kossuthról.¹⁶⁹

13. 1894 tavaszán Derzsi – Ferencz József püspökkel és az egyházközségi gondnokokkal egyeztetve – kidolgozta a segédlelkészi állás feltételrendszerét. Lőrinczi Dénes hódmezővásárhelyi unitárius pap segédlelkészi kinevezéséről a püspök döntött, megbízatása három évre szólt.¹⁷⁰ A hitoktatásban való részvétel mellett vasárnapi istentiszteleteken is szolgálhatott, de keresztelési és temetési szertartást, valamint házasságmegáldást nem végezhetett, nagy ünnepek első napján ugyancsak nem szolgálhatott. Az egyházközség 1894. évi közgyűlése elfogadta a szervezeti és működési szabályzatnak a segédlelkészre vonatkozó módosítását.¹⁷¹

14. 1894. szeptember 7-én Derzsi Károly – súlyosbodó gégebetegségére és lelki kimerültségre hivatkozva – felmentését kérte a lelkészi szolgálat alól.¹⁷² Bejelentette, hogy arra kérte az Egyházi Főtanácsot, helyezték vissza tordai tanári állásába, vagy amennyiben ez nem lehetséges, engedélyezzenek számára egy év szabadságot. Jelezte, hogy gégebetegsége akadályozza a szószéki szolgálatban, s emiatt már 1889-ben felmentését kérte, de akkor végül nem távozott, mert nem akart „megfutamodni a templomépítés felelőssége elől”. 1894. szeptember 30-án az egyházközség rendkívüli közgyűlése elfogadta, hogy Derzsi egyéves szabadságra mehessen,¹⁷³ feladatai jelentős részét Lőrinczi Dénes segédlelkész vette át.

15. Derzsi Károly az 1895. május 24-én tartott rendes egyházközségi közgyűlésen nyilvánvalóvá tette, hogy egészségi állapota miatt nem tud és nem kíván visszatérni.¹⁷⁴ Augusztus 13-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze, amelyen felolvasták Ferencz József püspök határozatát: „Derzsi Károlyt orvosilag igazolt gége-bajára tekintettel, korábbi szorgalmának elismerése mellett, fájó szívvel, de nyugállományba bocsátja.”¹⁷⁵ Az Egyházi Főtanács végül 1895 szeptemberében Derzsi Károlyt „elévülhetetlen érdemeinek elismerése

¹⁶⁸ A BUE keblitanácsa 1893. december 31-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁶⁹ A BUE keblitanácsa 1894. május 5-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷⁰ A BUE keblitanácsa 1894. június 22-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷¹ A BUE 1894. május 18-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷² A BUE keblitanácsa 1894. szeptember 7-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷³ A BUE 1894. szeptember 30-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷⁴ A BUE 1895. május 24-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁷⁵ A BUE 1895. augusztus 13-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

mellett nyugállományba helyezte.”¹⁷⁶ A főtanács egyúttal arra kérte az egyházközséget, hogy Derzsi számára élete végéig biztosítson évente 400 forint nyugdíj-kiegészítést, amelynek átutalása havi részletekben esedékes.¹⁷⁷ Az EKT azonban 1895 novemberében pénzügyi vizsgálatot rendelt el az egyházközségnél, s ezzel egyidejűleg felfüggesztette Derzsi járadékának folyósítását.¹⁷⁸ Végül 1896. február 21-én – az egyházközség püspöki vizsgálattal egybekötött közgyűlésén – úgy határoztak, hogy „a megszavazott évi 400 forintos különnyugdíj veszély nélkül folyósítható, de más jogcím alatt.”¹⁷⁹ Ehhez néhány héttel később az EKT is hozzájárult.¹⁸⁰

Derzsi budapesti szolgálatának értékelése

Derzsi Károly tizenhárom évig (1881. október 2-től 1894. szeptember 7-ig) tartó budapesti lelkeszi szolgálatát értékelve megállapítható, hogy munkáját aktívan és lelkiismeretesen végezte. A fontosabb döntések előtt minden esetben kikérte Ferencz József püspök, valamint az egyházközségi gondnokok és keblitanácsosok állásfoglalását. Jelentős érdemeket szerzett a templomépítés folyamatában és az adománygyűjtésben. Lelkeszi szolgálata idején az egyházfenntartók létszáma folyamatosan nőtt, a Budapesti Unitárius Egyházközség költségvetésének főösszege évről évre emelkedett¹⁸¹. Ugyancsak fontos szerepet játszott abban a folyamatban, amelynek során a Budapesti Unitárius Egyházközség fokozatosan részese lett a fővárosi protestáns egyházi közéletnek. Erre utal a református és evangélikus egyházi vezetőkkel, illetve a főpolgármesterrel és helyetteseivel fenntartott korrekt személyes kapcsolata.¹⁸²

Derzsi sokat foglalkozott adminisztratív és gazdasági kérdésekkel – igaz, lakásbérletének ügye, illetve fizetésemelése több alkalommal is egyházközségen belüli vita tárgya lett; az ügynevezett külön-nyugdíjának folyósítása körüli polémia pedig méltatlan lezárása volt

¹⁷⁶ Az Egyházi Főtanács 23/895. számú határozatának szövege megtalálható a BUE keblitanácsa 1895. október 10-ei ülésének jegyzőkönyvében, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

¹⁷⁷ uo.

¹⁷⁸ A pénzügyi vizsgálat büncselekményt, sőt szabálysértést sem állapított meg; ezért is folyósították tovább Derzsi járadékát – igaz, más adminisztratív jogcímen. Az EKT 364. számú, vonatkozó leiratának szövege megtalálható a BUE keblitanácsa 1895. december 14-ei ülésének jegyzőkönyvében, uo.

¹⁷⁹ A BUE 1896. február 21-ei, püspöki vizsgálószékekkel egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁸⁰ Az EKT határozatára – a leirat sorszámanak feltüntetése nélkül – utal a BUE keblitanácsa 1896. április 24-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁸¹ A vonatkozó közgyűlések és keblitanácsai ülések jegyzőkönyve megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, IV/1/I/35 és IV/1/I/36.

¹⁸² Ennek dokumentumait túlnyomórészt a 2.4 fejezetben közöljük.

szolgálatának. Hagyatékában saját prédikációt nem találtunk¹⁸³, szószéki szolgálatainak tematikáját, színvonalát azonban az általa szerkesztett Unitárius Kis Könyvtár füzeteiben megjelent beszédei alapján megítélhetjük. Az istentiszteletek rendszeres látogatóinak száma a templom megépítése és felszentelése (1890) után stagnált, ami arra utal, hogy Derzsi prédikációi önmagukban nem váltottak ki különösebb érdeklődést. A lelkész komolyan vette a leányegyházközségek felügyeletét és a szórványgondozást, amit fáradságos és költséges utazásai is bizonyítanak. Mindvégig nagy hangsúlyt fektetett a hitoktatói munkára, amelynek – és az ebben részt vevő segédlelkész alkalmazásának – pénzügyi alapját igyekezett megteremteni; több alkalommal eredményesen fordult támogatásért a Fővárosi Tanácshoz.

2.4. A Budapesti Unitárius Egyházközség templomának építése és felszentelése

Az újonnan létrejött Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa már 1881. október 3-án – Derzsi Károly lelkész beiktatásának másnapján – napirendre vette a templomépítéssel kapcsolatos legsürgősebb feladatokat, a munkálatok ütemezését.¹⁸⁴ Az 1882. évi keblitanácsi ülések jegyzőkönyvének tanúsága szerint szinte minden ülésen szóba került a templomépítés ügye – a vitákban Derzsi Károly és Hajós János gondnok mellett Végh József pénztárnok és Székely Ferenc keblitanácsos (később másodgondok) vett részt legaktívabban.¹⁸⁵ 1883 elején Derzsi Károly lelkész, valamint Sebes Pál és Ürmösi Miklós keblitanácsosok kidolgozták az egyházközség részletes pénztári szabályzatát¹⁸⁶, így ettől kezdve a templomépítési alapot a többi egyházközségi bevételtől elkülönítve kezelték.

1883 tavaszára nyilvánvalóvá vált, hogy az angol és amerikai unitáriusok – ahogyan ezt már korábban is jelezték – az egyházközség működését, az állandó lelkészi állás anyagi feltételeinek biztosítását szívesen támogatják, a templomépítés tetemes költségeihez azonban nem tudnak és nem is kívánnak érdemben hozzájárulni. Az unitarizmust lelkesen támogató Odescalchi Arthur herceg ekkor „országos kéregetési akció”, vagyis adománygyűjtő kampány indítását javasolta.¹⁸⁷ Az akció részleteit Székely Ferenc dolgozta ki: az egyházközség ügynevezett szelvényes gyűjtőkönyvecskéket bocsátott ki, amit a magyarországi hívek mellett az erdélyi egyházközségeknek is megküldtek.¹⁸⁸ A templomalap 1883 és 1886 közötti

¹⁸³ Derzsi Károly hagyatéka a *MUEMEK Levéltárában* található, Budapest, IV/1/I/1.

¹⁸⁴ A BUE keblitanácsa 1881. október 3-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

¹⁸⁵ A BUE keblitanácsa 1882. évi üléseinek jegyzőkönyve hiánytalanul megtalálható uo.

¹⁸⁶ A BUE keblitanácsa 1883. február 12-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁸⁷ A BUE 1883. január 21-ei, püspöki vizsgálószékkel egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁸⁸ A BUE keblitanácsa 1883. május 17-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

gyarapodását¹⁸⁹ vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Derzsi és Székely munkája eredményes volt: az önálló imaház építésére eredetileg tervezett 16-20 ezer forintos keretösszeget 1886 tavaszára elérték, sőt meghaladták. Időközben viszont – mint ezt a következőkben bemutatjuk – gyökeresen megváltozott a templomépítési koncepció, így elengedhetetlenül szükséges volt, hogy az egyházközség további gyűjtéseket folytasson. A templomalap azonban már csak lassan gyarapodott,¹⁹⁰ mert a magyarországi (és főként az erdélyi) hívek nem értették, hogy miért húzódik az építkezés, és miért van szükség további jelentős anyagi forrásokra.

Az a tény, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség templomépítésének folyamata nyolc évig tartott, nem csupán a pénzhiánnyal magyarázható. Az egyházközség keblitanácsa ugyanis 1882 őszén már nemcsak egy kisebb imaházról, hanem önálló templomos ingatlanról álmodozott. Ezért úgy döntöttek, hogy a Fővárosi Tanácstól építési telket igényelnek a tervezett templom számára.¹⁹¹ Gerlóczy Károly alpolgármester 1882 októberében három lehetséges telket ajánlott fel az unitáriusoknak: az elsőt a mai Terézvárosban, az Eötvös és Aradi utca sarkán, a másodikat az Alkotmány és a Kálmán utca sarkán (a mai Kossuth Lajos tér közvetlen közelében), a harmadikat pedig az Alkotmány, Koháry (ma: Nagy Ignác) és Szalay utca által körülhatárolt területen.¹⁹² A keblitanács ekkor Templomépítő Bizottságot alakított,¹⁹³ amely a három telket összehasonlító elemzésnek vetette alá, s megállapította, hogy templomos ingatlan építésének céljára mindhárom megfelel, de az Aradi és Eötvös utca sarka kissé külvárosias terület¹⁹⁴, az Alkotmány és Kálmán utca sarkán lévő telek pedig a Duna gyakori áradása miatt ingoványos.¹⁹⁵ Ezért – Weber Antal mérnöki szakvéleménye alapján – az Alkotmány, Koháry és Szalay utca által határolt telket javasolták templomépítésre.

¹⁸⁹ A templomalapban elhelyezett összeg 1883-ban 13 385 forint, 1884-ben 16 207 forint, 1885-ben 20 190 forint, 1886-ban 21 737 forint volt. A Keresztény Magvető című folyóiratban az egyházközség gondnoka és pénztárnoka minden évben közzétette az adományozók teljes névsorát és a felajánlott összeget.

¹⁹⁰ A templomalapban elhelyezett összeg 1887-ben 23 094 forint, 1888-ban 23 583 forint volt. Az 1889. évről az ekkor folyamatban lévő építkezés miatt nincs megbízható adat. 1890-ban a templomépítési alap (vég)összege 27 716 forint volt.

¹⁹¹ A BUE keblitanácsa 1882. szeptember 30-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, IV/1/1/35.

¹⁹² A BUE keblitanácsa 1882. november 10-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁹³ A bizottság tagja volt: Derzsi Károly lelkész, Hajós János gondnok, Székely Ferenc másodgondnok és Weber Antal városi mérnök (külső szakértő).

¹⁹⁴ A Nagykörúton kívül eső terület 1882-ben még valóban külvárosnak számított.

¹⁹⁵ Három évvel később, 1885. október 12-én megkezdődött az Országház építése, és a vízügyi szakemberek hamarosan megoldották ezt a problémát. A témáról bővebben ír: HEISZLER: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten, in: *Budapesti Negyed*, 1995/3, 173–192.

1882. december 4-én Kammermayer Károly kerületi polgármester fogadta az unitáriusok küldöttségét (amelyben Derzsi Károly és Székely Ferenc mellett Odescalchi Arthur herceg, Jakab Elek és Gál Jenő vett részt), és kérelmük kedvező elbírálását ígérte.¹⁹⁶

1883 januárjában, a püspöki vizsgálószékkal egybekötött egyházközségi közgyűlésen tájékoztatták Ferencz József püspököt a Fővárosi Tanácshoz benyújtott kérelemről, jelezve, hogy a 600 négyszögöles belvárosi telek becsült értéke 36 ezer forint.¹⁹⁷ 1883. március 13-án a keblitanács hangos éljenzéssel fogadta a Fővárosi Tanács értesítőjét a kérelem kedvező elbírálásáról, az építési telek tulajdonba adásáról.¹⁹⁸ Ekkor még nem fordítottak kellő figyelmet a telekadományozási okirat rendelkezéseire, amelyek szerint a telek térrajzán változtatni nem lehet, és az építmény kizárólag egyházi célokat – templom, gyülekezeti terem, lelkészi lakás, felekezeti iskola, püspöki vagy esperesi székhely – szolgálhat, vagyis a telken bérlakások, vendéglők és más szolgáltatóegységek nem építhetők. Az okirat azt is kikötötte, hogy az ingatlan nem idegeníthető el, jelzalog nem terhelheti, és a telket öt éven belül be kell építeni.¹⁹⁹

A problémák 1884 februárjában jelentkeztek, amikor a fővárosi Mérnöki Hivatal szakértői véleményéből kiderült, hogy a telek térrajza ferde, ezért mielőbbi jelentős kiigazítást igényel.²⁰⁰ A márciusban és áprilisban tartott két, rendkívüli közgyűlésen már megfogalmazódtak az aggodalmak, miszerint az egyházközség saját erejéből képtelen lesz megfelelő színvonalon beépíteni a telket.²⁰¹ A fővárosi telekadományozási okirat rendelkezése ellenére egy külső vállalkozásban felépítendő bérház ötlete is felmerült, Kozma Gyula keblitanácsos pedig a projektet koordináló részvénytársaság megalapítását javasolta. Végül Székely Ferenc másodgondnokot bízták meg azzal, hogy a tervezett változtatásról tájékoztassa a Fővárosi Tanácsot.²⁰² 1884. október 3-án Ferencz József püspök is részt vett azon a keblitanácsi ülésen, amelyen bemutatták a Fővárosi Tanács által egyelőre nem engedélyezett bérház előzetes terveit. Az ekkori elképzelés szerint egy kétemeletes, összességében „egyházi jelleget” mutató épületről lett volna szó, amelynek első emeletén helyezkednék el az unitárius templom.²⁰³

¹⁹⁶ A BUE keblitanácsa 1882. december 12-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, IV/1/I/35.

¹⁹⁷ A BUE 1883. január 21-ei, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁹⁸ A BUE keblitanácsa 1883. március 13-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

¹⁹⁹ A BUE keblitanácsa 1884. január 25-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁰⁰ A BUE keblitanácsa 1883. május 17-ei ülésének jegyzőkönyve, uo. A kiigazításra, Weber Antal városi mérnöknek köszönhetően, 1885 tavaszán került sor.

²⁰¹ A BUE 1884. március 4-ei és április 1-jei közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁰² A BUE 1884. április 1-jei közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁰³ A BUE keblitanácsa 1884. október 3-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

1885. március 8-án az egyházközségi közgyűlés megbízta Pecz Samu műegytemi tanárt²⁰⁴ az épület terveinek elkészítésével. A tervezést Pecz ebben az évben el is kezdte, majd több módosítás után 1890-ben fejezte be. Az Egyházközséggel való szoros kapcsolatát jelzi, hogy építészirodája még évekkal a templom felszentelése után is a Koháry utcai templomos ingatlanban működött. Pecz Samu más protestáns felekezetek számára is tervezett templomokat, s 1888-as debreceni munkája, a Kossuth utcai református templom kapcsán tanulmányt írt a protestáns templomépítés sajátosságairól. A budai Szilágyi Dezső téri református templomot – 1892-ben készített díjnyertes pályatervei alapján – 1896-ra építették meg. Ekkor készült el a Vámház körüti Vásárcsarnok is. 1900-ban Beregszászon gimnáziumot, 1902-ben Ungváron alreáliskolát építettek tervei szerint. 1903–05 között szintén az ő tervei alapján készült el a Városligeti fasorban az evangélikus gimnázium és a hozzá tartozó templom. 1905-ben a debreceni főgimnázium tervezésére, 1911-ben egy tisztviselőház építésére kapott megbízást, az Üllői út 121. szám alatt. 1898-ban készítette el a Magyar Országos Levéltár első vázlatterveit; a kivitelezés, amelyet 1913-ban kezdtek meg, még Pecz halála (1922) után is folytatódott.

A március 8-i közgyűlésen Hajós János gondnok aggodalmát fejezte ki, hogy már csak három év áll rendelkezésre a telek beépítésére, s ezért újabb adománygyűjtő kampány indítását javasolta²⁰⁵, ami azonban nem vezetett eredményre. Az egy évvel későbbi közgyűlésen Hajós János bemutatta Pecz Samu terveit, s leszögezte: „gyenge anyagi voltunk miatt elkerülhetetlen az angol és amerikai hitrokonokhoz fordulni.”²⁰⁶ Az áprilisi keblitanácsi ülésen felmerült, hogy érdemes lenne megkeresni az erdélyi unitáriusok pártfogóját, az alapítványtevő Berde Mózeset.²⁰⁷

Az 1887. március 6-ai közgyűlés egyértelműen megállapította, hogy – miután a fővárosi telekadományozási okirat rendelkezésében szereplő határidőig már csak egy év van hátra – a

²⁰⁴ Pecz Samu (1854–1922) a 19-20. század fordulójának jeles magyarországi építésze, műegytemi tanár. Tanulmányait a József Nádor műegytemen kezdte, majd Stuttgartban és Bécsben folytatta. Az 1880-as évek elején két nagyhirű építész – Schulek Frigyes és Hauszmann Alajos – irodájában dolgozott. 1882-től a Műegytem középítéstani és középkori tanszékein tanársegéd, később rendkívüli, majd rendes egyetemi tanári kinevezést kap. Források: Pecz Samu hagyatéka a Magyar Nemzeti Levéltárban (törzsszáma: T6), Budapest; Pecz Samu műépítész, műegytemi tanár életrajza. Kézirat, *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár*. Online elérés: http://www.omikk.bme.hu/tudort/29/B11_PeczSamuEletrajza_405.864_small.pdf. Hozzáférés dátuma: 2015. szeptember 2; PECZ: A protestáns templomok építéséről, Budapest, 1888; NAGY: Pecz Samu emlékezete, Budapest, 1931; GÁBOR: Pecz Samu, in: Németh, L. (szerk.): *Magyar Művészet*, 1890–1919, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981; SISA: A fásori gimnázium tervezésének és építésének története, in: *Diakonia – Evangélikus Szemle*, 1989/2, 32–41; RÓKA: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma, in: *Ars Hungarica* 24 (1996), 117–175; VÉGH: Pecz Samu önéletírása, in: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára, Művészettörténet–Műemlékvédelem*, X. Budapest, 1998, 515–530.

²⁰⁵ A BUE 1885. március 8-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

²⁰⁶ A BUE 1886. március 28-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁰⁷ A BUE keblitanácsa 1886. április 20-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

Budapesti Unitárius Egyházközség önerőből nem képes felépíteni templomát.²⁰⁸ Az ezt követő időszak keblitanácsi ülésein többféle megoldási javaslat merült fel. Az egyik ötlet az volt, hogy az egyházközség jelentősebb kölcsönt kér a kolozsvári EKT-tól, évente 5-6 százalékos kamatra, s lehetővé teszi, hogy az Egyházi Főtanács jelzálogjogot jegyeztessen be az épületre.²⁰⁹ Az EKT azonban nem támogatta az egyházközségi javaslatot, mert nem kívánta kockáztatni az Egyházi Főtanács vagyont, s ezért célszerűbbnek vélte, hogy a templomot és a bérházat egy vállalkozó építse fel saját kockázatára.²¹⁰ Egy másik javaslat szerint az egyházközség visszaajánlotta volna a telket a Fővárosi Tanácsnak, hogy az így kapott 36 ezer forintból egy szerényebb templomot építsen.²¹¹ Az 1887 májusi rendkívüli közgyűlésen, Székely Ferenc másodgondnok javaslatára végül úgy döntöttek, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a Fővárosi Tanáccsal a telekadományozási okirathoz kapcsolódó szerződés módosításáról.²¹² Székely Ferenc júniusban meg is kezdte a tárgyalásokat a Fővárosi Tanáccsal: előbb informálisan egyeztetett az unitarizmussal rokonszenvező városatyákkal, majd hivatalosan is előterjesztette az egyházközség kérését. Azzal érvelt, hogy az unitáriusok felépíthetnének ugyan egy olcsóbb kivitelezésű imaházat is, de az épülő Országház, minisztériumok és bérpaloták szomszédságában ez méltatlan megoldás lenne. Ezért háromemeletes bérházat terveznek, amelyben domináns marad az egyházi jelleg, és a Budapesti Unitárius Egyházközség önerőből legalább 45 ezer forinttal hozzájárul az építkezés költségeihez. A fennmaradó összegre hitelt vennének fel, amelyet – jelzálogjog bejegyzése mellett – legkésőbb 1920-ig kellene visszafizetni.²¹³ A Fővárosi Közgyűlés 1887. június 28-ai ülésen a beterjesztett kérelmet jóváhagyta, így szeptembertől a nagy összegű hitelfelvétel elkerülésére törekvő keblitanács már azon fáradozott, hogy olyan vállalkozót találjon, aki saját kockázatára, jelentős pénzügyi szerepvállalással felépíti a bérházat és a templomot.²¹⁴

1887 októbere és 1888 márciusa között a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa által megbízott delegáció három építési vállalkozóval tárgyalt.²¹⁵ Az 1888. szeptember 26-ai

²⁰⁸ A BUE 1887. március 6-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁰⁹ A BUE keblitanácsa 1888. március 28-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²¹⁰ Az EKT 104. sorszámú leiratának teljes szövege megtalálható a BUE keblitanácsa 1888. június 23-ai ülésének jegyzőkönyvében, uo.

²¹¹ A püspöki vizsgálószerk 1887. március 29-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²¹² A BUE 1887. május 21-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²¹³ A BUE keblitanácsa 1888. június 23-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²¹⁴ A Fővárosi Tanács 13/243/4. számú értesítése – melléklet formájában – megtalálható a BUE keblitanácsa 1887. október 5-ai ülésének jegyzőkönyvében, uo.

²¹⁵ A tárgyalásokon az egyházközséget Derzsi Károly lelkész, Hajós János gondnok és Székely Ferenc másodgondnok képviselte. Három építési vállalkozót kerestek meg: Kéhler Napóleont, Bobula Jánost és a Holtzspach A. Fiai nevű céget. Kéhler Napoleon végül nem adott értékelhető ajánlatot, így 1888 tavaszán

keblitanácsi ülésen úgy határoztak, hogy az egyházközség a Holtzspach A. Fiai, illetve Hegyi József és Majorossy Géza építészek által alkotott konzorciummal köt szerződést²¹⁶, s ezt a határozatot az 1888 októberében tartott három rendkívüli közgyűlés is megerősítette.²¹⁷ A Derzsi Károly és Hajós János által aláírt szerződés²¹⁸ pozitívuma, hogy biztosította a részlegesen unitárius hitéleti célokat (templom, lelkészi lakás, gyülekezeti terem) is szolgáló, a gyorsan fejlődő belvárosi környezethez harmonikusan illeszkedő, monumentális bérpalota színvonalas felépítését. Negatívuma viszont, hogy mivel a teljes, végül csaknem 200 ezer forintos költségnek – a felvett hitelt is beleszámítva – alig 42 százalékát viselte az egyház, míg 58 százalékát az építési konzorcium, a vállalkozónak ötven évre (vagyis 1939-ig) teljes körű haszonélvezeti jogot kellett biztosítani – így hát még a lelkészi lakásért is évente 900 forint bérleti díj illette meg.²¹⁹ Mindezek alapján nem meglepő, hogy Hajós János 1889. április 14-én lemondott gondnoki tisztségéről – helyére Bedő Albertet választották meg, a másodgondnok Székely Ferenc maradt.²²⁰

A kolozsvári EKT 1889 márciusában jóváhagyta a templomépítésre vonatkozó vállalkozói szerződést, így az egyházközségi közgyűlés létrehozta az Építési Ellenőrző Bizottságot.²²¹ Márciusban és áprilisban a Fővárosi Tanács is meghozta az építkezés megkezdéséhez szükséges határozatokat: a Holtzspach–Hegyi–Majorossy konzorciumnak megadta a haszonélvezeti jogot, módosította az 1883. évi ajándékozási okmányban megállapított építési határidőt, és kiadta az építési engedélyt.²²² 1889 júniusában az építkezés folyamatának, költségeinek ellenőrzésére az egyházközség Állandó Pénzügyi Bizottságot hozott létre.²²³

Bobula János és a két építésszel (Hegyi Józseffel és Majorossy Gézával) konzorciumot alkotó Holtzspach A. Fiai vállalat maradt versenyben. Szaniszló József kötete (A Budapesti Unitárius Egyházközség története a jegyzőkönyvek tükrében. Budapest, 2010.) részletesen bemutatja a két ajánlat hasonlóságait és különbségeit, a hasznosítási javaslatokat, a tervezett épület műszaki specifikációját, az egyes bérlakásokra, kávéházra és üzletekre vonatkozó bevételi és költségszámításokat, valamint a Bobula János ajánlatában rejlő gazdasági kockázati elemeket (valamint Bobula későbbi jogtalan követeléseit).²¹⁵ E részletes dokumentáció alapján nyilvánvaló, hogy a legkedvezőbb (bár az egyházközség számára korántsem optimális) ajánlatot a Holtzspach–Hegyi–Majorossy konzorcium adta.

²¹⁶ A BUE keblitanácsa 1888. szeptember 26-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/35.

²¹⁷ A BUE 1888. október 21-ei, október 22-ei és 26-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²¹⁸ A 23 pontból álló, minden részletre kiterjedő vállalkozói szerződés megtalálható uo.

²¹⁹ Ezt az összeget 1889 elején Majorossy Géza – méltányossági okokból – 750 forintra csökkentette.

²²⁰ A BUE 1889. április 14-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²²¹ A bizottságban Derzsi Károly, Bedő Albert, Székely Ferenc, valamint Gál Jenő és Grádl János keblitanácsos, illetve – szavazati jog nélkül – Pecz Samu építész kapott helyet. A BUE 1889. március 18-ai közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²²² A Fővárosi Tanács 4040/1889 és 4042/1889 számú határozatának másolata megtalálható a BUE keblitanácsa 1889. június 14-ei ülésének jegyzőkönyvében, uo.

²²³ A bizottságban Derzsi Károly, Bedő Albert és Székely Ferenc mellett Becsák János és Sebes Pál vett részt. A BUE keblitanácsa 1889. június 14-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

Az építési munkálatok 1889. május 1-jén kezdődtek meg, és alig fél év múltán, november 5-én már be is fejezték a monumentális, háromemeletes épületegyüttes végleges cserepezését és bádigos munkálatait, november 16-án pedig az épülethez illeszkedő, jellegzetes huszártornyot is.²²⁴ Szeptemberben, amikor az építők elérték valamennyi szárny falegyenlegét, a kivitelező bokrétaünnepséget rendezett az István Főherceg Szálló²²⁵ éttermében, amelyen részt vett Derzsi Károly lelkész, Hajós János leköszönt főgondnok, Országgh Sándor országgyűlési képviselő és a keblitanács tizenegy tagja.²²⁶ 1890 márciusára helyükre illesztették az épület jellegzetes, faragott köveit, majd március 26-ától csaknem háromszáz munkás vakolt. Május 4-én lebontották az állványokat, június 7-én beillesztették az utolsó nyílászárókat (a templom díszablakainak üvegezése Róth Miksa²²⁷ műhelyében készült), szeptember 15-ére pedig – az orgona kivételével – az összes elmaradt kisebb munka is befejeződött.²²⁸ Ezután elhelyezték az épület falán a ma is látható két emléktáblát.²²⁹

Pecz Samu már 1889 nyarán felajánlotta, hogy díjmentesen elkészíti a templombelső felszerelésének terveit.²³⁰ Az épületasztalos munkákat – így a tölgyfából kifaragott úrasztala, a szószék, a padok, a feljáró, valamint a karzat oszlopainak elkészítését – Thék Endre²³¹ vállalta, aki az előírt határidőre (1890. július 1.) kifogástalanul teljesítette is feladatát.²³² Az orgona készítését az aradi Dangel Antal és Fia cég²³³ vállalta el, de a hangszer végső

²²⁴ A Pecz Samu építész asszisztense, Gál Adorján mérnök által vezetett Építési Napló, valamint az Építési Ellenőrző Bizottság és az Állandó Pénzügyi Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei hiánytalanul rendelkezésre állnak a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének Levéltárában: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/2 és IV/1/I/36.

²²⁵ Egykor Batthyány Lajos és Deák Ferenc által is kedvelt szálloda a Feldunasoron (ma: V. kerület, Akadémia utca 1.)

²²⁶ A BUE keblitanácsa 1889. október 7-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²²⁷ Róth Miksa (1865–1944) üvegfestő művész stílusát kezdetben a historizmus, majd a szecesszió és az art deco, illetve ezek ötvözete jellemezte. Számos hazai és külföldi elismerésben részesült. Munkái díszítik a többi között az Országház, a belvárosi Gresham-palota, a Magyar Nemzeti Bank és a Zeneakadémia épületét, illetve a Kálvin téri református templomot. Bővebben: VARGA: Róth Miksa művészete, Budapest, Helikon, 1993.

²²⁸ Építési napló, 1889. szeptember 15, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/2.

²²⁹ Az első emléktábla szövege: I. Ferencz József király uralkodása alatt, Ferencz József püspök, Dániel Gábor főgondnok, Derzsi Károly lelkész, Hajós János, Bedó Albert és Székely Ferenc gondnokok idején. A második tábla szövege: Építette a Budapesti Unitárius Egyházközség, a főváros által nagylelkűen ajándékozott telken, Pecz Samu műegyetemi tanár terve szerint, 1889–1890-ben.

²³⁰ A BUE keblitanácsa 1889. decemberi 20-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²³¹ Thék Endre (1842–1919) asztalosmester, nagyiparos, a magyar nagyüzemi bútorgyártás megteremtője. 1872-ben nyitotta meg saját műhelyét, majd megvásárolta az Üllői úti Tauszig bútorgyárat. Később zongoragyártással is foglalkozott; az Országos Ipartestület, valamint a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara alelnöke volt. 1928-ban a Ferencvárosban utcát neveztek el róla; jelenleg a Művészetek Palotája melletti egyik sétány viseli Thék nevét. Szülővárosa, Orosháza 2009-ben létrehozta a Thék Endre-díjat. Bővebben: POSTÁSNÉ BALÁZS: 170 éve született Thék Endre, in: *Unitárius Élet*, 2012/5, 27.

²³² A BUE keblitanácsa 1890. augusztus 8-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²³³ Dangel Antal orgonaépítő tevékenységéről bővebben: METZ: Orgelbau im Banat, in: *Ars Organi* 45. évf. 3. sz. (1997. szept.), 157–158; KORMOS: Sopron orgonaépítői az elmúlt öt évszázadban, in: *Soproni Szemle*, 2002/4, 347–375.

próbájára csak a templom felszentelése (1890. október 26.) után kerülhetett sor.²³⁴ A templom és a bérház részletes leírása megtalálható Pecz Samu tanulmányában²³⁵, valamint Kaplayné dr. Schey Ilona, későbbi egyházi könyvtáros írásában²³⁶, amely az egyes bérlakások és üzletek elhelyezkedését, bérlőit is bemutatja.

A templomszentelés előkészítésére az egyházközség keblitanácsa 1890 augusztusában bizottságot hozott létre²³⁷, amely összeállította az ünnepi istentisztelet liturgiáját,²³⁸ illetve az ünnepségre meghívottak névsorát.²³⁹ Az 1890. október 26-i templomszentelés méltósággal zajlott; az érdeklődők nagy száma miatt sokan a templom folyosóján, illetve a lépcsőfordulóban hallgatták végig az ünnepi istentiszteletet, amelyre az énekeket az unitárius Bellovics Imre²⁴⁰ tanította be és vezényelte. Az istentiszteletet követő hatfogásos közebedet a Pesti Vigadóban (vagy ahogyan akkoriban a köznyelv nevezte: a Redutban) tartották, 124 vendég jelenlétében, tizenöt pohárköszöntővel.²⁴¹ Másnap, október 27-én Derzsi Károly és felesége 62 személyes ebédet adott a Budapesten maradt erdélyi és külföldi vendégek

²³⁴ A BUE keblitanácsa 1890. december 16-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²³⁵ PECZ: A Budapesti Unitárius Egyházközség temploma és bérháza. Kézirat, a *Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtára*.

²³⁶ KAPLAYNÉ SCHEY: Unitárius templom és egykori bérháza építésének története, in: *Unitárius élet*, 1990/6, 2–4.

²³⁷ A bizottság munkájában Becsák János, ifj. Dániel Gábor, Markó Adolf, Sebes Pál, Székely Ferenc, Telkes Simon, Ürmösi Gyula és Ürmösi Miklós vett részt. A BUE Keblitanácsa 1890. augusztus 8-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²³⁸ A nyitóének (Tebenned bízunk eleitől fogva) után a főpásztori nyitóbeszédet és imát Ferencz József püspök mondta, a derekas éneket (Légyen kedves az áldozat) Derzsi Károly lelkész prédikációja követte, majd közének (Szeret, imád, magasztal) után az úrvacsorai ágendát a kiváló szónokként tisztelt Péterfi Dénes kolozsvári lelkész mondta el. Az úrvacsorai jegyek kiosztása után, záróénekként a Legyen béke, áldott Isten hangzott el. A BUE keblitanácsa 1890. augusztus 8-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²³⁹ Az ünnepség meghívottai között szerepelt az unitarizmussal rokonszenvező Jókai Mór, valamint Csáky Albin kultuszminiszter, Berzeviczy Albert államtitkár, az unitárius vallásra áttért gróf Brunszwik Géza, Hegedűs Sándor és György Endre országgyűlési képviselők, Ráth Károly főpolgármester, Gerlóczy Károly alpolgármester, Kammermayer Károly kerületi polgármester, Toldy József budapesti főügyész. Az erdélyi unitarizmus képviselőjében Ferencz József püspök, Dániel Gábor főgondnok, Boros György teológiai tanár és Kovács János gimnáziumi tanár, valamint az összes egyházközség lelkésze és gondnoka kapott meghívást. A református felekezetet Szász Károly püspök, az evangélikusokat Busbach Péter főgondnok képviselte, de a fővárosi neológ rabbínátus képviselőjét is meghívták. Grindall Reynolds amerikai titkár levélben üdvözölte a templomépítőket, Henry Jerson brit titkár viszont négyfős küldöttség élén Budapestre érkezett. In: *Ellenzék*, 1890. október 28.

²⁴⁰ Az unitárius családból származó Bellovics Imre (1847–1921) Prágában a világhírű zeneszerző, Bedrich Smetana növendéke volt. 1867 és 1880 között polgári iskolai ének- és zenetanárként működött Pest-Budán, majd az egyesített Budapesten. 1880-tól a Nemzeti Zenede zongoratanáraként, 1881-től a Budapesti Zenekedvelők Egyesületének igazgató-karnagyaként, 1885-től az egyesület által megszervezett zeneiskola igazgatójaként dolgozott. A századforduló népszerű karmestereként rendszeresen vezényelte a kor ismert fővárosi kórusait (Országos Magyar Daláregyesület, Pesti Nemzeti Dalkör, Budai Dalárda).

²⁴¹ Az ünnepi istentisztelet és a közebed rövid összefoglalóját az *Ellenzék* 1890. október 28-i, valamint a *Vasárnapi Újság* 1890. november 2-i számának tudósítása alapján készítettük el. E lapszámok megtalálhatók az Országos Széchényi Könyvtárban.

tiszteletére; október 29-én pedig Bedő Albert gondnok az otthonában rendezett szűkebb körű ebédet, elsősorban az egyházközség vezetői részére.²⁴²

A fővárosi napilapok közül a Budapesti Hírlap, a Budapesti Napló, az Egyetértés, a Pesti Hírlap, valamint a német nyelvű Politisches Volksblatt közölt tudósítást a templomszentelésről. A Vasárnapi Újság című hetilap három alkalommal is foglalkozott az eseménnyel, míg a Benedek Elek által szerkesztett Ország-Világ című hetilap ez alkalomból az unitárius vallás történetét is áttekintette, mellékelve a 16. századi „hőskor” három meghatározó alakja, Miguel Serveto, Giorgio Biandrata és Fausto Sozzino portréját.²⁴³ A kolozsvári napilap, az Ellenzék tudósítója a templomszentelés napjára vallástörténeti cikket írt, amelyben bemutatta Serveto és Dávid Ferenc hitelveit, megpróbáltatásait, valamint – Kanyaró Ferenc készülő munkája²⁴⁴ alapján – röviden ismertette az unitarizmus magyarországi előtörténetét.²⁴⁵ Október 28-án az Ellenzék részletesen tudósított az ünnepi istentisztelet menetéről, méltatta az egyházi énekek magas színvonalú előadását, sőt, a Redutban tartott közébed fogásait is felsorolta.²⁴⁶

2.5. Gál Miklós budapesti lelkészi szolgálata (1896–1899)

1895 őszén, Derzsi Károly kényszerű nyugdíjazása után a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa háromtagú bizottságot (Bedő Albert gondnok, Markó Adolf pénztárnok, Györffy József keblitanácsos) kért fel a lelkészválasztás előkészítésére.²⁴⁷ Az október 30-án tartott közgyűlés azonban – Bedő Albert javaslatára, néhány ellenszavazat mellett – úgy döntött: a lelkészválasztás jogát ismét átruházza Ferencz József püspökre.²⁴⁸ December 14-ei ülésén a keblitanács Ferencz József leveléből arról értesült, hogy a püspök a korábban Torockón szolgáló Gál Miklóst nevezte ki az egyházközség lelkészévé.²⁴⁹ 1896. február 11-én a püspök értesítette az egyházközséget: négy nap múlva Budapestre érkezik, és február 16-án beiktatja tisztségébe Gál Miklóst. A leköszönt és a beiktatásra váró lelkész (Derzsi Károly és Gál Miklós), valamint Lőrinczi Dénes segédlelkész, Székely Ferenc másodgondnok, Kaffka Ede és Márai Ede presbiter néhány nap alatt elkészítette a püspöki vizitációhoz szükséges

²⁴² A BUE 1890. december 31-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁴³ *Budapesti Hírlap*, *Budapesti Napló*, *Egyetértés*, *Pesti Hírlap*, *Politisches Volksblatt*, 1890. október 27.; *Vasárnapi Újság*, 1890/42, 43, 44; *Ország-Világ*, 1890/44.

²⁴⁴ KANYARÓ: Unitáriusok Magyarországon, Kolozsvár, 1891.

²⁴⁵ *Ellenzék* 1890. október 26.

²⁴⁶ *Ellenzék*, 1890. október 28.

²⁴⁷ A BUE keblitanácsa 1895. október 10-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁴⁸ A BUE 1895. október 30-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁴⁹ A BUE keblitanácsa 1895. december 14-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

zárszámadásokat, és a beiktatás utánra közébedet szervezett az István Főherceg Szálló éttermébe.²⁵⁰ A beiktatás előre megtervezett forgatókönyv nélkül, közepes érdeklődés (kb. 70 fő) mellett, zökkenőmentesen zajlott le. A püspök kéziratban fennmaradt naplójából ugyanakkor tudjuk, hogy a budapesti lelkészválasztás ügye heteken át nyomasztotta.

„Ha Gál Miklóst mellőztem volna, akkor esetleg még Csifót²⁵¹ is elmellőztem volna, s Józán Miklóst neveztem volna ki Budapestre. Mert meggyőződésem szerint ebből fog a legjobb pap válni. De csak a múlt őszön jött le Oxfordból. S ha őt nevezem ki a legelső papi állásunkra, egyházunkra, méltán felindulhattak volna eljárásom ellen többen a papok közül. Mikor még most is, hogy Józant Torockóra rendeltem a Gál Miklós helyére, nem egy hang emelkedett ellenem, hogy a szolgálati évekre nem vagyok tekintettel, s Józánért mellőztem másokat, akik szerettek volna Torockóra menni. Hát igazságot mindenkinek bizony soha se lehet tenni. Nekem teljes megnyugvásom, hogy az adott körülmények között a leghelyesebben cselekedtem.”²⁵²

Gál Miklós életrajza

Gál Miklós 1859-ben született az aranyosszéki Kövenden, lelkészcsaládban. Tanulmányait a kolozsvári unitárius teológián végezte, majd az egyház három évre (1881–1884) Londonba küldte.²⁵³ 1884. szeptember 5-től 1896. február 15-ig a Torockói Unitárius Egyházközség lelkészeként szolgált, ekkor Ferencz József püspök Budapestre rendelte ki. 1899-ben – jó szándékú, de összességében sikertelen fővárosi szolgálata után – lemondott, és hazatért Erdélybe, ahol 1900-tól huszonkét éven át Torockószentgyörgyön szolgált.²⁵⁴ Amikor – két évvel a trianoni békediktátum után – a román állam mindössze 800 lejben határozta meg nyugdíját, visszatért Budapestre, ahol magántisztviselőként dolgozott, és 1936-ban bekövetkezett haláláig a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsosa, pénztárnoka volt.²⁵⁵

²⁵⁰ A BUE 1896. február 21-i, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁵¹ Csifó Salamon (1865–1934) a kolozsvári teológia elvégzése után Londonban és Párizsban tanult. 1889-től egy évtizeden át árkosi lelkész, majd 1902-től a Kolozsvári Unitárius Egyházközség lelkésze, a teológián az egyháztörténet és az egyházjog előadója, végül a kar dékánja. Hittankönyve, prédikációs kötete és oktatási tárgyú cikkei jelentek meg. Nekrológja, pályájának értékelése, illetve temetéséről szóló részletes beszámoló in: *Keresztény Magvető*, 1934/1, 1–5.

²⁵² FERENCZ: Napló, VI. füzet, 50 (kézirat), *MUE KGyl*, Kolozsvár.

²⁵³ Nagy-britanniai élményeiről színes útirajzot küldött a *Keresztény Magvető* számára. GÁL: A próféták hazájából, in: *Keresztény Magvető*, 1883/4, 157–163.

²⁵⁴ „Tartózkodó egyénisége nem igen tudott beilleszkedni a fővárosi viszonyok közé, s ezért 4 évi szolgálat után lemondva itteni lelkészi állásáról, ismét visszavágyott az erdélyi bércek közé. Torockószentgyörgyön, a Brassay bácsi szülőházában, az ottani unitárius parochián és abban a színmagyar gyülekezetben munkálkodott egészen a világháború végéig, s még az új impérium alatt is egy darabig.” In: *Unitárius Értesítő*, 1937. január, 4.

²⁵⁵ Nekrológja in: *Unitárius Értesítő* 1937. január, 4–5.

Dokumentumok Gál Miklós budapesti lelkészi működéséről

1. Az 1896. február 21-i püspöki vizitáció dokumentumaiból kitűnik: Gál Miklós folyamatosan növekvő létszámú egyházközségben kezdte meg lelkészi szolgálatát. Ebben az időpontban 706 budapesti és 986 vidéki unitárius tartozott az egyházközséghez, amelynek lélekszáma így 1674 volt. A befizetett egyházfenntartói járulék viszont lassan gyarapodott: 1895-ben 2943 forint felajánlásból csak 1471 forint folyt be, míg 424 forintot utólag tudtak behajtani.²⁵⁶

2. 1896. április 24-én a keblitanács úgy döntött, hogy Lőrinczi Dénes segédlelkész felmondása után Ferencz József püspökre bízta az új segédlelkész kijelölését. Bedő Albert gondnok felvetette, hogy szükség van-e egyáltalán hitoktató segédlelkészre, de Gál Miklós és a keblitanácsosok többsége is úgy ítélte meg, hogy érdemes az állást fenntartani.²⁵⁷ Néhány héttel később a püspök Ürmösi Károlyt rendelte ki segédlelkésznek²⁵⁸, aki azonban hároméves megbízatásának lejárta előtt, 1898 nyarán hazautazott Erdélybe. Ezt követően a segédlelkészi állás hosszabb ideig betöltetlen maradt.

3. 1896. április 6-i ülésen a keblitanács – a kolozsvári EKT kifejezett kérése ellenére – anyagi források hiányában elvetette annak lehetőségét, hogy a millenniumi ünnepségekhez kapcsolódva nemzetközi unitárius kongresszust rendezzenek Budapesten. Határozatban rögzítette ugyanakkor, hogy amennyiben az EKT mégis ragaszkodik elképzeléséhez, térítésmentesen rendelkezésre bocsátják a templomot és a gyülekezeti termet.²⁵⁹ Az esethez kapcsolódva a püspök Gál Miklóshoz intézett rövid levelében²⁶⁰ elkésérítőnek nevezte a budapesti egyházközség hozzáállását.

4. A keblitanács 1897. április 6-i ülésén Gál Miklós megállapította, hogy az egyházközség az előző évben 937 forinttal túllépte az előirányzott kiadásait. A deficit megszüntetésére javasolta, hogy a Fővárosi Tanácstól az addigi 500 helyett 1000 forintot kérjenek a segédlelkész fizetésére és szállására. Ezt azzal indokolta, hogy a fővárosban regisztrált 68 unitárius diák (18 gimnáziumi, 7 polgári iskolai, 35 elemi iskolai tanuló és 8 vasúti tanodába járó diák) mindegyike rendszeres hitoktatásban részesült. Másik javaslata arra irányult, hogy a

²⁵⁶ A BUE 1896. február 21-ei, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁵⁷ A BUE keblitanácsa 1896. április 24-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁵⁸ A BUE keblitanácsa 1896. október 17-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁵⁹ A BUE keblitanácsa 1896. április 24-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶⁰ Ferencz József püspök levele Gál Miklóshoz, 1896. április 28., iktatószám: 307/1896, uo.

leányegyházközségek és szórványok támogatására fordított évi 480 forintos összeg felét, 240 forintot kérjenek a kolozsvári Egyházi Főtanácstól.²⁶¹

5. 1897 őszén Gál Miklós többször is felhívta a figyelmet az egyházközség kritikus pénzügyi helyzetére: a tárgyévi költségvetésben ugyanis – 3675 forintos előirányzott bevétel és 5315 forint kiadás mellett – 1650 forint hiány mutatkozott, ami a teljes költségvetés 31 százaléka. Gál figyelmeztetése nyomán Ferencz József püspök – az Angol Unitárius Társulat lehetséges támogatási szándékára hivatkozva – részletes költségvetési előirányzatot kért, amely 1898-ra már csak 600 forint hiányt tartalmazott.²⁶²

6. 1898 szeptemberében, Erzsébet királyné tragikus halála miatt az egyházközség rendkívüli közgyűlést hívott össze, illetve a temetés időpontjában, szeptember 17-én délután gyász-istentiszteletet rendeztek, mintegy 100 fő jelenlétében.²⁶³ A keblitanács 1898. december 31-ei évzáró ülésén ugyanakkor Gál Miklós bejelentette, hogy az egyházközség kritikus anyagi helyzete miatt nem tud csatlakozni a püspök által, az Erzsébet Alapítvány javára indított gyűjtéshez. A keblitanács végül mégis jóváhagyta 15 forint befizetését erre a célra.²⁶⁴

7. 1899. április 22-én, a keblitanácsi ülésén Gál Miklós – egészségügyi okokra hivatkozva – felmentését kérte a lelkészi szolgálat alól. Ugyanezen a napon az egyházközség rendkívüli közgyűlést is tartott, amelyen felmerült, hogy a lelkész távozási szándéka a világi sajtóban ellene indult támadásokkal magyarázható.²⁶⁵ Az Egyetértés, a Magyar Hírlap és a Pesti Hírlap című napilapban ugyanis a Budapesti Unitárius Egyházközség nehéz helyzetével foglalkozó írások láttak napvilágot.²⁶⁶ Ezek elismerték Gál Miklós megfelelő lelkészi képességeit, de utaltak a templomlátogatók és az egyházfenntartók számának stagnálására, az egyházközség kritikus anyagi helyzetére. Az Egyetértés úgy fogalmazott, hogy „az elterjedt hírek szerint Derzsi Károlyra szavaznak legtöbben”, vagyis újra Budapestre hívnák az egyházközség 1895-ben lemondott első lelkészét. Mindennek cáfolatát az Egyetértésben – a keblitanács felhatalmazása alapján – Székely Ferenc másodgondnok fogalmazta meg.²⁶⁷ A Magyar Állam című, katolikus szellemiségű lap Unitáriusok végnapjai című írásában úgy vélte, az egyházközség lélekszáma korábban csupán az unitárius egyházi bíróságon könnyen felbontható válások miatt gyarapodott. Mivel a polgári válás 1895-től már a világi bíróságok

²⁶¹ A BUE keblitanácsa 1897. április 6-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶² A BUE 1897. december 4-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶³ A BUE keblitanácsa 1897. szeptember 23-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶⁴ A BUE keblitanácsa 1898. december 31-ei ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶⁵ A BUE 1899. április 22-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁶⁶ *Egyetértés* 1899. április 21., április 22., április 23.; *Magyar Hírlap* 1899. április 21., április 22., április 23.; *Pesti Hírlap* 1899. április 21., április 23.

²⁶⁷ *Egyetértés*, 1899. április 25.

feladatkörébe tartozott, „az így toborzott egyház talán már legközelebb feloszlik, s csak a kulturtörténelem fogja megőrizni emlékét.”²⁶⁸

8. 1899. június 26-án, az egyházközség rendkívüli közgyűlésén a leköszönt Gál Miklós szóvá tette, hogy még mindig nem kapta meg teljes egészében az 1898. évre megítélt 500 forintos lelkészi járandóságát.²⁶⁹ Az elmaradt összeget az egyházközség 1899 szeptemberéig megfizette, majd a keblitanács az 1899. évre az 500 forint mellé 370 forint jutalmat is megszavazott.²⁷⁰

²⁶⁸ *Magyar Állam*, 1899. április 23.

²⁶⁹ A BUE 1899. június 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁷⁰ A BUE keblitanácsa 1899. szeptember 24-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

3. A BUDAPESTI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG MÁSODIK KORSZAKA (1899–1948)

Az 1899. június 26-án tartott rendkívüli közgyűlésen a Budapesti Unitárius Egyházközség ismét Ferencz József püspökre ruházta át a lelkész kirendelésének jogát.²⁷¹ A püspök – korábbi elképzelésének megfelelően – Józán Miklós kinevezése mellett döntött. Beiktatására 1899. október 1-jén került sor, s az ugyanazon a napon tartott, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésen Ferencz József mérsékelt optimizmusának adott hangot, amikor kijelentette: „a gyülekezet szervezéséhez én hoztam az első porondszemet, minek sikere az én lelkemet is benső örömmel tölti el.”²⁷² Józán Miklós unitárius lelkész, magyarországi esperes, majd püspöki vikárius – végül 1941-től unitárius püspök – életútját, negyvenkét évig tartó budapesti szolgálatának jelentős eredményeit és nehézségeit, teológiai, egyháztörténeti és szépirodalmi munkásságát a doktori dolgozat 4. fejezetében részletesen elemzem, értékelem.

A Budapesti Unitárius Egyházközség 1899 és 1948 közötti történetének adatszerű, kronológiai sorrendben történő bemutatása – e doktori dolgozat keretében – semmiképpen sem indokolt. Egyrészt Szaniszló József többször hivatkozott, terjedelmes monográfiája²⁷³ – a magyarországi unitárius egyházrész történelmével foglalkozó egyetlen eddig publikált önálló kötet – a közgyűlési és keblitanácsi jegyzőkönyvek, határozatok minden részletre kiterjedő ismertetésével, számos idézet segítségével árnyalt képet fest az egyházközség belső életéről, szervezetéről és gazdálkodásáról. Ez még akkor is igaz, ha Szaniszló az egyes eseményeket, közgyűlési és keblitanácsi döntéseket nem helyezi tágabb egyháztörténeti kontextusba, s ezért következtések levonására sem vállalkozik. Másrészt – éppen Józán Miklós személye és tevékenysége által – a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan (mint egyházi központ) és a teljes magyarországi unitárius egyházszervezet olyan szoros szálakkal kötődött egymáshoz, hogy bizonyos egyházközségi eseményeket célszerűbbnek látszik a Duna–Tiszamenti Egyházkör, illetve a Püspöki Vikáriátus történetét is bemutató 4. fejezetben tárgyalni. A szervezetileg a Budapesti Unitárius Egyházközséghez tartozó Budapesti Unitárius Misszióházzal, illetve a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközséggel – jelentőségüknek megfelelően – önállóan (a doktori dolgozat 5. és 6. fejezetében) szeretnék foglalkozni. Ebben a fejezetben – tételes felsorolás helyett – tíz fontos egyházközségi esemény, folyamat, illetve emblematikus

²⁷¹ A BUE 1899. június 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁷² A BUE 1899. október 1-i, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁷³ SZANISZLÓ: i. m.

személyiség történeti kontextusba helyezett, értelmező-magyarázó megjegyzésekkel ellátott bemutatásával, illetve két – saját forráskutatás alapján elkészített – részletesebb lelkészportré segítségével igyekszem bemutatni a Budapesti Unitárius Egyházközség 1899 és 1948 közötti történetét. Kelemen Béla gondnok egyházzszolgálatának elemzésekor (3.10) feltétlenül szükséges a Debreceni Unitárius Egyházközség korai történetéről is beszámolni. Barabás István lelkész egyházzszolgálatának vizsgálatakor (3.11) nem feledkezhetünk meg – igen jelentős – hódmezővásárhelyi és dunapataji tevékenységéről sem. Szent-Iványi Sándor egyházzszolgálatát értékelve (3.12) nélkülözhetetlen az erdélyi pályakezdés, illetve az amerikai emigrációban töltött évtizedek értékelése. Éppen ezért a doktori értekezés 3. fejezete olykor túllép Budapest, sőt Magyarország határán is.

3.1. A templomos ingatlan helyzete: pereskedés és megoldás

A Budapesti Unitárius Egyházközség templomos ingatlanát felépítő konzorcium vezető vállalkozása, a Holtzspach A. és Fiai 1900. május 2-án csődöt jelentett, s ezáltal az ingatlan helyzete, az 50 évre szóló haszonélvezet kérdése rendezetlenné vált.²⁷⁴ A keblitanács három nappal később megbízta az egyházközség jogi képviselőjével dr. Dulovics Béla ügyvéddel, aki felhívta a figyelmet arra a reális veszélyre, miszerint dr. Szabó József csődtömeggondnok megszerezheti a házbérek beszedésének kizárólagos jogát.²⁷⁵ Több mint hat évig tartó jogi procedúra vette kezdetét, amelyben az egyházközségnek nemcsak Szabó Józseffel, hanem a konzorcium építész tagjával, Majorossy Gézával (majd halála után özvegyével) is pereskednie kellett.²⁷⁶ Dulovics Bélának 1906 végén sikerült peren kívüli egyezséget kötnie a csődtömegválasztmánnyal, illetve a Majorossy gyermekeit képviselő Fővárosi Árvaszékkel.²⁷⁷ A háromemeletes bérház egészének haszonélvezeti jogát 1907 szeptemberében jegyezte be a Budapesti Királyi Törvényszék.²⁷⁸

A hosszadalmas jogi és adminisztratív procedúra azzal a rendkívüli hátránnyal járt, hogy miközben az erdélyi unitárius egyházközségek föld- és erdőbirtokokból, illetve mezőgazdasági vállalkozásból az első világháborúig – de bizonyos esetekben még a trianoni békediktátum után is – viszonylag jelentős bevételekre tettek szert, a nagyvárosi környezetben működő budapesti egyházközség semmiféle vállalkozási tevékenységet nem folytathatott; az

²⁷⁴ A BUE Keblitanácsa 1900. május 3-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

²⁷⁵ A BUE Keblitanácsa 1900. június 17-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁷⁶ A BUE 1903. október 24-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁷⁷ A BUE 1907. március 28-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

²⁷⁸ A BUE Keblitanácsa 1907. szeptember 1-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

alaptevékenységen kívüli egyetlen bevételi forrása a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan lakásainak és üzlethelyiségeinek bérbeadásából származott. A haszonélvezeti jog peren kívüli megváltása és bejegyeztetése (1907) így hosszú időre stabilizálta (de legalábbis lényegesen javította) az egyházközség gazdasági helyzetét.

3.2. Az Unitárius Füzetek indítása

1904. június 5-én Józán Miklós lelkész-esperes bejelentette az Unitárius Füzetek című teológiai kiadványsorozat elindítását²⁷⁹, azzal a céllal, hogy az unitárius hitelvek ne csak szűk kolozsvári értelmiségi körben, hanem Budapesten is váljanak ismertebbé. 1904 nyarán meg is jelent az első két füzet, Józán felfogás a Bibliáról,²⁸⁰ illetve Jézus az evangéliumban és a történelemben²⁸¹ címmel. Előbbit – Christopher James Street²⁸² tanulmánya alapján – Boros György későbbi püspök állította össze; utóbbit Joseph Estlin Carpenter oxfordi teológiai tanár²⁸³ munkájából Józán Miklós fordította. 1904 őszén újabb két unitárius füzet jelent meg: James Martineau²⁸⁴ A keresztény hit öt pontja című összefoglalóját²⁸⁵ Gálfy Lőrinc²⁸⁶, míg

²⁷⁹ A BUE keblitanácsa 1904. június 5-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

²⁸⁰ Kolozsvár, *Ellenzék* 1904. Magyarországi forgalmazó: Kókai Lajos Könyvkereskedés és Kiadóhivatal, Budapest.

²⁸¹ In: *Ellenzék*, Kolozsvár, 1904.

²⁸² Christopher James Street (1855–1931) az előző századforduló brit unitarizmusának méltatlanul elfeledett, fontos személyisége. Lelkészsaládból származott; tanulmányait Belfastban (Queen's College) és a londoni Manchester New College-ban végezte. Teológiai mesterdiplomáját 1879-ben, doktori fokozatát 1892-ben szerezte meg. Lelkeszi szolgálatát Padihamben kezdte (1879–1883), majd a Scottish Unitarian Association főtitkára lett. 1886-tól Croydonban, majd 1892-től a manchesteri Upper Brook Street Chapel lelkészeként szolgált. 1896-tól a boltoni Bank Street Chapel és a Halliwell Road Chapel lelkésze, majd 1903-tól Sheffieldben (Upper Chapel, Attrercliffé Church) szolgált. 1899-ben megalapította a Brit Unitárius Lelkészek Szövetségét, majd az Unitárius Lelkészek Nyugdíj- és Biztosítási Alapjának főtitkára lett. 1926 és 1928 között a Brit és Külföldi Unitárius Szövetség (British and Foreign Unitarian Association) elnökeként is tevékenykedett. Fontosabb művei: *Jesus the Prophet of God* (Croydon, 1890), *Religion, its basis development, and application* (London, Sunday School Association, 1920), *A Unitarian's thought of God* (London: Lindsey, 1920). Nekrológja in: *The Inquirer*, 1931. február 21.

²⁸³ Joseph Estlin Carpenter (1844–1927) a 19-20. század fordulójának jeles brit unitárius személyisége volt. Lelkeszi pályáját Bristolban (1866–1869) kezdte, Leedsben (1869–1875) folytatta, majd 1875-ben a Manchester New College tanára lett. 1889-ig Londonban, majd 1906-ig Oxofordban tanított; 1906-ban a Manchester New College igazgatójává nevezték ki. Kutatóként összehasonlító vallástudománnyal, illetve bibliai kortörténettel foglalkozott. Fontosabb munkái: *The First Three Gospels* (1890), *The Composition of the Hexateuch* (1902), *Comparative Religion* (1913), *The Johannine Writings* (1927). Forrás: *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Online elérés: <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095551777>. Hozzáférés dátuma: 2015. március 12.

²⁸⁴ James Martineau (1805–1900) világszerte elismert brit vallásfilozófus, a Manchester New College professzora volt. Monográfiák életéről és műveiről: JACKSON: James Martineau – A Biography and Study, Boston, Brown and Co., 1901; CARPENTER: James Martineau, theologian and teacher, London, 1905. Magyar nyelven: BOROS: Dr. Martineau Jakab emlékezete, in: *Keresztény Magvető*, 1905/5, 254–268.

²⁸⁵ *Ellenzék*, 1904, Kolozsvár.

²⁸⁶ Gálfy Lőrinc (1865–1943) Tordán és Kolozsvárott tanult, majd az Unitárius Egyház ösztöndíjjal Oxfordba küldte. 1895-ben pappá szentelték, 1897-ben tanári oklevelet szerzett, és 1898-tól a kolozsvári unitárius kollégiumban görögöt és latint tanított. 1898-tól a Keresztény Magvető főmunkatársa, 1911-től

Stopford Brooke²⁸⁷ A kereszténység és a szociális munka című tanulmányát²⁸⁸ Józán Miklós fordította. Az EKT és az Egyházi Főtanács jóváhagyásával indított Unitárius Füzetek szerkesztésében, megismertetésében, bemutatók, közönségtalálkozók szervezésében – Ferencz József püspök megbízásából – döntő szerepet vállalt Józán Miklós és a budapesti egyházközség. A magyarországi terjesztést (és olykor utánnymórást) Kókai Lajos könyvkiadó és kereskedő²⁸⁹ vállalta magára.

Józán Miklós tehát – korát messze megelőzve, az unitárius lelkészek közül elsőként – felismerte: azokhoz is el kell juttatni az unitárius – és tágabban értelmezve: a szabadelvű keresztény – teológia hitelveit, akik nem hagyományos erdélyi unitárius közösségekben nevelkedtek, de szeretnék teljes mélységében megismerni a felekezet eszmerendszerét. Húsz évvel később – a brit és amerikai unitáriusok missziós eredményeit elemezve – Boros György foglalta rendszerbe mindazokat a célokat és eszközöket, amelyekre Józán Miklós már 1904-ben, Budapesten ráértett:

„Adatgyűjtés és tájékozás az unitárius kereszténység helyzetéről (...) Egység és rokonszenv megteremtése és kölcsönös munkásság a liberális keresztények között. Olcsó könyvek, füzetek kiadása a helyes vallásos felfogás tisztázása és terjesztése érdekében. Misszionáriusok küldése főleg olyan helyekre, ahol nincsen állandó lelkész.”²⁹⁰

3.3. Székely Ferenc másodgondnok miniszteri kinevezése

A Budapesti Unitárius Egyházközség társadalmi megbecsültségét is jelzi, hogy Székely Ferenc (1842–1921) másodgondnokot 1910-ben előbb rövid időre vallás- és közoktatásügyi, majd igazságügyi miniszterré nevezték ki. A kötélgyártó mesterek családjából származó, szombathelyi születésű jogász 1865-ben a pesti királyi táblánál joggyakornok, 1866-ban jogi

társszerkesztője volt. Az 1944. évi Unitárius Naptárban így búcsúztak tőle: „Klasszikus műveltségének köszönhető mélységgel és alaposággal fél századon át építgette a modern unitáriusság alapjait azzal, hogy az Újtestamentum írott és betűibe foglalt adatai mögött fáradhatatlan tudásszomjjal kereste Jézus élő, emberi alakját.”

²⁸⁷ Stopford Augustus Brooke (1832–1916) ír lelkész, szabadelvű keresztény gondolkodó és író. Lelkészcsaládban született, és 1857-ben anglikán pappá szentelték. 1880-ig folyamatosan szolgált, ekkor azonban szembe fordult egyházának bizonyos tanításaival, ezért felmentését kérte, majd hamarosan unitárius hitre tért át. Az 1880-as évek közepétől a Bedford Chapel (Bloomsbury) unitárius lelkész volt. 1895 után már elsősorban teológiai íróként működött, illetve ír és angol irodalomtörténettel foglalkozott. Monográfia életéről és pályájáról: JACKS: *Life and Letters of Stopford Brooke*, New York, Scribner's, 1917.

²⁸⁸ *Ellenzék*, Kolozsvár, 1904.

²⁸⁹ Kókai Lajos (1842–1916) 1874-ben alapította kiadóvállalatát és könyvkereskedését. Elsősorban protestáns egyházi kiadványokra specializálódott, emellett Magyarországon elsőként állt ki az eszperantó mellett, számos kötet kiadását segítve. Bővebben: HORVÁTH: *Az eszperantó frazeológia és marketing kezdetei*, in: *Nyelv és Tudomány* (www.nyest.hu), 2013. október 29. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 28.

²⁹⁰ BOROS: Száz esztendő az unitarizmus múltjából, in: *Keresztény Magvető*, 1924/4, 217.

doktor lett, 1870-ben közügyvédi, 1871-ben váltóügyvédi oklevelet szerzett. Végigjárta a ranglétrát: segédfogalmazó, fogalmazó, a királyi tábla titkára, főügyész-helyettes, később a kúria bírója lett. 1897-től már az Igazságügyi Minisztériumban dolgozott: büntetőeljárás törvények életbe léptetésével, az ítélőtáblák decentralizálásával, fogházrendeletekkel, börtönügyekkel foglalkozott. 1875-ben megalapította a Magyar Rabsegélyező Egyesületet, később a kőbányai menedékház igazgatója és elnöke lett. 1902-től nyolc éven át koronaügyész volt: innen került be Khuen-Héderváry Károly gróf kormányába, majd Lukács László kormányának is igazságügy-minisztere lett.²⁹¹ Szülővárosának kerületi országgyűlési képviselőjeként elérte, hogy Szombathely és Budapest között naponta közlekedjék gyorsvonat (amit a köznyelv Székely-gyorsként emlegetett). 1912-ben Szombathely díszpolgárává választották. További kitüntetései: a Lipót-rend középkeresztje (1900), Vaskorona-rend II. fokozat (1905).²⁹²

Dr. Székely Ferenc erdélyi unitárius gyökerű családból származott; már 1876-ban, a Budapesti Unitárius Leányegyházközség megalakításakor aktív keblitanácsos volt; részt vett az anyaegyházközséggé alakulás (1881) és a templomépítés (1889–1890) folyamatában, a Koháry utcai bérház tulajdonjogának rendezésében. Az 1900-as évek elejétől – másodgondnokként – felelősségi körébe tartozott a hittanvizsgák és a konfirmáció felügyelete. A BUE keblitanácsa 1921 március 22-i ülésén emlékezett meg életéről és egyházzolgálatáról.²⁹³

3.4. Bedő Albert gondnok – az „erdészpolitikus”

Székely Ferenc miniszterhez hasonlóan komoly – sőt az erdészet területén mindmáig ható – társadalmi megbecsültséget vívott ki magának Bedő Albert (1839–1918), a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnoka. A sepsikőröspataki unitárius lelkészcsaládban született – de a család gyökereire utalva gyakran Kálnoki Bedő Albertként emlegetett – Bedő a székelykeresztúri unitárius gimnáziumban, majd a kolozsvári unitárius kollégiumban folytatta

²⁹¹ Az életrajzi vázlat forrásai: *Magyar Életrajzi Lexikon* 1900–1990 . Internetes elérés: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/14718.htm>; Unitárius Pantheon – Székely Ferenc. Online elérés: <http://www.unitarius.net/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=374>. Hozzáférés: 2013. július 9.; Zelnik, Cs. Á. (szerk.): Virtuális Okmánytárlat. Online elérés: www.gyorstanacsadas.hu/okmanytarlat. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 29.

²⁹² Beszámoló Székely Ferenc emléktáblájának avatásáról: KUPI: Székely Ferenc – Egy serény szombathelyi miniszter, Alpokalja-Online regionális hírportál, 2007. október 28. Online elérés:<http://www.alon.hu/node/5763>. Hozzáférés dátuma: 2015. augusztus 31.

²⁹³ Székely Ferenc egyházzolgálatának valamennyi dokumentuma, nevének közgyűlési és keblitanácsai említése megtalálható: SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében.

tanulmányait. Jogi és teológiai érdeklődése ellenére 1864-ben a selmecebányai Bányászati és Erdészeti Akadémián szerzett diplomát. A kiegyezés után Budapestre került, ahol 1872-ben főerdőmesternek, egy évvel később főerdőtanácsosnak nevezték ki. Az 1866-ban megalakult Országos Erdészeti Egyesület titkára, 1880-tól alelnöke, majd 1916-tól tiszteletbeli elnöke volt. Az Erdészeti Lapoknak 1864-től állandó munkatársa, 1872-től 1899-ig szerkesztője.

1873-tól a Pénzügyminisztériumban dolgozott; közreműködött az első modern polgári erdőtörvény kidolgozásában, amely ötvenöt évig volt hatályban.²⁹⁴ 1881-től az erdőügyek a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumhoz tartoztak, ahol Bedő előbb országos főerdőmester volt, majd 1885-ben államtitkárrá nevezték ki. 1896-ban szabadelvű programmal országgyűlési képviselővé választották (választókerületei: Apatin, később Székelykeresztúr). Tudományos pályáját is folytatta: 1885-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották, és döntő szerepet játszott az első magyar erdészeti múzeum és szakkönyvtár létrehozásában. Önálló köteteket és több száz tanulmányt publikált.²⁹⁵

Bedő Albert – aki az egyházalapító püspök, Dávid Ferenc helyett János Zsigmond fejedelem olasz udvari orvosát, a konzervatívabb nézeteket valló Giorgio Blandratát tartotta példaképének – már az első nyilvános budapesti unitárius istentiszteleten (1869. június 20.) is részt vett; aktív szereplője volt a leányegyházközség (1876) és az anyaegyházközség (1881) létrehozásának, a templomépítésnek. 1881-től (Hajós János mellett) másodgondnok, majd 1890-től a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnoka volt.²⁹⁶ Nyugdíjasként az egyetemes egyház életében is részt vett. Mint Vári Albert nekrológiájában felidézte:

„Évek óta 100 korona jutalmat tűzött ki egy népszerű unitárius egyházi beszéd írására. Az alapigét rendesen maga választotta ki, nagy bibliai ismerettel. Rendesen olyan alapigét adott, amely az unitárius gondolattal látszólag ellenkezik, hogy ezek is helyes világításban kerüljenek népünk elébe. Ez által egyházi beszédiroadalmunk fejlesztését kétségtelenül előmozdította.”²⁹⁷

3.5. Menekült lelkészek, kántorok és tanítók segélyezése (1916)

²⁹⁴ 1879. évi XXXI. törvénycikk (Erdőtörvény). Bővebben: SALI: 100 éves erdőtörvény, in: *Erdészeti Lapok*, 1980/1, 15–22.

²⁹⁵ Az életrajzi vázlat forrásai: Dr. Bedő Albert (nekrológ), in: *Unitárius Közlöny*, 1918/11-12, 1–2.; VÁRI: Kálnoki dr. Bedő Albert, in: *Keresztény Magvető*, 1918/5, 163–164; ORMOS: Kálnoki Dr. Bedő Albert, az Országos Erdészeti Egyesület kiadványa, Budapest, 2009.

²⁹⁶ Bedő Albert budapesti egyházzolgálatának valamennyi dokumentuma, nevének közgyűlési és keblitanácsi említése megtalálható: SZANISZLÓ: i. m.

²⁹⁷ VÁRI: i. m.

1916. augusztus 27-én a román királyi hadsereg megtámadta Erdélyt, s az ezt követő hetekben több ezer magyar menekült Budapestre és környékére.²⁹⁸ Szaniszló József monográfiájában számos olyan segélykérő és köszönőlevelet közreadott, amelyet erdélyi unitárius lelkészek, kántortanítók küldtek Józán Miklós lelkész-esperesnek.²⁹⁹ Józán Miklós gépiratos – valamennyi országos napilapnak megküldött – felhívást tett közzé, hogy azok az unitárius lelkészek, énekvezérek, tanítók, illetve özvegyek és nyugdíjasok, akik a román támadás miatt a fővárosba menekültek, sürgősen jelentsék be tartózkodási helyüket a Budapesti Unitárius Egyházközség Lelkészi Hivatalánál – közölve az unitárius hívek pontos tartózkodási helyét és családtagjaik számát.³⁰⁰ E felhívás jelentőségét az adja, hogy a magyarországi közigazgatási hatóságok az Erdélyből menekülőket általában dél-kelet-magyarországi falvakba irányították, ahol igen nehéz körülmények között éltek. Józán Miklós és a Budapesti Unitárius Egyházközség viszont a fővárosból, az egyházi szervezeteknek – háború idején is – kijáró védelmet élvezve irányította a menekültek segélyezését.

3.6. Trianon után: az egyházközség kényszerű szervezeti átalakítása

Az első világháború és a trianoni békediktátum után az anyaországba áttelepült erdélyi magyarok számát nehéz pontosan meghatározni; a legvalószínűbb becslés 200-220 ezer fő.³⁰¹ A Trianon után alapított budapesti unitárius felekezeti folyóirat, az Unitárius Értesítő legelső száma 4-5 százalékra becsülte az unitáriusoknak a menekültek közti arányát³⁰² – ez 8000 és 11 000 fő közötti lélekszámot jelenthetett. A tragikus történelmi eseményekkel magyarázható váratlan létszámnövekedés új helyzet elé állította a Budapesti Unitárius Egyházközséget, amelybe – a leányegyházközségeket és a szórványokat is beleszámítva – legalább 4000 új egyháztagnak érkezett.³⁰³

²⁹⁸ Az 1916-os román támadásról és az ezt követő harcokról kevés részletes, elfogulatlan magyar nyelvű történelmi munka született. Érdekes, de szubjektív hangú olvasmány Pilisi Lajos haditudósító riportkötete (A megrohant és felszabadított Erdély, Budapest, Auktor, 2005.) Nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, katonai szakíró visszaemlékezését (A Románia elleni hadjárat 1916-1917, Budapest, 1922) a Honvédelmi Minisztérium archívuma őrzi. A téma leggyakrabban hivatkozott elemzése és feldolgozása: HITCHINS: Rumania 1866–1947 (az *Oxford History of Modern Europe* sorozatban), Gloucestershire, Clarendon Press, 1994.

²⁹⁹ SZANISZLÓ: i. m., 104–105.

³⁰⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1916. december 27-i ülésének jegyzőkönyvéhez csatolt gépirat, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/37.

³⁰¹ ABLONCZY: Trianon-legendák, Budapest, 2010.

³⁰² *Unitárius Értesítő*, 1922. június 15, 1.

³⁰³ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1921. szeptember 15-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/37.

A BUE keblitanácsa szerint szükségessé vált a testület létszámának jelentős növelése, illetve egyházközségi szakbizottságok felállítása. Bár a kolozsvári székhelyű Magyar Unitárius Egyház akkor hatályos alaptörvénye szerint a keblitanácsosok száma legfeljebb 24 fő lehetett, a budapesti keblitanács érvelése szerint az erdélyi gyülekezetekre vonatkozó szabályok többé nem lehettek érvényesek a kiterjedt fővárosi egyházközségre és szórványaira. A Faluvégi Áron és Botár Imre keblitanácsos által előterjesztett indítvány szerint a keblitanácsban minden társadalmi rétegnek képviseltetnie kell magát, ezért a testületbe 21 fővárosi és 21 vidéki tagot kell megválasztani. A keblitanácsnak legalább negyedévente üléseznie kell, egyházközségi közgyűlést pedig évente kétszer (tavasszal és ősszel), de rendkívüli esetben még ennél is gyakrabban kell összehívni. A keblitanácsosok mellett az egyházközség – indokolt esetben – jogosulttá válik tiszteletbeli keblitanácsosok, illetve gondnokok megválasztására is.³⁰⁴

A javaslatot, amely körül az 1921. szeptember 15-i keblitanácsos ülésen élénk vita bontakozott ki, végül szűk többséggel támogatták, és az 1921. november 15-én tartott rendkívüli közgyűlés is elfogadta.³⁰⁵ Ugyanezen a közgyűlésen döntöttek a Budapesti Unitárius Egyházközség tíz-tíztagú hitéleti, nevelésügyi, pénzügyi és gazdasági bizottságának létrehozásáról is.³⁰⁶ Megítélésem szerint az egyházközség ezekkel a szervezeti döntésekkel megalapozta azt a két évtizedes időszakot, amely – Józán Miklós püspöki vikárius és az őt segítő lelkészek, hitoktatók, gondnokok, keblitanácsosok, szakbizottságok következetes munkájának köszönhetően – joggal nevezhető a budapesti unitarizmus aranykorának.

3.7. Batthyány Ilona grófnő hagyatéka

1929. március 21-én, életének 87. évében elhunyt özv. Beniczky Gáborné Batthyány Ilona, Magyarország első alkotmányos miniszterelnökének, a mártírsorsú Batthyány Lajosnak a leánya.³⁰⁷ A grófnő végrendeletében választott felekezetéről, az unitáriusokról is megemlékezett: a lipótvárosi Koháry és a Klotild utca (mai nevén: Nagy Ignác és Stollár Béla utca) sarkán álló háromemeletes bérházát a Budapesti Unitárius Egyházközségre hagyta, „az unitárius vallású szegény iskolás gyermekek támogatására szolgáló örökalapítványként (...) azon korlátozással, hogy a ház állaga érintetlenül fenntartassék, és csak az évi tiszta

³⁰⁴ uo.

³⁰⁵ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1921. november 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, IV/1/37.

³⁰⁶ uo.

³⁰⁷ A BUE Keblitanácsa 1929. április 23-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

jövedelem fordítottassék a kitűzött célra.”³⁰⁸ Batthyány Ilona nevét egykori lakhelyén, Cinkotán (a mai főváros XVI. kerületében) utca és általános iskola viseli – életéről és tevékenységéről azonban mindeddig nem született tudományos igényű publikáció.³⁰⁹ Ezt a hiányt szeretnénk – legalább egyháztörténeti vonatkozásban – részlegesen pótolni, a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének levéltárában őrzött hagyaték,³¹⁰ illetve néhány – főként a felekezeti sajtóban megjelent – írás³¹¹ alapján.

Batthyány Lajos miniszterelnök és gróf Zichy Antónia házasságából öt gyermek született, de közülük Batthyány kivégzésekor (1849 őszén) már csak hárman voltak életben: Amália, Ilona és Elemér. Az özvegy és gyermekei évekig svájci emigrációban éltek, majd 1858-ban a Veszprém megyei Dáka községben telepedtek le. Batthyány Ilona tizennyolc évesen férjhez ment Keglevich Béla grófhhoz³¹², házasságukból két gyermek született, de később elváltak.³¹³ Ilona grófnő 1879-ben a nála tíz évvel fiatalabb Beniczky Gábor földbirtokossal kötött házasságot. Ferencz József magyarországi unitárius püspök, a kolozsvári püspök unokájának emlékezete szerint mindketten közvetlenül az esküvő előtt tértek át az unitárius vallásra, ami minden bizonnyal a házasság egyházi megáldását lehetővé tevő, liberális unitárius gyakorlatnak volt köszönhető.³¹⁴ Az esketési szertartást Ferencz József püspök végezte, és

³⁰⁸ A végrendeletnek a Budapesti Unitárius Egyházközségre vonatkozó része in: *Unitárius Értésítő*, 1929. május 1.2. A végrendelet 2 eredeti példányát a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének Levéltára őrzi. Batthyány Ilona hagyatéki ügye, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/b/ 30/D.

³⁰⁹ Tóth Dezső (1928–) dákai születésű könyvtáros, a Veszprémi Megyei Honismereti Egyesület korábbi elnöke több kötetet is publikált a Batthyány család és Dáka község kapcsolatáról: *A Batthyány család Dákán* (Veszprém, Szülőföld Baráti Kör, 1989); *Dáka – Batthyány kastély* (Budapest, Tájak–Korok–Múzeumok Egyesület, 1994); *A Batthyány család és emlékei Dákán* (Veszprém, Viza Kft., 2007). E kötetekben a szerző érintőlegesen – művelődéstörténeti, ismeretterjesztő jelleggel – foglalkozik Batthyány Ilona grófnő személyével, s elsősorban az általa kezdeményezett dákai leányotthonnal is. A grófnő tervei szerint a dákai családi kastélyban 3-14 éves vagyontalan, árva leánygyermek kaphattak volna helyet. „A gyermekotthon elnevezése felejthetetlen jó édesanyám emlékére Batthyány Ilona grófnő – Antónia Gyermekotthona legyen” – fogalmazott végrendeletében a grófnő. Idézi: TÓTH: *A Batthyány család és emlékei Dákán*, Veszprém, Viza Kft., 2007, 22.

³¹⁰ Batthyány Ilona hagyatéki ügye, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/b.

³¹¹ BARABÁS: Gróf Batthyány Ilona, in: *Unitárius Értésítő*, 1929. április 1, 1-2; JÓZAN: Batthyány Ilona grófnő (1842–1929), in: Ferencz, J. – Szent-Iványi, S. (szerk.): *Az unitárius élet munkásai*, Budapest, 1940, 72-74; FERENCZ: Egyházunk jótévedője – Gróf Batthyány Ilona (1842–1929), in: *Unitárius Élet*, 1991/1, 4–5.

³¹² Buzini gróf Keglevich Béla (1833–1896) császári és királyi kamarás, főispán, országgyűlési képviselő, huszárcapitány és nemesi testőr. 1861-től országgyűlési képviselő, mint legfiatalabb képviselő a ház korjegyzője, később jegyzője lett. 1865-ben és 1869-ben a monori (Pest megye) kerület választotta meg országgyűlési képviselőnek. Később elszegényedett, a politikától visszavonult, és Párizsban, a Rotschild bárói családnál dolgozott pénzügyi titkárként. Az 1880-as évek második felében hazatért: Heves vármegye főispánja lett, majd vasúttársaságoknál és pénzügyi intézetek igazgatóságában dolgozott. Sokat foglalkozott erdészettel és vadászattal. Keserű országgyűlési tapasztalatait *A beteg parlament* című kötetben foglalta össze (Budapest, 1891). Bővebben: GUDENUS: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*, I-II. kötet (A-O), Budapest, Natura Kiadó, 1990.

³¹³ Batthyány Ilona grófnő végrendeletét 1929-ben a Keglevich-család tagjai (köztük a grófnő unokája, Bárczay Ferencné sz. Keglevich Ilona) támadták meg, s az akkori bulvársajtó által élénk érdeklődéssel kísért per csak 1931-ben zárult le.

³¹⁴ FERENCZ: i. m.

1880. április 10-én ugyancsak Ferencz József keresztelte meg a házasságból született egyetlen gyermeket, Beniczky Lea Valentinát, aki hároméves korában elhunyt. A főváros közelében, Cinkotán élő Beniczky Gábor néhány évig a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsosa volt, de könnyelmű életmódjával minden vagyonát elvesztette, és 1894-ben öngyilkos lett. A megözvegyült grófnő szívén viselte a szegény sorsú gyermekek iskoláztatását, illetve főtámogatója lett a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesületének. Élete utolsó éveiben többször felemelte szavát a trianoni békediktátum igazságtalansága ellen.³¹⁵

Batthyány Ilona grófnót – családja kérésére – három unitárius lelkész, Barabás István, Iván László és Pethő István temette a Kerepesi úti Batthyány mauzóleumba, szülei és leánya mellé. Barabás István beszámolója szerint:

„kísérte Cinkota egész népe, amely földi gondviselőjét siratta benne. A mauzóleum körül tízezernyi tömeg várta a mártír leányát (...) Az első felelős magyar miniszterelnök fáradt leánya eltűnt az élők szeme elől. De nem a lelke, a példaadása (...) Unitárius vallásközösségünknek nagy része gyászkeretbe foglalva olvassa először, hogy a magyar nemzet nagy fiának erős lelkű, hős szívű leánya unitárius volt ötven éven keresztül. (...) Lépésben kimérve új palotánk éppen annyi méterre esik templomunktól, mint a Batthyány örökítő emlékmécses. Hátha éppen ez a véletlen adta neki a gondolatot arra, hogy a székházunkkal egy időben épült palotáját annak az egyháznak hagyományozza, amely a Trianonnal mindent elvesztett.”³¹⁶

Néhány héttel később a végrendelet végrehajtója arról tájékoztatta a Budapesti Unitárius Egyházközséget, hogy a család Keglevich-ága a végrendelet megtámadására készül, így az unitáriusokra hagyott bérház birtokba vétele (és jövedelmének hasznosítása) bizonytalan.³¹⁷ Józan Miklós visszaemlékezése szerint az egyházközség „nem mehetett bele a végeláthatatlan pörösködésbe. Kiegyezett a felekkel. S az így kapott pénzüsszezből megvette – más alapjaink támogatásával – a VII. ker. Szövetség u. 18. sz. házat.”³¹⁸ A Keglevich-család tagjaival történő jogi megegyezés 1931 novemberében zárult le; a decemberi egyházközségi közgyűlés napirendre vette a Gróf Batthyány Ilona Örök alapítvány elhelyezésével kapcsolatos

³¹⁵ Tóth Dezső személyes visszaemlékezések, anekdoták, színes történetek segítségével mutatja be a Batthyány-család tagjainak nemzeti elkötelezettségét, Habsburg-ellenességét, illetve a trianoni békediktátum miatti fájdalmát és felháborodását. TÓTH: i. m.

³¹⁶ BARABÁS: i. m.

³¹⁷ A végrendelettel, majd annak megtámadásával kapcsolatos per iratai: Batthyány Ilona hagyatéki ügye, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/b/I/1/1–43. A hagyatékkal és a perrel kapcsolatos egyéb levelezés: Batthyány Ilona hagyatéki ügye, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/b/2/1–6.

³¹⁸ JÓZAN: i. m.

javaslatot.³¹⁹ A Szövetség utcai bérház bevétele egészen az államosításig szolgálta az unitárius valláserkölcsei nevelés céljait.

3.8. Bartók Béla és az unitáriusok

A 20. századi magyar zene géniusza, Bartók Béla harmincöt éves korában, 1916 áprilisában, saját elhatározásából lett unitárius. Hatéves fiával, Bélával – a magyarországi egyházzrész későbbi főgondnokával³²⁰ – együtt csatlakozott a Budapesti Unitárius Egyházközséghez.³²¹ Bartók felnőttkori vallásosságáról, keresztény hitének megéléséről valójában szinte semmit sem tudunk – leveleiben, sajtónyilatkozataiban nem foglalkozott egyházi témákkal³²²; az egyházközség szervezeti életében, különböző testületeiben nem vett részt. Jellemző, hogy Szaniszló József kötetében³²³ egyáltalán nem foglalkozik a nagy zeneszerzővel, mert a közgyűlési és keblitanácsi jegyzőkönyvek egyszer sem említik Bartók nevét. Csupán azt tudjuk biztosan, hogy Bartók Béla római katolikusnak született, de nem kapott különösebben vallásos nevelést, sőt a katolikus tanítástól, liturgiától, a templomi külsőségektől kifejezetten idegenkedett; misére csak tizennégy éves koráig járt.³²⁴ Művészete azonban arról tanúskodik, hogy a spiritualitás meghatározó jelentőségű volt számára. Felnőtt férfiként talán az Erdély

³¹⁹ A közgyűlési meghívó in: *Unitárius Értesítő*, 1931. december 15, 2.

³²⁰ Ifj. Bartók Béla (1910–1994) MÁV-főmérnök, geodéta, író, a szocializmus évtizedeiben a Magyarországi Unitárius Egyház főgondnoka. Bővebben: LŐRINCZ: Ifj. Bartók Bélára emlékezünk, in: *Unitárius Élet*, 1994/7–8, 7; BÓNIS: Emlékképek ifjabb Bartók Béláról, in: *Hitel*, 2013. december, 85–88.

³²¹ A Budapesti Unitárius Egyházközség Anyakönyve az 1916. évről – Áttérések, 3. és 4. sorszám. A BUE Lelkészi Hivatala, Budapest.

³²² Bartók Béla felnőttkori vallásossága, keresztény hitének gyakorlása, unitárius egyháztagsága vonatkozásában a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenatudományi Intézetének (MTA BTK ZTI) Bartók Archívumában nincsenek adatok. A Zenatudományi Intézet és a Hagyományok Háza által kiadott CD-ROM-on – Pávai, I. – Vikárius, L. (szerk.): *Bartók Béla élete levelei tükrében*, Budapest, 2007 – nem esik szó a Budapesti Unitárius Egyházközségről. Ez a CD-ROM Bartók Béla „magánéletének” legteljesebb dokumentumtára, amely az alábbi kötetek anyagát tartalmazza: Demény, J. (szerk.): *Bartók Béla levelei*, Budapest, Zeneműkiadó, 1976; Ifj. Bartók, B. – Gombocz, A. (szerk.): *Bartók Béla családi levelei*, Budapest, Zeneműkiadó, 1981; IFJ. BARTÓK: Apám életének krónikája, Budapest, Helikon, 2006.

³²³ SZANISZLÓ: i. m.

³²⁴ A Bartók's Years in America (New York, 1954) című kötet szerzője, a II. világháború után emigrációban élő író, művelődéstörténész, a kereszténység előtti idők összehasonlító vallástörténetével behatóan foglalkozó Juhász Vilmos (1899–1967) részletesen – bár dokumentumok nélkül, saját meggyőződése alapján – elemezte Bartók Béla világnézetét, vallási szocializációját. Juhász szerint „Bartók lázadóan opponált annak a vallásnak a tanaival és formáival szemben, amelybe beleszületett, de ennek ellenére éppen oly mélyen vallásos szellem volt, mint akár Mozart, akár Verdi. (...) Ha Bartók vallásos világgépét (...) meg akarjuk érteni, akkor a pásztornomádok egy csoportjának a vallásos világgépét kell felidézünk. (...) Bartók ősvallási világgépének ismertetésével a legtávolabbról sem akarjuk azt állítani, hogy holmi turánista és keresztényellenes új pogányságnak lett volna híve. (...) Az ő személyes vallásos világgépe mélyen keresztényi volt az 'alma naturaliter christiana' értelmében, és az emberiség örök megváltás-vágyában gyökerezett.” JUHÁSZ: Bartók Béla világnézete, in: *Hírünk a világban – Magyar Kulturális Figyelő*, Washington, 1953. március-április, 1–3, 1953. május-június, 8–10.

iránti mély szeretete, valamint a letisztult, egyszerű liturgia közelíthette az unitáriusokhoz, de ez csupán feltételezés.³²⁵

Bartók Béla huszonnégy éven át (1916–1940) tartó unitárius egyháztagságának érdekes dokumentuma Szent-Iványi Sándor lelkész visszaemlékezése, amelyet Bartók születésének centenáriumára írt. Ebben Szent-Iványi felidézi, hogy 1940 tavaszán Bartók segítségét kérte a Budapesti Unitárius Egyházközség új kántorának kiválasztásában, mert azt szeretete volna, hogy „az állást ne korteskedés, hanem felkészültség alapján töltsük be.”³²⁶ A keblitanácsosok nem is remélték, hogy a világszerte elismert zongoraművész-zeneszerző elvállalja ezt a feladatot, de Bartók igent mondott.³²⁷ A jeles református egyházzenesész, Árokháty Béla³²⁸ bevonásával végighallgatta a kántori állásra pályázókat, majd Szent-Iványi Sándor lakásán vacsorázott, s itt – a lelkész kérésére – kifejtette az unitárius egyházzeneire vonatkozó elképzeléseit, miszerint vissza kellene térni a 16-17. századi protestáns zsolttáráneklés hagyományaihoz, és a hangszerkíséret nélküli (a cappella) énekléshez. Orgonára csak a nagyvárosokban van szükség, ahol a gyülekezet már elszokott az énekléstől. „Azt azonban, hogy más zeneszerszám használatát is engedélyezzük, nem volt hajlandó elfogadni. Ez engem egyénileg lesújtott, mert épp akkoriban szerveztem meg egy zongora kvartettet. (...) Bartóknak az volt a véleménye, hogy a kvartett adjon külön koncertet (...), de az istentisztelet folyamán ne játsszék.”³²⁹

³²⁵ Muszka Ibolya unitárius levéltáros megemlékezésében így fogalmaz: Bartók „erdélyi zenekutatói útjai során találkozott az unitarizmusmal, és ott találta meg a maga személyes hitvallását is, ahogyan Szabolcsi Bence zenei történetész nevezte a Cantata profanát. A kilenc csodaszarvas-fűről szóló román kolinda szövegére épített mű zenei mondanivalója: csak tiszta forrásból! A tiszta forrás forrásvidékét Bartók Béla Erdélyben találta meg, talán ezért választotta az erdélyi alapítást, a tiszta forrásból – a bibliai forrásokhoz visszatérő – táplálkozó unitárius egyházat vallása otthonává.” MUSZKA: Akik előttünk jártak – Bartók Béla, in: *Unitárius Élet*, 2001. március-április, 11.

³²⁶ SZENT-IVÁNYI: Bartók Béla és az unitáriusok, in: *Unitárius Élet*, 1981/1, 1–2.

³²⁷ „Boldog emlékeztető gondnokunk, Kelemen Béla (...) javasolta, hogy bízzanak meg engem Bartók Béla felkérésével. Így hárult rám a lehetetlennek tűnő feladat: a legendás nagyságú zeneszerző és kutató felkérése egy ilyen kicsiségnek látszó ügynek az eldöntésére, mint a kántori állás. Nekem azonban nem látszott túlzásnak ez a lépés, mert én Bartók Béla rajongásával a szívemben jöttem Budapestre. Az a szerencse ért ugyanis, hogy az első világháború alatt Zsizsmann Rezsőnek, a marosvásárhelyi városi zeneiskola fiatal tanárának lettem kis tehetségű, de annál lelkesebb tanítványa a zongora tanszakon. Zsizsmann Rezső Bartók legkorábbi apostola volt Erdélyben. (...) Sokat hallottam tőle Bartókról, mint művészről és mint emberről is. Amikor a kolozsvári Teológián meghallottam, hogy Bartók (kisfiával, az akkor hatéves Bélával) áttért az unitárius vallásra, már mint régi ismerőst zártam a szívembe.” SZENT-IVÁNYI: i. m.

³²⁸ Árokháty Béla (1890–1942) orgonaművész, zeneszerző, egyházi karnagy. Teológiai tanulmányait Sárospatakon és Budapesten végezte, a Zeneakadémián Kodály Zoltán (zeneszerzés) és Antalffy-Zsiross Dezső (orgona) növendéke volt. 1920-tól református hitoktatóként, a budapesti református teológiai zenetanáraként és karvezetőjeként dolgozott. 1923 és 1925 között Skóciában szolgált. Hazatérte után a Goudimel-énekkar, majd a saját alapítású Korál Kamarakórus és Zenekar vezetője. Orgonatervezőként is jelentős érdemeket szerzett. Írásai: Senczi Molnár Albert és a genfi zsolttárok zenei ritmusa (Kecskemét, 1934); Az orgonaépítés problémái (Budapest, 1937). Bővebben: KARÁCSONY: Apró képek Árokháty Béla életéből, Debrecen, 1942; FEKETE: Orgonáink szerepének újragondolója: Árokháty Béla, in: *Zsolttár – A Református Egyházzenesz Munkaközösségének Lapja*, 2003, 17–33.

³²⁹ SZENT-IVÁNYI: i. m.

3.9. Zsidókérdés a Budapesti Unitárius Egyházközségben (1939–1944)

A Magyar Unitárius Egyház 1940 és 1944 közötti, a zsidókérdéssel, illetve az unitárius felekezethez csatlakozni kívánó zsidókkal kapcsolatos állásfoglalásait részletesen elemzi, történelmi kontextusba helyezi Pál János 2015-ben megjelent tanulmánya.³³⁰ A lelkész-egyház-történész írásából világosan kirajzolódik az a folyamat, melynek során az unitárius vallási tartalmat fokozatosan kiszorította a nemzeti koncepció, szélsőjobboldali vizekre sodorva az eredendően szabadelvű egyházat. Megszületett az unitárius vallásnak mint az ősmagyar vallás reinkarnációjának mítosza, mely vallás következképp a magyar jövő egyetlen lehetséges szellemi-lelki konduktora is – jelesen a nemzetiszocialista alapon szerveződő magyar társadalomé. Pál tanulmányából ugyanakkor azt is megtudjuk, hogy az 1941-ben püspökké választott Józán Miklós, illetve Szent-Iványi Sándor budapesti vezető lelkész³³¹ mindvégig humánus álláspontot képviselt, fellépett – bár sikertelenül – a zsidóellenes határozatokkal szemben, sőt Szent-Iványi a zsidómentésben is aktívan részt vett. Az antiszemita, nemzeti radikális irányzatot elsősorban Gelei József főgondnok³³² és Abrudbányai János, a kolozsvári unitárius teológia dékánja³³³ képviselte. Gelei 1943. március

³³⁰ PÁL: Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyházban (1940–1944), in: Kriza, J. (szerk.): „*Ember az embertelenségben*”, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015. A tanulmány korábbi változata in: *Regio*, 2009/1, 117–146.

³³¹ Szent-Iványi Sándor életét és egyházzolgálatát e fejezetben (3.12) mutatjuk be részletesen.

³³² Gelei József (1885–1952) biológus, egyetemi tanár, a Kolozsvárról Szegedre költözött Ferenc József Tudományegyetem rektora. A háromszéki Árkos községből, földműves családból származó Gelei a kolozsvári unitárius kollégiumban végezte középiskolai tanulmányait, majd 1919 és 1924 között tanított is alma materében. 1924-től Szegeden az általános állattani és összehasonlító bonctani tanszék professzora volt, rendes tagjává választotta a Magyar Tudományos Akadémia és az Unitárius Irodalmi Társaság. 1941-ben visszatért Kolozsvárra, ahol az egyetemes Magyar Unitárius Egyház főgondnoka, a fiatal unitárius tehetségeket támogató Berde Bizottság elnöke lett. Forrás: KÁDÁR: Megemlékezés Gelei József professzorról, in: *Unitárius Élet*, 1977. október-december, 10; a Magyarországi Unitárius Egyház lelkész-szenteléssel egybekötött egyházi Főtanácsának jegyzőkönyve, Kolozsvár, 1943. március 28-29, 9.

³³³ Abrudbányai (eredeti családnevén: Fikker) János (1907–1968) a 20. századi magyar unitarizmus jelentős, de igen ellentmondásos személyisége volt. Pap Gy. László debreceni unitárius lelkész meghatározása szerint Abrudbányai egyszerre volt „népnevelő, szövetkezeti és gazdasági szervező, egyházközségi és közösségi irányító, egyházpolitikai vezéralak, teológiai dékán, politikai szereplő, majd politikai elítélt két alkalommal is.” A kolozsvári unitárius gimnáziumban érettségizett, majd 1929-ben fejezte be teológiai tanulmányait, s elsősorban szónoki, előadói képességeivel emelkedett ki társai közül. 1929-től másfél éven át Nagy-Britanniában tanult: a Manchester New College (Oxford) ösztöndíjasa volt. 1934-ben szentelték pappá, majd 1936-ban teológiai magántanári vizsgát tett rendszeres teológiából. 1932-től hat éven át, a Kövendi Unitárius Egyházközség lelkészeként igen sikeres munkát végzett: megalapította Aranyosszék egyetlen helyi lapját, a Kövendi életet, új lelkészi lakást épített és nagy hangsúlyt fektetett a gazdaköri tevékenység szervezésére; mindemelett 1933 és 1935 között szerkesztette a Kévekötés című, Székelykeresztúron megjelenő egyházi ifjúsági lapot is. 1938-ban a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémián a rendszeres teológia tanárává nevezték ki, majd 1940 és 1944 között az intézet dékánja volt. Ebben az időben már szélsőjobboldali politikai nézeteket vallott – az unitarizmus kisebbségi státusának felszámolását, a magyar egyházak között a vezető pozíció megszerzését szorgalmazta, sőt vizionálta. Írásaiban az unitarizmus „az elfojtott magyar vallásos lélek kifejeződése (...) az ősmagyar vallás reinkarnációja, annak az évszázados, évezredes lelki érettségnek az

28-án, a kolozsvári egyházi Főtanácson elhangzott beszédében (Ft. jkv. 7) így fogalmazott: „Nem vagyunk mi érdemtelenek a legmagasabb fokú állami támogatásra. Nem vagyunk, mert mi voltunk az egyházak közül az elsők, akik a nemzetnevelést az iskoláinkban önerőnkön – mindjárt az anyakebelre való visszatérés pillanatában – megszerveztük, s így nem csoda, ha a sokszor aléltóságba eső nemzetnek a mi kolozsvári gimnáziumunk ifjúsága adta elsőnek a pezsdülő és biztató erőt a harctérre való önkéntes jelentkezéssel. Nem csoda, ha mi voltunk az elsők, akik az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi életrendszerünkben érvényesítettük.” Abrudbányai az unitarizmus magyar karakterisztikájára és expanziójának szükségességére vonatkozó elméletét *Az unitarizmus és fajelmélet* című tanulmányában fejtette ki, ahol úgy érvelt: az unitarizmus képes lehet az egész nemzet újjáépítésére, mert hiszi az emberi szellem fejlődését, és Isten országát már a földi életben szeretné megvalósítani; ezért az egyháznak fontos küldetése a fajvédelem. Mivel Pál János megítélésünk szerint a teljesség igényével tárta fel a Magyar Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájának a zsidókérdést érintő elemeit, az alábbiakban csupán a Budapesti Unitárius Egyházközség különböző testületeinek vonatkozó állásfoglalásaiból idézünk fel néhány jellemző dokumentumot.

- Gáspár Mózes keblitanácsos 1939. július 23-án panaszt tett, hogy az egyházközségben „újabb zsidófelvétel történt, holott az Igazgató Tanács ezt már egy éve megszüntette.”³³⁴ Barabás István lelkész közölte: „az egyháznak kötelessége, hogy menedéket nyújtson az állami törvények korlátozásaival sújtott embereknek”, de csak azoknak a zsidóknak az áttérését teszik lehetővé, akiknek házastársa vagy más közeli rokona már korábban unitárius hitre tért.”³³⁵
- Az egyházközségi anyagok szerint 1938-ban kiugróan magas (290 fő) volt az áttértek száma; ez 1939-ben – a jogkorlátozó zsidótörvények hatására – 63 főre, 1940-ben 39

eredménye, amely a reformációkor jelentkezett.” Abrudbányai 1944 őszén elmenekült Romániából, ahol távollétében – háborús bűnösként – húsz év börtönre ítélték. Az 1940-es évek második felében – a bukaresti hatóságok többszöri kérése ellenére – nem adták ki Romániának, de 1950-ben politikai múltja miatt mégis letartóztatták: csaknem négy évet töltött Kistarcsán, internálótáborban. Az 1956-os forradalom és szabadságharc idején a Kocsordra visszatért Abrudbányai felszólalt egy Mátészalkán rendezett értelmiségi ankéton. „A hívatlanul megjelent pap a Petőfi Kör vitáját ismertette és helyeselte. Szót emelt a falusi papok érdekében, a békepapokkal szemben.” Október 23. után a Járasi Forradalmi Bizottság Elnöke volt, amiért 12 év börtönbüntetésre ítélték. 1990-ben a Magyarországi Unitárius Egyház rehabilitálta. Források: PAPP: Dr. Abrudbányai Fikker János, <http://papgyulaszlo.wordpress.com/dolgozatok-2/eletrajz/4176-2>; PÁL: i. m.; ABRUDBÁNYAI: Az unitarizmus és fajelmélet, Budapest, 1943, 92–94; GYARMATHY: Az értelmiség részvétele az 1956-os forradalomban Szabolcs-Szatmár-Beregben, in: *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai – Helytörténeti tanulmányok IX.*, Nyíregyháza, 1993, 435–461.

³³⁴ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1939. július 23-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEKLevéltára*, Budapest, IV/1/37.

³³⁵ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1939. július 23-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

főre csökkent.³³⁶ Szent-Iványi Sándor 1943. január 10-én tárgyalt lelkeszi jelentése szerint 1941-ben 16, 1942-ben pedig 1 zsidó tért át unitárius hitre.³³⁷

- 1941. június 30-án Pethő István hitoktató lelkesz indítványozta, hogy „a zsidó unitáriusok egyházközségi közgyűléseken sem papválasztás esetén, sem máskor szavazati jogot ne gyakorolhassanak.”³³⁸
- 1941. november 25-én Kelemen Béla vagyonkezelő gondnok javasolta, hogy az egyházközség minden tagjának küldjenek értesítést: a soron következő közgyűlés szavazójegyzékébe ugyan felvették, de szavazati jogát csak akkor gyakorolhatja, ha tanúsítvánnyal igazolja, hogy nem tekinthető zsidónak.³³⁹
- Az 1943. évi közgyűlésen Szent-Iványi Sándor jelezte, hogy állami és egyházi törvényekkel meg lehet ugyan vonni az unitárius hitre áttért zsidók szavazati jogát, de a rendelkezés „nem korlátozza a híveket vallásuk gyakorlásában, az úrvacsoravételben, a konfirmálásban, a keresztelésben, az esketésben, a temetésben, szárnyalásuk pedig Isten felé nem korlátozható.”³⁴⁰

3.10. Kelemen Béla rendőrkapitány egyházzolgálata

Kelemen Béla rendőrkapitány a két világháború közötti magyar unitárius közélet jellegzetes alakja volt, akinek markánsan jobboldali, nacionalista nézetrendszeréhez rendkívül aktív és eredményes egyházzolgálat társult. (Életének 1906 előtti időszakáról nem találtam adatokat: a felekezeti sajtó is csak a trianoni békediktátum utáni egyházzolgálatával foglalkozik.) 1906-ban Maros-Torda megye szolgabírója, az 1910-es években főszolgabírója volt, majd amikor a hatóságok „a román megszállás bekövetkeztekor viselt törhetetlenül magyar szerepe miatt”³⁴¹ le akarták tartóztatni, Magyarországra menekült. A Belügyminisztérium állományába került, ahol 1920-21-ben a fővezérség, illetve a főkormánybiztosság tisztje volt, részt vett az illegális kommunista csoportok felszámolásában. Az 1920-as évek elején Debrecenben telepedett le, ahol rendőrkapitánnyá, majd rendőrségi főtanácsossá nevezték ki. 1930-tól ismét a Belügyminisztériumban dolgozott. 1940 szeptemberében, Észak-Erdély

³³⁶ A Budapesti Unitárius Egyházközség anyakönyve az 1938, 1939. és 1940. évről. Áttérések. A Budapesti Unitárius Egyházközség lelkeszi hivatala.

³³⁷ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1943. január 10-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/39.

³³⁸ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1941. június 30-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

³³⁹ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1941. november 25-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

³⁴⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1943. január 10-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

³⁴¹ Kelemen Béla kitüntetése, in: *Unitárius Értesítő*, 1941. augusztus, 70.

visszacsatolása után önként jelentkezett valamelyik erdélyi nagyváros rendőrségének és közbiztonságának újjászervezésére. Kolozsvár rendőrkapitányává, s egyúttal az erdélyi rendőrkapitányságok körzeti szemlélőjévé nevezték ki. 1941-ben, nyugdíjba vonulása alkalmából Horthy Miklós kormányzó „az észak-erdélyi rész visszafoglalásánál teljesített kiváló szolgálatai elismerésül” a Magyar Érdemrend Középkeresztjével tüntette ki.³⁴² A II. világháború éveiben – nyugdíjas rendőrkapitányként – már nem vett részt rendőrségi vagy katonai cselekményekben, így a német megszállókkal, illetve a magyar nyilasokkal való együttműködése nem bizonyítható. Budapest ostroma idején, Szent-Iványi Sándor lelkész közvetlen munkatársaként – brit, svájci és amerikai segítséggel – részt vett az üldözött zsidók mentésében. 1945 februárjában közmunkásként dolgozott Budapest utcáin, amikor egy bombaszilánk végzett vele.³⁴³

Magyarországi unitárius egyházzolgálata során Kelemen Béla elsősorban gazdasági kérdésekkel foglalkozott. 1921 őszén erdélyi menekültekből, illetve néhány áttérőből szerveződött meg a Debreceni Unitárius Leányegyházközség, amelynek megalakulását az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1922 májusában hagyta jóvá.³⁴⁴ A következő hat évben a lassan bontakozó debreceni unitárius életet Józán Miklós püspöki vikáriusnak és Csiki Gábor missziói lelkésznek³⁴⁵ a Kossuth utcai református templomban, évente négy-öt alkalommal (elsősorban ünnepeken) tartott istentiszteletei, illetve az egyházközségi imaház építésének előkészületei határozták meg.³⁴⁶ Az első időszakban Kelemen Béla feladata a leányegyházközség tulajdonát képező belvárosi házastelek (Hatvan utca 24.), illetve az ondódi Verébdülőben található 21 holdas föld és tanya hasznosítása, vagyonkezelése volt.³⁴⁷ Ezeket az ingatlanokat a magyarországi unitarizmus jótévőjeként ismert Szabó József (1826–1892)³⁴⁸ végrendeletében hagyta a gyülekezetre. 1927 őszétől Kelemen egyházközségi

³⁴² uo.

³⁴³ SZANISZLÓ: Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében, 151.

³⁴⁴ *Unitárius Értesítő*, 1922. június, 6.

³⁴⁵ Csiki Gábor életét és egyházzolgáltatát az 5.2 fejezetben mutatjuk be.

³⁴⁶ RETKES: Unitarizmus a kálvinista Rómában (1. rész), in: *Unitárius Élet*, 2014/3, 7–10.

³⁴⁷ JÓZÁN: Esperesi jelentés, in: *Unitárius Értesítő*, 1923. július, 5.

³⁴⁸ 1887. november 16-án kelt írásbeli végrendeletében Szabó József a Hatvan utca 24. szám alatt található házastelkét, illetve az Ondódi dülőben lévő 21 holdas földjét és tanyásbirtokát a leendő debreceni unitárius gyülekezetre hagyta – azzal a kikötéssel, hogy a Hatvan utcai telek utcai részére imaház (templom) építendő. Szabó József végrendeletének eredeti példánya elveszett, de a szöveg különböző részleteit a levéltári őrzésre átadott egyházközségi iratokban többször is idézik. Kelemen Béla megfogalmazása szerint Szabó „végrendeletével bölcs előrelátással biztosítja a leendő debreceni unitárius egyházközség anyagi alapját már akkor, amikor Debrecenben, a kálvinista Rómában rajta kívül alig két-három unitárius él.” Forrás: KELEMEN: Debreceni Szabó József (1826–1892), in: Ferencz, J. – Szent-Iványi, S. (szerk.): *Az unitárius élet munkásai*. Szabó József a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Ibrányban született, református lelkészcsaládban. Tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban végezte, majd kereskedelmi pályára lépett, amelynek során Debrecenben, Szatmárnémetiben, Kassán, Nagyváradon, Kolozsvárott és Budapesten dolgozott. Az 1850-es évek végén visszatért Debrecenbe, ahol saját üzletet nyitott, s ezzel viszonylag jelentős vagyonra

pénztárosként irányította a Hatvan utcai imaház felépítésének munkálatait.³⁴⁹ Október 3-án – Józan Miklós püspöki vikárius jelenlétében – Lőfi Jenő gondnok és Kelemen Béla bemutatta a Hatvan utcai imaház terveit, melyek elfogadása után megindulhatott a munka. Józan Miklós jelezte, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség – kedvezményes, évi 6 százalékos kamat mellett – 20 ezer pengő kölcsönrel támogatja az építkezést. Októberben és novemberben felépültek a falak és a tetőszerkezet, majd néhány hetes téli szünet után folytatódott a munka – annak ellenére, hogy az egyházközség tagjait igen fájdalmasan érintette Lőfi Jenő gondnok váratlan halála. A télen fűthető imaház mellett – hitoktatás céljára is szolgáló – gondnoki szobát és lelkészi lakást magában foglaló ingatlan teljes építési költsége 34 843 pengő volt. Az egyházközségi saját forrás, illetve a Budapesti Unitárius Egyházközség kölcsöne mellett Debrecen város 2000 pengőt, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 500 pengőt, a Debreceni Pénzintézetek 515 pengőt adományozott; emellett magánszemélyek is adakoztak,

tett szert. Kolozsvári tartózkodása idején ismerte meg az unitárius hitelvetket és eszmerendszert, s az 1860-as évektől magát unitáriusnak vallotta, majd hivatalosan is áttért. Temetési szertartását (1892 január) Debrecenben Péterfi Dénes kolozsvári unitárius lelkész végezte, aki így fogalmazott: „Távol voltál tőlünk és közel hajoltál! A szellem előtt nincs távolság, nincs korlát, nincs határ. Lelked hozzánk vonzott, hozzánk csatlakoztál. Emberek megszólása talán, ha nem is illetett, de tied közül, akik között éltél, akárhány tehetett fel kérdést e lépésed felett. Hozzánk csatlakoztál és láthatatlan kötelékekkel összefűzve, mindvégig híven mi velünk maradtál. (...) Ami minket megfogva és megragadva tart: az egy igaz örök Istennek magasztos hite, az tartott fogva és megragadva, az töltötte be a te lelkedet is. És ez a hit ragadja meg áldozó szíved, midőn minden vagyonod az egy Isten tiszteletére szentelt hajlékra ajánlod, mely után nyugodtan szólasz azután Uradhoz: Most bocsásd el a te szolgádat békességgel.” Forrás: PÉTERFI : Szabó József debreceni jöltevőnk emléke, in: *Keresztény Magvető*, 1892/1, 32–34.

³⁴⁹ Kelemen Béla kézzel írott, a Debreceni Unitárius Leányegyházközség keblitanácsának 1928. szeptember 1-i ülésén felolvasott beszédében így foglalta össze a Hatvan utcai imaház építésének folyamatát, nehézségeit: „Amióta egyházközségünket megalakítottuk (1921), mindnyájunk lelkében kiolthatatlanul égett a vágy, hogy a nagy örökhagyó intenióinak megfelelőleg – a Hatvan u. 24. sz. házasteleknek általa kijelölt részére – a szükségletünknek, anyagi viszonyainknak megfelelő imaházat építhessünk. Székely János afia már évekkkel előtt több alkalommal indítványozta, hogy e kérdéssel foglalkozzunk, s az előmunkálatokat kezdjük el. A nehéz gazdasági és bizonytalan pénzügyi helyzet azonban a jószándék megvalósításának útjába elháríthatatlan akadályokat gördített. S bár mindnyájan átérettük a kérdés fontosságát, megfelelő pénzügyi alap hiányában egyelőre a kérdés érdemi tárgyalása elől kitértünk. (...) Takarékos gazdálkodás után – bár az elhanyagolt régi épületek rendbehozása igen sok milliót felemésztett – sikerült kb. 10-11 ezer pengőt a tanyabirtok és házbérletekből megtakarítani, 7 év alatt összegyűjteni. Itt meg kell említenem, hogy a hívek adójából a hitélet fenntartási költségeit (istentisztelet, vallásoktatás) fedezni tudtuk, s így a ház és tanyabirtok jövedelmének tetemes részét félretehettük. Hogy saját helyiség hiányában istentiszteleteinket Isten házában a 7 év folyamán megtarthattuk, azt a helyi református egyházközségnek köszönhetjük, s különösen méltóságos és főtiszteletű Balthazar Dezső püspök úrnak, valamint Uray Sándor és Baja Mihály református lelkész uraknak, kik igazi testvéri szeretettel engedték át istentiszteletek céljaira a Kossuth utcai református templomot. Hála és köszönet nekik! De bármilyen szíves is a vendéglátás, az ember egyszer és mindég csak haza vágyódik. Így voltunk mi is, már nagyon vágytunk haza a mi saját otthonunkba. Az ország pénzügyi helyzete megjavult, stabilizálódott. Telkünk, s egy kis pénzünk volt már, s bízva az egy Istenben s a jó emberekben, sok számítás, fontolgtatás, méregetés, tanakodás után 1927. szeptember hó vége felé ketten, Lőfi Jenő gondnok afiával elhatároztuk, hogy szükségletünknek, zsebünknek, vallásunk tiszta egyszerűségének megfelelő imaház tervét elkészítetjük, s örvendetes meglepetésképpen a legközelebbi egyházközségi gyűlésen azt bemutatjuk, és a kérdést letárgyaljuk. Az elhatározást tett követte. Schmitz Lajos főmérnök utasításunk értelmében, a régi épülettel külsőleg egybehangzó tervet dolgozott ki, kb. 25.000 pengő építési költséggel.” KELEMEN: Jelentés a debreceni unitárius Imaház építéséről (kézirat), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/3/1/2.

illetve felszerelési tárgyakat ajándékoztak.³⁵⁰ A debreceni unitárius imaház 1928 júniusi felszenteléséről részletes tudósítást közöltek a helyi és regionális lapok.³⁵¹ Józan Miklós püspöki vikárius ünnepi prédikációjának középpontjába a trianoni traumát, az erdélyi magyarságnak a megmaradásért folytatott küzdelmét állította.³⁵²

Az elhunyt Lőfi Jenő helyett a debreceni egyházközség gondnokává választott Kelemen Béla 1929-ben és 1930-ban jórészt az ondódi Verébdülön lévő tanya újjépítését irányította.³⁵³ 1930 nyarán a Belügyminisztérium központi állományába került, Budapestre kellett költöznie, így debreceni megbízatása megszűnt.³⁵⁴

³⁵⁰ KELEMEN: i. m.

³⁵¹ Az unitárius imaház felszentelésén – a Tiszántúli Református Egyházkerület részéről – megjelent Baltazár Dezső református püspök, Csikesz Sándor teológiai tanár és több lelkész. Az Unitárius Értesítő tudósítása kiemelte, hogy „Debrecen a református világ Mekkája vagy Rómája, de nem egyeduralkodó, mert fája árnyékában helyet ad másnak is, aki magyar. Magyar görögkatholikusnak, evangélikusnak, unitáriusoknak.” *Unitárius Értesítő*, 1928. június, 6. A Debreczen című lap beszámolója szerint „a szép templomi ünnepség a vallásos és hazafias érzés egybekapcsolódásának magasztos szimbóluma volt. A debreceni unitárius egyház tagjai a kies Erdélyből valók, a megszállók durva önkénye menekülésre kényszerítette őket és érthető, hogy az új imaház felszentelésének hozsannás hangulatába a honfíúi bánat is sötét színekkel vegyült.” In: *Debreczen*, 1928. június 9, 3.

³⁵² „Úgy érzem, mintha én is valami alakban a Pál apostol szerepét vállaltam volna köztetek. Évek óta jártam én ide, mielőtt ez a bujdosó gyülekezet itt megalakult volna. (...) Íme, itt az úrnak hajléka, az ő dicsőségére szentelve, a békeség ezen hajléka, amelyben mély hálával és örömmel fogjuk mindég üdvözölni, akik testvéri jobbot nyújtottak nekünk, akik segítettek, akik megmutatták, hogy ezen szétdarabolt hazában is felemelő magyarnak és testvérnek lenni (...) Mi nem is itt vagyunk ezen pillanatokban, mi a Hargita talpánál vagyunk, (...) ott szedjük a virágokat, mi a Székelykő lábánál vagyunk, és Isten lelkét idézzük.” K. B. KELEMEN: i. m.

³⁵³ A tanyai építkezést 1929. április 21-én Kelemen Béla kezdeményezte, aki ebben az ügyben levelet írt Józan Miklós püspöki vikáriusnak, illetve a Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) keblitanácsának. „Templomunk felépítése és felavatása után tanyai épületeink rendbehozására fordítottuk gondunkat. Megállapítást nyert, hogy a tanyai istálló épület oldalfalai megsüllyedtek, s bár tetőszerkezete jó, annak átépítése haladéktalanul szükséges, mert összeomlás esetén a tetőszerkezet fa és cserép részei összetörnek, megsemmisülnek. De megállapítottuk azt is, hogy a tanyai lakóház is alig áll már, új tanyaház építése se késhetik tovább. Tervbe vettük tehát az istálló átépítését, új alap és oldalfalakra, a régi tetőzet átrakásával, s a tanyaház farészeinek felhasználásával, és egy új tanyaház építését új anyagból. A tervrajzot és annak leírását tisztelettel mellékelem. Az istállóhoz szükséges téglá, vályog, és homok rendelkezésre áll már, s az átépítéshez szükséges összeg, kb. 1500 pengő az évi költségvetésben biztosítva van. A lakóház építéséhez szükséges kb. 6500 pengő rendelkezésre még nem áll. Ezt az összeget a budapesti anyaegyházközségtől kért kölcsönből óhajtanánk fedezni, mely összeget 1930. évi április 1-től kamatokon felül félévi 500 pengős részletekben fizetnénk vissza. Ez az újabb kölcsön nem érintené a templomépítési kölcsön törlesztését. (...) Az építkezések foganatosítása halaszthatatlanul szükséges, az új épületek a tanya értékét emelik, azt jövedelmezőbbé teszik. Ingatlan vagyónunk értéke 126.000 pengő, ingóságoké 7.060 pengő. A tanya és ház jövedelméből a kiadásokat, tőketörlesztéseket, kamatokat fizetni tudjuk. A tanyán a napokban a helyi mezőgazdasági kamara támogatásával egy holdas mintagyümölcsöst állítottunk be, ami nekünk mindössze csak 150 pengőbe került. Pár év múlva – Isten segítségével – busás kamatokat fog hozni. A hitélet ápolása mellett az egyházi vagyon növelése is gondoskodásunk tárgyát képezi.” A Debreceni Unitárius Egyházközség iratai, Kelemen Béla levele (sorszám: 7/1929, gond.), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/3/1/1/3.

³⁵⁴ A Debreceni Unitárius Egyházközség levéltári iratanyaga (*MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/3) terjedelmes, de rendkívül hiányos és rendezetlen; iktatókönyv és anyakönyvek nincsenek. Az egyes iratok évenkénti bontásban utólagos sorszámot kaptak – többségük gazdasági ügyekkel, illetve napi hitoktatási és szervezési kérdésekkel foglalkozik, így egyháztörténeti szempontból irrelevánsnak mondható. Kelemen Béla távozásáról – és ennek a Debreceni Unitárius Egyházközség működésére gyakorolt negatív hatásairól – csak szekunder forrásból, Derzsy Kálmán pénztáros, hitoktató, énekvezér levelezéséből értesülhetünk. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/3/1/1/4–15.

Dr. Tóth György, a Budapesti Unitárius Egyházközség vagyonkezelő gondnoka – akinek elsődleges feladata a Koháry utcai bérház hasznosítása volt – 1934. december 21-én lemondott tisztségéről. Helyére – eredményes debreceni működésére, hasonló területen szerzett tapasztalatára tekintettel – Kelemen Bélát választották meg.³⁵⁵

Kelemen 1936. március 12-én részt vett a Dávid Ferenc Ifjúsági Egylet nógrádverőcei konferenciáján, ahol Iván László és Pethő István hitoktató lelkészek felvetették, hogy az unitárius ifjúság, a vasárnapi iskolások és a cserkészek számára hasznos lenne egy állandó üdülőhely, amely a valláserkölcsei nevelés céljait is szolgálja.³⁵⁶ Kelemen a Nógrádverőce melletti Magyararkúton hamarosan megtalálta az alkalmas telket: egy 960 négyszögöl nagyságú területet, amelynek vételára 1800 pengő volt. Kelemen – a keblitanács és az egyházközségi közgyűlés támogatásával³⁵⁷ – megvásárolta a telket, amihez a forrást az 1925-ben elhunyt, az unitarizmust pártoló Odescalchi Arthur herceg alapítványa biztosította. Ujváry László egyházközségi jegyző javaslatára az üdülőt – a jeles 18. századi unitárius püspök, Szentábrahádi Lombard Mihály emlékére – Szentábrahádi Pihenőnek nevezték el, és 1936 nyarán már birtokba is vették. Kelemen a Belügyminisztériumtól, illetve Budapest Székesfőváros Tanácsától további 1000-1000 pengő támogatást szerzett, így 1936 őszén az üdülő épületei is elkészültek.³⁵⁸ A magyararkúti pihenő ünnepélyes felavatására 1936. november 12-én került sor.³⁵⁹

1940. szeptember 23-án Kelemen Béla bejelentette, hogy ideiglenesen Kolozsvárra rendelték rendőrkapitányi szolgálatra, ezért felajánlotta lemondását, illetve kérte helyettesítését. A keblitanács egyhangú szavazással a helyettesítés mellett döntött.³⁶⁰ 1941.

³⁵⁵ A BUE 1934. december 21-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

³⁵⁶ A Budapesti Dávid Ferenc Egylet 1936. március 12-én, Nógrádverőcén tartott konferenciájának jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/1/1/5.

³⁵⁷ A BUE Keblitanácsa 1934. december 31-i közgyűlésének jegyzőkönyve; a BUE 1936. szeptember 25-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

³⁵⁸ Ferencz József A „Szentábrahádi Pihenő” című cikkében részletesen leírja az ingatlan megvásárlásának körülményeit, az építkezés folyamatát. „Június végén cserkészeink vidám munka közben verték fel unitárius földben első ízben sátraikat. Június hó 12-én híveink nagyszámú csoportja látogatta meg cserkészeinket, és részükre Józán Miklós püspöki vikárius tartott szabadtéri istentiszteletet. (...) Ma már tető alatt készen áll a Szentábrahádi Pihenő telepén a hatalmas épületcsoport, közepén az 5x8 méteres nagy ebédlőteremmel, melyet gyűlések, istentiszteletek tartására és esős időben tartózkodási helyiségül is használni lehet. (...) Az építkezést Baranyai Lajos építész vezette, s a munkákat egyházközségünk megbízásából Gotthárd Zsigmond és Nyiredy Andor építésmérnök afiai vizsgálták felül. Perczelné Kozma Flóra Unitárius Leányegyletünk tagjai lelkében is égett a vágy, hogy nyári otthonuk legyen, s közgyűlésükön (...) elhatározták, hogy (...) tőkéjük egy részét, 1100 pengő összegben arra szentelik, hogy a telepen egy külön kis épületet emeljenek, hogy az otthonul szolgáljon. Ma már ez is készen áll, 16 fekvőhellyel.” FERENCZ: A „Szentábrahádi Pihenő”, in: *Unitárius Évkönyv*, 1937, 86–93.

³⁵⁹ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1936. december 9-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/39.

³⁶⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1940. szeptember 23-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

november 30-án Kelemen Béla Darkó Béla lelkéssel³⁶¹ együtt vezette azt a keblitanácsi ülést, amelyen a keblitanácsosok a Józán Miklós püspökké választása miatt megüresedett vezető lelkészi pozícióról döntöttek. A két jelölt közül Szent-Iványi Sándor 27 igen és 6 nem, Barabás István 15 igen és 18 nem szavazatot kapott (ld. a 3.11 és 3.12 fejezetet).³⁶² A keblitanács 1942. március 11-i ülésén Kelemen Béla felhívta a figyelmet arra, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközségnek a háborús helyzetben is nagyobb gondot kellene fordítania leányegyházközségeire és szórványaira (Debrecen, Dunapataj, Nyíregyháza, Miskolc, Győr, Kassa, Szolnok, Kecskemét, Felsőgalla).³⁶³

3.11. Barabás István (1876–1952) egyházzolgálat

Életrajzi vázlat

Barabás István életének és egyházzolgálatának bemutatásakor Budapest mellett két alföldi unitárius egyházközségről (Hódmezővásárhely, Dunapataj) is okvetlenül szólnunk kell, ahol évtizedeken át szolgált, és amelyek templomépítése is az ő nevéhez fűződik. Barabás István a háromszéki Kálnok községben született, 1876. október 17-én. Középiskolai tanulmányait Sepsiszentgyörgyön, Székelykeresztúron és Kolozsvárott végezte, majd 1897-ben beiratkozott a teológiára, és 1901-ben lelkésszé szentelték. Szolgálatát Hargita megyében, a Tordátfalvi Unitárius Egyházközségben kezdte meg, majd 1905-ben püspöki kihelyezéssel Magyarországra került, s több mint két évtizeden át a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség lelkésze volt. Az 1920-as években az Egységes Párt helyi elnökeként, Bethlen István miniszterelnök politikájának támogatójaként a helyi közéletben is szerepet vállalt.³⁶⁴ 1928-ban Kalmár Bíró Lajossal³⁶⁵ helyet cserélve került Budapestre, ahol rövid ideig – Iván

³⁶¹ Darkó Béla 1935-ben, püspöki kinevezéssel került Magyarországra: a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség lelkésze lett. Balácsi László lelkész szerint „sok szépet és jót mondanak a mesélők róla és családjáról. Próbálta az elődje által okozott károkat helyrehozni, többnyire sikerrel. Eleven, jó egyházközségi élet folyt az ő ideje alatt. Nem tudta minden tervét megvalósítani, mert jött a szörnyű második világháború. (...) A kitartó hívek szeretete, ragaszkodása segítette a gyülekezetet átvészelni a rettenetes éveket. Meg kellett védeni az összegyűjtött javakat, a templomot értékeivel együtt, a gazdátlanul maradt paplakot és az iskolát a bennük lévő vagyontárgyakkal. 1944 májusában Darkó Béla hazatelepült a Székelyföldre, és az Árkosi Unitárius Egyházközség papja lett.” Források: BAJOR: A füzesgyarmati Unitárius Egyház (1902–1952), gépirat, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/5/1, 18; Balácsi, L. (szerk.): *Százéves a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség*, Füzesgyarmat, 2002.

³⁶² A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1941. november 30-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/39.

³⁶³ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1942. március 11-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

³⁶⁴ *Vásárhelyi Friss Újság*, 1928. július 29.

³⁶⁵ Kalmár Bíró Lajos unitárius lelkész életét és egyházzolgálatát egyelőre csupán dokumentum-töredékek alapján vizsgálhatjuk. 1918-ban fejezte be teológiai tanulmányait, s még ugyanebben az évben

Lászlóval³⁶⁶ együtt – hitoktató volt, majd másodlelkészi feladatokat látott el. Nevéhez fűződik a később önállósult filia, a Dunapataji Unitárius Egyházközség megszervezése.³⁶⁷

Magyarországra menekült. 1920. február 1-jén Józán Miklós esperes indítványozta, hogy a Budapest környéki szórványokban a „menekült lelkész”, Bíró Lajos lsson el hitoktatói feladatokat, aki délelőttöként (részmunkaidőben) a Közélelmezési Minisztériumban dolgozott, de a délutánjai szabadok voltak, s már korábban felajánlotta szolgálatait a Budapesti Unitárius Egyházközségnek. 1920. augusztus 29-én a kolozsvári Egyházi Főtanács – 1500 koronás fizetés és 200 koronás szállásköltség-térítés mellett – kinevezte Bíró a főváros környéki szórvány hitoktatójának. 1923 nyarán Bíró hároméves megbízatása lejárt, s mivel a Budapesti Unitárius Egyházközség elégedett volt munkájával, az 1923. szeptember 2-i keblitanácsi ülésen végleges szerződést kapott. 1924. november 9-én – Csiki Gáborral együtt – Kolozsvárott pappá szentelték. Ettől kezdve budapesti besorolása másodlelkész volt, 1924 és 1928 között komoly szószéki gyakorlatot szerzett, s ebből a pozícióból távozott – saját kérésére – Hódmezővásárhelyre. Kalmár Bíró Lajos 1928. augusztus 19-én kezdte meg hódmezővásárhelyi szolgálatát. Az 1930-as évek elejére sikerült megállítania a Hódmezővásárhelyen és környékén élő unitáriusok számának csökkenését: missziós tevékenységük a két leányegyházközség (Szeged és Orosháza) mellett Békéscsabára, Békésre, Gyulára, illetve ünnepeken a kisebb településekre is kiterjedt. Kalmár Bíró nagy gondot fordított arra, hogy a templomot önhibájukon kívül látogatni nem tudó, idős és beteg híveket rendszeresen felkeresse, nekik úrvacsorát osszon. Erre a célra – a falusias jellegű város és a környező, kiterjedt tanyavilág hatalmas távolságai miatt – 1933-ban gépkocsit vásárolt. A vidéki unitárius egyházközségek közül Hódmezővásárhely elsőként kapcsolódott be a rádiós istentiszteletek sorozatába, amelynek köszönhetően Bíró prédikációit országszerte hallgathatták. 1932. július 31-én elmondott, Megtalál az Isten című, a rádióban sugárzott beszéde különlenyomat formájában is megjelent. Az 1930-as években Bíró két önálló – a szépirodalom és a teológia határán egyensúlyozó – kötetet publikált: a Virágok című esszékötet 1932-ben, míg A halál szemüvegén át című, temetési szertartásokhoz kötődő írás 1937-ban jelent meg. Források: A Budapesti Unitárius Egyházközség 1928. július 19-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/37; SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében, 108; a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1923. szeptember 2-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/37; a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1928. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/38; a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1931. és 1932. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/41-42; a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1933. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/43; BÍRÓ: Megtalál az Isten, Hódmezővásárhely, Erdei Sándor Könyvnyomdája, 1932; BÍRÓ: Virágok, Hódmezővásárhely, Törekvés Könyvnyomdával, 1932; BÍRÓ: A halál szemüvegén át, Hódmezővásárhely, szerzői kiadás, 1937.

³⁶⁶ Iván (eredeti családnevén: Jancsi) László (1900–1938) Újpesten született, katolikus családban, és egyetemistaként tért át az unitárius vallásra. Budapesten középiskolai tanári diplomát, majd a 19. századi német és francia teológiai és esztétikai irodalomban elmélyülve bölcsészdoktori címet szerzett. Az 1920-as évek elején beiratkozott a kolozsvári teológiára, de a Trianon utáni utazási nehézségek miatt tanulmányaival csak lassan haladhatott, s az is hátráltatta, hogy a román állam 1923-ban rendeletben tiltotta meg a magyarországi unitárius lelkészek képzését. Teológiai hallgatóként a rákospalotai unitárius szórványban vállalt hitoktatói állást; közben az egyház angliai tanulmányútra küldte, de tüdőbetegsége miatt néhány hét után haza kellett jönnie. Végül Csiki Gáborral és Kalmár Bíró Lajossal együtt mégis lelkésszé szentelték, és 1927-ben a Budapesti Unitárius Egyházközség hitoktatója lett. Ferencz József úgy ítélte meg, hogy „a budapesti és pestkörnyéki vallástanítás kifejlesztése érdekében nagy érdemei vannak. Az első és második elemi osztályú növendékek részére tankönyvet írt. Nagy erővel igyekszik a speciális viszonyok között – a szórványoktatásban – a legtöbbet nyújtani.” Iván László hitoktatói tevékenysége mellett alelnöke volt a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesületnek, s ebben a minőségében többször képviselte a magyarországi unitárius ifjúságot nemzetközi konferenciákon. A János Zsigmond Cserkészcsapatnak is patrónusa volt – rendszeresen elkíserte őket táborozásaikra. 1929-ben a Budapesti Unitárius Egyházközség az ő kezdeményezésére állított emléktáblát Dávid Ferenc halálának 350. évfordulója alkalmából, a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan földszintjén. 1931-ben az Unitárius Értesítő felelős szerkesztőjévé nevezték ki: a havilap munkatársi gárdáját felfrissítette, rovatstruktúráját átszervezte, és saját publikációival is jelentősen gazdagította. A Kolozsvárott, 1861-ben alapított unitárius folyóiratban, a Keresztény Magvetőben is rendszeresen publikált: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében című, különlenyomatban is megjelent írása (1935) élénk visszhangot váltott ki. 1936-ban betegsége súlyosbodott, és minden tisztességéről le kellett mondania. Mint Ferencz József írja, „Balázs Ferenc és Iván László jelentették a harmincas években bontakozó unitárius újraébredésnek két ellentéteiben legszélsőbb pólusát. Amikor a magyarországi kórházakban is hosszú időn át gyógyulást keresett Balázs Ferencsel beszélgettem, akkor az ő útkeresései között mindig ott járt gondolatvilágomban Iván László is, aki megkritizálta a farmeréletet élő lelkészt, s benne

Barabás István hódmezővásárhelyi szolgálata

Háromszáz évvel Dávid Ferenc halála után, 1879 tavaszán Hódmezővásárhelyen újjáéledt az unitárius eszmerendszer. Az Erdélyből áttelepült polgári iskolai tanár, Nagy Tamás bibliakört szervezett, amelyet elsősorban református és evangélikus vallású, de az unitarizmus hitelveivel rokonszenvező iparosok, tisztviselők látogattak. Közülük tizennégyen 1879. április 14-én elhagyták az evangélikus egyházat, és hivatalosan a Kolozsvári Unitárius Egyházközséghez csatlakoztak.³⁶⁸ Az unitarizmussal rokonszenvező érdeklődők száma néhány hét alatt annyira gyarapodott, hogy 1879. május 22-én megalapították a Hódmezővásárhelyi Unitárius Leányegyházközséget.³⁶⁹

1882-ben a leányegyházközséget – Kolozsvár helyett – a Budapesti Unitárius Egyházközséghez csatolták, így Derzsi Károly fővárosi lelkész gondozásába került, aki átlagosan kéthavonta tartott istentiszteletet Hódmezővásárhelyen.³⁷⁰ 1883 karácsonyán a hódmezővásárhelyi unitáriusok száma már 168 fő volt.³⁷¹ 1884 augusztusában, közadakozásból telket vásároltak, s azon néhány hét alatt felépítettek egy kisebb imaházat.³⁷² Ettől kezdve már hetente tartottak istentiszteletet, amelyen Derzsi Károlyt többnyire Nagy

a magasabbrendűséget kereste. Balázs Ferenc halálhírért Iván Lászlóval én kellett, hogy közöljem. Szegény Iván László, amikor könnyei letörése után megszólalt – súlyosan beteg volt már ő is – azt mondotta, hogy elment az egyik legszélsőbb baloldali pólus, most már nincsen mit keresnie itt a másoknak, a jobboldalinak sem.” 1938. május 7-én hunyt el; temetésén a lelkészi szolgálatot Józán Miklós püspöki vikárius végezte. Józán megemlékezését Iván halálának hetvenedik évfordulója alkalmából (2008) közölte a *Partium* című, Vásárosnaményban megjelenő, unitárius és szabadelvű keresztény szellemiségű folyóirat. Iván László egyházzolgálatára emlékeztet az a márványtábla, amelyet 2014-ben avattak újra a Nagy Ignác utcai templomos ingatlan lépcsőházában. Források: SZANISZLÓ: i. m.; FERENCZ: Dr. Iván László emlékezete, in: *Unitárius Közlöny*, 1938/6. 116; IVÁN: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében, a *Keresztény Magvető füzetek* 17, Kolozsvár, 1935; BALÁZS: Dávid Ferenc és a szellemtudományok, in: *Keresztény Magvető*, 1936/1; JÓZAN: Dr. Iván László, in: *Partium*, 2008 tavasz, 92.

³⁶⁷ Az életrajzi vázlat forrása: Retkes Attila kutatásai a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének (MUEMEK) Levéltárában: a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6; a Dunapataji Unitárius Egyházközség iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4; a Budapesti Unitárius Egyházközség iratai az 1928–1952 közötti időszakról, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/1-18, 25-26, 37-39; Barabás István hagyatéka (személyes iratok, munkásságával kapcsolatos iratok, levelezés, beszédek és tanulmányok), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/X/d; Barabás István nekrológja in: *Unitárius Élet*, 1952. június 3.

³⁶⁸ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1879. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/3/1.

³⁶⁹ uo.

³⁷⁰ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1882. és 1883. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/3/4–5.

³⁷¹ ÁGOSTON: A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyház története, *Unitárius Kereszténység füzetek* 3, Budapest, 1936, 16.

³⁷² A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség keblitanácsi és közgyűlési iratai. Alapító levelek, birtokkal kapcsolatos iratok, *MUEMEK Levéltára*, IV/6/1/1.

Bálint helyi iskolaigazgató, református segédlelkész helyettesítette.³⁷³ 1886-ban elfoglalta helyét az első állandó hódmezővásárhelyi segédlelkész: Ajtay János, aki később évtizedeken át Homoródalmáson szolgált.³⁷⁴ 1890 és 1905 között a kolozsvári egyházi központ nem tudott állandó papot Hódmezővásárhelyre rendelni, így beszolgálóként erdélyi lelkészek, illetve teológiai hallgatók vettek részt a gyülekezet életében.³⁷⁵ Közülük Ádámosy Gábor később huszonhat éven keresztül szolgált a Kövendi Unitárius Egyházközségben;³⁷⁶ Gálfy Zsigmond a lelkészi pálya mellett klasszika-filológusként, műfordítóként, a Kolozsvári Unitárius Kollégium görög-latin tanáraként és igazgatójaként is eredményes munkát végzett;³⁷⁷ Varga Dénes a tordai unitárius gimnázium igazgatója lett,³⁷⁸ Lőrinczy Dénes pedig ugyancsak Tordán szolgált 36 éven keresztül, és a kolozs-dobokai egyházkör esperesének is megválasztották.³⁷⁹

Az állandó lelkész hiányát részben pótolta – és a gyülekezet életét jelentősen fellendítette –, hogy Kovács József (korábban római katolikus vallású) téglagyáros 1890. június 21-én családjával együtt felvette az unitárius vallást.³⁸⁰ Az áttérésekor hatvanesztendő, köztisztviselőként álló, vagyonos hódmezővásárhelyi polgár ettől kezdve harminchét éven keresztül, 1927-ben bekövetkezett haláláig nemcsak a helyi unitárius egyházközség, hanem az egész magyarországi egyházrész elkötelezett támogatója volt.³⁸¹ Az élénk és termékeny hódmezővásárhelyi unitárius élet a dél-alföldi régió más településeire is kihatott: leányegyházközség alakult Orosházán (1886), Mezőberényben (1888) és Dévaványán (1900).³⁸² A levéltári kutatás során unitárius hitre áttértek adataival, anyakönyvi dokumentumaival találkoztunk az alábbi, a hódmezővásárhelyi egyházközséghez tartozó településeken (alfabetikus sorrendben): Bánfalva (1897, 1899, 1901, 1913); Battonya (1913), Csanádapáca (1889), Csorvás (1895, 1909); Endrőd (1901), Gádos (1906, 1908, 1913),

³⁷³ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1884. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/3/6.

³⁷⁴ Forrás: Ajtay János homoród-almási unitárius lelkész gyászemléke. In: *A Székelyudvarhelyi Unitárius Lelelkész emlékfüzete*, 1927.

³⁷⁵ ÁGOSTON: i. m., 28.

³⁷⁶ Ádámosy Gáborról bővebben: lásd az 569. jegyzetet.

³⁷⁷ Gálfy Zsigmond (1886–1958) rövid életrajza: Balogh, E. (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Bukarest, Kriterion, 1991.

³⁷⁸ Varga Dénes (1851–1938) nekrológja, in: *Keresztény Magvető*, 1939/1, 41–42.

³⁷⁹ Lőrinczy Dénes (1867–1936) nekrológja, in: *Unitárius Közlöny*, 1936/3, 41–44.

³⁸⁰ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1890. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/3/12.

³⁸¹ Egy csodálatos élet. Kovács József egyházközségi főgondnok, kormányfőtanácsos koporsója fölött elmondta az unitárius tempomban Hódmezővásárhelyen, 1927. június hó 20-án Barabás István lelkész. In: *Unitárius Értesítő*, 1927. július, 4–6.

³⁸² A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség egyházközségi iratai. Unitárius hitre áttértek névsora, *MUEMEK levéltára*, Budapest, IV/6/4/10-12 (Dévaványa), IV/6/4-82-113 (Orosháza). A Mezőberényi Unitárius Leányegyházközség dokumentációja elveszett.

Gyopárhalma (1894), Kovácsháza (1906), Kula (1895), Kunmadaras (1907), Magyarbánhegyes (1906), Makó (1894), Medgyesegyháza (1899, 1901), Mezőtúr (1903, 1905, 1907); Mindszent (1889), Nagymajlát (1903), Nagyszénás (1896), Pusztaföldvár (1905, 1907); Szabad-Szenttornya (1894, 1896, 1897, 1899, 1912); Szeged (1893), Szentetornya (1906), Szintye (1888, 1890); Tótbánhegyes (1905, 1906, 1908), Törökkanizsa (1895), Zenta (1901).³⁸³

Barabás István 1905. december 17-én kezdte meg hódmezővásárhelyi lelkészi szolgálatát, és Kovács József gondnok támogatásával jelentős fejlesztésbe kezdett. „Isten útmutatása volt, hogy siettünk az építkezésekkel és vásárlásokkal. Mert a templom építése után négy évvel reánk tört a háború, nyomában a közismert nyomorúságokkal. Ha nem hallgatunk az Ő sürgető szavaira, ma csak emléke volna meg az egyházközségnek” – emlékezett Barabás.³⁸⁴ 1907-ben, a várostól ajándékképpen megszerzett területen új iskolát, lelkészi és kántortanítói lakást építettek.³⁸⁵ 1908-ban 40 kataszteri holdas tanyai birtokot vásároltak, amelynek 42 ezer aranykoronás vételárából a foglalót és az átírási költséget (4000 korona) Kovács József előre kifizette, s csak ezután kértek kölcsönt a kolozsvári egyházi központtól.³⁸⁶ Barabás visszaemlékezése szerint Kovács József „a templomépítésnek sem örült úgy, mint ennek a vásárnak. És igaza volt! Ez a föld lett dajkáló anyánk, amikor Erdélyt és vele együtt az egyházi és állami támogatást elveszítettük. A föld mentette meg iskolánkat is, amit gonosz kezek meg akartak fojtani.”³⁸⁷

Az új iskola megépítése és a tanyai birtok megvásárlása után, 1908 őszén kezdődött a templomépítés. Barabás és Kovács elérte, hogy a gyülekezet 590 négyszögöles területet kapjon a várostól. Az egyházi központtól kapott, 55 ezer aranykorona összegű kölcsön folyósítását Barabás István intézte el, Kovács József pedig több mint 220 ezer téglával, 18 ezer cseréppel és más anyagokkal segítette az építkezést. Országos gyűjtést szerveztek, amelyből 4100 korona folyt be, a hódmezővásárhelyi hívek adományaiból pedig 1000 korona; az Angol és Külföldi Unitárius Társulat 596 korona, míg a Budapesti Unitárius Egyházközség 500 korona támogatást nyújtott.³⁸⁸ 1910 tavaszán Kruzslicz Károly és Libor József építészeket

³⁸³ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség egyházközségi iratai. Unitárius hitre áttértek névsora, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/4.

³⁸⁴ BARABÁS: Kovács József (1830–1927), in: *Unitárius Értesítő*, 1927. július, VI/7, 3.

³⁸⁵ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1907. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/17.

³⁸⁶ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1908. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/18.

³⁸⁷ BARABÁS: i. m., 4.

³⁸⁸ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1908., 1909. és 1910. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/18–20.

bízták meg a csúcsíves, gótikus stílusban készülő templom tervezésével és kivitelezésével. A kiváló művészi minőségű orgonát Kovács József és felesége, Czimermann Anna adományozta.³⁸⁹ A tizenöt regiszteres, pedálos, két manuális, kupolázható csőrendszerű hangszer elkészítését Rukovina János (1867–1929) horvát származású szegedi műorgona-építő mester, a morva Soukenik János (1860?–1912) orgonagyárának munkatársa vállalta.³⁹⁰ A harangot – a magyarországi protestáns templomépítésben különösen aktív szerepet vállaló – soproni Seltenhofer műhely vezető testvérpár, Frigyes és Lajos öntötte.³⁹¹ Az úrasztalára egy Tóthfalusi-féle Képes Szent Bibliát – amely 1910 táján ritka és értékes szentírás-kiadásnak számított³⁹² – adományozott Barabás István.³⁹³ Az elkészült templomot 1911. október 29-én nyitották meg; az első, úrvacsora-osztással egybekötött istentiszteleten a helyi római katolikus, református és evangélikus egyházközség is képviseltette magát.³⁹⁴

A hódmezővásárhelyi unitárius templom felszentelésére 1912. május 5-én került sor, katolikus, református és evangélikus vendégek jelenlétében.³⁹⁵ Az istentiszteletet Barabás István imája vezette be, majd Józán Miklós esperes és Ferencz József püspök mondott egyházi beszédet. Az úrvacsorai ágendát az egyházközség első, 1886 és 1890 között Hódmezővásárhelyen szolgált segédlelkésze, Ajtay János mondta el. Az istentisztelet keretében Lőfi Ödön bölöni lelkész³⁹⁶ keresztelési szertartást végzett. A záróimát Lőrinczy Dénes tordai lelkész mondta el.³⁹⁷ A templomszentelés után a hódmezővásárhelyi egyházközség a Fekete Sas szálló különtermében rendezett estélyt.³⁹⁸

³⁸⁹ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1910. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/20.

³⁹⁰ A Soukenik-gyár és Rukovina János tevékenységéről bővebben: Gaál, E. (szerk.): *Szeged története – II. rész (1849–1919)*, Szeged, 1991, 254.

³⁹¹ Tevékenységükről bővebben: CSATKAI: A soproni harangöntés története, Sopron, 1942, 85.

³⁹² „Képes Szent Biblia (Tausend Bilder-Bibel magyarba átültetett kiadása). Károli-féle, átdolgozott szöveggel. Előszavát írta Kenessey Béla püspök úr. Legmelegebb elismeréssel ajánlják: Kun Bertalan, Baltik F., Gyurátz F., Scholtz G., Ferencz József püspök urak. Szerkesztette Tóthfalusi József ref. lelkész. Megjelenik egy kötetben, 26 czm. magas és 18 czm. széles alakban, angol ízlésű, legfinomabb színnyomatú és gazdagon aranyozott díszkötésben.” In: *Keresztény Magvető*, 1908/4, 353.

³⁹³ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1910. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/21.

³⁹⁴ uo.

³⁹⁵ Május 4-én délután, Kolozsvárról vonattal érkezett a városba Ferencz József unitárius püspök és felesége, Boros György egyházi főjegyző és Fekete Gábor főgondnok. A budapesti unitáriusokat Józán Miklós esperes és Perczelné Kozma Flóra nőszökvetségi vezető képviselte. A vasútállomáson a város nevében Juhász Mihály polgármester, az egyházközség képviselőjében Kovács József gondnok köszöntötte a vendégeket. Ferencz József püspököt az állomástól a templomig lovas bandérium kísérte, és a helyi lakosok hangos ünneplésben részesítették. ÁGOSTON: i. m., 21.

³⁹⁶ Lőfi Ödön (1872–1946) bölöni unitárius lelkész, egyházi író, műfordító, az Unitárius Irodalmi Társaság vezetőségi tagja.

³⁹⁷ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1912. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/23.

³⁹⁸ A Hódmezővásárhely című lap tudósítása szerint „az egész ünnepeleg meleg, fenségesen szép volt. Vásárhely közönsége büszkén emlékezhethet e napra, mert megmutatta, hogy itt a tíz templomban csak egy Istent, a

A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség 1913 és 1921 közötti történetére rányomta bélyegét az első világháború, az 1919. évi proletárdiktatúra, a keleti országrész román megszállása és a trianoni békediktátum. A templomszentelés (1912. május 5.) és a Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör 1920. július 4-én, Hódmezővásárhelyen megtartott közgyűlése – amelyen Józán Miklós esperest megválasztották püspöki vikáriusnak – közötti időszak egyházközségi ügyviteli iratai szinte kizárólag gazdasági-pénzügyi kérdésekkel, illetve a háborús pusztítás enyhítésére tett intézkedésekkel foglalkoznak.³⁹⁹ A templom kisebb mértékben megrongálódott, a régi harangot és az orgonasípok jelentős részét a háború során a hadsereg elvitte. A templomba járó hívek száma folyamatosan csökkent, a szórványgondozás – elsősorban közlekedési nehézségek miatt – akadozott. A tanácsköztársaság idején a kommunisták erőszakkal átvették az unitárius felekezeti iskola működtetését.⁴⁰⁰

1921-től kezdve – mint Ágoston József tanulmányában írja – „az évenként megtartott vikárius-püspöki látogatásoknak, valamint Barabás István és Kovács József célszerű munkájának következtében a gyülekezet visszanyerte bizalmát Istenben és önmagában.”⁴⁰¹ 1921-ben sikerült megvásárolniuk újabb 60 hold földbirtokot, ami részben ellensúlyozta a Magyar Unitárius Egyház kettészakításából, a kolozsvári egyházi központ támogatásának megszűnéséből fakadó anyagi veszteséget.⁴⁰² Az istentiszteletek mellett Barabás a felekezeti oktatásra is nagy hangsúlyt fektetett. Az 1926/27-es tanévről szóló tanügyi jelentés szerint a hódmezővásárhelyi unitárius elemi iskolának 27 növendéke (15 fiú és 12 leány) volt, akikkel Boros Áron kántortanító foglalkozott.⁴⁰³

Kovács József 1927. június 18-án, életének 98. évében elhunyt.⁴⁰⁴ Özvegye új, az eredetinel is nagyobb harangot öntetett, amit december 25-én, Karácsony első napján szentelt fel Barabás István.⁴⁰⁵ Kovács József halálával nemcsak egy korszak, de Barabás

szerepet Istenét imádja minden felekezet népe, mely összeforrasztja, eggyé teszi a magyart. Ezt a tanulságot vitték szerte az országba a vendégek, s ennek a felemelő tudata maradt bent a mi lelkeinkben.” In: *Hódmezővásárhely*, 1912. május 10, 1–2.

³⁹⁹ A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség sorszámosan iktatott (hiányos) ügyviteli iratai az 1913–1920. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/2/22-30; a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség (sorszámzatlan, nem iktatott) ügyviteli iratai az 1915. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/3/29.

⁴⁰⁰ Barabás István visszaemlékezése szerint a kilencvenedik életéhez közeledő gondnokot, Kovács Józsefet „még amikor arról volt szó, hogy lakásából elrekkvirálnak a bolsevisták, akkor sem láttam úgy felindulva, mint amikor megvittem neki a hírt, hogy a vörösök kilakoltatták az iskolából a Himnuszt, és a gyerekek most tanulják az Internacionálét. Könnyekre fakadva kérdezte: Hát engedi ezt az Isten?” BARABÁS: i. m., 4.

⁴⁰¹ ÁGOSTON: i. m., 24.

⁴⁰² A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1921. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/31.

⁴⁰³ KALMÁR BÍRÓ: Tanügyi jelentés, in: *Unitárius Értésítő*, 1927. augusztus, 7.

⁴⁰⁴ BARABÁS: i. m.

⁴⁰⁵ A hódmezővásárhelyi templom harangjának oldalán ma is olvasható Barabás István alkalmi verse: „Ahányszor megcsendül, s imára hív szavam / Két szívnek jószágát dicséri ajakam / Érchangom szárnyain ég-föld között járok /Innen imát viszek, onnan áldást hozok / Égben is, földön is fennszóval hirdetem / Csak a

hódmezővásárhelyi szolgálata is lezárult: 1928-tól Budapesten, illetve Dunapatajon szolgált.⁴⁰⁶

Barabás István dunapataji szolgálata

A Dunapataji Unitárius Egyházközség – a Békés megyei Füzesgyarmathoz és a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Kocsordhoz hasonlóan – a helyi református egyházközség kettészakadásával, a hívek egy nagyobb csoportjának áttéréseivel jött létre.⁴⁰⁷ Az akkori Pest-

teste pihen kinn a temetőben / Kovács József lelke él az iskolában / Templom köveiben, föld barázdájában.”
A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1921. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/6/1/37.

⁴⁰⁶ Budapesti lelkészi kinevezésének dokumentuma: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/d/1/1/8 (Barabás István hagyatéka). A Vásárhelyi Friss Újság tudósítása az áthelyezésről: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/d/1/1/9. A Vásárhelyi Friss Újság tudósítása Barabás István elköszönéséről: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/d/1/1/11. Barabás István levélfogalmazványa új, budapesti beosztásáról: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/d/1/1/12.

⁴⁰⁷ A gyülekezet megalakulásáról szubjektív, érdelemgazdag beszámolóval szolgál Barabás István különnyomat formájában megjelent visszaemlékezése: A Dunapataji Unitárius Egyházközség. Budapest, 1938. Barabás – neveket és személyes adatokat nem tartalmazó – beszámolója mindössze annyit említ, hogy a helyi református egyházközség kettészakadásához személyi ellentétek, illetve az egyházi adófizetés rendjével és mértékével kapcsolatos nézeteltérések vezettek. Ezt támasztják alá az általunk megvizsgált református levéltári források, amelyekből az egyházközség kettészakadásának története részleteiben is kirajzolódik. Kurdi Béla, a Solti Református Egyházmegye esperese, már 1935. február 21-én, az egyházmegye Kunszentmiklóson tartott gyűlésén megállapította: „Dunapataj (...) szomorú példáját nyújtja a múltját elfelejtő és jövője iránt közömbös belső meghasonlásnak és ernyedtségnek. Folytonos torzsalkodások, fenyegetések, gyanúsító és pszizkolódó névtelen levelek, a templomnak több alkalommal történt megcsúfolása, az esperesi hivatalt zaklató panaszok és vádaskodások megdöbbentő képet festenek arról a belső lázról, mely évek óta gyötri ezt a szerencsétlen egyházunkat, és melegágya annak az egyházellenes hangulatnak, amelynek nyíltan hangoztatott célja a ref. egyháztól való elszakadás és helyébe unitárius egyház állítása. Hír szerint 300-400 emberről van itt szó, de mikor jelentést kértem a lelkésztől, csak ennyit válaszolt: a szokásoson túlmenő egyházellenes mozgalomról nincsen tudomásom.” Kurdi 1935. június 25-én, az ugyancsak Kunszentmiklóson tartott egyházmegyei közgyűlésen optimistábban nyilatkozott: „A lelkésztől is szerzett információim szerint a helyzet javulófélben van, az adókulcs módosítása nyomán támadt nyugtalanság elült, és az egyházellenes hangulat lecsillapodott. A személyi ellentétek és az a pártoskodás, amely (...) teljesen felkavarta a békességet (...) helyet adott a jobb belátásnak és további zavaroktól nem kell tartanunk. Ennek ellenére is azonban jónak vélem az alapos körülményekért.” Ősszel ismét fellángoltak az indulatok. 1935. október 19-én Dr. Kendecsy Pál levélben fordult Ravasz László dunamelléki református püspökhöz, amelyben részletesen felsorolta sérelmeiket (a levél iktatószáma: Solti Esperes 1110/1935). „Simon Ernő vezető lelkész urat három éve választották meg, és eddig még nem igen adta tanújelét jó lelki tulajdonságoknak. (...) Megvert több gyermeket, az egyikért a világi bíróság nemrég végérvényesen elítélte. (...) Több elhalt egyháztagnak a rendes temetőbe való temetését nem engedélyezte. (...) Sok egyháztaggal szemben szeretetlenül bánt, így többek között a volt egyház-gondnokkal és nejevel. (...) A nyugdíjasokra, tisztviselőkre, kereskedőkre, iparosokra úgynevezett külön osztály-adót rovatott ki, melyben a többi egyháztagok nem vesznek részt. És mikor ez ellen 53 aláírással tiltakozással éltek, ezen tiltakozást a mai napig sem intézte el. (...) Ezzel az elkeseredés és elégtelenség annyira felfokozódott, hogy most már semmi más nem állíthatja meg az egyházból való tömeges kilépéseket, mint az (...), hogy Simon Ernő lelkész az egyház éléről a legrövidebb időn belül eltávolíttassék. Ravasz László 1935. október 25-én utasította Kurdi Béla esperest a helyzet azonnal kivizsgálására (iktatószám: Solti Esperes 1118/1935). Kurdi 1935. november 7-én tájékoztatta Simon Ernő lelkészt, hogy november 13-án, Horváth Dezső egyházmegyei jegyző kíséretében „kihallgatás céljából” meglátogatja a dunapataji egyházközséget (iktatószám: Solti Esperes 1151/1935). Az esperesi vizsgálatról szóló jegyzőkönyvet nem találtuk meg. November végére elkerülhetlenné vált a szakadás. Simon Ernő lelkész utasította az egyháztagokat, hogy írják alá az alábbi nyilatkozatot: „Alulírott kijelentem és kezem írásával megerősítem, hogy a református keresztyén hitet vallom, magamat az egyházi fegyelemnek alávetem

Pilis-Solt-Kiskun vármegyében (a mai Bács-Kiskun megyében, a kalocsai járásban) található nagyközség orvosának felesége, Dr. Kendecsy Pálné 1935 novemberében felkereste a Budapesti Unitárius Egyházközséget s bejelentette: a faluban nyolcvan személy át akar térni az unitárius vallásra.⁴⁰⁸ Józán Miklós püspöki vikárius a szerveződő dunapataji gyülekezet gondozásával Barabás Istvánt bízta meg, aki 1936. január 12-én 26 személyt vett fel az Unitárius Egyházba. Az első istentiszteletet 1936. február 16-án, a helyi állami polgári iskola egyik tantermében rendezték meg, ahol a szószéki szolgálatot Barabás látta el.⁴⁰⁹ Az iskola igazgatója néhány nap múlva megtiltotta további unitárius istentiszteletek tartását.⁴¹⁰ A református egyházközségből kiszakadt unitárius gyülekezet megalakulása, az istentiszteletek és temetések megtartása elé gördített akadályokról tudósít Barabás István lelkész 1936 március 2-án kelt levele is.⁴¹¹

Barabás István, Dr. Kendecsy Pál és felesége, valamint néhány keblitanácsos – a kezdeti nehézségek ellenére – már az 1936. március 15-i dunapataji unitárius ünnepség, istentisztelet és szeretetvendégség után tervezni kezdte egy saját ingatlan megvásárlását, templom és

és kérem a dunapataji református egyházközség választói névjegyzékébe felvételemet.” A felszólításnak mindössze 164 egyháztag tett eleget. November 26-án a Simont támogató presbiterek kérték a lelkészt, hogy vessen véget „a fix fizetésű alkalmazottakra és nyugdíjasokra kivetett adó ellen fellebbezők állandó gyűlésezésének, az egyház és vezetősége elleni állásfoglalásának.” Kendecsy Pál és támogatói november 28-án jelentették be kilépésüket; közülük mintegy negyvenen írásban rögzítették, hogy „kitérésünk egyedüli oka az egyházi adó kivetése, különben jó reformátusoknak tartjuk magunkat.” Források: A Solti Református Egyházmegye 1935. évi közgyűlési és tanácsi iratai. Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL), A/9. A Dunapataji Református Egyházközség iratai. DRERL D/208

⁴⁰⁸ A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/1.

⁴⁰⁹ A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936. évről, uo.

⁴¹⁰ „Az t a szóbeli választ adta, hogy a teremátengedés nem áll módjában, de a kérésről jelentést tett a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban.” Bogárdi István keblitanácsos (később egyházközségi gondnok) 1936 márciusától csaknem két éven át, havi rendszerességgel küldött engedélykérő leveleket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, de ezekre hosszú időn át semmiféle válasz nem érkezett. Végül 1938. január 7-én az alábbi elutasító levelet kézbesítették: „A VKM úrnak 1937. évi december hó 29-én kelt 54239 sz. rendelete alapján értesítem a t. gondnoki hivatal, hogy a dunapataji unitárius egyházközség gondnokának az ottani áll. polgári iskolában egyházi összejövetel céljaira teremátengedése iránt előterjesztett kérelmét a VKM úrnak, nélkülözhető helyiség hiányában nem állott módjában teljesíteni.” A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/1. A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1938. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/2.

⁴¹¹ Az unitárius egyház (...) az áttérők átvételével nagy ódiúmot vesz magára. Az is kérdés, hogy az eddig jelentkezett harminc emberrel tudnak-e a maga lábán megálló gyülekezetet alakítani. Mert ha nem, akkor se reánk, se az áttérőkre áldás nem fakadna. (...) Az a kérdés, ismétlem, komoly-e a mozgalom vagy nem? Ha komoly, akkor minden akadályon át lehet gázolni. (...) Határozott kikötésünk az, hogy senki egy fillérrel kevesebb egyházi adót nem fizethet nálunk, mint amennyit eddig a református egyháznál fizetett. (...) Esketés, keresztelés nem olyan functiók, amik különösebb akadályokba ütközhetnének. Ellenben ilyen a temetés, amely külön unitárius temető nélkül, sok fájó sebet fog ütni.” Az unitárius temetések ügyét hamarosan sikerült megoldani, mert a gyülekezet alapító tagja, Varga József és felesége, Sulyok Julianna a református temető mellett található, 1082 négyszögöl területű földjét – „az egy igaz Istennek, a mi urunk Jézus Krisztus Szent Atyjának és forrón szeretett unitárius anyaszentegyházunknak óhajtván szolgálni” – az új gyülekezetnek ajándékozta, kifejezetten temetőhely céljára. A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/1.

gyülekezeti terem építését.⁴¹² Április 13-án, Húsvét másodnapján, a Kendecsy-házaspár lakásán rendezett istentisztelet után megtartották az első közgyűlést, amelyen kimondták, hogy a gyülekezet a Budapesti Unitárius Egyházközség leányegyházközségeként működik tovább.⁴¹³ Pünkösdkor ugyancsak a Kendecsy-házaspár lakásán tartottak úrvacsorás istentiszteletet, amelynek keretében konfirmált az első dunapataji unitárius gyermek.⁴¹⁴ 1936. június 8-án – a hívek adományaiból, valamint 9000 pengő kölcsön segítségével – sikerült megvásárolniuk egy házas telket, amely korábban gabonaraktárként működött.⁴¹⁵ 1936. június 28-án megtarthatták az első istentiszteletet a gabonaraktárral szemben álló – unitárius tulajdonú – családi házban kialakított gyülekezeti teremben, amely a templom felszenteléséig az egyházközség otthona volt.⁴¹⁶

1936 nyarától a lassan gyarapodó Dunapataji Unitárius Egyházközséget elsősorban a templomépítés foglalkoztatta, amelynek folyamatát az anyagi források hiánya mellett az is lassította, hogy a korábbi gabonaraktárról kiderült: az ingatlan bonyolult végrendeleti perben érintett, és az örökösök külföldön élnek.⁴¹⁷ Az 1936/37-es tanévben a gyülekezetnek sok gondot okozott az unitárius vallásra áttért szülők – hivatalosan még reformátusnak számító – gyermekeinek iskoláztatása is.⁴¹⁸ A dunapataji unitárius templomos ingatlan – vagyis a korábbi gabonaraktár – végül 1937. április 10-én került a leányegyházközség tulajdonába. A lelkész és a keblitanács ekkor már világosan látta, hogy a templomépítés jelentősen meghaladja a kis gyülekezet anyagi lehetőségeit, ezért április 20-án eladták a telket és a rajta lévő épületeket az Unitárius Lelkészi Nyugdíjintézetnek – azzal a feltétellel, hogy az ingatlan

⁴¹² BARABÁS: A Dunapataji Unitárius Egyházközség – különlenyomat, Budapest, 1938, 21.

⁴¹³ A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1936. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/1.

⁴¹⁴ uo.

⁴¹⁵ uo.

⁴¹⁶ uo.

⁴¹⁷ A végrendeleti perben a Dunapataji Unitárius Egyházközséget Ujlaki Géza debreceni tiszteletbeli főügyész képviselte. A vásárlások és átírások lebonyolítását, telekkönyvi kivonatok beszerzését Várkonyi Árpád római katolikus vallású (az unitáriusokkal szimpatizáló) kalocsai ügyvéd vállalta magára. Barabás István visszaemlékezése szerint „csüggesztő hatása volt a hosszúra nyúlt huzavonának. Megindultak az ijesztgetések is, a kedvetlenítő jóslások, hogy az egyre növekvő gyülekezet lelkéből kiöjljen a reménységet, mert az unitáriusok száma lassanként nőtt, s ahogy növekedett, úgy erősödött azoknak támadása is, akiknek a kitérések érdekeiket érintették.” BARABÁS: i. m., 33–34. Az ingatlanról kapcsolatos (hiányos) dokumentáció megtalálható a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, IV/4/3/1–2.

⁴¹⁸ A református iskolaszék több esetben is megtagadta a beiskolázást: Gombos Sándor hétéves tanulónak például egy teljes évet ki kellett hagynia; az ugyancsak hétéves Kórosi Gábor pedig az édesapja ellen folyó iskolaszéki per közben elhunyt, s ez a tragikus eset felébresztette az unitáriusok iránti szimpátiát. „Megbecsülték bennünk, hogy a templomi szószékéről nem bántottunk senkit. Az ítélezést rábíztuk az Istenre, akiről állandóan azt hirdettük az állandóan velünk együtt imádkozó, más egyházhoz tartozó magyar testvéreink előtt, hogy az égi Atya nem teremtett egyetlen vallásfelekezetet sem, csak embert” – fogalmazott visszaemlékezésében a lelkész. BARABÁS: i. m., 34–35.

csak unitárius célokat szolgáló intézménynek adható tovább.⁴¹⁹ A telek értékesítéséből származó bevétel sem volt azonban elegendő a templom felépítéséhez, így az Unitárius Lelkészi Nyugdíjintézetől 2000 pengő kölcsönt kellett felvenniük; a Budapesti Unitárius Egyházközség, valamint a magyarországi Unitárius Egyház Igazgató Tanácsa pedig 1000-1000 pengő segélyt folyósított.⁴²⁰

A templom és a torony megtervezésére Barabás István lelkész 1937. július 6-án kérte fel Szinte László székelyföldi születésű unitárius építésszámológót, a Budapest székesfővárosi polgármesteri hivatal műszaki főtanácsosát – jelezve, hogy „felmerülő útiköltségén kívül fáradságáért köszönetnél egyebet nyújtani nem tudok.”⁴²¹ A keblitanács 1937. július 18-án tartott ülésén elfogadta az építési terveket.⁴²² Az építkezés augusztus 21-én, a torony alapjainak ásásával kezdődött meg, az első téglát augusztus 23-án tették le, és szeptember 25-én délben már fel is tűzték a csillagot.⁴²³ A templomhoz – ugyancsak túlnyomórészt adományokból – új gyülekezeti termet és harangozó lakást is építettek.⁴²⁴ A dunapataji unitárius templomban – Barabás István megfogalmazása szerint „az Unitárius becsület templomában”⁴²⁵ – 1937. november 14-én, Dávid Ferenc halálának évfordulóján rendezték az első istentiszteletet, amelyen a templomépítés közreműködői és a gyülekezet tagjai vettek részt.⁴²⁶ Az ünnepélyes felszentelésre december 5-én került sor, amikor a szászéki szolgálatot Józán Miklós püspöki vikárius és Barabás István látta el.⁴²⁷

⁴¹⁹ A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1937. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/2.

⁴²⁰ uo.

⁴²¹ Barabás megítélése szerint „Szinte László csodát művelt! A sivár négy falból megkapóan szép templomot varázsolt. (...) Nagy jót cselekedett a pataji unitárius egyházközséggel, amikor olyan szép menyasszonyi ruhába öltöztette az utcára könyöklő raktárt. (...) De művészi munkájánál is értékesebb az a mód, ahogyan tette, s a szeretet, amint megnyilvánította. Bizakodást, vidám örömet keltett a szívekben már csak pusztá megjelenésével is. (...) Az elpusztíthatatlan ezermester székely vér őseréjének műremekével ajándékozta meg a gyermekeveit járó pataji gyülekezetet.” BARABÁS: i. m., 47.

⁴²² A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1937. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/2.

⁴²³ uo.

⁴²⁴ A templom famennyezetét is Szinte László tervezte, a faragást Kiss János keblitanácsos vállalta magára, az egyes kockákba Vernes Judit iparművész festett torockói népies mintákat. A csillárt – ajándékként – Schraum József budapesti, nem unitárius vallású asztalosmester készítette; a kályhát, a perselyt, és a klenódiumokat budapesti és helyi unitárius hívek adományozták, a karzaton található harmónium a Kendecsy-házaspár, az úrasztala Barabás István lelkész és felesége, míg a harang Bogárdi István gondnoknak és feleségének ajándéka volt. A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1937. évről, uo.

⁴²⁵ BARABÁS: i. m., 50.

⁴²⁶ A Dunapataji Unitárius Egyházközség ügyviteli iratai az 1937. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/3/2.

⁴²⁷ Az Unitárius Értesítő című felekezeti havilap tudósítása Barabás Istvánt méltatva kiemelte: „kevés lelkipásztornak adatik meg az a léleköröm, hogy egy élet munkája és lemondásokban gazdag áldozatai között templomot építhessen gyülekezetével együtt az egy igaz Istennek. Barabás István lelkészársunk ezen ünnepnapon a második templomot adta át hívei imádkozó seregének. Az első Hódmezővásárhelyen épült fel lelkészi munkája kezdetén, a másik pedig most Dunapatajon. Mindkettő itt áll a megcsonkított magyar

A templomszentelést követő években megritkultak a Dunapatajról szóló híradások; az 1938 és 1944 közötti időszakból levéltári dokumentáció sem maradt fenn. Az Unitárius Értesítő szerint 1940 tavaszán, az esperesi vizsgálószerk idején a dunapataji gyülekezet létszáma 78 fő volt, akik közül 50-60 fő rendszeresen részt vesz a vasárnapi istentiszteleteken; az 1940. április 21-i közgyűlést követő közebeden 68 fő vett részt.⁴²⁸ A magyarországi unitárius egyházrészt bemutató, 1940-ben megjelent kiadvány⁴²⁹ szerint az egyházközség két beszolgáló lelkésze Barabás István és Kereki Gábor⁴³⁰. A dunapataji egyházközséghez tartozott a Kecskemét és vidéke szórvány, amelynek gondnoka P. Buzogány Lajos számvevőségi tanácsos. Az esperesi vizsgálószerk következő ülését 1942. június 4-én tartotta Dunapatajon. A gyülekezet ekkor úgy döntött, hogy „a szórványegyházközségi minőség helyett a budapesti egyházközség leányegyházközségeként kíván tovább élni mindaddig, míg kellőképpen meg nem erősödik.”⁴³¹

1942 után Barabás István – idős kora és budapesti feladatai miatt – csak ritkán szolgált Dunapatajon. Ilyen alkalom volt a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület⁴³² 1947. július 4-6. között Dunapatajon tartott konferenciájának megnyitó istentisztelete. A vendégek között amerikai, brit, holland és cseh unitáriusok is voltak.⁴³³ A dunapataji Unitárius Ifjúsági Konferencia három témakörben – egyházszerkezeti, vallásos és világnézeti –, valamint a magyarság helyzetére vonatkozó kérdések – hozott írásos határozatokat, amelyek jól tükrözik a magyarországi egyházrésznek a második világháború utáni súlyos problémáit. Éppen ezért az ifjúsági konferencia jelentősége messze túlmutat az egyházközségi kereteken.⁴³⁴

házában, s int és figyelmeztet mindnyájunkat, híveket és pásztorokat egyaránt.” In: *Unitárius Értesítő*, 1937. december, 112–113.

⁴²⁸ *Unitárius Értesítő*, 1940. május, XIX/5, 43–44.

⁴²⁹ Ferencz, J. (szerk.): *A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör – képes krónika*, Budapest, 1940.

⁴³⁰ Kereki Gábor 1938-ban, ötödéves teológiai hallgatóként került Erdélyből Magyarországra. A Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) megbízásából látta el az újonnan alakult Kocsordi Unitárius Egyházközség lelkészi teendőit. Az 1939 nyarán felszentelt kocsordi unitárius templomban saját kezűleg festette a mennyezet 104 kazettáját aranyosmenti, főleg mészkői bútormintákkal. 1939 januárjától a BUE segédlelkésze és hitoktatója lett. A Dunapataji Unitárius Egyházközségben is rendszeresen tartott istentiszteleteket és vallásórákat. 1947-ben, egyetemi tanulmányainak folytatása céljából Oxfordba ment, és nem tért haza Magyarországra. Csak a rendszerváltás után látogatott haza: 1990. szeptember 22-én részt vett a Nagy Ignác utcai templom felszentelésének 100. évfordulója alkalmából tartott ünnepségen. Forrás: Retkes Attila levéltári kutatása a Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének (MUEMEK) Levéltárában. A Kocsordi Unitárius Egyházközség, *MUEMEK Levéltára*, Budapest IV/7/5/7–9.

⁴³¹ *Unitárius Értesítő*, 1942. június, 47.

⁴³² A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület történetét és tevékenységét a 7. fejezetben mutatjuk be.

⁴³³ *Unitárius Élet*, 1947. június 15. 2; *Unitárius Élet*, 1947. július 15. 3.

⁴³⁴ Szerkezeti kérdésekről szólva a konferencia közgyűlése megállapítja, „szinte megdöbbentően nagy a szüksége a szórványban élő fiataloknak, hogy unitárius ifjakkal érintkezzenek, és egységes álláspontot foglaljanak el minden unitárius kérdésben. (...) Szükségesnek tartjuk az unitárius fiatalság összefogását Budapesten. Követeljük, hogy legyen már vége annak a rettenetes nemtörődömségnek, amellyel az unitárius fiatalság iránt viseltetnek. (...) Követeljük az unitárius egyetemi hallgatók jobb sorsba emelését. A misszióház ne legyen csak a lakásokciók manipulációjának eszköze, hanem végre valóban az unitárius közművelődési,

Dokumentumok Barabás István budapesti szolgálatáról (1928–1950)

1. Józan Miklós püspöki vikárius, a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkesze 1929. január 1-i hatállyal helyettesét, Barabás Istvánt nevezte ki az Unitárius Értesítő című, kéthetente megjelenő kiadvány főszerkesztőjének. Az ekkor már hét éve megjelenő felekezeti lap – a keblitanács 1928 decemberi döntése értelmében⁴³⁵ – az egyházközség hivatalos közlönye lett, amelyet minden adófizető egyházfenntartónak külön előfizetés nélkül is megküldtek. Barabás munkáját az egyházközség két hitoktatója, Iván (Jancsi) László és Pethő István segítette. A szerkesztői bemutatkozásban Barabás az erdélyi egyházzal való „szellemi, erkölcsi és testvéri kapcsolatok mélyítését” emelte ki, és leszögezte: „életbevágó fontos teendőknek vélem az unitárius ifjúság evangelizálása, fokozottabb erkölcsi és anyagi támogatása körünkre égett súlyos kérdésének megoldását”⁴³⁶. Barabás négy évig látta el a főszerkesztői feladatot; utóda Iván László lett.⁴³⁷

2. Az 1929. június 9-én tartott egyházközségi közgyűlésen Barabás István – a szegény sorsú unitárius gyermekek és fiatalok támogatására – kezdeményezte a Dávid Ferenc Fillér Alapítvány létrehozását. Elképzelése szerint minden egyházfenntartónak naponta egy fillérrel

missziós és ifjúság székhelye és lakása legyen.” E szervezeti változások végrehajtására kezdeményezték – a korábban létrehozott unitárius ifjúsági egyesületek bevonásával – egy új testület, a Magyar Unitárius Ifjúsági Egyesületek Szövetségének létrehozását, mely terv azonban nem valósult meg. A vallásos és világnézeti kérdésekről hozott közgyűlési határozatok az evolúciós folyamat, illetve a szocializmus eszmerendszerének fontosságát emelik ki, ami keresztény vallásfelekezet esetében igen szokatlan, s inkább a kor politikai légkörével, elvárásaival magyarázható. Az egyik határozat szerint „unitárius alap gondolat, amelyet már Dávid Ferenc is lefektetett és megélt (...) az evolúció. E fogalom alatt azt értjük, hogy a világegyetem minden megnyilatkozására, így a vallásos életre is, a Mindenható Isten legfőbb törvényszerűségként azt állapította meg, hogy a fejletlenebből haladjunk fejlettebb felé. Csakis ilyen értelemben mondhatta Jézus azt a sokak számára rejtélyes mondást: Legyetek tökéletesek, miként a Mennyei Atyátok tökéletes.” A szocializmusról a dokumentum úgy vélekedik, „első látásra sokaknak nem tűnik fel ez eszmének vallásos tartalma. Elfelejtkeznek arról, hogy abban a pillanatban, amikor Jézus az emberi méltóságról és az embertársaink, felebarátaink iránti szeretetről beszél, azokat a fogalmakat mondja, amelyeket ma szocializmus név alatt foglalunk össze. (...) Mi kívánjuk, sőt követeljük a szocializmust.” A magyarság kérdéseiről szóló dokumentum – amelynek megfogalmazásában Gyallay Pap Domokos író is részt vett – kiemeli: tudományos és ismeretterjesztő igénnyel fel kell dolgozni az 1848-as forradalom és szabadságharc idején, illetve a 19. század második felében élt, kimagasló jelentőségű unitáriusok életét és munkásságát. Források: *Unitárius Élet*, 1947. június 15, 2; *Unitárius Élet*, 1947. július 15, 3; a dunapataji Unitárius Ifjúsági Konferencia iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/4/4/3.

⁴³⁴ A dunapataji Unitárius Ifjúsági Konferencia iratai, uo.

⁴³⁵ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1928. december 15-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

⁴³⁶ BARABÁS: Bemutakozó, in: *Unitárius Értesítő*, 1929. január 15, 1–2.

⁴³⁷ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1932. december 28-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

(azaz évente 3,65 pengővel) kellett volna támogatnia az alapítványt.⁴³⁸ A közgyűlés támogatása ellenére a terv nem valósult meg.

3. Az egyházközség keblitanácsa 1934. június 15-i ülésén elfogadta Barabás István indítványát, hogy a gyermekek számára tartott istentiszteletek és bibliaórák neve egységesen Vasárnapi Iskola legyen.⁴³⁹

4. A keblitanács 1935. júniusi ülésére Barabás István részletes statisztikát készített a hitoktatásban részt vevő unitárius tanulókról. Megállapította, hogy az 1934/35-ös tanévben Budapesten 355, a közigazgatásilag ekkor még önálló (de gyakorlatilag a fővároshoz tartozó) Kispesten 33, Pestszentlőrincen 21, Újpesten 16 és Rákospalotán 9 tanuló vett részt a vallástanításban. Ugyanezen az ülésen Iván László javasolta, hogy Sashalmon, Rákosszentmihályon és Mátyásföldön is alakítsanak hittanos csoportokat.⁴⁴⁰

5. Józán Miklóst 1941. június 29-én, a marosvásárhelyi zsinaton a visszacsatolt észak-erdélyi területek és Magyarország unitárius püspökévé választották⁴⁴¹, ezért a Budapesti Unitárius Egyházközségben lelkészválasztásra került sor. Az 1941. november 30-ai keblitanácsi ülésen a két pályázó közül Szent-Iványi Sándor 27, Barabás István 15 szavazatot kapott,⁴⁴² így a lelkészválasztó közgyűlésre már csak Szent-Iványi nevét terjesztették fel, akit 190 igen, 99 nem és 2 érvénytelen szavazattal meg is választottak.⁴⁴³ Pethő István hitoktató lelkész (ekkor már a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség lelkésze), valamint hét egyháztag és keblitanácsos a közgyűlésen – Barabást támogató – fellebbezési szándékot jelentett be⁴⁴⁴, ezért a végleges (a közgyűlési határozatot megerősítő) döntést 1942 februárjában a kolozsvári Egyházi Főtanácsnak kellett meghoznia.⁴⁴⁵

6. Barabás István a második világháború éveiben a Budapesti Unitárius Egyházközség másodlelkészeként szolgált tovább. 1943. szeptember 27-én indítványozta, hogy – a háborús helyzet miatt – az egyházközség létesítsen önálló tábori lelkészi állást.⁴⁴⁶

7. Az 1946. évről – Szent-Iványi Sándor vezető lelkész politikai tevékenysége, gyakori külföldi utazásai miatt – már Barabás István állította össze a Budapesti Unitárius

⁴³⁸ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1929. június 9-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

⁴³⁹ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1934. június 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/38.

⁴⁴⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1935. június 14-i ülésének jegyzőkönyve, uo..

⁴⁴¹ *Unitárius Értesítő*, 1941. július, 57–60.

⁴⁴² A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1941. november 30-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/39.

⁴⁴³ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1941. november 30-i lelkészválasztó közgyűlésének jegyzőkönyve, uo..

⁴⁴⁴ uo.

⁴⁴⁵ Az Egyházi Főtanács 1943. évi jegyzőkönyve, 44. napirendi pont, *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKGyL)*, Kolozsvár.

⁴⁴⁶ A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa 1943. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve., *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/39.

Egyházközség lelkeszi jelentését. 74 keresztelést, 16 esketési szertartást, 36 temetést, 20 konfirmálást és 32 áttérést rögzített; az egyházközséget elhagyók száma 9 fő volt. Az 1947. évre – az ország rossz gazdasági helyzete, az egyházfenntartók elszegényedése miatt – jelentős hiányt prognosztizált. Ennek ellenére megfelelő ütemben haladt a háborúban megrongálódott templom és bérlakások rekonstrukciója.⁴⁴⁷

8. A keblitanács 1947. december 12-i ülésén rögzítették, hogy Szent-Iványi Sándor amerikai tartózkodása miatt – hivatalos kinevezési okmányok nélkül – Barabás István látja el a Budapesti Unitárius Egyházközség vezető lelkeszi teendőit. Közvetlen munkatársául a kényszerű világi pályájáról visszatérő Gyórfi István hitoktató lelkeszt⁴⁴⁸ választotta, aki nehéz körülmények között is eredményes munkát végzett. Az egyházközséget 1948-ban különösen súlyos pénzügyi nehézségek terhelték,⁴⁴⁹ s emellett az egyre romló politikai helyzettel, a

⁴⁴⁷ Barabás István az 1947. évre 109 ezer forint bevétellel és 185 ezer forint kiadással tervezte meg az egyházközség költségvetését. A Budapesti Unitárius Egyházközség 1947. február 14-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁴⁴⁸ A homoródszentmártoni születésű Gyórfi István (1887–1973) Szászvárosban és Székelyudvarhelyen végezte középiskolai tanulmányait, majd felvételt nyert a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémiára. Lelkeszi oklevelének megszerzése után, ösztöndíjasként az oxfordi Manchester College-ban tanult, ahol különösen Joseph Estlin Carpenter előadásai voltak rá nagy hatással. Mivel Gyórfi kiválóan beszélt héber és arámi nyelven, Bencze Márton későbbi unitárius püspök visszaemlékezése szerint „nyitva állott előtte az út arra, hogy egy angliai kutatócsoport tagjaként néhány évet Palesztinában, Jézus születésének és munkásságának a színhelyén töltsön. Egyháza hívó szavára azonban hazatért, a kolozsvári egyházközség egyik kiváló lelkesze lett, és a Teológiai Akadémia újonnan felállított negyedik tanszékének a tanára, hozzájárva az ifjú lelkeszgeneráció neveléséhez. Az első világháború idején jelent meg Az ember című prédikációs kötete, melyet lelkeszi és világi körökben egyaránt szívesen olvastak, mert erőteljes hangsúlyt kapott benne az ember felelőssége, a háborúellenes magatartás kialakításának szükségessége.” Gyórfi István az I. világháború végén, egy unitárius delegáció tagjaként nyugat-európai körúton vett részt, ahonnan nem tért vissza Erdélybe, hanem Budapesten telepedett le. Banktisztviselőként helyezkedett el, miközben 1929-től a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsosa és a vallásoktatási bizottság világi elnöke volt. 1947-ben – amikor Kereki Gábor hitoktató, korábbi kocsordi unitárius lelkesz Angliába emigrált – Barabás István javaslatára a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) Gyórfit bízta meg a Budapesti Unitárius Egyházközség hitoktatói feladataival, s ezzel egyidejűleg palástviselési engedélyét is visszakapta. Barabás István munkatársaként gyermek-istentiszteleteket tartott, illetve általános iskolások hitoktatását végezte. A Barabás István kényszerű nyugdíjazása (1950. október 31.) és Buzogány Kálmán lelkeszi beiktatása (1951. július 27.) közötti interregnum időszakában az egyházközségi közgyűlés „parókus lelkeszi” jogkörrel ruházta fel. Buzogány Kálmán (1951–1954), majd Remetei Filep Imre és Pethő István (1954–1970) mellett Gyórfi segédlelkészként, egyházközségi pénztárnokként és jegyzőként működött, kisebb szórványgyülekezetekben szolgált. Emlékezetes ifjúsági istentiszteleteinek, hittanóráinak köszönhetően a legtöbben „Pista bácsiként” emlegették. Nyolcvanéves korában – érdemei elismeréseként – az önálló magyarországi püspökség előkészítése során formálisan létrehozott, tényleges tevékenységet nem végző Budapesti Unitárius Teológiai Intézet igazgatójává nevezték ki. Bencze Márton szerint „szívesen hallgatott, közkedvelt szónoka volt budapesti templomaink szószekeinek, és szívesen vették vidéki gyülekezeink is látogatásait és szolgálatait. Kitűnő szónok volt, melyhez kellemes énekhang párosult. Átizzott mondanivalóin a meggyőződés ereje, a tiszta gondolat fénye.” Források: BENCZE: Gyórfi István 1887–1973, in: *Unitárius Élet*, 1974. január-március, 9; az Egyházi Képviselő Tanács 1947. október 12-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUE KGyl*, Kolozsvár; a Budapesti Unitárius Egyházközség 1951. február 11-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/38.

⁴⁴⁹ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1948. január 23-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/39.

kommunisták térnyerésével, a rádiós istentiszteleteket ellehetetlenítő cenzúrával is szembe kellett néznie.⁴⁵⁰

9. A Budapesti Unitárius Egyházközség 1949. február 20-i közgyűlése hivatalosan is vezető lelkésszé nevezte ki Barabás Istvánt. Ugyanezen az ülésen Barabás indítványozta, hogy nők is választhatók legyenek keblitanácsosi tisztségre.⁴⁵¹

10. Barabás István javaslatára 1949. június 11-én megemlékeztek az első budapesti unitárius istentisztelet 80. évfordulójáról. Barabás mellett 12 unitárius lelkész vett részt az ünnepi istentiszteleten és díszközgyűlésen; Kiss Elek püspök azonban – politikai okokból – nem jöhetett Kolozsvárról Budapestre, csupán üdvözlő levelét küldhette el.⁴⁵²

11. Barabás Istvánt 1950 őszén – a Csiki Gábor esperes vezette Egyházköri Tanács határozata alapján – nyugdíjazták. Barabás (és a keblitanács is) kérte, hogy még egy évig szolgálhasson, mert akkor töltené be lelkészi pályafutásának fél évszázados évfordulóját, de kérését Csiki nem támogatta.⁴⁵³ Élete utolsó két évében Nagy Ignác utcai lelkészi lakását is meg kellett osztania utódával, a Debrecenből a fővárosba került Buzogány Kálmánnal.⁴⁵⁴

12. Barabás István életének 77. évében, 1952-ben hunyt el. Kérésére a legszűkebb családi körben temették el; a szertartáson Ferencz József későbbi püspök mondott imát. A hódmezővásárhelyi és dunapataji templomépítőről, a fővárosban a legnehezebb körülmények között is mindenkor becsületesen küzdő lelkészről így emlékezett meg az Unitárius Élet:

„Meggyőzéséhez hajlíthatatlan keménységgel ragaszkodó, s igazságának érvényesítéséért a harcos kiállás kockázata elől soha ki nem térő egyénisége a templomi szószék magaslatában valami egészen sajátos – erős valóságérzékkel megáldott természetével ellentétesnek látszó – lírai tartalommal gazdagodott. Szószéki beszédeivel példát mutatott arra, hogyan lehet minden retorikai sallang nélkül, egyszerű szóval a lelkek mélyére hatolni. Sohasem mondanivalójának dinamikájával, de a lelke mélyéből

⁴⁵⁰ Az 1948. évben tartott keblitanácsi üléseken (hivatalos napirendi pontként vagy informálisan) rendszeresen szóba került a romló politikai helyzet, a kommunista hatalomátvétel fenyegető közelsége.

⁴⁵¹ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1949. február 20-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39. Az 1949. évben az egyházfenntartó nők közül két keblitanácsost (Sepsi Jánosné, Vadady Albertné) és öt tiszteletbeli keblitanácsost (Barabás Istvánné, Fábry Edéné, Kálnoky Kiss Jenőné, Dr. Nyiredy Gézané, Varga Istvánné) választottak.

⁴⁵² A Budapesti Unitárius Egyházközség 1949. június 11-i díszközgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁴⁵³ Barabás nyugdíjazásának körülményeit és az összes vonatkozó dokumentumot (így az Egyházköri Tanács 123/950 sz. leiratát és a keblitanácsi állásfoglalásokat) részletesen ismerteti: SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében, 161–163.

⁴⁵⁴ Buzogány Kálmán (1887–1971) a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémia elvégzése után, 1912-ben kezdte meg szolgálatát Abrudbányán, majd a Maros megyei Harangláb községbe került, ahol eredményes gyülekezetépítő munkát végzett. 1936-tól 1942-ig a Kolozsvár közelében fekvő Komjászegen szolgált – ez idő alatt új lelkészi lakást és gyülekezeti házat épített. Egy feljegyzés szerint „ott kellett hagynia az állást az oláhok miatt.” 1945-től 1951-ig Debrecenben szolgált, majd a Budapesti Unitárius Egyházközségbe rendelték, de 1953-ban nyugdíjazták. Források: A Halottaink – Buzogány Kálmán, in: *Keresztény Magvető*, 1972/1, 66; PÁL: A dél-erdélyi Unitárius Egyház önszerveződési stratégiái I., in: *Keresztény Magvető*, 2010/1, 22–44.

kiáradó evangéliumi igazság parancsának sugalló erejével igyekezett mindig hallgatóinak szívéhez férközni.”⁴⁵⁵

3.12. Szent-Iványi Sándor (1902–1984), a lelkész, író és teológus

A 20. század egyik legjelentősebb, nagy hatású magyar unitárius teológusa és közéleti személyisége, Szent-Iványi Sándor régi háromszéki unitárius család sarjaként, 1902. január 18-án született Marosvásárhelyen, ahol édesapja törvényszéki bíró volt. Elemi és középiskoláit szülővárosában végezte, majd 1920-ban kezdte meg tanulmányait a kolozsvári Unitárius Teológiai Akadémián. 1924-ben az egyház a Harvard Egyetem teológiai főiskolájára küldte, ahol magiszteri fokozatot szerzett. Az Egyesült Államokban ismerkedett meg későbbi feleségével, a magyar származású Jelinek Olga Jolandával – házasságukból két leánygyermek (Éva, Ellaine) született. Hazatérése után, az idős Ferencz József püspök és Boros György egyházi főjegyző javaslatára, kolozsvári egyházközségi lelkésszé nevezték ki a huszonéves fiatalembert, akinek szószéki szolgálatai nagy elismerést arattak.⁴⁵⁶

Erdélyi pályakezdés

A fiatal Szent-Iványi Sándor a teológián kötött baráti szövetséget Balázs Ferencsel, és közösen kezdeményezték⁴⁵⁷ a Tizenegyek című irodalmi antológia megjelentetését (1923).⁴⁵⁸ Mint Cseke Péter irodalomtörténésznek a témával foglalkozó monográfiájából tudjuk, Balázs Ferenc, Dobai István, Finta Zoltán, Jakab Géza, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János,

⁴⁵⁵ *Unitárius Élet*, 1952. június, 3.

⁴⁵⁶ Szent-Iványi Sándor életével és pályájával eddig két tanulmányban foglalkoztam: RETKES: Unitárius, polgár, demokrata – A százötz év született Szent-Iványi Sándor emlékezete, in: *Unitárius Élet*, 2012/1, 17-19; RETKES: Szent-Iványi Sándor, az író és teológus. In: Kriza, J. (szerk.): „*Ember az embertelenségben*”, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015, 135–143.

⁴⁵⁷ Cseke Péter megfogalmazása szerint „szokatlanul nagy volt a sürgés-forgás 1922-1923 fordulóján a kolozsvári unitárius teológián. Délutánonként és esténként írói pályára készülő fiatalemberek zsongtak Balázs Ferenc szobájában. (...) Feltűnt ez Boros György akkori püspökhelyettesnek, és kérdőre is vonta a teológus urat, hogy miféle lobogó zsenik járnak hozzá naponta? Balázs Ferenc azzal vágta ki magát, hogy Benedek Eleket várják éppen Kolozsvárra, az ő látogatását készítik elő. Ami ráadásul igaz is volt. Ez ellen semmi kifogása nem lehetett a püspökségnek. Hiszen a köztisztületnek örvendő idős író akkor tért haza szülőföldjére, amikor mások kétszázézeres tömegben hagyták el Erdélyt.” CSEKE: Előszó. *Tizenegyek*, Kolozsvár, Kritérium, 2003.

⁴⁵⁸ *Tizenegyek – Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól. A trianoni békediktátum utáni, nehéz és szorongatott kisebbségi létben a tizenegy fiatal író optimistán tekintett a jövőbe. „Erőnk és kedvünk teljességében, szeretetünk pompájában hirdetjük Erdélynek, hogy érzéssel, gondolattal, vágygal és cselekedettel eltartjuk mi az életet. Sovány erdélyi földnek terhe alá hajlunk, felvirágozzuk a fákat és megoltalmazzuk a bogarat... Szívünk vérét cseppentjük a bűbánatra, hogy örvendezéssé váljék általa, vágyainkból tüzet rakunk, hogy melegedjék mellette a fázó... Bennünk van a világ öröme, miből bőséggel adunk a kesergőnek; bennünk vagyunk a fény, amivel megjutalmazzuk a hozzánk jövőt. És ismételtlen hírül adjuk nektek, hogy mi vagyunk a tavasz, a nyíló virág, az életajándék, a jóság, a jövő...”* – fogalmazták meg a közös bevezetésben.

Maksay Albert, Mihály László, Szent-Iványi Sándor és Tamási Áron „közös fellépése meghatározó jelentőségű volt nemcsak az erdélyi, hanem az összmagyar irodalom szempontjából is. A Tizenegyek elsőként vetettek számot az erdélyi irodalom megváltozott történelmi helyzetével, a sajátos erdélyi (főként székely) értéktartományok feltárására törekedtek.”⁴⁵⁹

Szent-Iványi három elbeszéléssel vett részt a kötetben, s az ezt követő években is voltak – váltakozó sikerű, de minden esetben igényesen, gazdag nyelvezettel megírt – szépirodalmi kísérletei. A nép barátja – Még csak egy félév az élet című novelláskötete Kolozsvárott jelent meg.⁴⁶⁰ Lelkeszi tevékenysége és irodalmi szerepvállalása mellett ebben az időben már rendszeresen foglalkozott hitoktatással és az unitárius ifjúság erkölcsi és kulturális nevelésével; éveken át elnöke volt az Unitáriusok Ifjúsági Szövetségének. Az Egyházi Képviselő Tanács megbízásából nyolc évig (1929–1937) példás gondossággal szerkesztette az Unitárius Közlönyt, és négy éven át (1929–1933) az Unitárius naptárt.

Az időközben püspökké választott Boros György szorgalmazására Szent-Iványi Sándor az 1930-as évek elején teológiai tanári kinevezést kapott: hat éven át a gyakorlati teológia különböző szaktárgyait adta elő, amelyek közül a homiletika és a poimenika állt különösen közel hozzá. Emellett rendszeresen foglalkozott dogmatikai, filozófiai és pszichológiai témákkal is. Ebben az időben sorozatban jelentette meg teológiai műveit, amelyekben – talán amerikai tanulmányainak hatására is – nyitott szemléletével, bátor témaválasztásával tűnt ki. Néhány év alatt mélységében megismerte a 19. századi angolszász szabadelvű teológia legfontosabb munkáit, amelyek közül néhányat később magyarra fordított. Miközben megőrizte erdélyi gyökereit, illetve a hagyományos unitárius teológia három és fél évszázados örökségét, gondolkodására mind intenzívebben hatott a brit és amerikai unitárius teológia szabadelvűsége, racionalizmusa, kritikai szemlélete.⁴⁶¹ Ennek jellegzetes példája a Jézus emberarca című kötet, amelynek előszavában Szent-Iványi kifejti:

„A Jézus istensége körül kétezer éven át állandóan kísértő szellemi harcok mindent termettek, csak áldásos eredményt, élő hitet nem soha (...) Az unitáriusokat úgy jellemezni, mint akik a Jézus istensége és testi feltámadása elleni örökös tiltakozásban élik meg hivatásukat, téves. A különbség egyedül az, hogy míg más felekezetű keresztény testvéreink e tételre látszanak alapítani mindent, addig mi ezt a történelem kérdésének tartjuk csupán (...) Hogyan lehet az élet áldás-csúcsához, a vallásos tapasztalat gazdagságához, Istennel való személyes találkozáshoz eljutni? Ez a mi kérdésünk.”⁴⁶²

⁴⁵⁹ CSEKE: Tizenegyek – Egy antológia elő- és utóélete, Kolozsvár, Kriterion, 2003.

⁴⁶⁰ A Corvin Könyvnyomda kiadása, 1928.

⁴⁶¹ RETKES: i. m.

⁴⁶² SZENT-IVÁNYI: Jézus emberarca, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1929.

Nyolc évvel később, 1937-ben Jézus gyógyításai címmel jelentetett meg igen alapos, szerteágazó forrásanyagra épülő „lélektani tanulmányt”, s témaválasztását azzal indokolta, hogy „Jézus gyógyításainak a kérdése Jézus jellemének és küldetésének értékelésére nézve elhatározó fontosságú. Különösen is az számunkra, akik nem a halál, hanem az élet Jézusát hirdetjük és szeretnők követni.”⁴⁶³ A Jézus életével és tanításával foglalkozó munkák mellett Szent-Iványi Sándor két jól használható egyháztörténeti és dogmatikai áttekintést⁴⁶⁴, valamint Világosság felé – Elmélkedések címmel egy filozofikus esszégyűjteményt is közre adott.⁴⁶⁵ Pszichológiai érdeklődésének másik bizonyítéka a Dávid Ferenc és a tömeg című „tömegelektani tanulmány”, amely a Keresztény Magvető különlenyomatainak sorában jelent meg,⁴⁶⁶ s a kolozsvári kerek kő legendájából⁴⁶⁷ kiindulva vizsgálja az egyházalapító püspök személyiségének, szónoklatainak kortársaira gyakorolt hatását. Tradicionálisabb kiadvány az a beszéd- és agenda-gyűjtemény, amelyet Áldott percek címmel jelentetett meg.⁴⁶⁸

Szent-Iványi Sándor magyarországi tevékenysége

Az 1930-as évek végén Szent-Iványi Sándor elviselhetetlennek érezte a háború felé sodródó Erdély nyomasztó politikai atmoszféráját, amely végül az egyházpolitikára is rátelepült, s „medgyesi mozgalom” néven elhíresülve püspök-lemondató akcióba torkollott. Az előregedett, (jogosan) némi nepotizmussal vádolt és (kevésbé jogosan) az egyház egyre súlyosbodó gazdasági helyzetéért is felelőssé tett egyházkormányzati vezetőket, élükön Boros püspökkel, kiszorította a hatalomból egy fiatalabb garnitúra. A rendszer- és generációváltás ezzel végbement, ám a kitűzött célok, a megígért reformok nem valósultak meg, csupán a mozgalom zászlóvivőinek személyes ambíciói realizálódtak. Szent-Iványi Sándor – teológiai tanári pozícióját feladva – Budapestre költözött, ahol az idős József Miklós püspöki vikárius mellett hitoktatói állást vállalt.⁴⁶⁹ Nyilvánvaló, hogy ez a beosztás (és a vele járó javadalmazás) lényegesen alacsonyabb volt képzettségénél és korábbi pozíciójánál. Mégis nagy ügybuzgalommal vetette magát a munkába, s a hitoktatáson kívül hamarosan az

⁴⁶³ SZENT-IVÁNYI: Jézus gyógyításai, Kolozsvár, Pallas, 1937.

⁴⁶⁴ Az unitarizmus lényege, Kolozsvár, Corvin, 1932; Az unitarizmus fejlődése, Kolozsvár, Corvin, 1935.

⁴⁶⁵ Kolozsvár, Orient, 1935.

⁴⁶⁶ A Keresztény Magvető füzetek, 22, Kolozsvár, 1937.

⁴⁶⁷ A kolozsvár-belvárosi unitárius templom portikusában található úgynevezett kerek kő a legenda szerint fontos szerepet játszott az unitárius vallás elterjedésében. Az 1568. márciusi gyulafehérvári hitvitáról hazatérő Dávid Ferenc erre a kőre állva tartotta meg híres beszédét, amelynek hatására a kolozsvári polgárok többsége elfogadta az unitárius (antitrinitárius) reformáció tanításait.

⁴⁶⁸ Kolozsvár, Pallas, 1935.

⁴⁶⁹ A BUE Keblitanácsa 1938. december 2-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/37.

egyházközségi kórus szervezésével, illetve – Iván László halála után – az Unitárius Értesítő szerkesztésével is megbízták. Emellett rendszeres angol nyelvoktatást és pszichológiai előadások tartását vállalta a Nagy Ignác utcai templomban.⁴⁷⁰ Budapesti szolgálatának első időszakában társszerkesztője volt Az unitárius élet munkásai című kötetnek,⁴⁷¹ amely rövid tanulmányok segítségével mutatta be az unitarizmus elmúlt évszázadainak jeles személyiségeit. Hitoktatói munkájához kapcsolódott Az áhítat kis könyve című, még Kolozsvárott összeállított gyűjtemény;⁴⁷² a nyári szünidőre távozó unitárius ifjaknak szóló valláserkölcsei tanítófüzet, az Útravaló⁴⁷³, valamint az Első valláskönyvem – Imák versben és prózában című válogatás.⁴⁷⁴ Az angolszász unitárius teológiai gondolkodás hatása mutatkozik meg A keresztény imádkozás című teológiai és lélektani tanulmányban, amely James Freeman Clarke⁴⁷⁵ munkájának fordítása és részleges átdolgozása.⁴⁷⁶

Az 1942 februárjában a Budapesti Unitárius Egyházközség első lelkészévé választott Szent-Iványi Sándornak a II. világháború borzalmai mellett méltatlan belső támadásokkal is szembe kellett néznie – ezeket Szaniszló József monográfiája a vonatkozó keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvek alapján részletesen feldolgozta.⁴⁷⁷ Szent-Iványi komoly érdeme, hogy a rendszeresen megtartott istentiszteletek és kazuáliák (keresztelések, esketések, temetések) mellett 1944 őszéig a hitoktatás és a valláserkölcsei nevelés is szinte zavartalanul folyt az egyházközségben. A korábbinál rendszeresebbé tette a családlátogatásokat, s 1943 őszén az ő kezdeményezésére hozták létre – a Nagy Ignác utcai bérház egyik első emeleti

⁴⁷⁰ uo.

⁴⁷¹ Ferencz, J. – Szent-Iványi, S. (szerk.): *Az unitárius élet munkásai*, Budapest, 1940.

⁴⁷² Kolozsvár, Unitárius Iratterjesztő Bizottság, 1934.

⁴⁷³ Budapest, Máté Ernő Könyvnyomdája, 1940.

⁴⁷⁴ Szent-Iványi, S. – Újvári, L. (szerk.): *Első valláskönyvem – Imák versben és prózában*, Budapest, 1942.

⁴⁷⁵ James Freeman Clarke amerikai teológus, író. 1829-ben a Harvard College, majd 1833-ban Harvard Divinity School növendékeként szerzett diplomát. Unitárius lelkészi szolgálatát Louisville-ben (Kentucky állam) kezdte, ahol liberális teológiai elveivel olykor megbotránkozást keltett – akárcsak azzal, hogy csatlakozott a rabszolgák felszabadításáért küzdő civil mozgalomhoz. 1839-től Bostonban szolgált, ahol két évvel később létrehozta a Church of the Disciples szervezetet, amely egyszerre volt szabadelvű keresztény egyházközség és jótékonyági alapítvány. 1841-től (rövid megszakítással) haláláig ebben a bostoni egyházközségben szolgált. 1867-től az Amerikai Unitáriusok Szövetségének főtákarója volt, emellett vallástudományi előadásokat tartott a Harvardon. Önálló kötetei mellett tanulmányai az alábbi folyóiratokban jelentek meg: *The Christian Examiner*, *The Christian Inquirer*, *The Christian Register*, *The Dial*, *Harper's*, *The Index*, *Atlantic Monthly*. Forrás: James Freeman Clarke Papers, Andover-Harvard Theological Library / Harvard Divinity School – Online elérés: http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/deepLink?_collection=oasis&uniqueId=div00062. Hozzáférés dátuma: 2015. szeptember 15.

⁴⁷⁶ James Freeman Clarke *The Christian Doctrine of Prayer* című, 1854-ben megjelent munkáját Szent-Iványi lefordította, magyarázó jegyzetekkel látta el, illetve két fejezettel bővítette. CLARKE – SZENT-IVÁNYI : A keresztény imádkozás, Budapest, 1940.

⁴⁷⁷ SZANISZLÓ : i. m., 145-154.

lakásából átalakítva – a Budapesti Unitárius Egyházközség gyülekezeti termét, amely azóta több száz kulturális és közösségi rendezvénynek adott otthont.⁴⁷⁸

A német megszállás (1944. március 19.) után az antifasiszta meggyőződésű Szent-Iványi Sándor – vállalhatatlan döntésektől és azok beláthatatlan következményeitől tartva – már nem hívta össze az egyházközségi közgyűlést és keblitanácsot, hanem aktívan bekapcsolódott az üldözött zsidók mentésébe, emellett angol és amerikai hadifoglyokat is bújtatott. A Pajor Szanatóriumból 1944 végén csaknem száz üldözöttet menekítettek a Nagy Ignác utcai templomos ingatlanba, majd – Kelemen Béla gondnokkal és néhány keblitanácsossal közösen – sikerült elérnie, hogy a Svájci Nagykövetség angol, magyar és orosz feliratú tábláit kihelyezhessék a templomházra, illetve a Hőgyes Endre utcai Misszióházra, amelyek ezáltal védetté váltak.⁴⁷⁹

Szent-Iványi Sándor 1945 elején csatlakozott a Magyar Függetlenségi Frontot létrehozó öt demokratikus párt egyikéhez, a nem sokkal korábban alapított – az emberi szabadságjogokra fókuszáló, szabadelvű programot hirdető – Polgári Demokrata Párthoz (PDP).⁴⁸⁰ Rövidesen a párt budapesti szervezetének elnöke, illetve – Teleki Géza vallás- és közoktatásügyi miniszter mellett – a PDP operatív vezetője, Teleki lemondása (1945. július 27.) után pedig pártelnök lett. Ebben az időben a PDP alelnöke is vallását gyakorló unitárius volt: Supka Géza (1883–1956) régész, művészettörténész, író és újságíró, az első Ünnepi Könyvhét (1929) kezdeményezője.⁴⁸¹ Szent-Iványi Sándort 1945. április 2-án beválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, emellett 1945-1946-ban tagja volt az Országos Nemzeti Bizottságnak és a Budapesti Nemzeti Bizottságnak, valamint a Magyar Vöröskereszt elnöki tisztségét is betöltötte. Az 1945 őszi választásokat követően pártja nagy-budapesti listájáról bejutott az Országgyűlésbe, s ezzel egyidejűleg a Fővárosi Tanácsnak is tagja lett.⁴⁸² Politikai szerepvállalása mellett 1945-ben a Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács elnöke⁴⁸³, majd 1946-ban, püspököt helyettesítő megbízással a korábban felfüggesztett Duna–

⁴⁷⁸ SZANISZLÓ: i. m., 149.

⁴⁷⁹ KARSAI: Túlélhették volna a magyar zsidók a holokausztot? In: Kriza, J.(szerk.): „*Ember az embertelenségben*”, 71–86; SZANISZLÓ: i.m., 143, 148–149.

⁴⁸⁰ A Polgári Demokrata Párt történetét, programját, s ezen belül Szent-Iványi Sándor politikai szerepvállalását részletesen elemzi: IZSÁK: Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956, Pécs, Pécsi Tudománytár, 1994.

⁴⁸¹ Supka Géza tevékenységéről bővebben: HORVÁTH: Supka Géza, in: *Archaeologiai Értesítő*, 1957,84. kötet/1, 74–75; FÉJA: Emlékezés Supka Gézára, in: *Tiszatáj*, 1983/2; LENGYEL: Száz éve született Supka Géza, in: *Könyvtáros*, 1983/2, 96–100.

⁴⁸² Az 1945. évi önkormányzati (törvényhatósági) és nemzetgyűlési képviselőválasztásról, s ezen belül a Polgári Demokrata Párt, illetve Szent-Iványi Sándor szerepléséről bővebben: IGNÁCZ: Az 1945. évi választások Budapesten. Tanulmány a Politikátörténeti Intézet honlapján Online elérés: http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/deepLink?_collection=oasis&uniqueId=div00062. Hozzáférés dátuma: 2015. szeptember 15.

⁴⁸³ A Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács iratai (1944–1946), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/4.

Tiszamenti Unitárius Egyházkör vezetője⁴⁸⁴, illetve az ideiglenesen létrejött Egyházi Intéző Bizottság elnöke lett.⁴⁸⁵ 1946. szeptember 15-én, a székelykeresztúri zsinaton indult a püspöki tisztségért, de Kiss Elekkel szemben alulmaradt.⁴⁸⁶ Ez év őszén – angliai unitárius egyházközségek meghívására – a szigetországba, majd amerikai állampolgárságú feleségét követve hamarosan az Egyesült Államokba utazott, és soha többé nem tért vissza Magyarországra. Kezdetben csak fizetés nélküli szabadságot kért a Budapesti Unitárius Egyházközségtől, majd 1949-ben valamennyi tisztségéről lemondott. Ugyanebben az évben megkapta az amerikai állampolgárságot.⁴⁸⁷ Bár az emigrációs politikától igyekezett távol tartani magát, vezetőségi tagja lett a Magyar Nemzeti Bizottmánynak, és ebben a minőségében – Kossuth Lajos után – ő volt a második magyar politikus, aki felszólalhatott az amerikai szenátusban.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör vezetéséről és jogköreiről éles, végül fegyelmi eljárásba torkolló vita alakult ki Szent-Iványi Sándor és Csiki Gábor esperes között. Ennek dokumentumait doktori értekezésünk 4. fejezetében közöljük és elemezzük.

⁴⁸⁵ A Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács iratai (1944–1946), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/4.

⁴⁸⁶ A székelykeresztúri püspökválasztó zsinat, in: *Unitárius Közlöny*, 1947. január 2.

⁴⁸⁷ A chicagói Meadville Lombard Theological School posztgraduális hallgatójaként doktori címet szerzett; éveken át a bostoni unitárius egyházközség világi elnöke volt (de szószéki szolgálatot is végzett). 1952-től huszonhárom éven át, nyugdíjba vonulásáig, Lancasterben (Massachusetts állam) az 1653-ban Észak-Amerikába kivándorolt puritánok által alapított, ma is működő egyházközség, a First Church of Christ Unitarian lelkipásztora volt. A honlapjukon található történelmi áttekintésben Szent-Iványi Sándor lelkeszi szolgálatáról is olvashatunk. Angol és magyar nyelven írt teológiai tanulmányai közül külön említést érdemel a *God's Law and The Fifth Amendment*, illetve a *Legislation in Hungary 1556–1571* című, a 16. századi radikális reformáció örökségét is felidéző vitairat. Történelmi tárgyú írásai közül, melyek többsége az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat kiadásában jelent meg, kiemelkedik a *The Historia and its Autors*, a Történelmi krízis, valamint a távoli rokonának emléket állító *Dániel Szent-Ivani in England 1665–1667* című tanulmánya, amely az erdélyi protestáns diákok angliai peregrinációjáról is képet fest. 1981-ben, a zeneszerző születésének centenáriumán, Bartók Béla és az unitáriusok címmel idézte fel Bartókhhoz fűződő személyes emlékeit. (Lásd: *Unitárius élet*, 1981, január-február, 1–2.) Megírta az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat krónikáját, amelynek 1955-ben lett a vezetője; az 1950-es évek végétől az Amerikai Erdélyi Szövetség vezetőségi tagja volt; részt vett az Éltes Lajos és Ludányi András által 1967-ben, Louisiana államban alapított, a szabadságszeretet, a türelem és a racionális gondolkodás jegyében ma is működő Magyar Baráti Közösség (Hungarian Communion of Friends) tevékenységében. 1983. október 16-án, 82 éves korában hunyt el Lancasterben. Az amerikai unitárius-univerzalisták folyóirata, a *UU World* is méltatta pályáját, teológiai életművét. Forrás: *UU World, Liberal Religion and Life*, 1984/1, 22–23.

⁴⁸⁸ RETKES: i. m.

4. JÓZAN MIKLÓS LELKÉSZ, PÜSPÖKI VIKÁRIUS EGYHÁZSZOLGÁLATA

Több mint négy évtizeden át – 1899-es budapesti lelkészi kinevezésétől 1941-es püspökké választásáig – Józan Miklós volt a magyarországi unitárius egyházrész első számú, meghatározó személyisége. Eredményes szolgálatát a kolozsvári egyházi központ – elsősorban Ferencz József és Boros György püspök –, illetve magyarországi lelkésztársai is elismerték. A trianoni békediktátum utáni, unitárius szempontból különösen válságos időszakban tanúsított helytállása, a húszas-harmincas évek folyamatosan fejlődő, élénk budapesti egyházközségi és egyháztársadalmi élete (ld. a 2-3. és az 5-6-7. fejezetet), valamint a nemzetiszocialista és hungarista eszmékkel szembeni következetes fellépése Józan Miklóst a 20. század kiemelkedő magyar protestáns püspökeinek sorába emeli. Szimbolikus értékű, hogy a Lakiteleki Népfőiskola Keresztény Panteonjában Józan Miklós mellszobra – Szabó-Imrefia Béla⁴⁸⁹ alkotása – közvetlenül a református Ravasz László⁴⁹⁰ és az evangélikus Ordass Lajos⁴⁹¹ szobra mellett kapott helyet. Mindezek alapján úgy döntöttem, hogy doktori értekezésemben külön fejezetet szentelek Józan Miklós életének és egyházzolgálatának, valamint az általa irányított magyarországi egyházrész – 1902-től Duna-Tisza-menti Egyházkör (IX. Esperesi Kör), 1923-tól Püspöki Vikáriátus – működésének.

4.1. Józan Miklós (1869–1946): pályakép

Józan Miklós 1869. december 6-án született a Torda-Aranyos megyei Túr községben (1911-től a falu hivatalos neve: Tordatúr). Édesapját rendkívül korán elveszítette. „Posztumusz gyerek vagyok: édesapámat, Józan Elek sinfalvai kántortanítót hat hónappal a születésem

⁴⁸⁹ Szabó-Imrefia Béla (1952-) szobrászművész. Az egri tanárképző főiskolán szerzett rajztanári diplomát. Máté György és Papi Lajos szobrászművész, valamint Sáros András és Bokros László festőművész volt a mestere. Kislasztkáival rendszeresen szerepel az országos tárlatokon. Köztéri szobrai számos magyarországi településen megtalálhatók. Ő alkotta meg Józan Miklós unitárius püspöknek a Lakiteleki Népfőiskola Keresztény Panteonjában található mellszobrát, valamint Illyés Gyula író, Sinkovits Imre színművész, Simándy József operaénekes, Kodály Zoltán zeneszerző és Balázs Ferenc mészáros unitárius lelkész mellszobrát is, amelyek a Népfőiskola Nemzeti Panteonjában láthatók.

⁴⁹⁰ Ravasz László dunamelléki református püspök. Bővebben: lásd az 545. jegyzetet.

⁴⁹¹ Ordass Lajos (Torzsa, 1901. február 6. – Budapest, 1978. augusztus 14.) mártírsorsú magyar evangélikus püspök, a Lutheránus Világszövetség alelnöke. Forrás: Ordass Lajos Alapítvány honlapja, online elérés: www.ordass.hu. Hozzáférés dátuma: 2015. november 18.

előtt, a mezőn agyonsújtotta a villám” – idézte fel egy kései életút-interjújában.⁴⁹² Mostohaapja, Borbély Lajos tordai kovácmester nevelte fel, akire mindig hálásan emlékezett.⁴⁹³ Tanulmányait Tordán és Kolozsvárott, unitárius elemi iskolában és gimnáziumban végezte, majd édesanyja és keresztszülei biztatására jelentkezett a teológiára, ahol a legkiválóbb növendéknek bizonyult. 1888-tól legátusként (Hódmezővásárhely), majd segédlelkészként (Polgárdi) a mai Magyarország területén szerzett gyakorlatot – három évig tartó polgárdi szolgálatát a 4.2 fejezetben mutatjuk be.

1893-ban Józán Miklóst az egyház Oxfordba küldte tanulni – itt alapozta meg kiváló nyelvtudását, brit és amerikai testvéregyházi kapcsolatait, amelyek végigkísérték és gazdagították több mint fél évszázados szolgálatát. 1896-ban az erdélyi unitarizmus egyik fontos központja, a Jókai Mór: Egy az Isten című regényének is helyszínéül szolgáló Torockó hívta meg lelkészenek. Mívesen megírt keresztemelési és temetési beszédeiről, eredményes gyülekezetépítő-közösségszervező tevékenységéről fél évszázaddal később, a temetésén, utóda, Benczédi Domokos lelkész emlékezett meg.⁴⁹⁴ Torockói szolgálata idején Józán megnősült. Haftl Etelkával ötven évig éltek házasságban, s három fiúgyermekük született, akik közül 1941-ben – Józán püspökké választása idején – „a legidősebb, Miklós a Gázművek tisztviselője, Dezső az Anyagvizsgáló Intézetnél van; a legkisebb, Gyurka az OKH-nál tisztviselő. Csak ő nősült meg, ő ajándékozott meg az egyetlen unokával, Józán Marikával.”⁴⁹⁵ Halálakor, 1946 januárjában a püspöknek már három unokája volt: Marika, Miklós és György.⁴⁹⁶

A Budapesti Unitárius Egyházközségben végzett, 42 évig tartó lelkészi szolgálatának fontos eredményeit, releváns dokumentumait dolgozatunk 2. és 3. fejezetében már bemutattuk. Ezért a 4.3 fejezetben egyházközségi munkájának azokra a mozzanataira szorítkozunk, amelyek kifejezetten személyes életéhez, pályájához köthetők. Budapesti egyházvezetői (esperesi és püspöki vikáriusi) tevékenységével, a magyarországi unitárius egyházszervezet irányításával részletesen foglalkozunk a 4.4 fejezetben.

A Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa 1941. június 29-én, a Varga Béla⁴⁹⁷ lemondásával megüresedett püspöki tisztségre Józán Miklóst választotta meg, aki így élete utolsó négy

⁴⁹² MOLNÁR: „Munka, hit, becsület”, in: *Pesti Hírlap*, 1941. október 8, 5.

⁴⁹³ KOVÁCS: Józán Miklós unitárius püspök (1869–1946), in: *Unitárius Közlöny*, 1946/1, 1–2.

⁴⁹⁴ „Onnan jöttünk, ahol a nép templomának tornyában még a harang is azt hirdeti: egy az Isten! Józán Miklós püspök mint torockói lelkész szintén erre tanította híveit. (...) Torockó népe nem felejt. Torockó örökre őrzi ezt a tanítást, mint Józán Miklós hagyatékát.” Benczédi Gergely gyászbeszédét idézi: KOVÁCS: i. m.

⁴⁹⁵ MOLNÁR: i. m.

⁴⁹⁶ Józán Miklós gyászjelentése, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/b.

⁴⁹⁷ Varga Béla (1866–1942) püspök eredetileg pedagógusnak készült, s tizenhárom éven át tanított magyart, latint, görögöt és filozófiát a kolozsvári unitárius kollégiumban. Doktori címét a logika és értékelmélet tárgykörében

évére visszaköltözött Kolozsvárra. Ünnepélyes beiktatását 1941. november 16-án tartották.⁴⁹⁸ Az idős budapesti lelkész megválasztása – hosszú és termékeny egyházzolgálatának elismerése mellett – részben azzal magyarázható, hogy tőle remélték annak a szűnni nem akaró viharnek a lecsendesítését, melyet a már említett „medgyesi mozgalom” kavart (s reményükben nem is csatlakoztak), részben pedig hogy Észak-Erdély visszacsatolása után az unitárius egyház demonstrálni akarta régi-új területi egységét. Mint Ferenczy Géza főgondnok megfogalmazta:

„a magyar unitarizmus jogilag soha nem ismerte el a magyar unitárius egyháznak részekre darabolását; tehát már az első alkalommal sietett kifejezést adni ennek. Azzal, hogy a hatalmasok által önkényesen elszakított részen élő Józán Miklóst hozta vissza az ősi Édesanya kebelére, s nagy többséggel emelte a magyar unitarizmus egyetlen püspöki székébe.”⁴⁹⁹

Józán Miklós főpásztorként is rendszeresen vállalt szószéki szolgálatot, emellett pásztorleveleiben, zsinati és főtanácsi felszólalásaiban⁵⁰⁰ igyekezett csillapítani az egyházon belüli éles személyi ellentéteket. Életkorából és a püspöki tisztség reprezentatív, formális jellegéből adódó, korlátozott lehetőségei ellenére arra törekedett, hogy megakadályozza a Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológiai dékán nevével fémjelzett szélsőjobboldali irányzat térnyerését.⁵⁰¹ 1944. május 1-jén – az erdélyi református püspökkel és a római katolikus püspöki helynökkel közösen – beadványban fordult Kolozs vármegye és Kolozsvár előjáróihoz, amelyben méltányos bánásmódot kért a zsidó származású magyar

szerezte. Az 1920-as évek elején lelkészképesítőt szerzett, s hamarosan teológiai tanár lett: bölcsészetet, neveléstudományt, hittant és erkölcsant oktatót. 1938-ban, Boros György püspök kényszerű nyugdíjazása után – kezdetben esélytelen, majd az egyházon belüli súlyos hatalmi harcok miatt kompromisszumos jelöltként – püspökké választották. Főpásztori tevékenysége eredménytelen volt. Mint egyik utóda, Kovács Lajos írta: „a kisebbségi sors, meddő munka és szélsőséges egyházi helyzet már korábban megtámadott idegeit egyre örölte”, így megkönnyebbülés volt számára, amikor szegedi egyetemi tanári kinevezése miatt tisztségéről lemondhatott. Ötvenhat éves korában, tüdőgyulladás következtében hunyt el. Források: KOVÁCS : Dr. Varga Béla, in: *Unitárius Jövendő*, 1942. május, 1-2; KEMÉNY: A végső problémák keresője, in: *Keresztény Magvető*, 1942/3, 105–108.

⁴⁹⁸ Az *Ellenzék* című kolozsvári napilap teljességre törekvő beszámolójából Józán Miklós püspök beiktatási ünnepségének valamennyi részlete nyomon követhető. A cikk ismerteti a püspök jellemrajzát, a püspökbeiktató Egyházi Főtanács munkálatait, Gelei József főgondnok megnyitó beszédét, az üdvözlő táviratokat, Horthy Miklós kormányzó megbízottjának, Mikó Ferenc nyugalmazott államtitkárnak a beszédét; Józán Miklós eskütételét, a püspökszentelés menetét, a társegyházak köszöntőit, a püspöki munkatervet és a püspökszentelést kísérő más unitárius ünnepségeket (pl. gimnáziumi tanárok kinevezése). In: *Ellenzék*, 1941. november 17, 1–3.

⁴⁹⁹ FERENCZY: Zsinat után, in: *Keresztény Magvető*, 1941/4.5, 163–165.

⁵⁰⁰ Józán Miklós újévi pásztorleveleit a *MUEMEK* Levéltára őrzi (X/i, Józán Miklós hagyatéka). A zsinati és főtanácsi felszólalásairól készült jegyzőkönyvek a *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában* (*MUEKvGyLt*) találhatóak.

⁵⁰¹ PÁL: Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyházban (1940–1944). In: Kriza, J. (szerk.): *„Ember az embertelenségben”*, Budapest, 2015, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 118–119.

állampolgárokkal szemben.⁵⁰² 1944. augusztus 7-én Józán – miután a háborús helyzet miatt nem vehetett részt a történelmi keresztény egyházak vezetőinek budapesti megbeszélésén – külön beadványban fordult a kormányhoz a zsidó származású unitáriusok ügyében.⁵⁰³ Levelében így fogalmazott: „azért kellett ezt az írásbeli utat választanunk, hogy a magas kormány jóindulatát mi is kérjük, elsősorban unitárius vallású zsidó származású hittestvéreink számára, hogy minden kedvezményezésben részesülhessenek, melyben más bevett felekezethez tartozó fajtestvéreink részesülnek.”⁵⁰⁴

Bár a liberális meggyőződésű, unitárius vallású Supka Géza – Szent-Iványi Sándor lelkész közeli barátja – emlékezése szerint Józán üdvözölte a szovjet csapatok romániai bevonulását, a lelkészt mégis tetteles bántalmazás érte: háza kapujában két férfi és egy nő többször megütötte, egy időre az eszméletét is elveszítette.⁵⁰⁵ (Amikor 1944 szeptemberében erdélyi értelmiségiek, művészek az azonnali fegyverszünet megkötése mellett foglaltak állást, a négy erdélyi magyar püspök, közöttük Józán Miklós is „ebben az értelemben megfogalmazott emlékirattal fordult Magyarország kormányzójához. Emiatt a Gestapótól kellemetlenségben is volt része.”⁵⁰⁶) 1945 szilveszterén Józán tüdőgyulladásban megbetegedett, és 1946. január 7-én, életének 77. évében elhunyt. Temetési szertartását január 11-én Kolozsvárott, a Házsongárdi temetőben tartották.⁵⁰⁷

Józán Miklós magyarországi egyházzolgálatának tudományos igényű elemzése-értékelése előtt röviden meg kell emlékeznünk nagyszerű szónoki képességeiről, illetve szépirodalmi munkásságáról. Fél évszázados egyházzolgálatára alatt több mint 4000 prédikációt tartott, amelyeknek azonban csak kis töredéke maradt fenn írásban.⁵⁰⁸ A bibliai

⁵⁰² „Tolmácsoljuk fent említett egyházak azon keresztény érzésből fakadó kérését, hogy a zsidó származású magyar állampolgárokkal általában, s kereszténnyé lett zsidókkal különösképpen, olyan bánásmódot tanúsítson, illetve tanúsíttasson, amely a magyar lelkiség, a magyar történelem és a keresztény szellem követelményeinek megfelel”, *MUEKvGyLt.* Jelzet: Vü. Á (Vallásügyi Minisztérium. Általános és elvi jelentőségű ügyek.). Iktatószám: 909/1944, sorszám: 63.

⁵⁰³ PÁL: i. m., 119.

⁵⁰⁴ *MUEKvGyLt.* Jelzet: Vü. Á. Iktatószám: 909/1944, sorszám: 122.

⁵⁰⁵ *Magyar Nemzet*, 1945. szeptember 5; *Világ*, 1945. szeptember 7.

⁵⁰⁶ SUPKA: Meghalt Józán Miklós, in: *Világ*, 1946. február 2, 5.

⁵⁰⁷ Egykori tanítványa, Benczédi Pál megemlékezéséből tudjuk, hogy Józán Miklós hónapokkal halála előtt kijelölte saját sírhelyét a Házsongárdi temetőben. Ennek megfelelően Fekete Pálnak a temetőhöz csatolt magánkertjében (a Fekete-kertben) helyezték örök nyugalomra, ahol Nagy Lajos egykori főjegyző és több unitárius lelkész sírhelye is található. Forrás: BENCZÉDI: Józán Miklós, in: *Unitárius Élet*, 1947. március 15, 2. A temetési szertartáson (1946. január 11.) megjelent Boga Alajos római katolikus pápai prelátus, Vásárhelyi János református püspök, Hintz György evangélikus főgondnok, Baliban Virgil görög katolikus főesperes és Laurentiu Curea ortodox egyháztanácsos, valamint a Bolyai Tudományegyetem és a Magyar Népi Szövetség küldöttsége is. Imát, illetve gyászbeszédet mondott Simén Dániel teológiai tanár, Ütő Lajos székelykeresztúri esperes, Gál Miklós főgondnok, Benczédi Domokos torockói lelkész, valamint Kiss Elek püspökhelyettes, főjegyző, akit 1946 őszén Józán utódául választottak. Forrás: *Unitárius Közlöny*, 1946/1, 2.

⁵⁰⁸ Püspökké választása alkalmából, a Pesti Hírlapnak nyilatkozva Józán Miklós elmondta: napokig készül egy-egy prédikációra, teológiai és szépirodalmat egyaránt rendszeresen olvas. „De leírni csak az ünnepi és a rádiós

textus gondos kiválasztása mellett mindvégig következetesen ragaszkodott a 19. század végén kialakult, jórészt angolszász mintákat követő, szabadelvű unitárius hitfelfogáshoz. Beszédeiből – főleg a trianoni békediktátum után – nem hiányzott a hazafias pátosz, de a nacionalista, románellenes kijelentésektől, a határrevízió nyílt követelésétől mindenkor tartózkodott. Mondanivalóját – Kovács Lajos értékelése szerint – „egyszerű, világos, de lebilincselő módon juttatta kifejezésre. A magyar nyelv nagy mestere volt, amelyen, mint egy művészi hangszeren, elragadóan játszott.”⁵⁰⁹

Józan Miklós gimnazista korától vonzódott a szépirodalomhoz, a zenéhez és a színházművészethez. 1933-ban, negyvenéves lelkészi jubileuma alkalmából, a *Délibáb* című kulturális magazinnak elmondta: teológiai hallgatóként, de még fiatal papként is ódákat, lírai költeményeket, dalszövegeket írt, sőt húszas évei elején felmerült benne, hogy a lelkészi pályát elhagyva színésznek áll. Csak nevelőapja halála erősítette meg benne végleg a papi hivatástudatot.⁵¹⁰ Színészi tehetségét, kifejezőerejét később szöszéki szolgálatában is hasznosítani tudta, a versírással pedig sohasem hagyott fel: János Zsigmond fejedelem tiszteletére írt költeménye (1940) megjelent a *Pesti Hírlapban*⁵¹¹, s *A fejedelem és papja* című, verseket és prózai írásokat is tartalmazó kötetében ugyancsak János Zsigmondnak, illetve az egyházalapító püspöknek, Dávid Ferencnek állított emléket.⁵¹² Józan másik, terjedelmes (469 oldalas) kötete, a püspökké választása után kiadott *Aratás*, költeményeket, prózaverseket, egyházi beszédeket, angoltól fordított szabadelvű keresztény teológiai tanulmányokat

istentiszteletek beszédeit szoktam, azt is úgyszólván az utolsó percben. Többi beszédemnek csak a vezérmotívumait jegyzem fel, de különben olyan gyakorlatom van, hogy mondanivalóimat szabadon tudom formába önteni. Sohasem írom le előre az imáimat. Közvetlenebb az ima hangja és nagyobb a lelki odaadás, ha szabadon imádkozom.” MOLNÁR: i. m.

⁵⁰⁹ KOVÁCS: i. m.

⁵¹⁰ A terjedelmes cikkből kiderül, hogy Józan Miklós már tízévesen főszerepeket alakított a tordai színjátszóköri körben. Néhány fiatalkori dalszövegéhez zenét is írt – ha a téma túlságosan világi volt (pl. bordalok), akkor – tordatúri születésére utalva – Túri Miklós álnéven. Dolgozószobájában évtizedeken keresztül ott volt egy régi hangversenyzongora, amelyen műkedvelő szinten, de változatos stílusokban és műfajokban játszott. „Színész akartam lenni, a lemondólevelemet is megírtam püspökömnek” – mondja a jubiláló Józan Miklós Palásti Lászlónak. A püspöki vikárius az interjúban beszél bordalairól, zeneműveiről és a színházról, in: *Délibáb*, 1933/43, október 22–28, 18–19.

⁵¹¹ JÓZAN: János Zsigmond tiszteletére, in: *Pesti Hírlap*, 1940. július 7. A vallásszabadságot, s így az unitárius egyház megszületését támogató János Zsigmond fejedelem 1540. július 7-én született Budán.

⁵¹² JÓZAN: *A fejedelem és papja*, in: *Unitárius Értesítő*, 1940. Dr. Kozma Jenőnek, a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnokának előszava szerint „az unitárius közönségnek régi óhajtása volt, hogy Józan Miklós püspöki vikáriusnak beszédeiből, verseiből, írásaiból egy csokorra való összegyűjtve olvashasson és azokból meríthesse lelki örömet. (...) Az egyházi beszédek, tanulmányok és költemények érző szívről, mély tudásról és megfontolt ítélőképességről tesznek tanúbizonyságot. Józan Miklós több, mint 40 esztendő közéleti munkája nyitott könyvként áll mindannyiunk előtt. (...) Ebben a kötetben ízelítőt adunk azokból a munkákból, amelyek egy részét már szöszékről, vagy egyházi ülések, ünneplések alkalmával hallottunk Józan Miklós ajkáról, esetleg olvastunk is, de amelyek így összegyűjtve alakítják ki azt a képet, amelyből Józan Miklós személyisége bontakozik ki.”

tartalmaz.⁵¹³ Rádiós beszédeinek és alkalmi előadásainak gyűjteménye is megjelent önálló kötetben, Szemtől szembe címmel.⁵¹⁴

4.2. Józan Miklós polgárdi egyházzolgálat (1890–1893)

Több mint háromszáz évvel Alvinczi György lelkész-prédikátor mártírhalála⁵¹⁵ és 220 évvel a pécsi Mindenszentek templomában tartott utolsó antitrinitárius istentisztelet⁵¹⁶ után, az 1880-as évek végén a Dunántúlon is megjelent újra az unitarizmus. A Fejér megye nyugati részén található Polgárdiban – ahol a reformáció idején többek között Tolnai Ambrus Lukács antitrinitárius lelkész⁵¹⁷ működött – 1888. július 22-én mintegy 180 fős unitárius gyülekezet alakult.

A rendelkezésre álló, sajnos igen szegényes dokumentáció szerint a helyi református lelkész konfliktusba került gyülekezetével: nem becsülte kellően a földműveseket és állattenyésztőket, feljelentette a gondnokot, különböző szankciókat alkalmazott a presbiterekkel szemben és beleszólt a templomi ülésrendbe, amit az érintett családok erősen sérelmeztek. Végül a módosabb gazdák közül a Császár, a Berki és a Takács család kivált a református egyházközségből. A Császár családnak Sármelléken volt egy szabadelvű nézeteket valló református lelkész rokona, aki azt tanácsolta, hogy áttérési szándékukkal keressék meg Nagy Lajos kolozsvári unitárius esperest, egyházi főjegyzőt. Az áttérés gyakorlati lebonyolítására végül Berki József (1840–1900), a Polgárdi Unitárius Leányegyházközség alapítója és első jegyzője vállalkozott. A kiváló amatőr festő és irodalmár hírében álló Berki a kolozs-dobokai esperességgel konzultálva kidolgozta a megalakuló – szervezetileg a Budapesti Unitárius Egyházközséghez tartozó – fiókegyházközség működési szabályzatát és szertartásrendjét, sőt egy unitárius prédikációs könyvet is összeállított.⁵¹⁸

Az áttért családok túlnyomórészt 100-200 holdas gazdák voltak, így hamarosan módjukban állt telket vásárolni imaház, unitárius iskola és lelkészlakás céljára. Az unitárius elemi iskola mellett a gyülekezet – a faluban őshonos Batthyány grófi család ajándéka

⁵¹³ JÓZAN: Aratás, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942.

⁵¹⁴ JÓZAN: Szemtől szembe, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1943.

⁵¹⁵ Ld. a 17-18-19. jegyzetet.

⁵¹⁶ Ld. a 33-34. jegyzetet.

⁵¹⁷ Ld. a 20. jegyzetet.

⁵¹⁸ A Polgárdi Unitárius Egyházközség erősen hiányos iratanyaga a *MUEMEK* budapesti levéltárában található. Jelzete: IV/8. Az 1950 előtti időszakból különösen szegényes iratanyag a IV/8/2/1 szám alatt tartalmazza Berki József feljegyzéseit, a Polgárdi Unitárius Fiókegyházközség alakuló közgyűlésének jegyzőkönyvét, a segédlelkési állás létrehozására vonatkozó kérelmet, valamint a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának a fiókegyházközség létrehozását támogató, Ferencz József püspök és Nagy Lajos főjegyző által aláírt határozatát (Kolozsvár, 1888. augusztus 30).

kapott kertben – önálló temetőt is kialakított. Az újonnan alakult unitárius fiókegyházközség erejét, lendületét mutatja, hogy 1886 és 1900 között – Polgárdi központtal – dunántúli unitárius szórvány alakult még Felsőiregen, Iszkaszentgyörgyön, Magyarladon, Seregélyesen, Somogyhatvanban és Vilonyán is. Igaz, hogy e szórványokat jórészt Erdélyből áttelepült családok hozták létre, de hamarosan helyi reformátusok, evangélikusok, olykor római katolikusok is csatlakoztak hozzájuk.⁵¹⁹

A fiókegyházközség megalakulását követő másfél évben Derzsi Károly, a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkésze átlagosan havonta tartott istentiszteletet Polgárdiban.⁵²⁰ A keblitanács már 1888. szeptember 9-i ülésén elhatározta, hogy „a vallásos élet szükségének kielégítése (...) és az unitárius hívek összetartása és lelki gondozása céljából” önálló polgárdi segédlelkész kirendelését kéri, s ehhez a lelkész számára lakást, teljes ellátást és évi 100 forint fizetést biztosít.⁵²¹ 1888. október 2-án a Budapesti Unitárius Egyházközség (vagyis az anyaegyházközség) keblitanácsához fordultak, hogy a lelkészi fizetést évente 150 forintra egészítse ki.⁵²² Az első segédlelkész – Józán Miklós teológiai hallgató – kirendelésére végül 1890 februárjáig kellett várni.⁵²³

A fiókegyházközség állapotáról árnyalt képet fest Józán Miklós 1890. évi – részletesen és szabatosan megfogalmazott – segédlelkészi jelentése, amelyet az 1891. évi közgyűlés elé terjesztett.⁵²⁴ A jelentésből kitűnik: Polgárdiban minden vasárnap délelőtt és délután is tartottak unitárius istentiszteletet, amelyet – a nyári mezőgazdasági munkák intenzív heteinek kivételével – keddi és csütörtöki áhítatok egészítettek ki.⁵²⁵ A szórványok közül Vilonyán ötször, Iszkaszentgyörgyön és Magyarladon kétszer tartottak istentiszteletet. A vizsgált évben Józán három keresztelési, egy esketési és hat temetési szertartást végzett, amelyeken – a családi érintettségétől függetlenül – a gyülekezet tagjai igen jelentős számban vettek részt. Az unitárius elemi iskolát egy római katolikus és néhány református gyermek is látogatta. Jelentősen gyarapodott a fiókegyházközség könyvtára, ahová a Keresztény Magvető és az Unitárius Közlöny című felekezeti lapok is hiánytalanul megérkeztek. A lelkészi

⁵¹⁹ A történeti vázlat további forrása: FELHŐS: Templomaink története – Polgárdi, in: *Unitárius Élet*, 1995/6, 3–4. Református forrásokban kiegészítő adat nem merült fel.

⁵²⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1889. október 7-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

⁵²¹ Az 1888. szeptember 9-én tartott keblitanácsai ülés jegyzőkönyve nem maradt fenn; létezéséről csupán szekunder forrásból tudunk, ld. az 520. jegyzetet.

⁵²² Bakos István ideiglenes gondnok és Berkó József jegyző levele a Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsához (Polgárdi, 1888. október 2.), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/8/2/1.

⁵²³ Lásd a 4.2. fejezetet.

⁵²⁴ JÓZAN: Évi jelentés a közgyűlés előtt (kézirat), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/8/2/2.

⁵²⁵ Józán Miklós beszámolója részletesen ismerteti az ünnepi úrvacsorás istentiszteleteket, valamint Derzsi Károly budapesti lelkész szolgálatait is. JÓZAN: i. m.

iktatókönyvbe 178 elintézett ügy került; a világi vezetés aktivitását hat keblitanácsi ülés és két közgyűlés is jelezte. 1890. december 31-én a Polgárdi Unitárius Fiókegyházközség lélekszáma 247 fő volt; a vilonyai szórványban 62, Iszkaszentgyörgyön 35, Magyarladon 49 unitárius élt.⁵²⁶

Józan Miklós lelkészi jelentése egyszerre tükrözi azt a gondosságot, precizitást, amely hosszú egyházzolgálatát mindvégig jellemezte, másrészt azt a virágzó unitárius életet, amely Polgárdiban kisarjadt, s ami – mint később látni fogjuk – az I. világháború végéig, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásáig tartott. Józan 1893 őszén – püspöki kirendeléssel – megkezdte oxfordi tanulmányait, így polgárdi szolgálata véget ért. Rövid ideig, beszolgáló segédlelkészként, Szász András⁵²⁷ helyettesítette, majd Demeter Dénes⁵²⁸ évei következtek.

4.3. Személyes mozzanatok, dokumentumok Józan Miklós budapesti egyházzolgálatának (1899–1941) évtizedeiből

4.3.1. A kezdeti évek

Az 1899. október 1-jén tartott egyházközségi közgyűlésen Bedő Albert gondnok indítványozta, hogy a pénztárnoki tisztéről lemondott Márai Lajos helyett ezt a feladatot is az új lelkész, Józan Miklós lássa el. Bedő felvetése ellentétben állt az Egyházi Főtanács vonatkozó határozatával, de a jelen lévő Ferencz József püspök – Józan Miklós iránti bizalmát kifejezve – támogatta a javaslatot.⁵²⁹ Józannak így a lelkészi és hitoktatói szolgálat mellett az első pillanattól az egyházközség (Gál Miklós lelkész távozása után igen kritikus) anyagi helyzetének rendezésével is foglalkoznia kellett.

Az 1899. december 12-ei ülésen Józan Miklós felkérte a keblitanácsot, hogy az egyházfenntartói járulék hatékonyabb beszédese, illetve a szórványban élő unitáriusok

⁵²⁶ JÓZAN: i. m.

⁵²⁷ Szász András lelkész az 1900-as évek elejétől két évtizeden át Bözödön szolgált. 1914 és 1917 között ő szerkesztette a Székelykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott Unitárius Egyház című havilapot, amelyet kritikai hangnem, az egyház belső életének erőteljes bírálata jellemezett. További életrajzi adatai nem ismeretesek. Forrás: MUSZKA: A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig, in: *Keresztény Magvető*, 1993/3, 154–165.

⁵²⁸ Demeter Dénes (1869–1915) Csekefálván született, Székelykeresztúron és Kolozsvárott végezte tanulmányait. Hit, haza, szerelem címmel 1893-ban verseskötete jelent meg, s lelkészként is rendszeresen publikált a felekezeti sajtóban, illetve szépirodalmi lapokban. Polgárdi beiktatási ünnepségére 1894. július 15-én, Derzsi Károly budapesti lelkész szószéki szolgálatával került sor, aki Ferencz József püspök üdvözlő levelét is felolvasta. Demeter 1897 őszétől tizennyolc éven át, korai haláláig Homoródkarácsonyfálván szolgált, „mindvégig lankadatlan és lelkes munkássággal, mely sajnos csak oly keveseknek sajátja.” Források: *Unitárius Közlöny*, 1894. szeptember, VII/10, 145; *Unitárius Közlöny*, 1915. június, XXVIII/6, 95.

⁵²⁹ A BUE 1899. október 1-jei, püspöki vizsgálószékkal egybekötött közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/36.

rendszeres lelkigondozása érdekében a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivataltól mielőbb szerezze be a magyarországi állandó lakcímmel rendelkező unitáriusok névsorát.⁵³⁰

1901 nyarán Józán Miklós kezdeményezte, hogy a kolozsvári Dávid Ferenc Egylet mintájára Budapesten is hozzanak létre egy hasonló – kulturális és szociális feladatokat ellátó – egyháztársadalmi szervezetet.⁵³¹ A Budapesti Dávid Ferenc Egylet tevékenységével a 7. fejezetben részletesebben foglalkozunk.

A keblitanács 1901. december 18-ai ülésén Józán Miklóst bízta meg, hogy – a Fővárosi Tanács vonatkozó leiratának értelmében – állítsa össze a budapesti unitárius hitoktatás részletes tantervét. Ettől kezdve negyven éven át – noha munkáját később segédlelkészek, hitoktatók és a Budapesti Unitárius Misszióház (mint részben önálló intézmény) segítette – Józán egyik legfontosabb feladatának tartotta a Budapesten és a szórványokban élő unitárius diákok hitoktatását, amit mindvégig személyesen, naprakészen szervezett és irányított.⁵³²

4.3.2. Felekezeti havilap indítása (1922)

1922 júniusában – amikor világossá vált, hogy a trianoni békediktátum következtében a Magyarországra menekült erdélyi unitáriusok száma jelentősen megnövekedett, az anyaegyházzal való kapcsolattartás pedig szinte teljesen ellehetetlenült – Józán Miklós megalapította az Unitárius Értesítő című felekezeti havilapot.⁵³³ A Budapesten szerkesztett, 1944 novemberéig havonta megjelenő lap elsősorban a magyarországi unitáriusokhoz kívánt szólni, de bizonyos ismeretterjesztő rovatai által missziós célokat is szolgált. Józán az erdélyi terjesztés megszervezésére is komoly erőfeszítéseket tett, mert jelmondata ez volt: „Az Unitárius Értesítő minden unitárius ember asztalán ott legyen!”⁵³⁴ A lapot az első hat évben Józán maga szerkesztette (munkatársai voltak: Botár Imre, Buzogány Anna és Csiki Gábor)⁵³⁵, majd a szerkesztést 1929-től Barabás István, 1932-től Iván László, 1937-től Ferencz József, 1942-től Szent-Iványi Sándor lelkész vette át.

Már a János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc egyházalapító püspök portréjával illusztrált első szám szerkesztői beköszöntője egyértelművé tette, hogy a csonka ország

⁵³⁰ A BUE keblitanácsa 1899. december 12-ei ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

⁵³¹ A BUE keblitanácsa 1900. szeptember 13-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁵³² A BUE keblitanácsa 1900. december 18-ai ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁵³³ Józán Miklósnak az Unitárius Értesítőben – a közgyűlési beszámolókat, püspöki vikáriusi jelentéseket leszámítva is – több mint nyolcvan publikációja jelent meg. Ezek részletes elemzését, bemutatását egy későbbi, a püspökről szóló monográfiában tervezzük.

⁵³⁴ *Unitárius Értesítő*, 1922. június 15, 5.

⁵³⁵ Ld. az 536. jegyzetet.

unitáriusai minden tekintetben ragaszkodnak „azokhoz a családi szent hagyományokhoz, amelyek mindnyájunkat odafűznek a mi hitünk ősi földjéhez, szép Erdélyországhoz.”⁵³⁶ A lapban ezért kezdettől igen hangsúlyosan szerepeltek az erdélyi témák: szépirodalmi művek és egyháztörténelmi vonatkozású írások. A megjelent huszonhárom évfolyamban mindvégig érezhető, hogy a lapot a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészei és munkatársaik szerkesztették: az *Unitárius Értesítő* sok esetben egyházközségi hírlevélnek is tekinthető, miközben a vidéki egyházközségek híradásai szórványosak, esetlegesek. Az 1930-as évek elejére megszilárdult a rovatstruktúra: az Isten előtt, az Esmék világa és a Jövő útjain című rovatok az unitárius hitelvekkel és eszmerendszerrel, a Hősök, emberek című rovat a felekezeti múltjának jelentős személyiségeivel foglalkozott. Minden lapszámban helyet kaptak az egyháztársadalmi szervezetek és az unitárius ifjúság hírei, a brit és amerikai hittestvérekkel foglalkozó cikkek, illetve könyvismertetések.⁵³⁷ Megítélésünk szerint az *Unitárius Értesítő*nek kiemelkedően jelentős szerepe volt a trianoni trauma után elkecseregett, szétszóródott magyarországi unitárius közösség újjászervezésében.

4.3.3. Az 1925. évi amerikai látogatás

Józan Miklós az International Association for Religious Freedom (IARF), illetve az American Unitarian Association kongresszusai, közgyűlései alkalmával többször járt az Egyesült Államokban. Ezen útjai közül kiemelkedő jelentőségű az 1925. évi, több mint kéthónapos látogatás, amelynek során nemcsak a testvéregyházközségi kapcsolatokat mélyítette, hanem a „magyar ügyre”, a trianoni békediktátum igazságtalanságára is igyekezett felhívni a szélesebb nyilvánosság figyelmét. Amerikai útjának e kettős céljára már a *Pesti Naplónak* adott újrólátogatásában is utalt.⁵³⁸

A kilencvenesztendős, s ezért a tengerentúli utazástól tartózkodó Ferencz József püspököt hivatalosan is helyettesítő, ezáltal az erdélyi unitáriusokat is képviselő Józan 1925. március 21-én érkezett meg az Egyesült Államokba, ahol több mint egy hónapot töltött a clevelandi magyar közösségek körében. Itt is hangsúlyozta: „nem pénzgyűjtő célból jöttem Amerikába, hanem tisztára egyházi misszióval, viszont eltagadhatatlan, hogy missziómnak – bármennyire

⁵³⁶ JÓZAN: Beköszöntő, in: *Unitárius Értesítő*, 1922. június 15, 1.

⁵³⁷ A lapot előállító nyomdaüzemek: Besskó Károly kő- és könyvnyomdája (1922), Bognár sajtóipari műhelye (1923–1927), Jupiter Könyvnyomda/Klein Samu (1928–1929), Szepes Nyomda (1929–1930), Pátria Rt. (1931–1932), Máté Ernő Könyvnyomdája (1932–1944). A 23 megjelent évfolyam hiánytalanul megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a MUEMEK Levéltárban. A témában bővebb – erdélyi és magyarországi unitárius sajtótörténelmi kontextusba helyezett – információt ad MUSZKA: i. m.

⁵³⁸ SZOMAHÁZY: Beszélgetés Józan Miklós unitárius püspökhelyettesével, in: *Pesti Napló*, 1925. január 1, 7.

egyházi – magyar jellege és vonatkozása is van.”⁵³⁹ A Clevelandben élő, unitárius vallású Ütő Árpád segítségével megszervezett úton a püspöki vikárius meglátogatta a Cantonban, Akronban, Alliance-ban, Martinsferryben és Youngstownban élő magyarokat – az unitáriusok mellett református közösségeket is. A clevelandi unitárius templomban nemcsak istentiszteletet tartott, hanem – Mihalik Gyula festőművész, művészeti író⁵⁴⁰ társaságában – kulturális esten is részt vett, ahol angol nyelvű előadást tartott Magyarország társadalompolitikai helyzetéről.⁵⁴¹

Az American Unitarian Association bostoni konferenciáján (1925. május 10–17.) való részvétel előtt a New York-i All Souls unitárius templomban tartott – ugyancsak angol nyelvű – istentiszteletet. Áttekintette az unitárius egyháztörténelmet, János Zsigmond fejedelem és Dávid Ferenc érdemeit, majd kitért Kossuth Lajos és az erdélyi Gábor Áron jelentőségére. A trianoni békediktátumot a mohácsi vésznél is borzalmasabb és pusztítóbb veszedelemnek nevezte. Ugyanakkor – újságírói kérdésre – hangsúlyozta: „a politika labirintusának tekervényes útjait nem járom, nem feszegetem tehát a ma eseményeit Dávid Ferenc és Kossuth Lajos véráztatta földjén.”⁵⁴²

4.3.4. A negyvenéves lelkészi jubileum megünneplése

Józan Miklós 1933 őszén ünnepelte lelkésszé szentelésének negyvenedik évfordulóját. A Budapesti Unitárius Egyházközség által szervezett ünnepségen (1933. október 8.)⁵⁴³ az erdélyi testvérek üdvözlését Józan gimnáziumi barátja, Gál Kelemen egyháztörténész, kollégiumigazgató⁵⁴⁴ tolmácsolta. A Pázmány Péter Tudományegyetem, a Magyar Királyi

⁵³⁹ Magyar unitárius püspök Amerikában, in: *Szabadság*, 1925. március 31., 6. (*Clevelandi krónika*)

⁵⁴⁰ Mihalik Gyula (1874–1935) a Mintarajziskolában végezte tanulmányait. 1910-től az Iparművészeti Főiskola oktatója volt, majd az 1919-es tanácsköztársaság idején az intézmény rektorává választották, ezért később emigrálnia kellett. Az 1920-as évek elejétől a Cleveland Art School igazgatója volt. Önálló kötetei: *A batik* (1917), valamint a *Textilanyagismeret és technológia* (Budapest, 1918), amelyet évtizedekig tankönyvként is használtak. Forrás: Kenyeres, A. (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

⁵⁴¹ A *Szabadság* tudósítása szerint „Józan püspök a háborús, forradalmi és forradalom utáni Magyarország vázolásában megtalálta azt a hangot, s azt a formát, amellyel igazán szolgálatot tett a magyar ügynek. E fajta reprezentatív emberekre van szüksége Magyarországnak Amerikában, ha azt akarjuk, hogy az amerikai nép tisztán és világosan lásson abban a tragédiában, amelyet Trianon a magyar nemzetre mért”, i. m.

⁵⁴² Józan Miklós a magyar igazságról, in: *Amerikai Magyar Népszava*, 1925. április 28., 7.

⁵⁴³ A BUE Keblitanácsa 1933. október 30-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

⁵⁴⁴ Gál Kelemen (1869–1945) Székelykeresztúron és Kolozsvárott végezte tanulmányait. 1892-ben német nyelvészeti és filozófiai oklevelet, 1895-ben doktorátust szerzett. A kolozsvári Unitárius Főgimnázium tanára (1893–1931), s csaknem negyedszázadon át igazgatója volt. Szerkesztette a *Keresztény Magvető* című felekezeti folyóiratot (1910–1918), illetve a *Magyar Kisebbség* című lap tanügyi rovatát. Önálló kötetei: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története I–II.*, Kolozsvár, Minerva, 1935; Kilyéni Ferencz József unitárius

József Műegyetem és a Székesfőváros képviselői mellett beszédet mondott Ravasz László református⁵⁴⁵ és Raffay Sándor evangélikus püspök,⁵⁴⁶ valamint Hevesi Simon neológ főrabbi is.⁵⁴⁷ A jubileumra – a hívek gyűjtéséből – elkészült a püspöki vikárius mellszobra (alkotója ismeretlen).⁵⁴⁸

„Büszke vagyok arra, hogy halálom után ez a szobor hirdeti majd létezésemet, de azért mégis azt kérem az Úristentől, hogy minél tovább tartsa meg az eredetijét”⁵⁴⁹ – fogadta tréfásan az ünnepi jókívánságokat Józán Miklós, aki a hívektől egy aranykötésű bibliát kapott ajándékba.⁵⁵⁰ Horthy Miklós kormányzó a jubileum alkalmából, „az egyházi és társadalmi élet terén szerzett érdemei elismerésül” a püspöki vikáriusnak a II. osztályú magyar érdemkeresztet adományozta a csillaggal.⁵⁵¹ Józán Miklóssal az évforduló alkalmából interjút készített Az Est⁵⁵², a Magyarság című napilap pedig méltató cikket közölt pályájáról.⁵⁵³

4.3.5. Búcsú a budapesti hívektől

püspök élete és kora, Kolozsvár, Minerva/Unitárius Irodalmi Társaság, 1936; Jakab Elek élet- és jellemrajza, Kolozsvár, 1938. Forrás: BENCZÉDI: Dr. Gál Kelemen (1869–1945), in: *Unitárius Közlöny*, 1945/2, 6.

⁵⁴⁵ Ravasz László (Bánffyhyunad, 1882. szeptember 29. – leányfalu, 1975. augusztus 8.) erdélyi születésű és elkötelezettségű dunamelléki református püspök, a 20. századi magyar protestantizmus egyik legjelentősebb személyisége. Tanulmányozott források: KOZMA: Ravasz László erdélyi gyökerei és életműve, in: *Confessio*, 2008/1, 6–14; JUHÁSZ: Ravasz László munkásságának teológiai értékelése, in: *Confessio*, 2008/1, 14–22; BOGÁRDI SZABÓ: Ravasz László egyházszervezeti reformjai, in: *Confessio*, 2008/1, 23–28; KISS: Ravasz László egyházépítő munkája Budapesten, in: *Confessio*, 2008/1, 28–38; *Magyar Tudományos Akadémia Történeti Adattár*, online elérés: <http://mta.hu/tortenetitar?PersonId=29421>. Hozzáférés dátuma: 2015. november 18.

⁵⁴⁶ Raffay Sándor (1866–1947) jogásznak készült, majd a Pozsonyi Evangélikus Teológiai Akadémia hallgatója lett. Tanulmányait Jénában, Lipcsében és Bázelen folytatta. 1893-tól a tápiószentmártoni evangélikus gyülekezet lelkésze lett, majd alma materében rendszeres teológiát és újszövetségi írásmagyarozatot tanított. 1906-tól a pozsonyi evangélikus teológia kinevezett tanára volt, 1908-tól Budapesten, a Deák téren lelkész, majd 1918-tól a bányai evangélikus egyházkerület püspöke. Józán Miklóshoz és Ravasz Lászlóhoz hasonlóan 1939-től tagja volt a felsőháznak. Források: CZENTE: Raffay Sándor püspök emlékezete, in: *Evangélikus Élet*, 2007. november 18; A Raffay Sándor püspök halálának hatvanadik évfordulója alkalmából rendezett konferencia tanulmányai – kéziratok, *Evangélikus Országos Múzeum*.

⁵⁴⁷ Hevesi Simon főrabbi (1863–1943) a budapesti Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben tanult, 1892-ben avatták bölcsészdoktorrá, majd 1894-ben rabbivá. Kassán, Lugoson, majd Pesten, a Dohány utcai körzetben szolgált. Az Országos Rabbiképző Intézet tanára, az Országos Rabbiegyesület elnöke, az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület alapítója, a Magyar Zsidó Szemle, a Hacófe és a Jabneh folyóiratok szerkesztője, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat választmányi tagja volt, jelentős tudományos munkát is folytatott. Életrajza a Dohány utcai Zsinagóga honlapján: http://dohany-zsinagoga.hu/?page_id=39. Hozzáférés dátuma: 2016. január 21.

⁵⁴⁸ Józán Miklós mellszobra jelenleg a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészi hivatalában található. A BUE hívei 1500 pengőt gyűjtöttek a mellszobor elkészítésére, de mivel a tényleges költség csak 758 pengő volt, Józán Miklós 742 pengő jutalmat is átvehetett a keblitanácstól. A BUE Keblitanácsa 1933. október 30-i rendkívüli ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/37.

⁵⁴⁹ Józán Miklós unitárius püspöki vikárius ünneplése, in: *Magyarság*, 1933. október 10, 9.

⁵⁵⁰ Józán Miklós aranybibliát kapott vasárnap híveitől, in: *A Reggel*, 1933. október 9, 6.

⁵⁵¹ Józán Miklós 40 éves lelkészi jubileuma, in: *Pesti Hírlap*, 1933. október 8.

⁵⁵² „A pap feladata: megérteni az ifjúságot” – mondja a jubiláló Józán Miklós püspök, in: *Az Est*, 1933. október 8, 4.

⁵⁵³ Józán Miklós unitárius püspöki vikárius jubileuma, in: *Magyarság*, 1933. október 8.

Az 1941. június 29-én püspökké választott Józán Miklóst október 5-én díszközgyűlésen búcsúztatta a Budapesti Unitárius Egyházközség. Dr. Kozma Jenő, az egyházközség világi elnöke beszédében az alábbi mérföldköveket emelte ki Józán negyvenkét évig tartó budapesti szolgálatából: az I. világháború, az 1918/19-es események és a trianoni békediktátum után az egyházközség újjászervezése, megerősítése, folyamatos fejlődése és gyarapodása; az unitárius hitoktatás megerősödése, az erdélyi kapcsolatok – lehetőség szerinti – ápolása; egyháztársadalmi szervezetek megalapítása, a Budapesti Unitárius Misszióház és Diákotthon, valamint a magyarkúti Szentábrahámi Pihenő létrehozása.⁵⁵⁴ Józán Miklós érdemeire a díszközgyűlésen – kultuszminisztériumi és fővárosi tisztviselők mellett – Ravasz László református püspök, Kovács Sándor evangélikus püspök⁵⁵⁵, Boér Elek törvényszéki főbíró (a magyar békerevíziós törekvések egyik vezető személyisége)⁵⁵⁶ és Keken András Deák téri evangélikus lelkész⁵⁵⁷ is felhívta az unitárius hívek és a szélesebb közvélemény figyelmét.

4.4. A magyarországi unitárius egyházrész irányítása

A mai Magyarország területén létrejövő Duna–Tiszamenti Egyházkör létrehozását először Márai Lajos keblitanácsos vetette fel, a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsának 1902. május 18-i ülésén. Azzal érvelt, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség mellett már az Alföldön (Hódmezővásárhely) és a Dunántúlon (Polgárdi) is hosszabb ideje önálló egyházközség működik. Ezek jelentős adminisztrációt igényelnek, amit igencsak megnehezít

⁵⁵⁴ A BUE 1941. július 5-i díszközgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁵⁵⁵ Kovács Sándor (1869–1942) a Fejér megyei Nagyveleg községben született, a teológiát Sopronban és Pozsonyban végezte, majd egy évet hallgatott a hallei egyetemen. 1904-től a Pozsonyi Teológiai Akadémia tanára, később igazgatója volt. 1923-tól Sopronban tanított egyháztörténetet, majd 1935-től Sámsonházán (Nógrád megye) lelkész és a Dunáninnyi Evangélikus Egyházkerület püspöke. 1921-től a Luther Társaság főtitkára, később elnöke volt. 1917-ben a Debreceni Magyar Királyi Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává avatta. Forrás: Kovács Sándor evangélikus lelkész, egyháztörténész hagyatéka az *Evangélikus Országos Levéltárban*. Jelzet: EOL 08-057.

⁵⁵⁶ Boér Elek (1872–1952) erdélyi születésű jogászprofesszor. Kolozsvári, bécsi és berlini tanulmányok után 1897-ben doktorált, majd Kis-Küküllő vármegye főszolgabírója, főjegyzője lett. 1896-tól tanított a kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetemen, ahol a jogi kar dékánja lett. Trianon után Magyarországra menekült, Szegeden egyetemi tanárként, Budapest a Közigazgatási Bíróság tanácselnökéként dolgozott. Nemzetközi református egyházi konferenciákon az európai egyházi kisebbségek helyzetéről, a békeszerződések revíziójáról tartott előadásokat. 1951-ben kitelepítették Újfehértóra, ahol öngyilkosságot követett el. Forrás: A Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárának honlapja. Online elérés: <http://www.bibl.u-szeged.hu/exhib/evfordulo/boerid/boer/html>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 12.

⁵⁵⁷ Keken András (1909–1974) evangélikus lelkész, Ordass Lajos püspök egyik legközelebbi munkatársa. Az Aszódi Evangélikus Főgimnáziumban, majd a soproni teológián végezte tanulmányait; 1931-ben Raffay Sándor püspök avatta lelkésszé. 1937-ben Hódmezővásárhelyen gyermekotthont alapított árva és nyomorban élő gyerekeknek. 1941-től a budapesti Deák téri evangélikus gyülekezet vezető lelkésze. 1948-ben házkutatást tartottak otthonában, 1949-ben felfüggesztették állásából, 1950-ben az ÁVH letartóztatta és Kistarcsára internálták. Az ötvenes évek első felében segédmunkásként, könyvelőként dolgozott. 1956. október 7-től szolgálhatott újra lelkészként. Forrás: FABINY: Keken András életregénye, Budapest, Harmat Kiadó, 2009.

a Kolozsvártól való jelentős földrajzi távolság. A keblitanács felkérte Józant, hogy „az egyházalkotmányi, adminisztratív és pénzügyi szempontokat” megvizsgálva intézzen e tárgyban memorandumot az Egyházi Főtanácshoz.⁵⁵⁸ Öt hónap múltán megszületett a határozat: az Egyházi Főtanács úgy döntött, hogy a budapesti, hódmezővásárhelyi és polgárdi egyházközségekből, valamint a hozzájuk tartozó leányegyházközségekből, továbbá az újonnan (1902. július 27-én) alakult Füzesgyarmati Unitárius Egyházközségből megalakítható a Duna–Tiszamenti Egyházkör mint önálló esperesség.⁵⁵⁹ Ezzel egyidejűleg Józán Miklóst esperessé választották.

Ferencz József püspök levelében reményét fejezte ki, hogy „a nyugati részek rendezése és a Kolozs-Dobokai Egyházközből való kiszakítása az egyház javára válik.”⁵⁶⁰ A hivatalos levél mellett Ferencz József egy magánjellegűnek tekinthető, személyesebb hangú, a belső problémákat is feltáró püspöki iratban is megemlékezett az új esperességről.⁵⁶¹ Az 1902. november 23-án megalakult Duna–Tiszamenti Egyházkör a kolozs-dobokai, aranyos-tordai, küküllői, marosi, székelykeresztúri, udvarhelyi, felső-fehéri és háromszéki mellett a kilencedik unitárius esperességgént jött létre. Az egyházkör három egyházközségét (Budapest, Hódmezővásárhely, Polgárdi) a korábbiakban már részletesen bemutatuk, így az egyházkör munkájának elemzése előtt okvetlenül szükséges a negyedik anyaegyházközség: Füzesgyarmat megalakulásának ismertetése.

4.4.1. A Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség megalakulása

A 19. század Füzesgyarmaton is az iparosodás (céhek alakulása) és polgárosodás (olvasóköri, egyletek) időszaka volt: a város 1803. október 15-én elnyerte az országos vásár tartásának jogát, s ezzel együtt a mezővárosi rangot. Erről a címről 1867-ben – a súlyos adóterhek miatt, saját elhatározásból – lemondott, s ettől kezdve ismét nagyközséggént

⁵⁵⁸ A BUE keblitanácsa 1902. május 18-ai ülésének jegyzőkönyve, *MUEME Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

⁵⁵⁹ Az Egyházi Főtanács 103/1902 (október 26.) számú határozatának szövege megtalálható a BUE keblitanácsa 1902. november 5-ei ülésének jegyzőkönyvében, uo.

⁵⁶⁰ uo.

⁵⁶¹ „1902. november 23-án szerveztem Budapesten a Duna-Tisza-menti új egyházkört. Ez új egyházkör megalakítását én indítványoztam, tekintettel azokra a nehézségekre, melyekkel a Királyhágón túli 3 anya-, több leányegyházközségünk és szórványok adminisztrálása járt. Mert a Kolozs-dobokai körhöz voltak ugyan beosztva, de adminisztrálásuk teljesen a püspökre nehezedett. Ezt hozta magával a dolog természete. E mellett azon egyházközségek a távollét miatt elszigetelve Kolozs-dobokai egyházkörünktől, ennek közgyűléseiben sem vehettek részt, és így az egyházi élet, a vallásos szellem ébresztésére és ápolására szolgáló emez intézmények jótékony hatását sem élvezhették. Különben új indítványom az új egyházkör alapítása iránt az egyházi levéltárban megkapható, arra itt nem terjeszkedem ki. Csak miután az indítványt az egyházi főtanács is elfogadta, s az egyházkör szervezését reám bízta, erről kívánok itt pár sorban megemlékezni.” Ferencz József püspöki iratai, *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGyLt)*, Kolozsvár.

tartották nyilván.⁵⁶² Füzesgyarmaton az 1570-es években indult el a reformáció folyamata; a kálvinista hitelvek és eszmerendszer több mint három évszázadon át meghatározó volt a település életében.

1900-ban elhunyt a falu református lelkésze, a gyülekezet által igen kedvelt Szilágyi Márton, s ezután tisztsége két évig betöltetlen maradt, bár az egyházmegyei jelölőbizottság ülésére (Hódmezővásárhely, 1901. június 14.) tizenhét pályázó adta be jelentkezését, akik közül tizenkettőt el is fogadtak, a gyülekezet tetszését azonban egyikük sem nyerte el.⁵⁶³ Egy hónappal később, 1901. július 13-án mégis megtartották a lelkészválasztó közgyűlést, amelyen – a kálvinista szellemiségű Szeghalom Vidéki Hírlap beszámolója szerint – „megválasztották Kovács Károly egri ev. ref. lelkészt 422 szavazattal, Kovács Gusztáv 381 szavazatával szemben. A választás nagyon izgatott hangulatban folyt le. Hír szerint a kisebbségben maradt párt meg fogja a választást fellebbezni.”⁵⁶⁴

1901 őszén csaknem száztagú füzesgyarmati küldöttség látogatta meg Debrecenben Kiss Áront⁵⁶⁵, a Tisztántúli Református Egyházkerület idős püspökét. Fehér László, a küldöttség vezetője közölte, hogy „a község nincs megelégedve Kovács Károly lelkész megválasztásával, kinek júniusban vesztegetéssel, osztályelleni izgatással sikerült lelkésszé lennie.” A küldöttség tagjai kilátásba helyezték, hogy ha a püspök a lelkészt nem helyezi át, 400 család áttér az unitárius hitre. A püspök megígérte, hogy vizsgálatot indít.⁵⁶⁶ A Békés-Bánáti Református Egyházmegye Bírósága 1901. október 24-én és 1902. április 22-én, a

⁵⁶² *Füzesgyarmati Krónika* 1875; *Füzesgyarmat*, 1876, 5–7.

⁵⁶³ BAJOR: A füzesgyarmati Unitárius Egyház története (1902–1952), gépirat, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/5/1, 2.

⁵⁶⁴ *Szeghalom Vidéki Hírlap*, 1901. július 14. A vitát – mint Gálffy Kálmán füzesgyarmati unitárius hit- és elemi tanító visszaemlékezéséből tudjuk – az váltotta ki, hogy Kovács Károly, „a még akkor egri lelkész megbízottai oly nagy ügybuzgalommal munkálkodtak, hogy az egész község munkás osztályát – mely számban nagyobb a földbirtokos osztálynál – sikerült nevezett lelkész pártjára megnyerni, s egyúttal a község közbékéjét is felforgatni. Hogyne, mikor egyházi járandóságok elengedéséről volt szó, hiszen úgyszólván annyi a fizetnivalója a szegény népnek, hogy se szeri, se száma (...) Az ígéretekkel megvesztegetett párt győzött. A gazdagabb osztály, amely eddig az egyház sava volt, lelkileg megsértve tiltakozott az ilyen eljárás ellen.” Gálffy, K. (szerk.): *Emlékkönyv a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség megalakításának emlékére*, Szeghalom, Riegel Zoltán, 1904, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/5/1, 47.

⁵⁶⁵ Ravasz László püspök értékelése szerint Hegyemegi Kiss Áron (1815–1908) „átélte majdnem az egész 19. századot. (...) Gyermekségében a harmincas évek reformmozgalmi töltötték el lelkét ábrándokkal és hevületekkel. Ifjúkora vérrózsákkal virágos, hisz ott küzdött a 48-as honvédek között. Férfikora az elnyomás ellen folytatott kockázatos küzdelemben telt el, öregségében pedig, mint a legnagyobb egyházkerület feje, új epochába vezérli népét: a 20. század korszakába. Valamint százada, úgy maga is forradalmi kezdetből áthaladt a válságok és küzdelmek korán, míg a gyümölcsözés idejét megérte és bő aratásnak örvendhetett. Vele költözik egy egész korszak: a 20. század magyar protestantizmusának korszaka.” Idézi: BARÁTH: Hegyemegi Kiss Áron, Budapest, Helikon Kiadó, 2012, 29.

⁵⁶⁶ Hegyemegi Kiss Áron 1901. évi püspöki naplója sem a füzesgyarmati küldöttség látogatásának tényét, sem a vizsgálat kilátásba helyezését nem tartalmazza. E témakörben a Püspöki Hivatalban iktatott ügyirat nem keletkezett. A vizsgálat azonban egyházmegyei, majd egyházkerületi szinten is elindult. Tisztántúli Református Egyházkerület Levéltára (TiREL), Debrecen, I.1 bb 55. A látogatásról és a vizsgálatról a *Szeghalom Vidéki Hírlap* részletesen beszámolt (1901. november 24.).

Tiszántúli Református Egyházkerület 1901. november 20-23. és 1902. május 21-24. között tartott közgyűlésén tárgyalta Füzesgyarmat ügyét, és a lelkészválasztást végül szabályosnak ítélte.⁵⁶⁷

1902. július 6-án a Szeghalom Vidéki Hírlap már arról számolt be, hogy „Füzesgyarmaton a papválasztási mozgalmakból kifolyóan, tömegesen szándékoznak az unitárius vallásra áttérni.⁵⁶⁸ Július közepére már több mint 125 füzesgyarmati család hagyta el a református egyházat⁵⁶⁹, és július 27-én, Homoki F. Lajos fiatal gazda udvarán megalapították a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközséget.⁵⁷⁰ Az alakuló istentiszteleten a liturgiai szolgálatot Zoltán Ferenc, a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközség mezőberényi szórványának kántora végezte; nyitóénekként a 65. zsoltár csendült fel. Ezután

⁵⁶⁷A Békés-Bánáti Református Egyházmegye Bírósága 1901. október 24-én „a választás ellen beadott panaszt elutasította, a választást törvényszerűnek kimondotta.” A Tiszántúli EvRef. Egyházkerület 1901. november 20-23. között tartott gyűlésén az a döntés született (433. határozat), hogy az egyházmegyei bíróság ítélete „feloldatik, s pótlás végett visszaadatik”. Az egyházmegyei bíróság 1902. április 22-én a füzesgyarmati lelkészválasztás eredményét megsemmisítette, és új pályázat kiírását rendelte el. Az indoklás szerint „a lelkészválasztásra a megválasztott lelkész tudta és beleegyezése nélkül tiltott eszközökkel, p. o. etetéssel, itatással, pénzzel vagy más anyagi haszon kilátásba helyezésével vagy fenyegetés által, ijesztéssel stb. lényeges befolyás gyakoroltatott.” A végleges döntés a Tiszántúli EvRef. Egyházkerület 1902. május 21–24. között tartott közgyűlésén született meg (173. határozat). A Kiss Áron püspök és Gróf Degenfeld József főgondnok elnökletével lezajlott közgyűlés úgy határozott: „az első bíróság ítélete megváltoztatik, az 1901. évi július 13-án teljesen szabályszerűen lefolyt lelkészválasztás alkalmával megválasztott Kovács Károly egri lelkész füzesgyarmati állásában megerősítetik.” A határozat indoklása szerint „nincs bizonyítva, nem is állítatik, hogy bárki a megválasztott lelkész érdekében etetett és itatott volna, nincs bizonyítva pénzzel való vesztegetés és nincs igazolva fenyegetéssel való ijesztés. Marad tehát az anyagi haszon kilátásba helyezése az által, hogy a megválasztott lelkész az iskolákat államosítja, az egyházi adót kevesbíti, ingyen esket és temet. Ezen utóbbi ígéretnek, melyeknek beváltása nem is csupán a lelkésztől függ, nem képezhetek olyan súlyos okot, mely miatt egy különben rendben és szabályszerűen lefolyt választást megsemmisíteni, a választókat újabb izgalomnak kiténni szükséges lenne.” Források: A Tiszántúli EvRef. Egyházkerület 1901. november hó 20-23. napján, Debrecenben tartott gyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta: Zsigmond Sándor ek. főjegyző. Hajdúböszörmény, Szabó Ferenc Könyvnyomdája, 1901. 226. A Tiszántúli EvRef. Egyházkerület 1902. május 21–24. napján, Debrecenben tartott gyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta: Zsigmond Sándor ek. főjegyző. Hajdúböszörmény, Szabó Ferenc Könyvnyomdája, 1902. 133–135.

⁵⁶⁸A lap tudósítása szerint „már 45 egyén kapta meg a hódmezővásárhelyi unitárius egyháztól a felvételt tanúsító igazolványt. A fölvettek mind a legjobb módú birtokosok közül valók (...). Most már – mint hírlik – belenyugodtak volna a papválasztásba, illetőleg a megválasztott pap személye ellen nem lett volna kifogásuk, csak a két izgató és korteskedő tanító megbüntetését kívánták volna. Az egyházmegye a büntetést ki is róttá, az egyházkerület azonban felmentette őket. Újabb békítési kísérleteknél, a hívek ismét megpróbálták kérni a nevezett tanítók megbüntetését, de rideg elutasítást kaptak. Ez még inkább elkeserítette őket, így most még többen jelentkeznek áttérésre.” In: *Szeghalom Vidéki Hírlap*, 1902. július 6.

⁵⁶⁹Mészáros László füzesgyarmati református lelképásztor 1976-ban – egyházkerületi adatszolgáltatás keretében – így összegezte a történeteket: „1900–1902-ig nagy törés keletkezett az egyházközség életében, egy szerencsétlenül véghezvitt lelkészválasztás következtében. Mintegy 1000 református lett unitáriussá! Kik templomot építettek, parókiát adtak, unitárius lelkészt hoztattak. Később nagy részük visszatért, a II. vh. után az utolsó állandó lelkészük is elköltözött.” 1976. évi adatgyűjtés – Füzesgyarmat, Békési Egyházmegye (gépirat). Iktatószám: 126/1976 Füzesgyarmat. TtREL I.8 A/8.

⁵⁷⁰„A nyugalom és béke után áhítozott a 125 család. Kitért s hitet cserélt, mert lelke nyugalmát – mint református – egyházában fel nem találhatta; legalábbis a füzesgyarmati egyházban nem. Labancverő protestáns ősök unokái. Nagy lelki megrázkódtatáson kellett, hogy átéssenek. Nem kis dolog ám az, szakítani a dicső múlttal, megtagadni azt a vallást, amely összeforrott a magyar haza önállóságával, függetlenségével (...) A férfiak napbarnított, nyílt, de komoly arcairól, s az asszonyok tekintetéből mintegy leolvasható volt az a lelki tusa, a kínos lelki küzdelemnek az a nyoma, mely a közelmúlt idők eseményeiből letagadhatatlanul visszamaradt.” In: *Szeghalom Vidéki Hírlap*, 1902. augusztus 3, 2–3.

Ádamosy Gábor hódmezővásárhelyi lelkész⁵⁷¹ imádkozott, míg az egyházi beszéd megtartására Józán Miklóst kérték fel, aki textusát Lukács evangéliumából választotta: „Ne félj kicsiny sereg, mert tetszett a ti Atyátoknak, hogy adjon néktek országot” (Lk 12,32). Józán Miklós nagyhatású beszédet mondott, amelynek tartalma, gondolatisága nemcsak Füzesgyarmatra, hanem az unitárius vallás egész magyarországi fejlődésére vonatkoztatható.⁵⁷² Az istentisztelet után – Gyáni András korelnök vezetésével – hivatalosan is megalakult az egyházközség, amely beszolgáló lelkészének Ádamosy Gábort, gondnoknak Gyáni Andrást választotta. Önkéntes egyházi hozzájárulás címén 625 korona adományt jegyeztek elő, s határozat született arról is, hogy már szeptemberben unitárius népiskolát állítanak fel.⁵⁷³

A füzesgyarmati reformátusoknak, illetve a települési közigazgatás egyes tisztviselőinek köréből az első időben sok bírálat és támadás érte a megszülető unitárius egyházközséget. Csák István református presbiter cikkében ugyan elismerte, hogy „az áttért családok (...) mondhatni a legértelmesebb gazdák közül valók”, de azután így folytatta:

„az unitárius vallás szertartásai mindenben megegyeznek a reformált vallás szertartásaival. Dogmailag azonban nem (...) S itt látjuk a bökkenőt. Noha az unitárius vallás törvényesen bevett hitfelekezet, s a törvény a protestáns vallások közé számítja, a keresztyén hitfelekezetek nem ismerik el keresztyén vallásnak. Nem, mert a keresztyének magukat Krisztusról nevezték el. Az unitárius vallás pedig Krisztus és a Szentlélek istenségét tagadja. A mi valláshoz szokott, s eddig oly híven ragaszkodó népünk ezt a fontos lépést elhírtelenkedte, jól nem gondolta meg, s nem gondolták meg következményeit. Most felhevült állapotban, a szertartásaiban eddigi vallásukkal

⁵⁷¹ Ádamosy Gábor lelkész 1879-ben született Kövenden. Teológiai tanulmányai és magyarországi segédlelkézi szolgálatai után 1905-ben szülőfalujának unitárius lelkésze lett, s ezt a tisztségét huszonhat éven keresztül eredményesen látta el. Kövendi szolgálatának teljeskörű dokumentációját Pap Gy. László lelkész készítette el 2011-ben. Online elérés: <https://papgyulaszo.files.wordpress.com/2011/01/c3a1dc3a1mosy-gc3a1bor.pdf>. Hozzáférés dátuma: 2015. november 25. További forrás: Adatok a Kövendi Unitárius Egyházközség történetéhez, Torda, Hiperborea Kiadó, 2010.

⁵⁷² Józán Miklós egyházi beszédének talán legjellemzőbb – teológiai meggyőződését és szószéki szolgálatainak szellemiségét is tükröző – szakasza a következő: „Ez alkalommal hirdetem először nektek az Urak Urának igéjét, Jézusnak egyszerű evangéliumát (...) Kicsiny sereg vagytok, akik hazánk szentesített törvényeinek oltalma alatt követtétek kebletekben a hit- és lelkiismereti szabadság szent vágyódását. Gyülekezeté alakultok a mai napon. Gyülekezet vagytok ettől a perctől fogva, akiket nem a számarány, hanem az elvek hűsége és igazsága szerint ítél meg a jó Isten és minden hívő lélek (...) A mi világunknak nincsenek titokzatos rejtelmek, nincsenek csodatételei, a mi egyházunk nem egyedül üdvözítő, de vallásunk nemes egyszerűsége kielégíti mind a gondolkozó értelem, mind pedig az érző szív kívánalmait. Tekintsetek az egyszerű székely népre, mely a hitjavítás óta úgy ragaszkodott hozzá, mint a hú gyermek az édes jó anyjához. Tegyétek ezt ti is, füzesgyarmati kedves híveink. Kövessük Jézus példáját a békesség, igazság és szeretet országának, ennek az örök evangéliumnak hirdetésében és gyakorlásában. Nem fog el akkor a félelemnek, szolgaságnak lelke. Mi az istenfiúságnak lelkét vettük, áldjuk érte a mi szerelmes Atyánkat buzgó szívvel, örökkön-örökké.” Idézi: Balázs, L. (szerk.): *Százéves a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség*, Füzesgyarmat, 2002.

⁵⁷³ A megalakult egyházközség további tisztségviselői: Gacsári András algondnok, Homoki Imre pénztárnok, Csák János jegyző, ifj. Bálint Lajos egyházi, Böfkai János, Gyáni Zsigmond, Homoki F. János, Sári József, V. Nagy Gergely, Turi István, Nagy István, Gidai Sándor és Hajdu István keblitanácsosok. Az alakuló közgyűlés határozatait ismerteti: BAJOR: i. m., 6–7.

megegyező hitfelekezetbe könnyen áttértek. Majd meglátjuk a megpróbáltatások között.⁵⁷⁴

A fiatal egyházközség számára még nagyobb próbatétel volt, amikor 1902. augusztus 11-én Kövér Sándor unitárius vallásra áttért földművesnek meghalt a kislánya, és a füzesgyarmati községi elöljáróság, illetve a református presbitérium megpróbálta megakadályozni a temetést. Az elöljáróság arra hivatkozott, hogy a falu mindkét temetője református felekezeti jellegű, így oda unitáriust nem temethetnek, a reformátusok pedig irreálisan magas összeget kértek a harangozásért és a kántori szolgálatért.⁵⁷⁵ A temetést mégis megtartották: a harangszót cigányzenekarral helyettesítették, s ismét Füzesgyarmatra utazott Józán Miklós budapesti és Ádámosy Gábor hódmezővásárhelyi unitárius lelkész, valamint Zoltán Ferenc mezőberényi kántor. A temetésen csaknem ötszázan vettek részt. Bajor János lelkész megítélése szerint ez a szomorú alkalom kovácsolta össze igazán az új gyülekezetet.⁵⁷⁶

4.4.2. A Duna–Tiszamenti Egyházkör (IX. esperesi kör) működése: 1902–1920

Az 1902. november 23-án, Budapesten megakult Duna–Tiszamenti Egyházkör (IX. esperesi kör) formálisan 1923-ig, ténylegesen 1920 nyaráig (a trianoni békediktátumig) működött.⁵⁷⁷ Az alakuló közgyűlésen Józán Miklóst esperesnek választották, munkáját később főjegyzőként Barabás István lelkész segítette; az egyházkör két felügyelő gondnoka báró Daniel Gábor, a Képviselőház alelnöke⁵⁷⁸ és Kovács József hódmezővásárhelyi

⁵⁷⁴ *Szeghalom Vidéki Hírlap*, 1902. augusztus 10.

⁵⁷⁵ Füzesgyarmati unitárius hívek visszaemlékezései alapján idézi: BAJOR: i. m., 11–12.

⁵⁷⁶ „Olyan áldozatokra serkentette azt a maréknyi embert, amelyhez fogható kevés van az unitárius történelemben. 125 család gyönyörű templomot, iskolát, papilakot, harangokat szerzett, épített és vett.” BAJOR : i. m., 12.

⁵⁷⁷ Az egyházkör szervezetére és működésére vonatkozó iratanyag rendkívül hiányos. Józán Miklós éves esperesi jelentéseinek egy részét a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára őrzi, más részük elveszett, illetve lappang. A Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerületének levéltárában az egyházköri anyag mindössze néhány – Kolozsvárott elfogadott – egyházi törvényt, magánleveleket, brit és amerikai kapcsolatok iratait, néhány személyes iratot (pl. áttérések), valamint az esperesi iktatókönyv 1910 utáni részét tartalmazza. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/1/1–7.

⁵⁷⁸ Daniel Gábor báró (1954–1919) politikus, országgyűlési képviselő, unitárius világi vezető. Vargyason született, a későbbi Udvarhely megyei főispánjának fiaként. Jogi tanulmányokat folytatott, ügyvédként praktizált, de már az 1878-as választásokon, a Szabadelvű Párt jelöltjeként országgyűlési mandátumhoz jutott az oklándi választókerületben. Későbbi választókerületei: Székelyudvarhely (1887–1892), Oklánd (1892–1896) és Oláhfa (1896–1906, 1910–1918). A Szabadelvű Párt alelnökeként váltakozó sikerrel politizált: 1905-ben részes volt a párt történelmi vereségének, majd jogutód nélküli feloszlásának. 1910-ben a Nemzeti Munkapárt jelöltjeként, ugyancsak szabadelvű programmal nyert újra mandátumot. Aktív unitárius egyházzszolgálata nem ismeretes – felügyelő gondnokká választása alighanem politikai tisztségeinek köszönhető. Rövid életrajza az interneten elérhető Unitárius Pantheonban: <http://tudastar.unitarius.hu/pantheon/pantheon1/danielgabor1854.htm>. Hozzáférés dátuma: 2016. január 23.

téglagyáros⁵⁷⁹, az alföldi unitarizmus mecénása lett. Az egyházkört mindvégig az a négy egyházközség – Budapest, Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat – alkotta, amely már az alakulás időpontjában is működött. Ezek közül a Budapesti Unitárius Egyházközséggel a 3.1–3.5 fejezetben, a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközséggel pedig a 3.11 fejezetben (Barabás István egyházszolgálatának bemutatásakor) részletesen foglalkoztunk.

A másfél évtizede működő polgárdi gyülekezetben és szórványaiban a legnagyobb gondot az állandó lelkész és tanító hiánya okozta. Köröspataki Kiss Károly és Pálffy Ferenc erdélyi teológiai hallgatók csupán néhány hónapot töltöttek a nagyközségben, de voltak olyan évek is, amikor a kolozsvári egyházi központ csak a nagy ünnepekre tudott legátust küldeni. Berki Józsefnek, az egyházközség alapítójának 1900-ban bekövetkezett halála után a gyülekezet világi vezetése is gazdátlanul maradt. Jórészt ezekkel a tényezőkkel magyarázható, hogy az unitárius elemi iskola 1914-ben megszűnt.⁵⁸⁰ Az 1910-es években megnyugvást hozott Bartók Géza lelkész kinevezése, aki – néhány éves várfalvai (Kolozs megye) szolgálatától eltekintve – egészen 1940-ben bekövetkezett haláláig Polgárdiban élt és dolgozott.⁵⁸¹

Füzesgyarmaton az újonnan alakult gyülekezet 1903 tavaszán saját templom építését határozta el.⁵⁸² A templomszentelési ünnepséget november 8-án, Józán Miklós szászéki szolgálatával tartották.⁵⁸³ 1904. június 4-én Ferencz József püspök személyesen is

⁵⁷⁹ Ld. a 380. jegyzetet.

⁵⁸⁰ Forrás: FELHÓS: Templomaink története – Polgárdi, in: *Unitárius Élet*, 1995. október. A Polgárdi Unitárius Egyházközség 1891 és 1947 közötti iratanyagának nem sikerült nyomára bukkannunk. A MUEMEK budapesti levéltárában Józán Miklósnak az 1890–1892 közötti időszakra vonatkozó segédlelkézi jelentései (IV/8/2/2) után az 1941 és 1965 közötti halottas anyakönyv és halottvizsgálati bizonyítványok (IV/8/1/1) következnek, majd az 1947. október 12-i keblitanácsi ülés jegyzőkönyvének kivonata (IV/8/2/5).

⁵⁸¹ Bartók Géza unitárius lelkész (1886–1940) a Hargita megyei Kedén született. Teológiai tanulmányai befejeztével Polgárdiba helyezték, majd az első világháború idején Várfalván szolgált. 1922-ben tért vissza végérvényesen Polgárdiba, és dunántúli körlelkészként a szórványokat is rendszeresen látogatta. Tagja volt a Magyar Unitárius Egyház igazgatótanácsának (1928–1940) és országgyűlési pótképviselővé is megválasztották. Írásai, beszédei az Egyháztársadalom és a Keresztény Magvető című lapokban jelentek meg. Barabás István így búcsúzott tőle: „Nemzedékek egyházas lelkületének levegőjében nőtt fel, s indult el a kedői parókiáról az evangélium hirdetésére és Dávid Ferenc igazának szolgálatára. Harminc éven át viselte a palástot az atyai házból hozott, hagyományos unitárius hűséggel és tisztességgel. (...) A legnehezebb unitárius missziói területen dolgozott. Elnémuló harangok lélekölő, süket csöndjében élesztette a szent tüzet.” Forrás: BARABÁS: Bartók Géza, in: *Unitárius Értésítő*, 1940. november, 101–102; Bartók Géza leánya, Bartók Gabriella (1923–1977) hagyatéka a MUEMEK Levéltárában található (X/g).

⁵⁸² Az alapkövetelési ünnepséget – istentisztelet keretében – 1903. június 24-én tartották. A templom tervezését Borsothy Géza mérnök díjazás nélkül vállalta, akárcsak az építkezési munkálatok felügyeletét. A templom felépítését ifj. Szrenkányi Pál mezőberényi építész irányította, 4250 korona díjazás ellenében. A templomépítésre az egyházközség saját erőből 10 ezer koronát fordított, és – 5 százalékos kamattal, illetve félévenként 500 korona tőketörlesztés mellett – ugyanennyi kölcsönben részesült a Budapesti Unitárius Egyházközségtől. Ezt egészítette ki a Nagy-Britanniában élő unitárius hittestvérek 1000 koronás adománya. Forrás: Gálffy, K. (szerk.): *Emlékkönyv a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség megalakításának és templomépítésének emlékére*, Szeghalom, Riegel Zoltán, 1904, MUEMEK Levéltára, Budapest, IV/5/1, 49–50.

⁵⁸³ Józán Miklós egyházi beszédének textusát a Krónikák 2. könyvéből választotta: „Lakóházat csinálék néked, oly helyet, melyben lakozzál mindörökké” (2Krón 6,2). Ferencz József unitárius püspök üdvözlő beszédét Végh Mihály egyházi és püspöki titkár olvasta fel. A főpásztor így fogalmazott: „Mintha a Gondviselésnek

meglátogatta a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközséget. Egy helyi tudósítás szerint „az őszebe borult, kedves megjelenésű egyházfő lépett a szószekre, és megható szavakban köszöntötte híveit. Gyönyörű beszéde elragadta a jelenlévőket. (...) Majd Józán esperes hirdette ki az úrvacsora-osztást, melyre a hívek tömegesen járultak az Úr Asztalához.”⁵⁸⁴ A gyülekezet első évtizedének fontos eseménye volt, hogy 1907 áprilisában megvásárolták Klein Miksa helybeli kereskedőnek az unitárius templommal szemben található házát, ahol iskolát, lelkészi irodát, tanítói és lelkészi lakást rendeztek be. A mintegy 5000 korona értékű beruházást a hívek adományaiból, illetve a Budapesti Unitárius Egyházközség kölcsönéből fedezték.⁵⁸⁵ A következő jelentős fejlesztés a templom tornyának megépítése, illetve a harangok beszerelése volt, ami 1911-ben valósult meg.⁵⁸⁶

Füzesgyarmaton is nagy gondot okozott, hogy a kolozsvári püspökség – paphiány miatt – nem tudott állandó lelkészt küldeni a gyülekezetéhez. Józán Miklós budapesti esperes és a Hódmezővásárhelyről beszolgáló Ádámosy Gábor mellett így a hívek lelkigondozását elsősorban Gálffy Kálmán hitoktató-tanító⁵⁸⁷ végezte. Érzékeny veszteség volt, hogy Gálffy 1908 őszén – házasságkötése miatt – visszatért a református egyházközségbe. Helyére a kolozsvári teológia elvégzése után az Egyesült Államokban tanult Kiss Sándor érkezett, aki 1908-tól három éven át szolgált Füzesgyarmaton.⁵⁸⁸ Távozása után az egyházi központ ismét nem tudott állandó lelkészt küldeni, így a gyülekezet vezetését – átmeneti időre – Pálffy Géza

különös kegyelmét látnám megnyilatkozni egyházunk iránt abban, hogy a jó Isten megsegített titeket az első unitárius templomot felépíteni a nagy magyar alföldön is, ahol mostoha idők ugyan elfojtották volt vallásunknak a reformációval felcsapott lángját; de azt a szikrát, az igazság szikráját, amelyből az él és táplálkozik, elfojtani, megsemmisíteni nem lehet (...) Én teljesen meg vagyok győződve arról, hogy ma több unitárius van hazánkban is – talán öntudatlanul, talán titokban – mint ahányat a statisztikai adatok feltüntetnek. Mert az evangéliumnak nincs oly tiszta és világos tanítása, mint az, hogy az Isten egyetlen egy.” Az ünnepségen Végh Mihály saját gondolatait is megosztotta a hallgatósággal, valamint felolvasták Péterfi Dénes kolozsvári lelkész és Mózes Mihály abrudbányai lelkész táviratát. Az úrvacsorai ágendát és imádságokat Balázs András hódmezővásárhelyi lelkész mondta el. Forrás: GÁLFFY: i. m., 22–23, 32.

⁵⁸⁴ *Szeghalom Vidéki Hírlap*, 1904. június 5.

⁵⁸⁵ Füzesgyarmati unitárius hívek visszaemlékezése alapján. BAJOR: i. m., 15–16.

⁵⁸⁶ A füzesgyarmati unitárius templom falán ma is látható az adakozási felhívás, amit 1910-ben fogalmazott meg Kiss Sándor lelkész, Csák János és Sári József gondnok, valamint ifj. Sári József pénztáros. A templom tornyát – a hívek aktív közreműködésével – Slifka József kőműves építette. A torony felirata: „Az Egy Isten tiszteletére építették a füzesgyarmati unitárius hívek 1911”. A toronyba két harangot szereltek, amelyek a Seltenhoffer Frigyes és Fiai soproni harangöntő vállalkozás műhelyében készültek. A harangokat „Teveli Antal gyárszerelő felügyelete és vezetése mellett helyezték el a toronyba.” Az adakozási felhívás teljes szövegét közli: BALÁZSI: 100 éves a füzesgyarmati templom tornya, in: *Unitárius Élet*, 2011/4, 14–15. A toronyépítés és a harangszerelés folyamatáról részletesen beszámol: BAJOR: i. m. A torony és a harangok avatásáról a *Szeghalom Vidéki Hírlap* 1911. november 14-i száma tudósított.

⁵⁸⁷ Gálffy Kálmán „választott felekezetében és a község életében is maradandó munkát végzett. Nemcsak kántorként, hanem cserkészparancsnokként, dalárdavezetőként is igazi, szülőföldjéről elszármazott székelyhez méltó munkát végzett.” BALÁZSI: i. m., 6.

⁵⁸⁸ Unokája, a Németországban élő Kiss György így emlékezett vissza Kiss Sándor lelkészre: „Nagyapánk 1908 és 1911 között szolgált az Istent Füzesgyarmaton, s itt ismerkedett meg a fiatalon, négy gyermekkel özvegyen maradt Papp Erzsébettel, aki követte őt Kolozsvárra, s édesapánk így már a kincses városban született. Nagyapa emlékét Kolozson, a templomkertben sírkő őrzi.” Lásd: BALÁZSI: i. m.

és Pálffy Samu unitárius tanítók vállalták. 1913 és 1915 között két erdélyi unitárius pap és egy teológiai hallgató – Bárka József⁵⁸⁹ és Végh Mihály⁵⁹⁰, illetve Fazakas Béla⁵⁹¹ – beszolgálóként, felváltva látta el a lelkészi feladatokat, majd 1915-ben, püspöki kinevezéssel a református vallásról áttért Kincses László⁵⁹² került a gyülekezetbe, aki tizenkilenc éven át, 1934-ig szolgált Füzesgyarmaton.⁵⁹³

A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör (IX. esperesi kör) vezetése 1916-ig viszonylagos nyugalomban, a kolozsvári egyházi központ szoros felügyelete alatt működött. A Polgárdi és Füzesgyarmat vonatkozásában általunk feltárt problémákra ugyanakkor Ferencz József lelkész – a püspök unokája, későbbi magyarországi főgondnok, majd püspök – is felhívta a figyelmet egy későbbi tanulmányában: „Sajnos, hogy egyházunk egyeteme nem minden vonatkozásban ismerte fel a problémákat, s az egyes gyülekezetekben a lelkész és tanítói személyi változások gyakorisága a komoly és tervszerű munkát megakadályozta.”⁵⁹⁴ Az 1907. év fontos dokumentuma Barabás István főjegyző tanulmánya az alföldi unitárius misszió nehézségeiről⁵⁹⁵.

1916/17-ben az egyházköri munka súlypontja – az egyes egyházközségek és szórványok problémáinak kezelése helyett – az Erdélyből menekült lelkészek, kántorok, tanítók és unitárius hívek megsegítése felé tolódott el. 1918-ban és 1919-ben az egyházkör vezetése – az ismert magyarországi politikai események miatt – egyáltalán nem ülésezett.⁵⁹⁶ Egyházszerkezeti szempontból jelentős volt az 1920. július 4-én, Hódmezővásárhelyen tartott egyházköri közgyűlés, amelyen – már a Trianon után kialakuló helyzetre reagálva – Józán Miklós püspökhelyettesi kinevezést kapott (1923-tól a püspöki vikárius címet használta).

⁵⁸⁹ Bárka József későbbi korondi unitárius lelkész, az Unitárius Egyház című, a Székelykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott folyóirat egyik szerkesztője. 1918. június 18-án, egy székelykeresztúri lelkészi tanfolyamon ő vetette fel elsőként az Unitárius Irodalmi Társaság megalapításának gondolatát. A társaság végül 1920. augusztus 28-án alakult meg, Ferencz József püspök elnökletével. Forrás: GÁL: Kilyéni Ferencz József élete és kora, Kolozsvár, Minerva, 1935, 137.

⁵⁹⁰ Végh Mihály lelkész (1859–1920) hosszú időn át Ferencz József püspök titkára volt. „Végh Mihály olyan, mint az igazi jó gazda, mindent a saját szemével szeret látni s a saját kezével akar készíteni, mert csakis annak ad hitelt. Vannak jó dolgozó társai, de rajta fordul meg a neheze, s az egyházi tanácsokon a könnyűje, mert a titkár mindig tiszta és hú képet nyújt. (...) Nemrégem szakította meg a papi szolgálatot azért, hogy egy eklésia helyett szolgáljon mindeniknek.” In: *Unitárius Közlöny*, 1907. október, 150.

⁵⁹¹ Fazakas Béla (?–1938) a marosi unitárius egyházkör esperesének (Fazakas Lajos) fia. Teológiai hallgatóként többször szolgált a mai Magyarország területén. Az 1920-as évek elejétől Abrudbányán volt lelkész, ahol a templom tűzvész áldozata lett. Fazakas legfőbb törekvése ezért egy új templom felépítése volt, s erőfeszítését siker koronázta. A harang szentelését azonban már nem érthette meg, baleset áldozata lett. Nekrológja in: *Unitárius Közlöny*, 1938. november, 226–227.

⁵⁹² Kincses László személyével, fegyelmi ügyével a 4.4.3 fejezetben foglalkozunk.

⁵⁹³ BAJOR: i. m.

⁵⁹⁴ FERENCZ: A Duna–Tiszamenti unitárius egyházkör, in: *Unitárius Értésítő*, 1940. augusztus, 69.

⁵⁹⁵ BARABÁS: Az unitarizmus helyzete az Alföldön, in: *Unitárius Egyház* (melléklet), Székelykeresztúr, 1907.

⁵⁹⁶ Ezekből az évekből egyetlen egyházköri dokumentum sem áll rendelkezésre, csupán az egyházközségi források alapján tájékozódhattunk.

Ezzel a IX. esperesi kör munkája a korábbi formában lezárult.⁵⁹⁷ Ebben az időpontban Magyarországon mindössze öt unitárius lelkész tevékenykedett: Budapesten Józán Miklós, Hódmezővásárhelyen Barabás István, Füzesgyarmaton Kincses László, Polgárdiban – helyettesítő lelkészként – Kozma Zoltán⁵⁹⁸, valamint a főváros környéki szórványokért felelős hitoktatóként Kalmár Bíró Lajos.⁵⁹⁹

4.4.3. A Püspöki Vikáriátus tevékenysége: 1920–1941

4.4.3.1. A szervezeti átalakítás gyötrelmes évei

A trianoni békeszerződés aláírása (1920. június 4.) után a Magyar Unitárius Egyház kolozsvári központjának, vezető testületeinek – Zsinat, Főtanács, Egyházi Képviselő Tanács – több mint három évre volt szüksége, hogy megtalálja azt a szervezeti formát, amely a magyarországi egyházrésznek kényszerű jogi-szervezeti önállóságot biztosított, teológiai kérdésekben azonban minden hatáskört magánál tartott. Így jött létre a Püspöki Vikáriátus, amelyben az operatív döntéseket az Unitárius Egyházi Igazgató Tanács (az erdélyi Egyházi Képviselő Tanács magyarországi társszervezete) hozta.⁶⁰⁰

Józán Miklósnak a Duna–Tiszamenti Egyházkör 1922. július 2-án, Polgárdiban tartott közgyűlésén felolvasott esperesi jelentése megállapította: „szegény magyar hazánk mai válságos helyzetében egyházkörünk is még mindig ég és föld között lebeg, mint a Mohamed koporsója”⁶⁰¹ Józán arra utalt, hogy már az 1920. július 4-én, Hódmezővásárhelyen tartott köri közgyűlésén, majd az 1921. év több tanácskozásán kezdeményezték egy önálló magyarországi Egyházi Intéző Bizottság létrehozását, amit az Egyházi Főtanács elvben ugyan támogatott, de a gyakorlati munka nem kezdődhetett meg. A Kolozsvár és Budapest közötti – személyes ambícióktól sem mentes – tárgyalásokon a közvetítői szerepet Ferenczy Géza

⁵⁹⁷ *A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör – képes krónika.* Írta és egybeállította: Ferencz József unitárius központi missziói lelkész, Budapest, 1940, 9–10.

⁵⁹⁸ Kozma Zoltán 1892-ben született Énlakán, lelkészcsaládban. 1916-ban fejezte be tanulmányait az Unitárius Teológiai Akadémián. 1915-ben, negyedéves teológiai hallgatóként a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség dévaványai szórványában volt gyakorlaton. 1922-ben püspöki kinevezéssel Székelyszentmiklóstra került. Forrás: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1914/15. tanévről*, Kolozsvár, 1915.

⁵⁹⁹ Ld. a 365. jegyzetet.

⁶⁰⁰ A Püspöki Vikáriátus részben hiányos iratanyaga a *MUEMEK Levéltárában* (Budapest) található, jelzete: I/2. Az iratanyagot közgyűlési és igazgatótanácsi jegyzőkönyvek (I/2/1/1), egyházi törvényjavaslatok és törvények (I/2/1/2), közgyűlési iratok (I/2/1/3), további igazgatótanácsi iratok (I/2/2/4), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal folytatott levelezés (I/2/3/5), unitárius egyháztagek név- és adatmutatója (I/2/3/6), pénztári mérlegek (I/2/3/7), a Baldácsy Alapítvány ügyvivőjének 1939. évi jelentése (I/2/3/8), könyvtári szabályzat (I/2/3/9), tervrajzok (I/2/3/10), egyházi adózási dokumentumok (I/2/3/11, I/2/4/12) alkotják.

⁶⁰¹ JÓZÁN: Esperesi jelentés az 1921. évről, in: *Unitárius Értesítő*, 1922, 3–5.

főgondnok vállalta magára.⁶⁰² Az esperesi jelentésből ugyanakkor kiderül, hogy – néhány időközben megszűnt kisebb szórvány kivételével – a magyarországi unitárius egyházszervezet átvészelte a világháborút, az 1918/19-es események és Trianon megpróbáltatásait.⁶⁰³

Különösen keserű hangvételű volt Józán Miklósnak az 1922. évről szóló esperesi jelentése, amelyet 1923. július 1-én, Füzesgyarmaton, az évi rendes egyházköri közgyűlésen olvasott fel.⁶⁰⁴ Az önálló magyarországi egyházszervezet vonatkozásában semmiféle előrelépés nem történt: Józán Miklós és a magyarországi világi vezetést képviselő Beke Mózes székesfővárosi iskolaigazgató vendégként ugyan részt vehetett az 1922. október 29-én és 30-án tartott Egyházi Főtanácson, de fel nem szólalhatott.⁶⁰⁵ A jelentésből úgy tűnik, hogy az esperes ekkor már nem is a kolozsvári főhatóságoktól, hanem a brit és amerikai hittestvérektől várta a magyarországi unitárius egyházrész helyzetének normalizálását.⁶⁰⁶ Az egyháztagok lélekszámára és az elvégzett szertartások számára vonatkozó adatokat Józán – az Erdélyből menekülő unitáriusok nagy száma miatt – megbízhatatlannak nevezte.⁶⁰⁷

1923. szeptember 24-én a Duna–Tiszamenti Egyházkör nevében Józán Miklós esperes és Hajós Béla belügyminisztériumi tanácsos, felügyelő gondnok hivatalos levélben fordult az Egyházi Képviselő Tanácshoz, amelyben leszögezték: „a IX. egyházkör jogi helyzetének kérdése a független Magyarország területén való egyházkormányzás szempontjából további halasztást nem tűr.”⁶⁰⁸ Felhívták a figyelmet, hogy több mint három éve eredménytelenül kéri a szervezeti önállóságot, ezért főhatósági engedély nélkül létrehozták a magyarországi

⁶⁰² JÓZÁN: i. m., 3.

⁶⁰³ A magyarországi unitárius anya- és leányegyházközségek, valamint a szórványok lélekszáma 1921. december 31-én 10 895 fő volt (az állami statisztikák szerint csupán 6224....) Az 1921/22-es tanévben 276 gyermek járt unitárius felekezeti iskolába, ahol a lelkészek munkáját három felekezeti tanító és több megbízott hitoktató segítette. Az 1921. évben 91 keresztelési, 32 esketési és 76 temetési szertartást végeztek, 35 fiatal konfirmált. JÓZÁN: i. m., 5.

⁶⁰⁴ „Nem idézem, mint valami csábító és végromlásba vezető lidércet, ezt a csúfos békét, amely a háborútól csak annyiban különbözik, hogy véres fegyverek helyett valutával, gazdasági gáncsvetéssel, hátmögötti támadással, mézes-mázos szép szavakkal, s vállveregetéssel vívják. (...) Mi ezzel kelünk, ezzel fekszünk, s nem csoda, ha olykor az imádság is elhal ajkainkon, s áldás helyett átkot mormolunk a mi megrontóinkra.” JÓZÁN: Esperesi jelentés az 1922. évről, in: *Unitárius Értesítő*, 1923. július, 4.

⁶⁰⁵ Józán beszédében hangsúlyozta, hogy a magyarországi Egyházi Intéző Bizottság létrehozása nem jelentene túlzott autonómiát. „Alkalmunk nyílt (...) arra, hogy egy pár megoldásra váró, bonyolult dolgot központi hatóságunkkal megbeszéljünk, és meggyőzzük őket arról, hogy a mi körünkben elszakadási törekvés nincsen.” JÓZÁN: i. m., 5.

⁶⁰⁶ Józán Miklós szerint „a nagy összeomlásban, a nagy sötétségben mégis támadt egy halavány reménysugár. Ez az, hogy az Unitárius Egyház egysége, ennek az egész világot átölelő kapcsa – éppen a reánk szakadt nehéz próbák folytán – megszilárdult.” A jelentés részletesen beszámol a brit és amerikai unitárius küldöttségek erdélyi látogatásáról, az American Unitarian Association és a British and Foreign Unitarian Association erőfeszítéseiről, valamint Csiki Gáborral közösen, a leideni nemzetközi szabadelvű keresztény konferencián tett látogatásáról. JÓZÁN: i. m., 5–6.

⁶⁰⁷ „A lelkek száma körülbelül 11 188, ez azonban a mostani viszonyok között örökös hullámvásznak van kitéve.” Az 1922. évben 84 keresztelési, 31 esketési és 79 temetési szertartást végeztek, 26 fiatal konfirmált, unitárius vallásra áttért 40 fő, kitért 23 fő. JÓZÁN: i. m., 5.

⁶⁰⁸ *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1 (Közgyűlési és Igazgatótanácsi jegyzőkönyvek). Iktatószáma: 328/1923.

Unitárius Egyházi Intéző Bizottságot. Ezt a testületet azonban csak ideiglenesnek gondolják, mert Tóth György egyházjogász 1923 nyarán kidolgozott egy új tervezetet, amely Püspöki Vikáriátus és magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács létrehozásával számol, s amelyet az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) informálisan már támogatott.⁶⁰⁹

Az EKT javaslatára a Főtanácsi Bizottság is a magyarországi egyházrész nagyobb önállósága mellett foglalt állást⁶¹⁰, majd 1923. november 4-én az Egyházi Főtanács is jóváhagyta a magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács létrehozásáról szóló javaslatot.⁶¹¹ Józán Miklós 1924. június 29-én, Dévaványán felolvasott esperesi jelentésében így teljes joggal jelenthette ki: „van már az egyházközségi és egyházköri szervezet mellett ebben a hazarészben is egy új szervezet, az úgynevezett harmadik fokozat, amely a maga átruházott jogkörével megfelel az E. K. Tanácsnak.”⁶¹² Az esperesi jelentés ugyanakkor felhívta a figyelmet az egyházkör súlyos anyagi nehézségeire is⁶¹³, illetve arra a problémára, hogy az 1923. évi állami statisztikákban a Magyarországon élő unitáriusok lélekszáma jóval alacsonyabbnak volt feltüntetve a valóságosnál, s ez kedvezőtlenül érinti a felekezeti elemi iskolákat, illetve a hitoktatást.⁶¹⁴

4.4.3.2. Az Unitárius Egyházi Igazgató Tanács működése

A magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács 1924. június 14-én, a Koháry utcai egyházi központban tartotta alakuló ülését, ahol megválasztották a főgondnoki hatáskörrel rendelkező világi elnököt, titkárt, jegyzőket, jogtanácsost és az állandó egyházkerületi bizottságok (pénzügyi, nevelésügyi és jogügyi) elnökét, tagjait.⁶¹⁵ Józán Miklós

⁶⁰⁹ uo.

⁶¹⁰ A kilenctagú bizottság –Szentiványi József elnök, Szentiványi Gábor, Ürmösy József, Elekes Dénes, Lőrinczy Dénes, Gvidó Béla, Borbély István, Kiss Elek, Várady Aurél – támogató állásfoglalása mellett leszögezte: „Ami az egyházkörök új beosztását illeti, nyomatékosan hangsúlyozni kívánjuk, hogy ezen új beosztást a történelmi keretek lehető fenntartásával óhajtjuk eszközölni. Egyházi testület vagyunk, egyházas gondolkodásunknak mindig erőforrása volt az, hogy a nemes tradíciók talaján állottunk.” In: *Unitárius Közlöny*, 1923. december, 202.

⁶¹¹ A főtanácsi ülésen a magyarországi egyházrészlet politikai okokból senki sem képviselhette. A főtanácsi határozat sorszáma: 52/1923. Az ülésről beszámol: *Unitárius Közlöny*, 1924. január, 12.

⁶¹² JÓZÁN: Esperesi jelentés az 1923. évről, in: *Unitárius Értesítő*, 1924. július, 2.

⁶¹³ „Nincs pénz. Ennek az egyszerű tömondatnak a tragikumát a saját testén érezte múlt ősszel budapesti ekklesiánk, amikor szeptember 1-jén teljesen üresen állott a kassza. És a papjait nem tudta fizetni. (...) Egyes áldozatkész híveink momentán kisebb-nagyobb összegekkel járultak hozzá egy külön és állandó jellegű Egyházfenntartási Alap létesítéséhez.” JÓZÁN: i. m., 4.

⁶¹⁴ „Valahol baj van a kréta körül. Csak nem tévesztenek össze minket az unitusokkal? Ezért nem volna szabad a dicsőséges unitárius nevet összezsugorítanunk, rövidítenünk. Mondja ki, írja ki mindenki becsületesen az egész szót az utolsó jottáig.” Az 1923. évben 75 keresztelési, 35 esketési és 49 temetési szertartást végeztek, 44 fiatal konfirmált, unitárius vallásra áttért 24 fő, kitért 32 fő. JÓZÁN: i. m., 5.

⁶¹⁵ A világi elnök Hajós Béla ny. minisztériumi tanácsos, a titkár Bíró Lajos lelkész lett. Jegyzőnek egyházi részről Barabás Istvánt, világi részről Dézsy Ferenc táblabíróvá választották. A jogtanácsos dr. Daniel Gábor

megfogalmazása szerint „ennek a szervezetnek végleges megalakítása azért volt fontos, mert ez fogja képviselni a Magyarországon élő unitáriusok érdekeit a magyar kormány, a testvéregyházak főhatóságai, angol és amerikai unitárius szervezetek előtt.”⁶¹⁶ 1924 ősztől 1940 nyaráig az Unitárius Egyházi Igazgató Tanács legalább negyedévente – de gyakran havonta – ülésezett; előre meghatározott napirend alapján, tervszerűen és operatíván végezte feladatait.⁶¹⁷ Emellett 1937-ig (az utolsó békeévig) a Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör is megtartotta évi rendes közgyűléseit, amelyeknek Budapesten a Koháry utcai templom és a Misszióház, valamint Polgárdi, Hódmezővásárhely, Füzesgyarmat, Dévaványa, Debrecen és Pestszentlőrinc adott otthont.⁶¹⁸ Az alábbiakban négy, a megszokott ügymenettől eltérő, a korszakra és/vagy a magyarországi unitárius egyházszervezetre jellemző esetet vizsgálunk meg, a levéltári dokumentumok alapján.

1. Kelemen Béla egyházszervezeti reformjavaslatai.

Kelemen Béla rendőrkapitány, debreceni, majd budapesti unitárius vagyongazdálkodó gondnok⁶¹⁹ 1928-tól folyamatosan nyújtotta be az Unitárius Egyházi Igazgató Tanácshoz a magyarországi egyházszervezet reformjára vonatkozó javaslatait, amelyekben a püspöki vikárius és a világi elnök (felügyelő gondnok) jogkörének szélesítését, az egyházjogi kérdésekben való részleges vagy teljes autonómia megteremtését szorgalmazta. 1928 júniusában az igazgatótanács kimondta, hogy Kelemen indítványa „a mai nagy történelmi időkhöz nem méltó és további komoly tárgyalásra alkalmatlan.”⁶²⁰ 1934. március 27-én, az igazgatótanács és a Duna–Tiszamenti Egyházkör együttesen tartott rendkívüli ülésén azonban – a magyar és unitárius szempontból folyamatosan romló romániai politikai helyzet miatt – már napirendre vették, sőt támogatták Kelemen egyes javaslatait.⁶²¹ Ekkor már egy hivatalosan felkért bizottság

báró, a korábbi felügyelő gondnok fia lett. A pénzügyi bizottságot Mikó Gábor, a nevelésügyit Gothárd Zsigmond, a jogügyit Tóth György vezette.” Az Unitárius Egyházi Igazgató Tanács alakuló ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

⁶¹⁶ *Unitárius Értesítő*, 1924. június, 7.

⁶¹⁷ Az igazgatótanács jegyzőkönyvek túlnyomó többsége megtalálható: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/1 és IV/1/2/4.

⁶¹⁸ FERENCZ: i. m.

⁶¹⁹ Kelemen Béla életét és egyházzolgálatát a 3.10 fejezetben részletesen bemutatjuk.

⁶²⁰ A magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács határozata Kelemen Béla „rendőrfőtanácsos afiának az önálló Egyházkerületé szervezkedésre irányuló javaslatáról.” Budapest, 1928. június 15, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/2/4.

⁶²¹ A túlzott autonómiaörekvés látszatát elkerülendő, jegyzőkönyvben rögzítették, hogy „a törvénytervezet kizárólag az Egyház alkotmány-szervezetét foglalja magában, ellenben nem terjeszkedik ki ama fontos egyházi törvényekre, amelyek az Egyház lelki és szellemi életét érintik, s amelyek nélkül az alkotmánytörvény valóban csak az Egyház épületének oszlopszerkezetét adja.” A magyarországi Unitárius Egyház Igazgató

terjesztette elő ezeket, amelynek Kelemen mellett tagja volt dr. Tóth György (elnök), dr. Daniel Gábor jogtanácsos, Barabás István lelkész és dr. Zsakó Gyula törvényszéki tanácselnök.⁶²²

Kelemen Béla 1938. február 16-án már a magyarországi unitárius egyházszerződés teljes autonómiáját, Erdélytől való elszakadását javasolta. Azzal érvelt, hogy „az önálló berendezkedés kérdését nem mi tűztük napirendre”, de a Duna–Tiszamenti Egyházkör „kezdeményezése és akarata ellenére tényleg önállóvá lett”. Ehhez viszont nincsenek meg a szükséges jogi eszközei és lehetőségei, így „életműködése sem befelé, sem pedig kifelé biztosítottak nem mondható.” Ezért terjesztette be a Magyarországi Unitárius Egyház alkotmányáról, szervezetéről és kormányzatáról szóló törvénytervezetet, amelyben a többi között önálló magyarországi püspök megválasztását is javasolta. Hosszas vita, néhány paragrafus elvetése után az igazgatótanács támogatta a törvényjavaslatokat.⁶²³ A teljesen önálló magyarországi egyházszerződés létrehozása végül a II. világháború kitörése, illetve Észak-Erdély visszacsatolása (1940. augusztus 30.) miatt mégis lekerült a napirendről.

2. Kincses László lelkész fegyelmi ügye, nyugdíjazása

A magyarországi Unitárius Egyházi Igazgatótanácsnak tizenhat évig tartó működése során egyetlen fegyelmi eljárást kellett lefolytatnia: Kincses Lászlót, az eredetileg református vallású, unitárius teológiát nem végzett füzesgyarmati lelkészt⁶²⁴ 1935-ben megfosztották

Tanácsa és a Duna–Tiszamenti Egyházkör 1934. március 27-én tartott együttes ülésének jegyzőkönyve, *MUMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/1.

⁶²² Dr. Tóth György, a bizottság elnöke zárszavában hangsúlyozta: „a Magyarországi Unitárius Egyház szervezetének az erdélyi Egyházi Szervezeti Törvénnyel kapcsolatos egyidejű szabályozását a változott viszonyok tették szükségessé.” A magyarországi Unitárius Egyház Igazgató Tanácsa és a Duna–Tiszamenti Egyházkör 1934. március 27-én tartott együttes ülésének jegyzőkönyve, *MUMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/1.

⁶²³ Az önálló magyarországi püspöki tisztség létrehozását az igazgatótanács 12:3 arányban szavazta meg. Közvetlenül a szavazás előtt Pethő István lelkész – antiszemita felszólalásában – így érvelt: „Ha szükségünk van erre a törvényre, mint ahogy ez kétségtelen, akkor a püspöki címre is szükségünk van. Az Erdélytől való elszakadásunkat nem ez a cím befolyásolja, hanem az, ha egyházunknak erdélyi szelleme megfertőződik. Nem az a veszedelem fenyeget, hogy kevesen leszünk, hanem az elzsidósodás.” A magyarországi Unitárius Egyház Igazgató Tanácsa 1938. február 16-i ülésének jegyzőkönyve, *MUMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

⁶²⁴ Balácsi László jelenlegi füzesgyarmati lelkész, korábbi magyarországi püspökhelyettes-főjegyző visszatekintése szerint „Kincses egész furcsán írta be nevét az egyházközség történetébe. Egészen negatív módon. Nem volt lendület munkássága alatt a gyülekezetben. Az Egyház is utólag megbánta és belátta, hogy nem kellett volna megbízni unitárius lelkészkedéssel. De a kényszerítő szükség rávitte egyházvezetésünket, hogy befogadjuk, hiszen Kiss Sándor tiszteletes visszatért Erdélybe, Gálffy tanító áttért a felesége után, és félt volt, hogy az életképes gyülekezet elpusztul (...) Kincses tiszteletes volt egyháza üldözöttjeként jelentkező nálunk, de eltitkolta üldöztetésének okát. Nemsokára és mégis sokára rájöttek egyházi vezetőink arra, hogy Kincses tiszteletes a Kun Béla-féle kommunizmusnak volt lelkes híve, és azt próbálta összelegyíteni a szabad gondolkodást és vizsgálódást propagáló és védelmező unitarizmussal, miután eredeti felettesei nem

palástviselési jogától és nyugdíjazták. Az előző évben Kincses ellen számos panasz érkezett, amelyeknek kivizsgálásával az egyházköri felügyelő gondnok – dr. Kozma György közjegyző, kormányfőtanácsos – Kelemen Bélát bízta meg. A panaszok között szerepelt, hogy a lelkész büntetett előéletű, tiltott kártyajátékot játszott, a helyi kaszinóból még az 1910-es években kitiltották, az általa vezetett polgári szövetkezetet csődbe vitte, valamint cselédje gyermektartási pert indított ellene. Kelemen jelentése a vádpontokat részben megalapozottnak találta, ezért hivatalvesztést javasolt, amit az igazgatótanács vita nélkül elfogadott.⁶²⁵ Megjegyzendő, hogy Kincses felesége, Nagy Irén dévaványai születésű tanítónő 1918-tól az 1948-as államosításig megszakítás nélkül, a visszaemlékezések szerint kiválóan vezette a füzesgyarmati unitárius elemi iskolát, ahol időnként más felekezetűek is tanultak.⁶²⁶

3. Dr. Tóth Györgynek a Püspöki Vikáriátussal szembeni kritikája

Dolgozatunk 3. fejezetében már utaltunk arra, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség (a Koháry utcai hivatal) és a Józán Miklós által vezetett Püspöki Vikáriátus tevékenysége ezer szállal – olykor talán túlságosan is – összefonódott. Erre világít rá dr. Tóth György egyházjogásznak 1935 nyarán, egyházközségi (BUE), egyházköri (Duna–Tiszamenti Egyházkör) és igazgatótanácsai szinten is előterjesztett javaslata, amelynek címe: A püspöki vikáriusi terhek közös viselése.⁶²⁷ Tóth arra hivatkozott, hogy a Józán Miklós által már az 1923. évi esperesi jelentésben megemlített Egyházfenntartási Alapot⁶²⁸ kifejezetten a Budapesti Unitárius Egyházközség céljaira hozták létre, és a BUE-nak nem lehet feladata „a

találták azt összeegyeztethetőnek a kálvinizmussal.” Balácsi, L. (szerk.): *Százéves a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség*, 11–12.

⁶²⁵ Kelemen Béla 1934. szeptember 25-én és 26-án, Füzesgyarmaton meghallgatta az összes panaszost, valamint az egyházközség keblitanácsosait. Megállapította, hogy a lelkész büntetett előélete becsületsértési ügyekből származik, amelyekért Kincsest pénzbüntetésre ítélték. Farkas Sándor tollkereskedővel a lelkész valóban tiltott szerencsejátékot játszott, és tartozását nem adta meg, a kereskedőt gazembernek nevezte. A füzesgyarmati polgári kaszinóból korábbi kitiltásának körülményeit nem sikerült feltárni. A helyi polgári szövetkezet elnöki tisztségének elvállalására nem kért esperesi engedélyt, a szövetkezet valóban csődbe jutott, de ebben Kincses büntetőjogi felelőssége nem volt megállapítható – az ügyészégi eljárást megszüntették. A cselédje által indított gyermektartási perben Kincses nem ismerte el az apaságot, és az ügyben a Szeghalmi Királyi Járásbíróság, majd a Gyulai Törvényszék is a lelkésznek adott igazat. A felmentő ítéletről Kelemen Béla jelentése megállapította: „a lelkek nem nyugodtak meg, s a kereset beadása hírére a lelkész elleni ellenszenv fokozódott, az elkeseredés tovább tart, és abban nyilvánul meg, hogy templomba nem járnak, sőt ha változás nem lesz, többen az egyház elhagyására készülnek.” Kelemen Béla vizsgálóbiztos jelentése. A Püspöki Vikáriátus iratai – közgyűlési és igazgatótanácsai jegyzőkönyvek, *MUEMEK Levéltára*, I/2/1/1. A lelkészt hivatalvesztésre ítéelő igazgatótanácsai ülés jegyzőkönyvét nem találtuk, az ítéletről csak Balácsi László közléséből értesültünk. Balácsi, L. (szerk.): *i. m.*, 12.

⁶²⁶ BALÁCSI: *i. m.*, 15.

⁶²⁷ TÓTH: A püspöki vikáriusi terhek közös viselése (gépírat), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1 (közgyűlési és igazgatótanácsai jegyzőkönyvek).

⁶²⁸ Ld. a 613. jegyzetet.

többi önálló eklézsiák fenntartásához szükséges anyagi eszközökről gondoskoni.” Tóth megemlítette a Püspöki Vikáriátus Koháry utcai irodahelyiségeinek fenntartásával járó aránytalan terheket, illetve az Unitárius Értesítő című folyóiratot, amely egyházkerületi (sőt egyetemes egyházi) célokat szolgál, de költségei kizárólag a BUE-t terhelik.⁶²⁹

Az igazgatótanács jogügyi bizottságának elnöke ezért azt indítványozta, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség a továbbiakban ne fizessen többletjövedelmet a püspöki vikáriusnak, mert a vikáriátussággal járó terhek „a csonka-magyarországi unitáriusságot és eklézsiákat aránylagosan terhelik, amelyekről most már az Igazgató Tanács köteles gondoskodni.” A javaslat arra is kitér, hogy a BUE jogot formál a vikáriátus létrehozása óta, ezzel összefüggésben felmerült költségeinek megtérítésére, illetve hogy az Egyházfenntartási Alap a jövőben kizárólag a BUE egyházközségi céljait szolgálja.⁶³⁰ A Józán Miklóst is kellemetlenül érintő javaslatot az Igazgatótanács végül nem tárgyalta.⁶³¹

4. Az Unitárius Iratmisszió létrehozása

1940 nyarán Józán Miklós püspöki vikárius szorgalmazta, hogy ne csak egyházközségi és egyházköri szinten, hanem „harmadfokon”, vagyis a magyarországi Unitárius Egyházi Igazgatótanács ülésén is foglalkozzanak egy Budapesten létesítendő Unitárius Iratmisszió kérdéskörével. A vonatkozó határozat szerint „Dávid Ferenc, vallásunk alapító nagy püspöke nem elégedett meg a szószékkel és a hitvitákkal, hanem a nyomdát is szolgálatába állította.” Háromtagú bizottságot hoztak létre: Józán Miklós mellett az iratmisszió elnöke dr. Tóth György, ügyvezető igazgatója Szent-Iványi Sándor lett. Elsősorban a Magyarországon szolgáló lelkészek – Barabás István, Bíró Lajos, Csiki Gábor, Ferencz József, Szent-Iványi Sándor – önálló köteteknek és különlenyomatainak terjesztésére vállalkoztak, de a teljes könyvjegyzékbe – erdélyi szerzőkkel kiegészítve – 151 tételt vettek fel.⁶³²

⁶²⁹ „A vicárius részére a hivatalos helyiséget a papi lakás megcsonkításával a budapesti eklézsia a saját bérházából származó jövedelmének csonkításával nyújtja. (...) A vicárius hivatalos helyiségének fűtését és világítása a budapesti eklézsia viseli. (...) A vicárius hivatalos helyiségének a bebútorzása is a budapesti eklézsia vagyonából történt. (...) Az Unitárius Értesítőre mutatok reá, amelynek fedezetlen kiadásait a budapesti eklézsia hordozta jó ideig. Az összes eklézsiák a vicáriátus alkotmányos megszervezése után sem vettek át semmi terhet a budapesti eklézsiáról.” TÓTH: i. m.

⁶³⁰ TÓTH: i. m.

⁶³¹ Az egyházkör helyzetét összefoglaló különlenyomatban Ferencz József lelkész is elismeri, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség 1924 és 1940 között mindvégig különösen nagy terhet vállalt a Püspöki Vikáriátus működtetésében, de szerinte ez könnyen megmagyarázható, mert az egyházkerület lelki-szellemi irányítását a Koháry utcai központban, a templomos ingatlan hivatali helyiségeiben kellett végezni. Ferencz, J. (szerk.): *A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör – Képes Krónika*.

⁶³² A magyarországi Unitárius Egyház határozata az Unitárius Iratmisszió létesítéséről (1940. július 9.). Melléklet: A Budapesti Unitárius Iratmisszió könyvjegyzéke (1940), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

4.4.3.3. A Püspöki Vikáriátus utolsó évei (1937–1940)

A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör (mint a Püspöki Vikáriátus másodfokú egyházi hatósága) utolsó közgyűlését 1937. december 8-án, Pestszentlőrincen tartotta. Józan Miklós esperesi jelentésében kiemelte a pestszentlőrinci és a dunapataji unitárius templom megépülését és felszentelését, valamint a magyarkúti Szentábrahámi Pihenő megnyitását.⁶³³ Pethő István pestszentlőrinci lelkész felhívta a figyelmet arra, hogy az egyházkörnek mielőbb rendeznie kell a két nagyobb protestáns felekezettel való viszonyát, amelyek ugyan a reformáció 420. évfordulóján rendezett emlékünnepeken békésen együttműködtek az unitáriusokkal, de „az év többi napjain gyakran szeretet nélküli megnyilatkozásokkal találkozunk részükről.”⁶³⁴ Ferencz József oktatásügyi jelentése kiemelte a szórványhitoktatásban végzett erőfeszítéseket, bár „elég gyakran sem a szülők, sem a hatóságok részéről nem találkozunk azzal a támogatással, amelyet nehéz munkánk során megérdemelnénk.”⁶³⁵ A romló politikai helyzetben az egyházköri közgyűlést többé nem hívták össze, s időközben Kozma György egyházköri felügyelő gondnok kivételével az összes tisztségviselő megbízatása lejárt.⁶³⁶

A magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács (a Püspöki Vikáriátus) érdemi működésének tizenhat éve alatt Magyarország területén – Budapest, Hódmezővásárhely, Polgárdi és Füzesgyarmat után – új egyházközségek jöttek létre. A **Debreceni Unitárius Leányegyházközség** már 1921-ben megszerveződött, megalakulását 1922 májusában még a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) hagyta jóvá, de a gyülekezeti élet akkor élénkült meg igazán, amikor 1927 őszén megkezdődött a Hatvan utcai imaház felépítése. A debreceni templom felszentelésén, 1928. június 8-án a szószéki szolgálatot Józan Miklós végezte.⁶³⁷ A **Budapesti Unitárius Misszióház** (felszentelésének időpontja: (1929. február 10.) szerteágazó tevékenységével dolgozatom 5. fejezetében foglalkozom. A **Dunapataji Unitárius Leányegyházközség** 1936. február 16-án alakult meg; a templom felszentelését – Józan Miklós és Barabás István szolgálatával – 1937. december 5-én tartották.⁶³⁸ A **Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség** (a templom felszentelésének időpontja: 1936. június 7.) 1949 előtti

⁶³³ *Unitárius Értesítő*, 1937. december, 114.

⁶³⁴ uo.

⁶³⁵ uo., 114–115.

⁶³⁶ Ferencz, J. (szerk:). *i. m.*

⁶³⁷ A Debreceni Unitárius Leányegyházközség (majd önálló anyaegyházközség) alakulását és első éveit dolgozatunk 3.10 fejezetében (Kelemen Béla rendőrkapitány egyházzolgálatára) mutattuk be.

⁶³⁸ A Dunapataji Unitárius Leányegyházközség megalakulását és a gyülekezet első évtizedének fontosabb eseményeit dolgozatunk 3.11 fejezetében – Barabás István (1876–1952) egyházzolgálatára – mutattuk be.

történetével dolgozatom 6. fejezetében részletesen foglalkozom. Ezen a ponton szükséges viszont az egyházkör legfiatalabb gyülekezete, a **Kocsordi Unitárius Egyházközség** létrejöttének és első éveinek vázlatos ismertetése.

A kocsordi egyházközség megalakulásának legkorábbi unitárius levéltári dokumentuma az az áttérési nyilatkozat, amely Dr. Velsz Elemér mátészalkai királyi közjegyző irodájában készült.⁶³⁹ A dokumentumot a kutatás szempontjából jól kiegészíti Imreh Dénes ny. közjegyzőnek, egykori debreceni unitárius gondnoknak, a Kocsordi Unitárius Egyházközség tiszteletbeli főgondnokának 1969. augusztus 26-án kelt magánlevele, amelyet a kocsordi templom szentelésének harmincadik évfordulójára írt, részletezve a megalakulás körülményeit.⁶⁴⁰ A közjegyzői okirathból, a visszaemlékezésből és református levéltári forrásokból is kitűnik, hogy a református egyházközségből való csoportos áttérés – a néhány évtizeddel korábbi füzesgyarmati példához hasonlóan – Kocsordon sem volt problémamentes.⁶⁴¹ Az 1937. december 21-én megtartott első unitárius istentiszteleten már

⁶³⁹ „Alulírott Jakab Ignác, Boros Sándor, Kiss Zsigmond, Jakab Vince, Jakab Zs. János és Jakab J. János a múlt év során többedmagunkkal elhatároztuk, hogy a református egyházból kilépünk, és más vallásra térünk át. Az év vége felé átmentünk Nyíregyházára, hogy ott az unitárius egyház isteni tiszteletét meghallgassuk. Isteni tisztelet után felkerestük Józán Miklós unitárius püspök úr Óméltóságát, és bejelentettük neki, hogy át akarunk térni az unitárius vallásra. Kijelentjük, hogy a püspök úr nemcsak nem csalogatott minket egyházába, de sőt felhívta a figyelmünket arra, hogy gondoljuk meg jól a dolgot, és csak komoly elhatározás után tegyünk lépéseket az áttérésre.” *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/7/5/4. Iktatószám: 85/1938.

⁶⁴⁰ „Kocsordon, mint abban az időben nagyállói volt közjegyző, 37 esetben jelentem meg. (...) Utalok ezzel kapcsolatosan az első találkozásunkra, amely 1937 őszén volt Nyíregyházán, az ottani evangélikus egyházközségnek tanácsstermében (...) Püspöki vikáriusunk akkor – a tőle megszokott puritánsággal – kérelmüket elutasította, mondván, hogy nem akar egyik egyházzal sem összeütközésbe kerülni. A kérdéses istentisztelet után Nyíregyházán, a Korona étteremben volt a közös ebédünk az ottani híveinkkel. Én, mint a debreceni egyházközségünk akkori gondnoka, a püspöki vikárius úr mellett ültem az ebédidő alatt, és közöltem vele azt az elgondolásomat, hogy elmegyek Kocsordra, és meggyőződöm az ottani helyzetről és lehetőségekről.” Imreh Dénes hamarosan megkezdte kocsordi látogatásait, s ezzel indult el az egyházközség szervezésének folyamata. „Valóságos kis erdélyi gyülekezetet véltem ott találni – a lelkes zsolttárléklések arra emlékeztettek” – emlékezik Imreh Dénes. A Kocsordi Unitárius Egyházközség Tiszteendő Vezetőségének – Dr. Imreh Dénes levele (Csorna, 1969. augusztus 26.), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/7/5/5/4.

⁶⁴¹ Bányai N. Zoltán református lelkipásztor – aki segédlelkészként már az 1930-as évek végén is szolgált a községben – 1976-ban így összegezte az egyházzakadás körülményeit: „A gyülekezet lélekszáma minden évben gyarapodást mutatott. Azonban (...) rájöttem, hogy ez a gyarapodás nemcsak a születések által történt; sokan más községekből itt munkát találva költöztek be. (...) Az idők folyamán a beköltözötték között voltak olyanok, akik anyagi vonatkozásban felvették a harcot az őslakókkal, akik nemességükre büszkék voltak. E két elem között mindig jobban és jobban élesedett a magatartás. (...) A soha egyet nem akarás megtalálható a községi régi iratokban, ahol a feszültség még egy csordás-választáson is megnyilvánult. Az egyháznál eleinte ez nem volt meg, csak amikor a beköltözötték (...) már nagy anyagiakkal rendelkeztek, és így ők a presbitérium tagjai lettek. Itt aztán odáig fokozódott, hogy az 1937-es lelkészválasztáskor a legszégyenteljesebb, az egyházzakadás történet, aminek az alapja a két elem közötti elmérgesedett feszültség.” 1976. évi adatgyűjtés – Kocsord, Szatmári Egyházmegye (gépirat). Iktatószám: 55/1976, Kocsord. TtREL I.8 C/17. A debreceni Református Püspöki Hivatal iktatókönyvében az 1937/38. évben összesen öt bejegyzés foglalkozik a kocsordi problémákkal. Peleskey Sándor nagydobosi lakos a lelkészválasztással elégedetlen presbiterek nevében kihallgatást kért a püspöki teendőket ellátó Maklár Károly debreceni lelkésztől, aki a kérést elutasította (1397/1937). Maklár később távirati úton bekérte az ügy iratanyagát a Szatmári Református Egyházmegyétől (5290/1937). Siposs Károly megválasztott kocsordi lelkész maga is kérelmezte, hogy a Püspöki Hivatal vizsgálja meg a kialakult helyzetet (956/1938). Görömbey

több mint százan jelezték csatlakozási szándékukat. A leányegyházközség alakuló közgyűlését 1938. január 9-én tartották; néhány héttel később telket vásároltak, és felkérték Szinte László unitárius építész⁶⁴² egy hagyományos székely stílusú templom terveinek elkészítésére.⁶⁴³

1938. március 24-én Csiki Gábor, a Budapesti Unitárius Misszióház lelkésze, Kereki Gábor, a kocsordi leányegyházközség szolgálattevő lelkésze, Kiss András gondnok és Jakab Balázs pénztáros adományozási felhívást bocsátott ki templom és „unitárius közművelődési ház” építésére. Az istentiszteleteket ebben az időben egy dohány szárító csűrben tartották.⁶⁴⁴ A felhívás függelékében Józán Miklós püspöki vikárius és Mikó Ferenc főgondnok-helyettes közölte: „a magyarországi Unitárius Egyház Igazgató Tanácsa 1938. március hó 8-án tartott ülésén a Kocsordon felépítendő unitárius templom és közművelődési ház ügyét magáévá tette, és azt egyetemes unitárius érdeknek nyilvánította.”⁶⁴⁵

A templomépítés folyamatáról az Unitárius Értesítőből, illetve Szinte László építész kéziratosa visszaemlékezéséből tájékozódhatunk.⁶⁴⁶ Csiki Gábor 1938. július 31-én helyezte el

Péter egyházkerületi tanácsbíró (Nagykálló) tájékoztatást adott a Kocsordon kialakult helyzetről; az unitárius vallásra áttértek számát 360-ra becsülte (1230/1938). Gróf Tisza Lajos egyházközségi gondnok is kérte a Püspöki Hivatalt a helyzet kivizsgálására; egyúttal kérelmezte, hogy a Kocsordi Református Egyházközséget a Szatmári Református Egyházmegyétől helyezték át a Nagykárolyi Református Egyházmegyéhez (2040/1938). Forrás: A Református Püspöki Hivatal Iktatókönyve 1937, 1938. TtREL I/1. BB 98, BB 99. 1938 májusában a Tiszántúli Református Egyházkerület tanácsulése, 84. számú határozatában, a Nagykárolyi Református Egyházmegyéhez történő áthelyezést nem támogatta, mert „a gyülekezet felzaklatott lelkiállapota nem alkalmas időpont más egyházmegyéhez való csatlakozásra, mert ezzel azon egyháztagnak ad igazat, akik nem nyugodva bele a törvényes intézkedésekbe, nem lelki, hanem egyházfegyelmi okból kitértek a kocsordi református egyházból.” A kocsordi lelkipásztorválasztás elleni fellebbezések sorozata a Tiszántúli Református Egyházkerület 1938. évi közgyűlésén (október 27–28.) zárult le, amikor a 298. számú határozat kimondta: „Egyházkerületi bíróság (...) a lelkészválasztás ellen beadott panaszokat elutasítja, Siposs Károly lelkipásztor megválasztását megerősíti. Jakab Ignác és társai panaszosokat kötelezi, hogy az eljárással felmerült költségek fejében 371,50 pengő, azaz 371 pengő 50 fillér összeget a Szatmári Református Egyházmegye közpénztárába 15 nap alatt, végrehajtás terhe mellett fizessenek be.” Forrás: A Tiszántúli Református Egyházkerület Debrecenben 1938. május hó 27-én tartott tanácsülésének és a Debrecenben 1938. október hó 27. és 28. napján tartott közgyűlésének jegyzőkönyve. Kiadta: Kolozsváry Kiss László ek. főjegyző. Debrecen Szabad Királyi Város és a TIREK Könyvnyomda-vállalata. Debrecen, 1938, 65, 341.

⁶⁴² Szinte László a kocsordi templomszentelés harmincadik évfordulójára küldött üdvözlésében (1969. augusztus 28.) úgy fogalmazott: „igaz szeretettel gondolok a 30 év előtti kedves – néprajzi emlékek alapjára készült – építészeti munkámra, és mindazon régi, akkor nekem segítő hívekre, valamint Kereki Gábor akkori lelkészre, aki a templom mennyezetének színes olajfestését is végezte, valamint iparos munkásokra, akik odaadó szorgalmas munkájukkal közreműködtek a templom építésében. (...) A székely fafaragó hagyományok néprajzi műveinek tanulmányozása alapján készült e tervem, mely híven tükrözi az erdélyi székely nép hagyományos népies művészetét, melyet itt sikerült kifejeznem, amire büszkén gondolok.” *MUEMEK Levéltára, Budapest, IV/7/5/7/4.*

⁶⁴³ Az alakuló közgyűlésen Kiss Andrást gondnoknak, Jakab Balázst pénztárnoknak, Bakos Zsigmondot és ifj. Kovács Endrét egyházfinak választották, mellettük az egyházközség világi irányítását tizenöt tagú keblitanács végezte. Az első istentiszteletről és a közgyűlésről beszámol: *Unitárius Értesítő*, 1938. január 7. Az unitárius vallásra áttért Bakos Jenőtől megvásárolt telek adás-vételi szerződése megtalálható a *MUEMEK Levéltárban*, Budapest, IV/7/5/7/2.

⁶⁴⁴ *MUEMEK Levéltára, Budapest, IV/5/ 8/2.*

⁶⁴⁵ uo.

⁶⁴⁶ Kocsord. *Unitárius Értesítő*, 1938. augusztus, 86–87; *MUEMEK Levéltára, Budapest, IV/7/5/7/4*

az épülő templom alapkövét. Augusztus 14-én – erdélyi és magyarországi látogatása keretében – Robert Dexter, az amerikai unitáriusok nemzetközi igazgatója látogatott Kocsordra, ahol istentiszteleten vett részt.⁶⁴⁷ A templom szentelését eredetileg 1938. november 20-ra tervezték⁶⁴⁸. Október végére azonban kiderült, hogy az addig összegyűjtött adományok nem fedezik teljes egészében az építkezés költségét, így a templomot a tél beállta előtt már nem lehetett felszentelni.⁶⁴⁹

1939 januárjától a kocsordi lelkészi teendőket – a Budapestre rendelt Kereki Gábor helyett – ideiglenesen Pethő István pestszentlőrinci lelkész látta el,⁶⁵⁰ aki kezdeményezte, hogy a nagyszabásúra tervezett templomszentelési ünnepséget halasszák 1939 nyarára, de javasolta, hogy február 19-én tartsanak egy kisebb harangszentelési ünnepet.⁶⁵¹ A kocsordi unitárius templomot 1939. június 18-án szentelték fel. Az ünnepségen Józán Miklós mondott egyházi beszédet; mellette három másik unitárius lelkész is szolgált: Csiki Gábor az egyházközség alakulásának és a templom építésének történetét ismertette, Pethő István alkalmi imát, Darkó Béla füzesgyarmati lelkész úrvacsorai ágendát mondott. Az amerikai unitárius közösség üdvözlését Donald Harrington lelkész⁶⁵² tolmácsolta. A helyiek örömet beárnyékolta, hogy Kiss András, az egyházközség első gondnoka néhány nappal a templomszentelés előtt elhunyt.⁶⁵³

A Duna–Tiszamenti Egyházkörhöz tartozó egyházközségek helyzetéről árnyalt képet fest – s ezáltal bizonyos értelemben a Püspöki Vikáriátus korszakát is summázza – az esperesi vizsgálószerk jelentése az 1939. évi vizsgálatokról.⁶⁵⁴ Az egyes egyházközségek látogatását, a dokumentumok ellenőrzését – Józán Miklós életkora és szerteágazó elfoglaltsága miatt – helyettese, Barabás István főjegyző irányította, míg Dunapataj és Budapest vonatkozásában

⁶⁴⁷ uo.

⁶⁴⁸ *Unitárius Értesítő*, 1938. október, 118.

⁶⁴⁹ CSIKI: Templomépítés Kocsordon, in: *Unitárius Értesítő*, 1938. december, 143. A cikkből kiderül, hogy a beérkezett adományok összege „az eddigi nyugtázásokkal együtt” 1490,5 pengő, ami kifejezetten szerénynek mondható.

⁶⁵⁰ A kocsordi harangszentelés, in: *Unitárius Értesítő*, 1939. március, 29.

⁶⁵¹ A Szatmár és Bereg című hetilap beszámolója szerint „könnyekig megható ünnepségek között, bensőséges melegséggel folyt le a kocsordi unitárius Leányegyházközség harangszentelési ünnepe. (...) Az érkező vendégeket a kocsordi állomáson Pethő István (...) lelkész és Brandt Dezső főjegyző üdvözölte, majd rövid egyházi szertartás után négy lótól vont, nemzeti színekkel díszített stráfszekéren, ünnepi menetben, zoltárokat énekelve kísérték be a hívek az új harangot a vasútállomástól a templomhoz. (...) A művészi kivitelű, remekbe öntött, öt mázsán felüli súlyú ércharangot Magyarország aranykoszorús harangöntőmestere, Szlezák László öntötte.” In: *Szatmár és Bereg*, 1939. február 23.

⁶⁵² Donald S. Harrington felesége – Szánthó Vilma unitárius lelkész – révén szoros szálakkal kötődött Erdélyhez és Magyarországhoz. Negyven évvel a kocsordi templomszentelés után, 1979 nyarán a házaspár mindkét tagja felszólalt a Dávid Ferenc halálának 400. évfordulója alkalmából rendezett budapesti emlékülésen. In: *Unitárius Élet*, 1979 szeptember-október, 7.

⁶⁵³ A kocsordi templomszentelés, in: *Unitárius Értesítő*, 1939. július, 76–77.

⁶⁵⁴ *MUEMEK Levéltára*, I/2/1/1 (Közgyűlési és igazgatótanácsi iratok).

Bartók Géza polgárdi lelkész tett jelentést. Kíséretükben minden esetben jelen volt Kozma György egyházkerületi felügyelő gondnok vagy helyettese, Kelemen Béla. Komolyabb problémákat Polgárdiban és Pestszentlőrincen találtak, emellett az esperesi vizsgálószerk néhány általános érvényű megállapítást is tett.⁶⁵⁵

4.4.4. A magyarországi unitárius egyházszervezet Józan Miklós püspökké választásától a kommunista diktatúráig (1942–1948)

A második bécsi döntés, Észak-Erdély visszacsatolása (1940. augusztus 30.) után a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsa – a szervezeti egység mielőbbi helyreállítása érdekében – megszüntette a Püspöki Vikáriátust, és a mai Magyarország területét ismét Duna–Tiszamenti Egyházkörnek (IX. esperesi körnek) nevezte el.⁶⁵⁶ Józan Miklós ugyanakkor – 1890 óta tartó magyarországi szolgálata elismeréseként – megtarthatta a püspöki vikárius címet, majd 1941. június 29-én püspökké választották.

Józan Miklós magyarországi utódlására kilenc hónapot kellett várni: az 1942. március 25-én, Budapesten, a Koháry utcai templomban tartott rendkívüli közgyűlésen Csiki Gábort választották esperessé.⁶⁵⁷ Az 1944. június 29-én, Hódmezővásárhelyen tartott tisztújításon Csiki Gábort újraválasztották.⁶⁵⁸ 1944. október 14-én a Duna–Tiszamenti Egyházkör szinte valamennyi addigi jogkörét átvette az Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács, amelynek egyházi elnökévé (és egyúttal püspökhelyettesé) Szent-Iványi Sándort választották meg, miközben Csiki Gábor esperesi megbízatása is hatályban maradt.⁶⁵⁹ 1947. november 1-én, Pestszentlőrincen létrejött az új egyházköri közgyűlés, amely az összes addigi magyarországi unitárius vezető testületet (Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács, Egyházi Intéző Bizottság,

⁶⁵⁵ Polgárdiban a fél évszázaddal korábban még virágzó gyülekezet – a világháborús pusztítás, a trianoni trauma, az Erdélytől távoli dunántúli misszió különösen nehéz helyzete miatt – szórványait elveszítette, és lélekszáma 47 főre csökkent. Közöttük is jelentős számban voltak az idősek, ami előrevetítette az önálló egyházköztség megszűnését. A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházköztség helyzetét, problémáit a 6. fejezetben ismertetjük. Az esperesi vizsgálószerk általános javaslatai közül kiemelendő, hogy az esperesi vizsgálószerket a Dávid Ferenc Egylet vándorgyűlésével javasolták összekapcsolni, amely „a híveknek a közgyűlés formáságai mellett további lelki táplálékot ad.” Kérték, hogy a jövőben a szórványgondnokok is jelenjenek meg a vizsgálatokon, valamint javasolták a vidéki keblitanácsok aránytalan (a gyülekezet lélekszámához mérten túl magas vagy éppen alacsony) létszámának korrigálását. *MUEMEK Levéltára*, I/2/1/1 (Közgyűlési és igazgatótanács iratok).

⁶⁵⁶ Az 1940 és 1944 között működő IX. esperesi kör – erősen hiányos – iratanyaga a *MUEMEK Levéltárában* (Budapest) található, jelzete: I/3. Az iratanyagot köri közgyűlési és köri tanács iratok, jegyzőkönyvek (I/3/1-2, I/3/2/3, I/3/3/4), brit és amerikai kapcsolatokat dokumentumai (I/3/3/5), esperesi vizsgálószerki jegyzőkönyvek (I/3/3/6), egyházközségekre vonatkozó iratok (I/3/3/7), lelkészekre vonatkozó iratanyag (I/3/3/8) és iktatókönyv (I/3/4/9) alkotja.

⁶⁵⁷ *Unitárius Értesítő*, 1942. április, 30.

⁶⁵⁸ *Unitárius Értesítő*, 1944. július, 12.

⁶⁵⁹ *Unitárius Értesítő*, 1944. október, 2.

Duna–Tiszamenti Egyházkör) megszüntette, és ismét püspöki vikáriátust hozott létre, Csiki Gábor vezetésével.⁶⁶⁰ A magyarországi unitárius egyházrész vezetése ebben a szervezeti formában írta alá 1948. október 7-én a Magyar Köztársasággal azt a megállapodást, amely a kommunizmus és a szocializmus évtizedeiben mindvégig hatályban maradt.⁶⁶¹

Az 1942. március 25. (Csiki Gábor esperessé választása) és 1948. október 7. (a magyar állammal kötött egyezmény aláírása) közötti eseményeket, a Duna–Tiszamenti Egyházkör (IX. esperesi kör, 1940–1944) és a Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács (1944–1947) tevékenységét Szent-Iványi Sándor egyházzszolgálatának elemzésekor bemutattam⁶⁶², illetve Csiki Gábor egyházzszolgálatának értékelésében kellő részletességgel ismertetem.⁶⁶³ E korszak magyarországi unitárius egyházszervezetének, központi intézményeinek bemutatása ezért ebben a fejezetben szükségtelen. Megjegyezzük ugyanakkor, hogy az 1944 és 1947 közötti időszakban Csiki Gábor és Szent-Iványi Sándor között nemcsak elvi-koncepcionális nézetkülönbségek álltak fenn, hanem olyan erős személyes ellenszenv is, ami végül egymás rágalmozásába, pereskedésbe torkollott.⁶⁶⁴ A 20. századi magyarországi unitárius egyháztörténet e szomorú epizódja teljességgel méltatlan volt Józán Miklós örökségéhez.

⁶⁶⁰ A magyarországi unitáriusság vezetői, in: *Unitárius Élet*, 1947. november 1, 1.

⁶⁶¹ Ld. az 705. jegyzetet.

⁶⁶² Szent-Iványi Sándornak a Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács elnökeként végzett tevékenységét a 3.12 fejezetben – Szent-Iványi Sándor (1902–1984), a lelkész, író és teológus –, illetve a Csiki Gáborral folytatott vitáját az 5.2.2 fejezet (Csiki Gábornak a Misszióházon kívüli magyarországi egyházzszolgálatát – a dokumentumok tükrében) 10. pontjában értékeljük.

⁶⁶³ Csiki Gábor 1942 és 1948 közötti esperesi, illetve püspöki vikáriusi tevékenységét az 5.2.2 fejezet 6–13. pontjában elemezzük.

⁶⁶⁴ Csiki Gábor és Szent-Iványi Sándor rágalmozási ügyeinek, pereskedésének teljes iratanyaga megtalálható a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, I/4/3/6 (Vizsgálószerző: Szent-Iványi Sándor dr. és Csiki Gábor dr. egyházi fegyelmi ügye).

5. A BUDAPESTI UNITÁRIUS MISSZIÓHÁZ TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL AZ ÁLLAMOSÍTÁSIG

5.1. Építészeti és irodalmi előzmények

Harminckilenc évvel a lipótvárosi Alkotmány utca, Szalay utca és Koháry utca által határolt telken Pecz Samu által megtervezett templomos ingatlan felépülése, illetve a Budapesti Unitárius Egyházközség templomának felszentelése (1890. október 26.) után, 1929-ben jött létre a főváros második unitárius temploma: a Budapesti Unitárius Misszióház, amelyhez részben önálló gyülekezet is kapcsolódott. Az egyháztörténeti események bemutatása, a folyamatok elemzése előtt célszerű röviden áttekinteni magának az épületnek a történetét.

A ferencvárosi Högyes Endre utca (akkori nevén: Rákos utca) a 20. század elején még külterületnek számított. Balogh Éva építészeti- és művelődéstörténeti leírása szerint

„a Högyes Endre utca 3. (hrsz. 36870) sima, puritán homlokzatú, háromemeletes bérház, amely Unitárius Misszióház néven ismert. 1899-ben épült az akkor még Rákos utca 3. szám alatt, egy kis földszintes ház helyén. Az a kis földszintes ház azonban, amely 1885-től 1898-ig itt guggolt ijedten a föld alatt kanyargó Rákos árok felett, nem múlt el nyomtalanul. Bár a telekkönyvi jegyzék szerint tulajdonosai a neves Alszeghy színészcsalád⁶⁶⁵ kiskorú gyermekei: Ilka, Hermina, Etelka, Kálmán, Erzsébet, Antal, Béla és Irma voltak, özvegy Alszeghy született Büchner Teréz gondnoksága alatt; romantikus emléke ott húzódik meg Molnár Ferenc Pál utcai fiúk című regényének lapjai között. A kis Nemecek a Rákos utca 3. szám alatti földszintes házból hallgatta pajtásai nevetését, és haldokolva innen nézett vágyakozva a grund felé.”⁶⁶⁶

Molnár Ferenc regényében pedig így szerepel a Rákos utca 3. számú ház:

„A követség pedig sietve masírozott a Rákos utca felé. Az előtt a ház előtt, amelyben Nemecek lakott, megállottak. A kapuban állt egy kislány, attól megkérdezték:– Lakik itt a házban bizonyos Nemecek? – Igen – mondta a kislány, és odavezette őket a szegényes földszinti lakáshoz, melyben Nemecek lakott. Az ajtó mellett kis, kékre mázolt pléttábla volt, ezzel a felírással: Nemecek András szabó.”⁶⁶⁷

Balogh Éva kutatásai szerint valóban több Nemecek nevű család élt akkor a környéken; volt közöttük bográn, vasesztergályos és lakatos, de szabómester nem. 1899-ben a telken Gans Ármin vállalkozó háromemeletes bérházat építtetett; ez a ház 1901-től özv. Gutjahr

⁶⁶⁵ Az Alszeghy (Augner) család tagjai közül Alszeghy Irma (1864–1945), Alszeghy Kálmán (1852–1927) és Alszeghy Lajos (1912–1947) aratott jelentősebb színészi sikereket. Mindhármukkal önálló szócikkben foglalkozik a *Magyar Színházművészeti Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

⁶⁶⁶ BALOGH: A Belső Ferencváros története, Budapest, Budapesti Városszépítő Egyesület, 1986, 25.

⁶⁶⁷ MOLNÁR: A Pál utcai fiúk, Budapest, Móra Könyvkiadó, 1983, 73.

Frigyesné és társai tulajdonába került. Itt jött létre 1923-ban – a brit és amerikai unitárius hittestvérek jelentős anyagi támogatásával – az Unitárius Misszióház⁶⁶⁸, amelynek templomát csak hat évvel később szentelték fel.

5.2. Az Unitárius Misszióház alapítása

A Budapesti Unitárius Misszióház megépítésének gondolata, anyagi forrásainak előteremtése és a projekt irányítása – a kolozsvári egyházi központ engedélyével és támogatásával – Csiki Gábor lelkész nevéhez fűződik. Csiki ezért a munkájáért – különös tekintettel a trianoni békediktátum után Magyarországra menekült erdélyi unitáriusok körében végzett missziós tevékenységére – 1933-ban kormányfőtanácsosi címet kapott.

5.2.1. Csiki Gábor életrajza

Csiki Gábor 1891-ben született Székelykeresztúron; tanulmányait szülővárosában és Kolozsvárott végezte. Teológiai diplomáját 1915-ben kapta meg, majd az I. világháború éveiben tábori lelkész volt, s közben a vallástanári képesítést is megszerezte. 1920-tól másfél éves tanulmányúton volt Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban, ahol alaposan megismerte a helyi unitárius egyházi életet, illetve előadásokat tartott a Trianon után kialakult magyarországi politikai helyzetről. Az Unitárius Misszióházban (s ezáltal részben a Budapesti Unitárius Egyházközségben) végzett munkája mellett 1941-től esperesi, majd püspöki helynöki funkciót töltött be. Részt vett különböző egyházi egyesületek megalapításában, egyháztársadalmi szervezetek működtetésében (ld. a 7. fejezetet), illetve sokat foglalkozott az ifjúság valláserkölcsei nevelésének kérdésével is.

Publikációi elsősorban egyházi folyóiratokban jelentek meg. Önálló kötetei közül a *Hiszek egy Istenben* című rendszeres teológiai alapvetés⁶⁶⁹, illetve a *Gondolatok a hit világából* című tanulmánykötet⁶⁷⁰ a 20. századi magyarországi unitárius teológiai irodalom alapművei közé tartozik. A *Hiszek egy Istenben* előszavában Ferencz József kolozsvári püspök kiemelte „az írónak tisztán a vallás légkörében mozgó, gondolatokban gazdag, irányában egyszerű munkásságát, azzal az óhajjal: ne legyen unitárius család, amelynek

⁶⁶⁸ BALOGH: i. m., 25.

⁶⁶⁹ CSIKI: *Hiszek egy Istenben*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1926.

⁶⁷⁰ CSIKI: *Gondolatok a hit világából*, Budapest, Máté Ernő Könyvnyomdája, 1939.

asztaláról a Biblia és énekeskönyv mellől e könyv hiányozna.”⁶⁷¹ Csiki Gábor 1957-ben nyugdíjba vonult; 1965. december 15-én hunyt el Budapesten.⁶⁷²

5.2.2. Csiki Gábornak a Misszióházon kívüli magyarországi egyházzolgálatára – a dokumentumok tükrében

1. 1921. november 15-én, a Budapesti Unitárius Egyházközség közgyűlésén – Ferencz József püspök javaslatára – Csiki Gábort egyházköri lelkésszé nevezték ki. E döntésnek elsősorban egyházzervezeti jelentősége volt: Csiki a rendszeres havi fizetését – a Misszióház előkészületeivel összefüggő munkájáért – az Egyesült Államokból kapta, a kinevezéssel mégis betagozódott a magyarországi egyházrész unitárius lelkészei közé; közvetlen felettese József Miklós lett.⁶⁷³

2. Szolnokon 1922. november 26-án tartották az első nyilvános unitárius istentiszteletet, a helyi református templomban. A szószéki szolgálatot Csiki Gábor végezte.⁶⁷⁴

3. Csiki 1925 februárjában indította az első ingyenes angol nyelvtanfolyamot, unitárius fiatalok és felnőttek számára.⁶⁷⁵

4. 1926 tavaszán jelentette meg a *Hiszek egy Istenben* című kötetet.⁶⁷⁶ Csaknem nyolc évtized távlatából munkájának jelentőségét abban látjuk, hogy közérthető nyelvezettel, témakörönként rendszerezve foglalta össze a Ferencz József püspöksége (1875–1928) idején jelentősen megújult unitárius teológia⁶⁷⁷ hitelveit, eszmerendszerét. A kötetéről a *Keresztény Magvetőben* Vári Albert⁶⁷⁸ közölt recenziót. A budapesti Unitárius Értesítő – amelynek ebben

⁶⁷¹ FERENCZ: Előszó. In: CSIKI: i. m.

⁶⁷² Az életrajzi vázlat elsődleges forrása: N. G.: Dr. Csiki Gábor, in: *Unitárius Élet*, 1966. január-március, 2.

⁶⁷³ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1921. november 15-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

⁶⁷⁴ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1922. december 10-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁶⁷⁵ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1925. március 1-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁶⁷⁶ Ld. a 669. jegyzetet.

⁶⁷⁷ E témakörrel bővebben: REZI: *Teológia és népszolgálat*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007.

⁶⁷⁸ A székelyföldi Firtosmartonosról származó Vári Albert (1868–1953) a teológia elvégzése után iskolafőnökként Kolozsvárott, majd lelkészként Kénoson és Székelyudvarhelyen dolgozott. Kolozsvárra visszatérve kollégiumi vallásnár, később a gyakorlati teológia és az egyháztörténet professzora, majd a teológia dékánja lett. Önálló munkájaként egy egyháztörténeti mű, egy imakönyv és egy prédikáció-gyűjtemény jelent meg, emellett több mint 200 cikket, tanulmányt is írt; alapító tagja és alelnöke volt az Unitárius Irodalmi Társaságnak. 1922 és 1944 között a *Keresztény Magvető* szerkesztője. Forrás: Dávid, Gy. (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Bukarest, Kriterion, 1994. Csiki Gábor könyvéről szólva Vári megállapította: „nem tudományos mű, nem is száraz dogmák rendszere, nem is hivatalos hitvallás, hanem egy öntudatos unitárius léleknek vallástétele a mások építésére. Éppen ezért benne ok nélkül keresnénk nagy problémák fölvetését, megoldatlan kérdések aprólékos tagolását. (...) Benne kimerítő és részletes igazolását találja minden unitárius hívő az ő hitének. Sőt az ingadozók és kételkedők is igen erős indítást kapnak tőle a hitben való megerősödéssre.” In: *Keresztény Magvető*, 1926/2, 97–98.

az időben Csiki is állandó munkatársa volt⁶⁷⁹ – csupán rövid híradást közölt a könyv megjelenéséről.⁶⁸⁰

5. Csiki Gábor 1939 októberében adta ki a *Gondolatok a hit világából* című kötetét, amelyet az előző két évtizedben megjelent tanulmányaiból, illetve a rádióban elhangzott prédikációiból szerkesztett.⁶⁸¹ A kötet címlapján Benczédi Sándor⁶⁸² rajza, egy jellegzetes székelyföldi unitárius templom látható. Az előszóban Csiki határozottan visszautasítja az unitárius kereszténységet – elsősorban katolikus oldalról – ért bírálatokat.⁶⁸³ Dr. Fikker János (Abrudbányai János)⁶⁸⁴ a *Keresztény Magvetőben* részletesen elemzi a kötetet, megállapítva, hogy „kellemes olvasmány, s a céljának meg is felel. Nyelvezete tömör, de mégis világos, érthető és gördülékeny. Van mondataiban valami vallásosan zamatos jelleg, ami mellett, hogy meleggé teszi szavait, erőteljessé alakítja mondanivalóját.”⁶⁸⁵ A *Biblia és a Szentlélek* unitárius értelmezésének témakörében viszont Fikker vitába száll Csiki megállapításaival.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ 1926-ban a lap felelős szerkesztője Józán Miklós püspöki vikárius volt; munkatársai: Buzogány Anna, Botár Imre és Csiki Gábor. Buzogány Anna (1875–1945) a budapesti unitárius közösséget megalapító Buzogány Áron leánya volt. 1899-ben tanári oklevelet szerzett, nevelőnőként, majd polgári iskolai tanárként dolgozott. Tagja volt a Protestáns Nőszövetségnek, intézőbizottsági tagja a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének és az Unitárius Nőszövetségnek. Többször tartott előadást a budapesti Dávid Ferenc Egyesületben. Forrás: Unitárius Pantheon. Online elérés: <http://tudastar.unitarius.hu/pantheon/pantheon/buzoganyanna.htm>. Hozzáférés dátuma: 2015. szeptember 28. Botár Imre (1880–1959) Désen született, Budapesten szerzett tanári oklevelet. Tanári pályájának ismert állomásai: Szentgotthárd, Kaposvár és a szolnoki Verseyhy Ferenc Gimnázium. Tagja volt az Unitárius Irodalmi Társaságnak. 1941-ben a rádióban tartott előadást János Zsigmond fejedelemtől. Szolnok települési, népesedési és gazdasági viszonyai a XVIII. században című könyve 1941-ben jelent meg. Forrás: CSEH: Szolnok város utcanevei, Szolnok, 1993.

⁶⁸⁰ In: *Unitárius Értesítő*, 1926. április, 7–8. A kötet ára fűzött kivitelben 40 ezer korona, vászonkötésben 50 ezer korona volt.

⁶⁸¹ Ld. a 670. jegyzetet.

⁶⁸² Benczédi Sándor (1912–1998) 1932-ben, a székelykeresztúri tanítóképzőben szerzett diplomát. 1938 és 1942 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán tanult, ahol Kisfaludi Strobl Zsigmond volt a mestere. Medgyessy Ferencsel együtt 1944-ben a budapesti epreskerti művésztelepen dolgozott. 1945 és 1947 között Tarcsafalván és Korondon volt tanító. 1949–1953 között a kolozsvári Képzőművészeti Főiskolán a mintázás tanára. 1953 után Kolozsvárott önálló műtermet nyitott. Dolgozott fában és műkőben (ezek nagyméretű alkotások), vésett patakkövekbe is. 1970 és 1974 között a romániai magyar értelmiségiek portrégalériáját készítette el, melyet a Csíkszeredai Múzeumnak ajándékozott. Forrás: In memoriam Benczédi Sándor, in: *Szabadság*, 1998. január 5.

⁶⁸³ A gondolatok szavakba öntése gyarló, mint minden emberi munka. Maguk a gondolatok azonban Isten szent lelkének ihletésére születtek Ne a tálcát nézzétek testvéreim, hanem a aranyalmákat, melyeket azon felétek nyújtok. (...) Az utóbbi időben egy-két ember olyan is akadt ebben a hazában, aki az unitáriusok jogát, hogy magukat keresztényeknek nevezzék, kétségbe vonta. Azt, hogy ki közöttünk igaz keresztény és ki nem, csak Isten ítélheti meg csalhatatlanul, ki a szívekben és a vesékben is olvas. Isten után döntsön az elfogulatlan olvasó, hogy vajon lehet-e helye az unitáriusoknak a keresztények nagy családjában akkor, amikor a hit igazságának keresésében Isten adta józan eszüket is használják, és ahhoz tartják magukat, amit Jézus tanított: „Erről ismeri meg mindenki, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretni fogjátok. (János XIII/35).” CSIKI: i. m., 5.

⁶⁸⁴ Ld. a 333. jegyzetet.

⁶⁸⁵ *Keresztény Magvető*, 1939/6, 266 (az Irodalom című könyvajánló rovatban).

⁶⁸⁶ Fikker szerint Csiki „unitárius hitelveket taglaló írásának legnagyobb hibája az, hogy mindenáron a Bibliából akarja kimutatni az unitarizmus lényegét, s azt igyekszik bizonyítani, hogy tulajdonképpen a Bibliában semmi sincs, ami ellenkeznék unitárius felfogásunkkal. Ez a vállalkozás azonban még a legszigorúbb Biblia-kritikával is nehezen vezet sikerre. Jó lett volna a Bibliával előbb foglalkozni, mint Jézussal, vagy a Szentlélekkel s így nem került volna az olvasó abba a helyzetbe, hogy mielőtt tudná, mi az, hogy Biblia-

Az Unitárius Értesítő 1939 karácsonyi számában Darkó Béla fűzesgyarmati lelkész méltatja a kötetet, miközben keserűen állapítja meg:

„Ha Csiki Gábor úgy látta volna, hogy a mi öntudatosságunkhoz szó nem férhet, bizonyára nem írta volna meg könyvét vagy legalábbis nem evvel a célzattal. (...) A helyzet az, hogy itt, e csonka hazában nagyon kevesen vagyunk, s a kevés is legtöbbszörre elszórtan él. Egy igen jelentékeny része az itt élő unitáriusoknak alig vagy egyáltalán nem él gyülekezeti életet. (...) Szeretném minden egyes szórványban élő unitárius testvérem kezébe nyomni Csiki Gábor könyvét, hadd gondolkozzék egy kicsit a hit világáról.”⁶⁸⁷

6. Csiki Gábort 1942. március 25-én, a Koháry utcai templomban tartott rendkívüli egyházköri közgyűlésen a Duna–Tiszamenti Egyházkör esperesévé választották. A háborús időszakban végzett szolgálatát egyházköri jegyzőként Ferencz József, közügyigazgatóként Darkó Béla, pénztárosként Pethő István, jogtanácsosként ifj. dr. Kozma Jenő segítette.⁶⁸⁸ Csiki esperesi eskütételére egy évvel később, 1943. március 28-án, az Egyházi Főtanács kolozsvári ülésén került sor.⁶⁸⁹ Az 1942 és 1944 közötti időszakban Csiki Gábor elsődleges törekvése a Budapesti Unitárius Misszióház önálló egyházközséggé alakítása volt, s emiatt folyamatos konfliktusban állt a Budapesti Unitárius Egyházközséggel, illetve annak vezető lelkészével, Szent-Iványi Sándorral.⁶⁹⁰ Emiatt Csiki Gábor a Koháry utcai templomban csak ritkán prédikált, az esperesi vizitációkon kívül is rendszeresen szolgált viszont a debreceni és a fűzesgyarmati egyházközségben, illetve látogatta a szolnoki és kecskeméti unitárius híveket.⁶⁹¹

7. 1943. november 1-én, Csiki Gábor kezdeményezésére rendkívüli egyházköri értekezletet tartottak a Misszióház templomában. Az esperes célja az volt, hogy az éves egyházköri közgyűlésnél kötetlenebb formában, világi hívek bevonásával tárgyalhassanak a IX. esperesi kört (a Duna–Tiszamenti Egyházkört) érintő ügyekről. Csiki a találkozón kiemelten támogatta a fűzesgyarmati felekezeti iskola és a kocsordi unitárius közösségi ház fejlesztését, rekonstrukcióját. Az ülésen javaslatokat fogalmaztak meg a valláserkölcsei nevelés

kritika, mindegyre arra történik hivatkozás.” A Szentlélek vonatkozásában Fikker az unitárius teológia főáramlatától eltérő, radikális álláspontra helyezkedik: „az emberben levő lélek és Isten minden úgynevezett lelki problémát megold, s teljesen felesleges nekünk, unitáriusoknak a Szentlelket tovább hurcolni s közvetítőnek megtartani.” In: *Keresztény Magvető*, 1939/6, 266–267.

⁶⁸⁷ DARKÓ: Gondolatok a hit világából, in: *Unitárius Értesítő*, 1939. december, 135.

⁶⁸⁸ Az Észak-Erdély visszacsatolásával létrejött, szervezetenként ismét a kolozsvári egyházi központhoz tartozó IX. Esperesi Kör (Duna-Tisza-menti Egyházkör) 1940 és 1944 közötti iratai: *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/1-3. Az 1942. március 25-én tartott rendkívüli közgyűlésről beszámol: *Unitárius Értesítő*, 1942. április, 30.

⁶⁸⁹ *Unitárius Értesítő*, 1943. április, 30–31.

⁶⁹⁰ Csiki Gábor és a Budapesti Unitárius Egyházközség vitáját, annak dokumentumait az 5.3.4. fejezetben mutatjuk be.

⁶⁹¹ Forrás: az *Unitárius Értesítő* 1942, 1943. és 1944. évi számai.

javítására is (szakfelügyeleti rendszer kiépítése, nevelési előadótanácsos kinevezése). Felkérték az erdélyi lelkésztársakat, hogy segítsenek a Budapesten munkát vállaló székelyföldi fiatalok felkutatásában. Pethő István lelkész javasolta, hogy a gyülekezetektől távol élő hittestvérek tájékoztatása érdekében évente készüljön magyarországi unitárius szórványkönyv.⁶⁹²

8. A IX. Esperesi Kör (Duna-Tisza-menti Egyházkör) 1944. június 29-én, Hódmezővásárhelyen tartott tisztújító közgyűlésén Csiki Gábort ismét esperessé választották. Az egyházköri jegyző Ferencz József, a jogtanácsos ifj. dr. Kozma Jenő maradt; a közügyigazgatói tisztségre Pethő Istvánt, pénztárosnak Bencze Mártont választották meg. Az egyházkörnek a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanácsban való képviseletére Csiki Gábort jelölték ki.⁶⁹³

9. Csiki Gábor az Unitárius Értesítő 1944 októberi számában közölte az Erdélyből elmenekült magyarok megsegítésére irányuló esperesi felhívást.⁶⁹⁴

10. Csiki – esperesi tisztségéből adódóan – automatikusan tagja lett az 1944. október 14-én, az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) Erdélyből menekült tagjaiból Budapesten megszerveződött Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanácsnak.⁶⁹⁵ A testület egyházi elnökévé Szent-Iványi Sándort választották, aki püspök-helyettesi megbízást is kapott. Csiki Gábor nem vett részt a testület operatív vezetésében, és több alkalommal vitatta Szent-Iványi legitimitását.⁶⁹⁶ Miután 1945. március 13-án Észak-Erdélyt hivatalosan is újra Romániához csatolták,⁶⁹⁷ Szent-Iványi kiállt a kolozsvári egyházi központtal való szoros együttműködés fenntartása mellett, Csiki Gábor viszont a Duna–Tiszamenti Egyházkör autonómiájának helyreállítását szorgalmazta.⁶⁹⁸

⁶⁹² A tanácskozásról részletesen beszámol: FERENCZ: A Duna–Tiszamenti Egyházkör értekezlete, in: *Unitárius Értesítő*, 1943. november, 111–112.

⁶⁹³ *Unitárius Értesítő*, 1944. július, 12.

⁶⁹⁴ Iktatószám: 210–1944 esp., „Kedves Unitárius Testvéreim! Nagy megpróbáltatások ideje ez, nemcsak azok számára, akik kifosztottan, hajléktalanul állanak a közelgő tél előtt, hanem a mi számunkra is, kiket Isten hasonló sorstól a mai napig megkímélt. A mi próbánk abból áll, hogy él-e szívünkben a testvériség érzete, és teljesítjük-e a belőle folyó kötelességet, vagy csak frázis volt az a mi ajkunkon. Bizonyítsuk be, hogy jó unitáriusok, jó magyarok vagyunk. Azt, amit Isten számunkra még meghagyott, megtartott: ruházatunkat, filléreinket, élelmünket osszuk meg menekült testvéreinkkel. Ez lesz az egyetlen módja a hálának is, mellyel Istennek tartozunk, azért, hogy még élünk, és van hová fejünket lehajtanunk (...) In: *Unitárius Értesítő*, 1944. október, 2.

⁶⁹⁵ uo.

⁶⁹⁶ A Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanács erősen hiányos iratanyaga (1944–1946), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/4.

⁶⁹⁷ A téma legrészletesebb történelmi feldolgozása: Nagy, M. Z. – Vincze, G. (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*, Kolozsvár – Csíkszereda, Erdélyi Múzeum Egyesület – Pro Print Könyvkiadó, 2003.

⁶⁹⁸ A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör vezetéséről és jogköreiről, a Szent-Iványi Sándor és Csiki Gábor között kibontakozó éles, végül fegyelmi eljárásba torkolló vitáról lásd még a 664. lábjegyzetet.

11. Az 1947. február 10-én megkötött Párizsi békeszerződés a magyarországi unitáriusokat ismét hosszú időre elszakította erdélyi gyökereiktől. A szerződés az 1937. december 31-i (vagyis a revízió előtti) állapotok szerint húzta meg az országhatárokat, sőt a trianoni békeszerződéssel ellentétben – az alapvető emberi jogi formulán túl – kisebbségvédelmi rendelkezéseket sem fogalmazott meg.⁶⁹⁹ A kolozsvári egyházi központtal való kapcsolattartás – politikai okokból – gyakorlatilag lehetetlenné vált, így nyilvánvaló volt, hogy a Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkörnek a korábnál nagyobb önállóságot kell kapnia. Az Egyházi Főtanács 1947. augusztus 10-én, Kolozsvárott megtartott ülésén a magyarországi egyházrészt kizárólag Csiki Gábor esperes képviselhette – Szent-Iványi Sándor ekkor már az Egyesült Államokban tartózkodott, s többé nem is tért haza.⁷⁰⁰ Mivel a brit és amerikai unitárius szervezetek képviselőit nem engedték be Romániába, az International Association of Liberal Christianity and Religious Freedom (IARF)⁷⁰¹ ugyancsak Csiki Gábort bízta meg a főtanácsi ülésen való képviseletével.

12. Az Egyházi Főtanács 1947. augusztus 10-i, politikai kényszer hatására született döntése értelmében a kolozsvári egyházi központ csupán a hittani/dogmatikai kérdésekben való döntés, a törvényalkotás, a papnevelés és a háromfokú fegyelmi bíraskodás jogát tarthatta fenn magának. A végrehajtói feladatokat teljes mértékben át kellett adnia a Duna–Tiszamenti Egyházkörből létrejövő Magyarországi Unitárius Egyházkörnek.⁷⁰² Az egyházkör szervezeti és működési szabályzatát – Csiki Gábor megbízásából – Ferencz József lelkész dolgozta ki, akinek kétségtelen érdeme, hogy – az adott politikai helyzet szabta keretek között – védelmezni igyekezett az egyházköri és egyházközségi autonómiát, illetve érvényesíteni a valláserkölcsei nevelés szempontjait.⁷⁰³ 1947. november 1-én, a pestszentlőrinci unitárius templomban megalakult az új egyházköri közgyűlés, amely – politikai kényszer hatására – megszüntette a Budapesti Ideiglenes Egyházi Képviselő Tanácsot, az Egyházi Intéző Bizottságot és a Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkört. Ezeknek a testületeknek a közgyűlés

⁶⁹⁹ Az esemény tudományos igényű történelmi feldolgozása: HORVÁTH: A magyar békeszerződés, 1947, 02,10. In: *Grotius* – A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. Online elérés: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=CJKZSX>. Hozzáférés dátuma: 2015. szeptember 28.

⁷⁰⁰ Egyházi főtanács Kolozsvárott, in: *Unitárius Élet*, 1947. augusztus 15. – szeptember 1, 1.

⁷⁰¹ Az 1900. május 25-én, Bostonban alakult International Council of Unitarian and Other Liberal Religious Thinkers and Workers utódszervezete.

⁷⁰² FERENCZ: Az egyházköri közgyűlés feladatai, in: *Unitárius Élet*, 1947. szeptember 15. – október 15, 1.

⁷⁰³ Ferencz József így összegezte az 1947-ben létrejött magyarországi unitárius egyházszervezet sajátosságait: „Egyházköri közgyűlésünknek eddig hatvanegynéhány tagja volt. Az új közgyűlés a törvényben körülírt módon az egyházközségek további képviselőivel és az egyházköri közgyűlés által választott tagokkal száz és egynéhány tagból fog állani. E közgyűlés lesz hivatva végső fokon a magyarországi unitáriusság egyházi élete irányítására, s az éves közgyűlések közötti időben az egyházkormányzás munkáját a tisztviselőkből és közgyűlés által választott tagokból álló végrehajtó testület, az egyházköri tanács fogja ellátni.” FERENCZ : i. m.

napijáig hivatalosan Szent-Iványi Sándor volt a vezetője. A közgyűlés Csiki Gábor esperes püspöki helynökké választotta; Szent-Iványi Sándor és Barabás István tiszteletbeli esperes-püspöki helynök címet kapott.⁷⁰⁴

13. Csiki Gábor egyházszolgálatának utolsó tíz évére (1947–1957) rányomta bélyegét a kommunista diktatúra különböző szervezeteivel való – részben kényszerű, részben önként vállalt – együttműködés. Az 1957-ig tartó periódus már túlnyomórészt kívül esik az általunk vizsgált korszakon, így az alábbiakban csak a legfontosabb mozzanatokra utalunk.

- 1948. október 7-én Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter⁷⁰⁵, illetve Csiki Gábor esperes-püspöki helynök aláírta a Magyar Köztársaság és a Magyarországi Unitárius Egyház közötti megegyezést, amely az ekkor már kizárólagos hatalomra törő kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja politikai érdekeit szolgálta. Az egyezmény egészen 1990. március 19-ig szabályozta az unitárius egyházi életet Magyarországon.⁷⁰⁶
- 1949. június 11-én Csiki köszöntő beszédet mondott az első nyilvános budapesti unitárius istentisztelet 80. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezésen.⁷⁰⁷
- 1950 májusában – a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium utasítására hivatkozva – a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsának kérése ellenére, november 1-i hatállyal elrendelte Barabás István lelkész nyugdíjazását.⁷⁰⁸
- Az esperes-püspöki helynök és a Budapesti Unitárius Egyházközség közötti konfliktus az 1950-es évek elején is folytatódott: Szolga Ferenc hitoktató lelkész fegyelmi ügye⁷⁰⁹ és Buzogány Kálmán lelkészi kinevezésének késleltetése⁷¹⁰

⁷⁰⁴ A magyarországi unitáriusság vezetői, in: *Unitárius Élet*, 1947. november 1. – november 15, 1.

⁷⁰⁵ Ortutay Gyula (1910–1978) néprajztudós, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) tagja. Politikai pályáját a Független Kisgazdapártban kezdte, majd pártjából kizárták, és pártonkívüliként, a Baloldali Blokk támogatójaként lett vallás- és közoktatásügyi miniszter. 1949-től a Magyar Függetlenségi Népfront (1954-től Hazafias Népfront) országos tanácsának tagja, 1957–1964 között főtitkára, 1964–1978 között alelnöke volt. 1958-tól haláláig az Elnöki Tanács tagjaként, 1970–1978 között az országgyűlési kulturális bizottságának elnökeként tevékenykedett. 1950–1952 között a Múzeumok Országos Központjának igazgatója, 1957–1963 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) rektora, 1964-től haláláig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) elnöke volt. Forrás: PELLE: Tutus, a „haladó értelmiségi”, in: *Hitel*, 2011 május, 95–99.

⁷⁰⁶ Az állam 1948 őszén csaknem azonos tartalmú megegyezést írt alá a református, evangélikus és izraelita felekezettel is. Bővebben: BALOGH – GERGELY: Az egyházak „államosítása”, in: *História*, 1999/2, 7–10.

⁷⁰⁷ A Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) 1949. június 11-i ünnepi közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/38.

⁷⁰⁸ A nyugdíjazásról hivatalosan az Egyházköri Tanács 123/950. számú határozata rendelkezett. A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1950. május 22-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁷⁰⁹ 1951 elején a Budapesti Unitárius Egyházközségnek nem volt kinevezett lelkésze. 19/951. számú iratában Csiki Gábor azért marasztalta el Szolga Ferenc hitoktató lelkészt, mert püspöki helynöki engedély nélkül szószéki szolgálatra hívta meg Remetei Filep Imre hódmezővásárhelyi lelkészt. A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa úgy vélte, hogy – kinevezett lelkész hiányában – Szolga helyesen cselekedett,

Csiki barátságtalan hozzáállását jelzi. A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa ezt azzal „viszonozta”, hogy folyamatosan támadta Csiki Gábort – szerintük túlságosan magas lelkészi fizetése, szolgálati lakása és más jövedelmei (állami kongrua, stólapénz) miatt.⁷¹¹

- 1952-től Csiki Gábor – meghívott lelkészként – évente néhány alkalommal, elsősorban a karácsonyi és húsvéti ünnepkörben szószéki szolgálatot végzett a Koháry utcai templomban.⁷¹²
- 1956. október 7-én, az önálló Budapesti Unitárius Egyházközség fennállásának 75. évfordulója alkalmából emlékünnepséget rendeztek a Koháry utcai templomban. Kilenc magyarországi és két erdélyi lelkész jelenlétében Csiki Gábor mondott ünnepi beszédet, felidézve Derzsi Károly és Józán Miklós munkásságát.⁷¹³
- Csiki Gábor 1957 tavaszán – megrendült egészségi állapotára hivatkozva – kérte nyugdíjazását. 1957. június 2-án, a pestszentlőrinci templomban tartott egyházköri közgyűlésen Pethő Istvánt választották esperes-püspöki helynökké.⁷¹⁴

5.2.3. Csiki Gábor és a Budapesti Unitárius Misszióház⁷¹⁵

Csiki Gábor 1921 novemberében – Józán Miklós püspöki vikáriussal és néhány budapesti unitárius világi tisztségviselővel⁷¹⁶ folytatott tárgyalások után – a kolozsvári püspökségen hivatalosan is bejelentette, hogy hosszabb időre Budapestre költözik, mert brit és amerikai támogatással a magyarországi unitárius misszió megalapításán dolgozik.⁷¹⁷ Csiki elképzelése az volt, hogy a pesti oldalon, a város déli részén kellene megvásárolni egy olyan ingatlant,

amikor meghívta tapasztaltabb kollégáját. Szolga Ferenc végül nem kapott büntetést. A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1951. február 9-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁷¹⁰ Csiki már 1950 tavaszán nyugdíjazta Barabás Istvánt, de az új lelkészi pályázatot csak 1951 májusában hirdette meg. Buzogány Kálmánt 1951. június 16-án választották meg a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészévé. A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1951. május 11-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁷¹¹ SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében, Budapest, 2010, 174–175.

⁷¹² SZANISZLÓ : i. m., 179.

⁷¹³ FERENCZ: A budapesti gyülekezet hetvenötéves, in: *Unitárius Élet*, 1956. szeptember, 2–3. A Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) 1956. október 7-i ünnepi közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/39. Hosszú idő után ezen a rendezvényen jelent meg először nyugat-európai lelkész: a holland S. Van der Woude, az IARF egyik titkára.

⁷¹⁴ Egyházköri közgyűlésünkről. In: *Unitárius Élet*, 1957. szeptember, 2.

⁷¹⁵ A Budapesti Unitárius Misszióház erősen hiányos iratanyaga megtalálható a *MUEMEK Levéltárban*, Budapest, II/1.

⁷¹⁶ Dr. Költő Gábor, dr. Barabássy István, dr. Kozma Jenő, dr. Mikó Gábor és Nyiredy Jenő.

⁷¹⁷ A Budapesti Unitárius Egyházközség (BUE) 1921. november 15-ei közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

ahová később egy második templomot is fel lehet építeni. Azzal érvelt, hogy a trianoni békediktátum következtében megnövekedett lélekszámú budapesti unitárius közösség jelentős része – a földrajzi távolság, illetve a férőhelyhiány miatt – nem tudja a Koháry utcai templomot látogatni. Olyan pesti bérház megvásárlásán gondolkodott, amely „missziói lelkészi iroda, főiskolai diákinternátus, egyháztársadalmi életünket helyes irányba decentralizáló egyesületeink és lelkészi lakás részére” is alkalmas.⁷¹⁸

1922-ben Louis C. Cornish⁷¹⁹, az Amerikai Unitárius Társulat elnöke Budapestre érkezett, hogy tanulmányozza a trianoni békediktátum által sújtott erdélyi és magyarországi unitáriusok helyzetét. Csiki Gábor és az említett világi tisztségviselőkből álló ad hoc bizottság ekkor memorandumot nyújtott át Cornish-nak, amelyben kezdeményezték a Misszióház létesítését.⁷²⁰ A folyamat akkor gyorsult fel, amikor Csiki Gábornak 1922 őszén és telén sikerült néhány ezer dollárt összegyűjtenie. Unokaöccse, ifj. Csiki Gábor 2003-ban így emlékezett az adománygyűjtő körútról való hazaérkezésre:

„A nagybátyám megkért, hogy várjam Budapesten a vasútállomáson, és segítsek neki. Megérkezik a vonat, és leszáll egy nagy darab ember, nagy télikabátban, hogy alig ismertem rá. Két kis bőrönd volt nála. Csodálkoztam, hogy minek neki segítség. Miután hazaértünk, kiderült, hogy a kabát bélésébe bele volt varrva az összes pénz, amit külföldön gyűjtött. Ezért látszott olyan nagy embernek. Ezért kellett a biztonsági kíséret.”⁷²¹

1923 januárjában Rev. W. Hamilton Drummond, az angol unitáriusok főtitkára⁷²² érkezett Budapestre, és – az Unitárius Értesítő beszámolója szerint – „bizalmas tanácskozást folytatott az egyházközség vezető embereivel, egy építendő Missió-ház ügyében.”⁷²³ Néhány

⁷¹⁸ FERENCZ: Az Unitárius Misszió Ház tíz esztendeje. In: *Unitárius Értesítő*, XII. évf. 12. – különlenyomat, Budapest, Máté Ernő könyvnyomdája, 1933, 5.

⁷¹⁹ Louis Craig Cornish (1870–1950) az 1910-es évek elejétől volt a nemzetközi unitárius közélet egyik vezetője. 1924-ben vizsgálóbizottság felállítását kezdeményezte a Romániához csatolt erdélyi területeken élő unitáriusokat ért sérelmek feltárására. Később a Fülöp-szigeteki unitárius missziót vezette; itteni tapasztalatairól számol be a *The Philippines Calling* című könyvében (1942). Öt évvel később Erdély történelméről jelentetett meg kötetet (*Transylvania. The Land Beyond the Forest*). Cornish életrajzát – halála után három évvel – felesége írta meg. ELIOT: Louis Craig Cornish – *Interpreter of Life*, Boston, Beacon Press, 1953.

⁷²⁰ FERENCZ: i. m., 6.

⁷²¹ Ifj. Csiki Gáborral Léta Sándor, a budapesti Bartók Béla Unitárius Egyházközség lelkésze készített interjút 2003-ban. A kézirat Léta Sándor tulajdonában van. Online elérés: <http://missziolahaz.hu/Missziolahaz-mult-jelen.htm>. Hozzáférés dátuma: 2015. március 11.

⁷²² William Hamilton Drummond – az azonos nevű 19. századi teológus, költő, pedagógus és állatvédelmi aktivista unokája – a belfasti Second Congregation (későbbi nevén: All Soul's Church) unitárius gyülekezet lelkésze volt. Forrás: nagypjának részletes életrajza a *Dictionary of Unitarian & Universalist Biography (UUDB)* honlapján: <http://uudb.org/articles/williamdrummond.html>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 1.

⁷²³ Drummond „látja – mintha itt élne köztünk – a mi helyzetünk, és érzi – mert együtt érez velünk – a mi szívünk nemes vágyát, és minden erejét, képességét és befolyását latba veti amerikai és angol testvéreink előtt, hogy tervünk sikerüljön (...) Az egyházközség nevében dr. Hajós Béla nyug. miniszteri tanácsos

hónapos intenzív levelezés után, 1923 júliusában a magyarországi unitárius Püspöki Vikáriátus – a londoni székhelyű Brit és Külföldi Unitárius Társulat (British and Foreign Unitarian Association)⁷²⁴ meghatalmazása alapján, 17 400 dollár vételárért – megvásárolta a IX. Rákos utca 3. szám alatt fekvő ingatlan 2/3 részét.⁷²⁵ Az ügylet sürgősségére való tekintettel a vételár mintegy 50 százalékát dr. Kozma Jenő jogtanácsos⁷²⁶ megelőlegezte. A jogi konstrukció értelmében az épület a British and Foreign Unitarian Association telekkönyvi tulajdonába került, de bevétele teljes egészében a magyarországi missziós munka céljait szolgálta. Kezdetben Csiki Gábor javadalmazását az amerikai-angol unitárius társulatok fedezték, majd 1929-től részben már a Misszió-ház jövedelméből kapja díjazását.⁷²⁷ 1924. december 31-én Józán Miklós püspöki vikárius – ezúttal az Amerikai Unitárius Társulat (American Unitarian Association)⁷²⁸ meghatalmazottjaként – Székely Dezső és Katona János építészeketől megvásárolta a ház további 1/3 részét, s ezzel a jogügylet lezárult: az ingatlan teljes egészében a brit és amerikai unitáriusok tulajdonába, illetve a magyarországi unitáriusok kezelésébe került.⁷²⁹

Csiki Gábor 1925 tavaszán végleg Budapestre költözött, és megkezdte missziós lelkészi tevékenységét. Minden hónap első vasárnapján a Koháry (ma: Nagy Ignác) utcában szolgálva segítette Józán Miklós munkáját, emellett ifjúsági istentiszteleteket tartott, míg a későbbi Rákos (ma: Högyes Endre) utcai templom híveinek – vagyis az akkori főváros IV., VIII., IX. és X. kerületi lakosainak – a VIII. kerületi Csobáncz utcai községi elemi iskola egyik

köszöntötte őszinte szeretettel és tisztelettel. Beszédében visszaemlékezett a múlt század 70-es éveire, amikor Erdély s Magyarország uniójával kapcsolatban sok unitárius tisztviselő kényszerült feljönni Pestre családjával együtt (...) Amint gyarapodott az unitáriusok száma, annál égetőbb vágy kelt szívükben arra nézve, hogy önálló egyházközséggé szerveződjenek, s egy rendes papot tarthassanak. Hogy ez sikerült is, azt angol testvéreinknek köszönhetjük, akik megértő szeretettel s áldozatkészséggel siettek a fővárosi magyar hitestvéreik segítésére. Azóta ma egy fájdalmas népvándorlás az unitárius családoknak újabb ezreit zúdította a fővárosba. Ezek már templomot találtak itt, de kicsi lett a templom, s különösen ifjúságunk számára nincs otthonunk. Ezt a problémát akarjuk megoldani a Misszió-házzal, s ennek megvalósítására jött a mi szeretett testvérünk, Drummond úr. Újra segítő kezet nyújtanak hát angol és amerikai testvéreink (...)” Rev. W. H. Drummond budapesti látogatása, in: *Unitárius Értesítő*, 1923. február 15, 3–4.

⁷²⁴ S.H. MELLON: *Liberty and Religion. A centenary history of the BFUA, 1925*; ROWE: *The Story of Essex Hall* (3. k.), London, Lindsey Press, 1959.

⁷²⁵ A Püspöki Vikáriátus iratai. Rev. W. H. Drummond meghatalmazása Józán Miklós számára, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

⁷²⁶ Dr. Kozma Jenő ügyvédrel, a Budapesti Unitárius Egyházközség későbbi gondnokáról és családjáról részletesen ír unokája, Kozma Tamás (1939–) a Debreceni Egyetem ny. professzor emeritusa, a nevelésszociológia elismert szakértője. Online elérés: http://dragon.klte.hu/~nevtud/Oktdolg/Kozma_Tamas/doc/oneletrajz/oneletrajz_1939__51.pdf. Hozzáférés dátuma: 2015. október 1.

⁷²⁷ FERENCZ: i. m., 6.

⁷²⁸ Mortimer Rowe monográfiája szerint az Egyesült Államokban és Kanadában élő unitáriusokat tömörítő American Unitarian Association 1825. május 26-án alakult Bostonban. – ugyanazon a napon, amikor Londonban létrejött a British and Foreign Unitarian Association. A két szervezet szoros együttműködésben dolgozott. Lásd: ROWE: i. m.

⁷²⁹ A Püspöki Vikáriátus iratai. Adásvételi szerződés, 1924. december 31, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

tantermében hirdetett ígét. További feladatait – alkalmi istentiszteletek tartása Pestszentlőrincen és vidéki városokban, angol nyelvoktatás, egyháztársadalmi szervezetek tevékenységének koordinálása – a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1927 májusi vizsgálati jelentése összegezte.⁷³⁰

Az 1922 óta tervezett templomépítés folyamatát hátráltatta, hogy az 1899-ben épült bérház régi lakói csak igen lassan, jelentős anyagi ellenszolgáltatás fejében költöztek ki a Rákos utcai ingatlanból. Az EKT 1927 májusi vizsgálata megállapította, hogy addig csupán egyetlen lakást ürítettek ki, amit Csiki Gábor vett birtokba, s ennek egyik külön bejáratú szobája lett a lelkészi iroda. A Népjóléti Minisztérium 1925-ben és 1926-ban többször ígéretet tett a teljes bérház kiürítésére, de nem tudott a lakók számára megfelelő csereingatlant biztosítani, a Misszióháznak pedig nem volt pénze a bérlők kártalanítására.⁷³¹ Az EKT vizsgálata más problémákra is felhívta a figyelmet: megállapította, hogy az ingatlan jogi dokumentációja hiányos, rendezetlen. Az 1923-ban és 1924-ben kelt adásvételi szerződéseket nem küldték meg a kolozsvári püspökségre, így az erdélyi egyházi központnak hivatalosan nem is volt tudomása az Unitárius Misszióház létrejöttéről, működéséről, tulajdonviszonyairól. Ferenczy Géza főgondnok⁷³² és Kovács Kálmán püspöki titkár⁷³³ a

⁷³⁰ Az EKT 1927 májusi vizsgálati jelentése szerint – amelyet Ferenczy Géza főgondnok és Kovács Kálmán püspöki titkár készített – Csiki Gábor „minden hónap utolsó vasárnapján Pestszentlőrincen, az állami polgári iskola termében tart istentiszteletet. Minden hónap 3-ik illetve 4-ik vasárnapján Szeged, Debrecen, Miskolc, Békésgyula, Szolnok, Pécs és Kaposvár filiák meglátogatása, hol az egyes filiákban évenként 2-3-szor megfordul. Ezenkívül adventi külön istentiszteletek tartása. Heti 4 órán át angolórákat tart kezdők és haladók számára, havonta egyszer pedig társalgó órát a Channing House Schoolt végzett s más leány növendékekkel. A missziói lelkész ezen kötelezettségének buzgón megfelel. Ha valamelyik filiában költségkímélés szempontjából Józán püspöki vikárius afia megy le, kinek mint felsőbb házi tagnak, szabad jegye van, akkor az ő munkáját végzi Budapesten. Részt vesz a fenti kötelezettségei teljesítésén kívül a Dávid Ferencz Egylet és Nőszövetsége munkájában s vezeti továbbá az ifjúság ügyeit.” Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1927. május 9-11-ei vizsgálatának jegyzőkönyve (1118/1927), 5. Gépírat a MUEMEK Levéltára (Budapest) tulajdonában. Online elérés: <http://missziohaz.hu/missziohaz-10-esztendeje.pdf>, hozzáférés dátuma: 2017. augusztus 8.

⁷³¹ Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1927. május 9-11-ei vizsgálatának jegyzőkönyve (1118/1927).

⁷³² Dr. Ferenczy Géza (1866–1953) – egyes források szerint: Árkosi Ferenczy Géza – régi háromszéki unitárius családból származott. Székelyudvarhelyen ügyvédként működött, majd az 1922. december 28-án, Kolozsvárott megalakult Országos Magyar Párt színeiben parlamenti képviselővé választották. 1920 és 1938 között a Magyar Unitárius Egyház főgondnoka volt, emellett az Unitárius Irodalmi Társaság elnöki tisztségét is betöltötte. 1938-ban 50 ezer lej értékű alapítványt tett a magyar unitárius irodalom támogatására. Forrás: GYÖRGY: A romániai Országos Magyar Párt. Doktori értekezés, Budapest, 2006. Online elérés: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf>. Hozzáférés dátuma: 2013. november 15.

⁷³³ Kovács Kálmán (1883–1951) tanár, unitárius tanügyi főtanácsos, Kovács János teológiai tanár fia. 1918-ig Kolozsvárott gimnáziumi tanár volt, 1915-ben egyházi főszámvevővé választották, majd 1928-ban az idős Ferencz József püspök titkára lett. Az 1930-as években Magyarországra települt, és a Magyar Új Iskola Egylet leánygimnáziumának igazgatójaként dolgozott, 1941-es nyugdíjba vonulásáig. A Budapesti Unitárius Egyházközség 1943. január 10-i közgyűlésén harmad-gondnokká választották. 1944. február 6-án az egyházközség világi elnöke lett (korábban ilyen tisztség nem létezett). Szent-Iványi Sándor közeli munkatársaként részt vett az üldözött zsidók mentésében. 1946-ban három hónapot Erdélyben töltött – távollétében a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnokává választották. Erről a tisztségéről 1947. október

budapesti vizsgálat során is csupán azt a nem hivatalos feljegyzést (memorandumot) találta meg, amit a budapesti unitáriusok 1923 januárjában Rev. W. Hamilton Drummondnak átnyújtottak.⁷³⁴ Az EKT ezért – többször kifejezve sajnálatát az információhiány, az elmaradt tájékoztatás és az ebből fakadó félreértések, bizalmatlanság miatt – tizenkét pontban fogalmazta meg javaslatait. Kérték a gondosabb irattározást, a missziói bizottság legalább kéthavonkénti ülésezését, Csiki Gábor lelkésztől pedig negyedéves programtervek összeállítását.⁷³⁵

A templomépítés elindítását szolgáló adománygyűjtés intenzív szakasza két évig (1926–1927) tartott. Csiki Gábor 1927-es amerikai útján 4 980 pengőnek megfelelő összeget gyűjtött⁷³⁶, Józán Miklós vikárius pedig 1927. október 16-án felhívást tett közzé, amelyben így fogalmazott:

„Az unitárius hívek száma Budapesten és az egész csonkaországban az utolsó néhány esztendő alatt csaknem megháromszorozódott. Sajnos azonban, ha az okát nézzük, nincsen semmi örvendeni valónk efölött a tekintélyes lélekszám gyarapodása fölött. Ez is csak székely fajunk nagy nyomorúságát mutatja, azt t. i., hogy milyen sok embernek kellett elhagynia szép Erdélyországban szülőtte földjét, a hajlékot, ahol Isten áldott napját először meglátta, a templomot, ahová zsoltárokat énekelni és imádkozni járt, őseink sírját, és mindazt, ami az életet számára egykor széppé és boldoggá tette.”⁷³⁷

Józán Miklós – az Igazgató Tanács⁷³⁸ nevében megfogalmazott felhívásban – leírta, hogy a lélekszám gyarapodása új intézmények alapítását teszi szükségessé, az anyagi források azonban korlátozottak, az amerikai és brit hitrokonok pedig már eddig is erejükön felül segítettek. Közli azt a – más dokumentumban általunk fel nem lelt – adatot, hogy Budapest Székesfőváros Tanácsa három éven át 24 ezer pengőt állított be a költségvetésbe a templomépítés céljára, a templom berendezésének költsége azonban fedezetlenül maradt, így szükség van a hívek áldozatvállalására.⁷³⁹

3-án lemondott. 68 éves korában, Budapesten villamosbaleset következtében hunyt el. Kovács Kálmán hagyatéka, *MUEMEK Levéltára*, Budapest), X/j.

⁷³⁴ Az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1927. május 9-11-ei vizsgálatának jegyzőkönyve (1118/1927).

⁷³⁵ uo.

⁷³⁶ FERENCZ: i. m., 5.

⁷³⁷ JÓZÁN: Felhívás a magyar unitáriusokhoz. A Püspöki Vikáriátus iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

⁷³⁸ A Püspöki vikáriátus működése idején (1923–1940) Igazgató Tanácsnak nevezték az egyházi és világi személyekből álló operatív döntéshozó testületet.

⁷³⁹ „Itt most egy olyan ügyről van szó, melyet nemcsak a gazdagok aranyával, de a szegény asszony két fillérjével is eredményesen lehet szolgálni. Aki egy rövid esztendő folyamán naponta 5-10 fillért egyházára és Istenére gondolva félretesz és megtakarít, ezáltal örök időkre szóló családi ülőhelyet biztosíthat a Missió ház kápolnájában nemcsak magának, hanem késői unokáinak is. S mennyi drága tradíció fűződik majd ezekhez a családi padokhoz késői unokáink számára! Nem akarjuk hinni, hogy ne akadjon Budapest és az ország unitárius hívei között háromszáz olyan ember, ki ilyen formán háromszáz ülés költségét örömmel ne vállalná.

5.3. A templom és a diákothon

A Rákos utcai épület udvari hátsó részében, a földszinten és az első emeleten kialakítandó imaház tervrajzát ifj. Gothárd Zsigmond unitárius építészmérnök⁷⁴⁰ és kollégája, Padányi Gulyás Jenő⁷⁴¹ készítette; a kivitelezést Méhes Emil és Méhes György mérnökirodája⁷⁴² végezte. Az 1928-ban lezajlott templomépítésnek – valójában inkább a bérház jelentős mértékű átalakításának – a műszaki dokumentációja nem maradt fenn. Az Unitárius Értesítő 1929 januári száma már a „Missziós-Kápolna” február 10-i felszentelésére hívja fel a figyelmet. Az ünnepi istentiszteletet a Hozzád megyek Uram... kezdetű gyülekezeti ének, valamint az amerikai és az angol himnusz nyitotta. Csiki Gábor imát mondott, valamint ismertette a Misszióház alapításának körülményeit, rövid történetét. A felavató beszédet Józán

Akikkel szemben pedig Isten a földi javak osztogatásában bőkezűbb volt, azoknak alkalmat adunk hálaadásra és arra, hogy családjuk egyik-másik hön szeretett, feledhetetlen tagjának nevét megörökíthessék a kápolnában arról, hogy emlékeztükre egy urvacsorai asztalt, urvacsorai kelyhet, terítőt vagy egy szószéket ajándékozzanak, vagy pedig egy színes kápolnaablak költségét vállalják és annak esetleges képein örökök meg kedveseik emlékét.” JÓZÁN: i. m.

⁷⁴⁰ Az építész édesapja, Homoródalmási Gothárd Zsigmond (1867–1942) az 1880-as években települt át Budapestre. 1891-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott, ahol 1916-ban miniszteri tanácsos, 1923-ban (nyugdíjba vonulásakor) pedig helyettes államtitkár címet kapott. 1919. december 20-án választották meg a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnokává, s e tisztségét tíz éven át töltötte be. Fia, ifj. Gothárd Zsigmond építészmérnöki diplomát szerzett, majd az Iparügyi Minisztérium osztálytanácsosaként dolgozott. 1945/46-ban aktívan részt vett a budapesti unitárius templomok háború utáni újjáépítésében. Források: SZENT-IVÁNYI: Dr. Gothárd Zsigmond, in: *Unitárius Értesítő*, 1942. november, 83–84; a Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1945. december 11-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁷⁴¹ Padányi Gulyás Jenő (1900–1982) református vallású építészmérnök, politikus, néprajzi gyűjtő és plakáttervező. A kárpátaljai Técsőn született, a középiskolát a Tisza-parti Máramarosszigeten végezte, majd 1923-ban diplomázott a Budapesti Műszaki Egyetemen. A két világháború között a Magyar Mérnöki Kamara alelnöke, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet szakosztályi elnöke volt, 1941–1944 között az Építészet című szaklapot szerkesztette. Az 1930-as évek közepétől szélsőjobboldali meggyőződése felerősödött: Gömbös Gyula és Imrédy Béla miniszterelnök értelmiségi tanácsadói köréhez tartozott, a Magyar Élet pártja színeiben 1939-ben országgyűlési mandátumot nyert. 1944-ben tagja lett a szélsőjobboldali Törvényhozók Nemzeti Szövetségének. 1945-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol 1958-ban létrehozta a Magyar Mérnökök és Építészek Világszövetségét, melynek első elnöke lett. 1963-ban, Clevelandben megalapította a Studies for a New Central Europe című társadalomtudományi folyóiratot. Építészként az organikus népi-nemzeti hagyományok felkutatását tekintette feladatának, de változatos stílusokban tervezett. Fontosabb munkái: a szecessziós mátészalkai vármegyeháza (ma: Városi Művelődési Központ, 1935), a debreceni Piac utcai volt Magyar Általános Hitelbank klasszicizáló épülete (1938), a Pozsonyi úti Református Egyházközség temploma (1927–1933), a Hunnia Filmgyár stúdióépülete (1930), a Kelenföldi autóbuszgarázs (1941, Menyhárd Istvánnal közösen) és a Kinizsi utcai református főgimnázium (ma: Lónyay utcai Református Gimnázium, 1943, Tóth Imrével). Az Egyesült Államokban családi házakat, szállodákat, irodaházakat, középületeket, sportlétesítményeket, templomokat, ipari épületeket tervezett. Több önálló kötetet jelentetett meg, építészeti tanulmányokat írt, plakátterveket készített. Források: NAGY: Padányi Gulyás Jenő, in: *Magyar Építőművészet*, 1982/6, 62; MERÉNYI: Az ismeretlen Padányi Gulyás Jenő. Internetes publikáció, online elérés: <http://hg.hu/cikkek/varos/14136-az-ismeretlen-padanyi-gulyas-jeno>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 1.

⁷⁴² A vállalkozás bejegyzett székhelye: Budapest, VIII. József utca 2. Forrás: Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1928, 652. Bővebben: MÉHESE E.–MÉHESE Gy.: Az unitárius Misszió-egyház kápolnaépítése, in: *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye*, 1930. február 2. (5-6. kötet), 53–57.

Miklós tartotta, a záró áldást Barabás István lelkész mondta el.⁷⁴³ Az ünnepségen – Horthy Miklós kormányzó személyes képviselőjeként – részt vett gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter.⁷⁴⁴

A felekezeti lap tudósítása szerint a templom felszentelését élénk érdeklődés kísérte, de zavarólag hatott, hogy – a nagy tömeg és a megjelenő közjogi méltóságok fokozott védelme miatt – az istentisztelet jelentős késéssel kezdődött, így az úrvacsoraosztás elmaradt. Az is rontotta a hangulatot, hogy a falak nedvesedése miatt az orgonát nem lehetett üzembe helyezni, így az egyházi énekeket harmóniummal kellett kíséreni. Az eredetileg teljesen más célokat szolgáló bérház egyik szárnyában kialakított templom elhelyezkedése is kifogásolható volt, viszont nagy előnynek számított, hogy „közvetlen mellette állanak a gyülekezeti szobák, amiket teremmé lehet átalakítani. A vallásos összejöveteleket így kényelmesen meg lehet rendezni.”⁷⁴⁵

A rendszeres istentiszteletek és a dél-pesti városrészek lakosságának lelkigondozása mellett az 1929. február 10-én felszentelt Unitárius Misszióház kiemelt feladata volt az erdélyi menekültek támogatása, illetve erdélyi származású egyetemi és főiskolai hallgatók számára diákotthon és diákmenza biztosítása. Ez utóbbi célt az Amerikai Unitárius Társulat, illetve a Brit és Külföldi Unitárius Társulat 1927. október 25-én kelt rendelkező nyilatkozata is rögzítette.⁷⁴⁶ Az EKT 1927 májusi vizsgálata megállapította, hogy az épület lakóinak elhúzódozó kiköltöztetése miatt tizennégy erdélyi unitárius fiatal – egyházi támogatással – a kőbányai Pongrácz-telepen, illetve a ferencvárosi Mária Valéria-telepen, két- és háromszobás lakásokban kapott elhelyezést, míg hatan a Koháry utcai templomos ingatlanban laknak. Csiki Gábor rendszeresen látogatta ezeket a fiatalokat, s számukra ifjúsági istentiszteleteket is szervezett. A diákok számára fenntartott lakásokat Perczelné Kozma Flóra⁷⁴⁷ hagyatékából származó bútorokkal és a lelkész által az államkincstártól bérelt ágyakkal rendezték be. A jelentés ugyanakkor megállapítja, hogy az „egyetemi ifjaknak a követelményeknek megfelelő

⁷⁴³ *Unitárius Értesítő*, 1929. február 1, 1–2.

⁷⁴⁴ Budapest Székesfővárost Ripka Ferenc főpolgármester és Berczell Jenő tanácsnok képviselte. Megjelentek a református és az evangélikus egyház, a Baldácsy Alapítvány, a Protestáns Nőszövetség és a Magyar-Székely Szövetség küldöttei is. In: *Unitárius Értesítő*, 1929. március 1, 2.

⁷⁴⁵ uo.

⁷⁴⁶ „A Rákos utca 3. szám alatti házat a Brit és Külföldi Unitárius Társulat és az Amerikai Unitárius Társulat 1923-ban a következő célokra vásárolták: részben templommá alakíttassék istentiszteletek céljára, részben lelkészi lakás, részben erdélyi menekültek, egyetemi hallgatók és főiskolai növendékek részére diákotthon, részben pedig hivatalos helyiségek létesítsenek abban. Ez az épület, mint Alapítvány a Magyar Unitárius Egyháznak adatott át azzal, hogy nevezett egyház a fent nevezett célok megvalósítására a szükséges lépéseket megtehesse.” In: *Unitárius Értesítő*, 1929. február 1.

⁷⁴⁷ Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) életét és egyházzolgálatát a 7. fejezetben részletesen bemutatjuk.

internátusi közvetlen felügyelete csak akkor lesz megoldható, mikor a Misszió-ház lakásai a tervbe vett célra kiürítettnek.”⁷⁴⁸

A templomépítés munkálataival egy időben, 1928 őszén, a Rákos utcában létrejött a Budapesti Unitárius Misszióház Diákothona, amelyben a lakószobák mellett társalgót, tanulótermet, konyhát és fürdőszobát is kialakítottak. A diákothonba elsősorban a Pázmány Péter Tudományegyetem, a József Nádor Műegyetem és az Agrártudományi Egyetem hallgatóit, illetve a főiskolákon tanuló unitárius fiatalokat vették fel, egyéni kérvényezés alapján. Az otthonban lakó diákoktól elvárták, hogy az indexükbe bejegyzett kollokviumok száma alapján tandíjmentességet élvezzenek, szigorlataikon pedig legalább jó eredményt érjenek el. A felvételnél előnyben részesültek a lelkészek, unitárius tanárok és tanítók gyermekei, illetve a Kolozsvár környéki és székelyföldi falvakból származó fiatalok. A diákothoni ellátási díjakat a tanév tíz hónapjára, havonta előre kellett megfizetni. A diákothon elöljárójaként a Budapesti Unitárius Misszióház mindenkori vezető lelkészét, míg felügyeleti hatóságként a Budapesti Unitárius Misszióház Intéző Bizottságát határozták meg. Ez utóbbi szervezet elnöke csak világi személy lehetett: a tisztséget 1932-ig nagyajtai Nyiredy Jenő nyugalmazott egyetemi tanár⁷⁴⁹, majd ezt követően a II. világháborúig bölöni Mikó Gábor kincstári főtanácsos⁷⁵⁰ töltötte be. A szervezeti szabályzathoz a diákothon részletes házirendje és fegyelmi szabályzata csatlakozott; fegyelmi büntetésként feddés, kedvezmények megvonása, ideiglenes és végleges kizárás merülhetett fel.⁷⁵¹ A diákothon kulturális és társadalmi életéről érdekes adalékokkal szolgál a közelmúltban elhunyt Patakfalvi Sámuel

⁷⁴⁸ Az EKT 1927. május 9-11-ei vizsgálatának jegyzőkönyve (1118/1927). Gépirat Léta Sándor unitárius lelkész tulajdonában (Budapest).

⁷⁴⁹ Dr. Nagyajtai Nyiredy Jenő (1865–1932) a kolozsvári unitárius kollégiumban végezte tanulmányait, majd Kassán szerzett vegyészmérnöki diplomát. A felvidéki városban tanárként, illetve gazdasági akadémiai igazgatóként dolgozott, fél évig volt csehszlovák hadifogságban. 1920-ban Budapestre került, ahol a Társadalmi Egyesületek Szövetségének társelnökeként több mint negyven civilszervezet munkájában vett részt. 1924 tavaszától a Budapesti Unitárius Egyházközség harmadgondnoka volt, aktívan segítette Csiki Gábor lelkész a Misszióház anyagi forrásainak előteremtésében. 1929-ben tiszteletbeli gondnoki címet kapott. Forrás: Dr. Nagyajtai Nyiredy Jenő (nekrológ), in: *Keresztény Magvető*, 1932/6, 264.

⁷⁵⁰ Dr. bölöni Mikó Gábor (1875–1942) szülővárosában, Marosvásárhelyen végezte tanulmányait, majd beiratkozott a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára. A diploma megszerzése után az Országos Központi Hitelszövetkezethoz kezdett dolgozni, amelynek később ügyvezető igazgatója, személyzeti vezetője lett; számos vidéki hitelszövetkezet alapításában vett részt. Unitárius egyházszolgálat a trianoni békediktátum után vált aktívabbá: elsősorban erdélyi menekültek segélyezésével, lakhatásának megoldásával foglalkozott. A Budapesti Unitárius Egyházközségnek pénztárnoka, később tiszteletbeli gondnoka lett. Szabadidejében zongorázott és komponált, több szerzeménye nyomtatásban is megjelent. Temetési szertartását (1942. december 7.) Szent-Iványi Sándor végezte; jelen volt Ferencz József lelkész, Kelemen Béla gondnok, Schandl Károly felsőházi tag, valamint Hargita „jelképes székely község” nevében Pál András huszárorrnagy. Forrás: *Unitárius Közöny*, 1942. december, 193–194.

⁷⁵¹ A Budapesti Unitárius Misszióház Diákothonának Szervezete (szervezeti szabályzat, házirend és fegyelmi szabályzat), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, II/1/2/2/2.

visszaemlékezése, aki 1941 és 1945 között, a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdász hallgatójaként lakott a Misszióházban.⁷⁵²

5.4. A Misszióház további aktivitásai a II. világháborúig (1929–1943)

A Rákos utcai templomban, illetve a Pest környéki unitárius szórványokban (Pestszentlőrinc, Csepel, Pestszenterzsébet, Kispest, Sashalom) végzett lelkészi munka, illetve a diákotthon fenntartása és az unitárius egyháztársadalmi szervezetek⁷⁵³ tevékenységének koordinálása mellett a Budapesti Unitárius Misszióház az 1929 és 1943 közötti időszakban három további területen (felekezeti együttműködés, nemzetközi kapcsolatok, karitatív tevékenység) is jelentős aktivitást fejtett ki.

Együttműködés más protestáns felekezetekkel. A Misszióház rendszeresen otthont adott református és evangélikus egyháztársadalmi és ifjúsági szervezetek, valamint a Bethlen Gábor Szövetség (mint részben erdélyi gyökerű, protestáns társadalmi szervezet) rendezvényeinek. Ugyancsak szívesen fogadták be gyermekvédő és -támogató, illetve az erdélyi szellemiséget ápoló civil szervezetek programjait.⁷⁵⁴

Nemzetközi kapcsolatok. A Misszióház számára mindvégig kiemelten fontos volt a brit és amerikai hittestvérekkel való kapcsolat ápolása, gazdagítása. Csiki Gábor már a templom felszentelésének évét (1929) értékelő, a Püspöki Vikáriátus Igazgató Tanácsának címzett jelentésében kiemelte, hogy a Misszióház „az angol-magyar és amerikai-magyar unitárius testvériség intézményes szerve, kézzel fogható szimbóluma.”⁷⁵⁵ A Rákos utcai épületben

⁷⁵² „A legtöbb erdélyi unitárius diák a Misszióházban kapott szállást. Ennek köszönhetően választottam én is továbbtanulás végett Budapestet (...) Nekünk, vidéki diákoknak mesés életünk volt itt. Nagyon sokan voltunk Erdélyből (...) Átvettük a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egylet vezetését. Minden internátusi diák tagja kellett legyen az egyesületnek. (...) Beindítottuk az irodalmi életet, és beszerveztünk olyan nagy egyéniségeket, mint Szabó Dezső, Móricz Zsigmond, Németh László, Erdei Ferenc, Veres Péter, Darvas József, Féja Géza. Az előadóteremben rendszeresen irodalmi estéket szerveztünk. Az egyesület életébe bekapcsolódtak nemcsak az Erdélyből menekültek, hanem a budapesti unitárius ifjak is. Nagyon jó hangulat volt, szoros barátságok kötődtek (...) Az összes erdélyi lelkészek, akik a háború miatt menekülni kényszerültek, itt kaptak szállást, és itt vészelték át az ostromot 1944 telén. 1945. január 15-én jött be az első orosz katona a Misszióházba. A ház itt maradt lakói és az ide menekült unitárius lelkészek családjukkal együtt a pincében húzódtak meg (...) A Misszióház bombatalálatot kapott, a templom felől az egész bal fele leszakadt. Ebben az időben már Bencze Márton, mint a misszióház lelkésze vállalt felelősséget az unitárius közösségért.” Patakfalvi Sámuellel Léta Sándor lelkész készített interjút. Ennek részletei olvashatók az interneten: <http://missziolahaz.hu/Missziolahaz-mult-jelen.htm> oldalon. Hozzáférés dátuma: 2013. november 15.

⁷⁵³ E szervezetek tevékenységét a 7. fejezetben részletesen bemutatjuk.

⁷⁵⁴ A Budapesti Unitárius Misszióház 1929–1934 közötti rendezvényeinek (valószínűleg erősen hiányos) listája – aprónyomtatványok formájában – megtalálható: *MUEMEK Levéltára* Budapest, II/1/2/4/3.

⁷⁵⁵ A Püspöki Vikáriátus iratai. Jelentés a Budapesti Unitárius Misszióház 1929. évi működéséről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

Angol Club⁷⁵⁶ működött, ahol a nyelvoktatás mellett – amerikai unitárius nőszövetségi támogatással – minden érdeklődő számára elérhetővé tettek angol és amerikai teológiai, filozófiai és társadalomtudományi folyóiratokat, könyveket. A szűkebben vett egyházi célok és a valláserkölcsei nevelés mellett a Misszióház – és személyesen Csiki Gábor – feladatának tekintette, hogy a trianoni békediktátum igazságtalanságára, az Erdélyben élő magyarok nehéz helyzetére folyamatosan felhívja a nemzetközi unitárius körök figyelmét.⁷⁵⁷ Az American Unitarian Association, a British and Foreign Unitarian Association, valamint az 1900-ban, Bostonban létrejött International Council of Unitarian and Other Liberal Religious Thinkers and Workers kongresszusain a magyarországi unitáriusokat Józán Miklós mellett általában Csiki Gábor képviselte.⁷⁵⁸

Karitatív tevékenység. Ferencz József lelkész, későbbi püspök a Misszióház első évtizedét bemutató tanulmányában így fogalmaz:

„Még nem áll a templom, de a szegények és éhezők már tömegekben állanak annak vezetői előtt. A vagonlakók panaszait elsősorban is a lélek beszédét hirdetőknak kell meghallgatnia, s meleg ruhával, hajlékkal és támogatással sietnie segítségükre. De a családok nyomorúságánál (...) sokkal égbekiáltóbb a szülőföldjét elvesztett, s hazájáért éveken keresztül vérét és fiatalságát áldozó ifjúságunk sorsa.”⁷⁵⁹

Az Unitárius Misszióház 1931-től rendszeresen hirdetett adománygyűjtő akciókat nehéz sorsú erdélyi gyermekek, családok, egyházközségek javára. A Józán Miklós és Csiki Gábor vezette Gyűjtőbizottság 1932 tavaszán – a három évvel korábban kezdődött gazdasági világválságra utalva – kifejtette:

„A veszedelem oly nagy, hogy négyszáz esztendő minden eredményét, a hit és lelkiismereti szabadság őrhelyeit, templomainkat és iskoláinkat, s egész egyházi igazgatásunkat végromlás fenyegeti (...) Az itteni hazarészben lakó unitárius testvérek nem maradhatnak távol a segítő munkától, amikor arról van szó, hogy az Alma Mater szomorú sorsán tőlünk telhetőleg enyhítsünk (...) Aki most ad erdélyi testvéreink javára, és pedig úgy ad, mintha saját magának adná, az igazi áldozatot hoz. Az ilyen áldozat kedves leendő a mindenható Isten színe előtt is. Akinek sokat adott a jóságos Ég, adjon bőven; akinek kevés jutott, az abból a kevésből is juttasson valamit azoknak, akiknek pusztulását egykor joggal számon kérhetné tőlünk a történelem ítélőszéke.”⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Bővebben: KOVÁCS: Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 120–125.

⁷⁵⁷ Jelentés a Budapesti Unitárius Misszióház 1929. évi működéséről. MUEMEK Levéltára, Budapest, I/2/1/1.

⁷⁵⁸ uo.

⁷⁵⁹ FERENCZ: i. m., 12.

⁷⁶⁰ Felhívás adakozásra. Budapest, 1932. május 7. A felhívás aláírói: Józán Miklós püspöki vikárius, Csiki Gábor missziói lelkész, Dr. Mikó Ferenc helyettes államtitkár, főgondnok, Dr. Mikó Gábor tiszteletbeli gondnok, Dimény Mózes postafőigazgató, köri felügyelő gondnok, Gyarmathy Mózes ny. főerdőtanácsos, keblitanácsos, vitéz dr. Zsakó Gyula törvényszéki bírósági írástudó. Bankszámlaszám: 8486. Az iratot a MUEMEK Levéltárában nem találtuk meg. A gépirat másolata megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben.

1934 márciusában – a gazdasági válság következtében – a Budapesti Unitárius Misszióház arra kényszerült, hogy saját működéséhez is adományokat gyűjtsön. A felhívás röviden ismerteti a Misszióház tevékenységét. Hangsúlyozza, hogy felépítették Budapest második unitárius templomát, működtetik a diákotthont, összehangolják az egyháztársadalmi életet és a belmissziós munkát. A két lelkész tevékenysége a főváros közelében lévő unitárius szórványgyülekezetekre, sőt az egész országra kiterjed. Sikeresnek ítélik az angolszász kapcsolatokat, amelyek segítségével a magyar nemzeti ügyet, a békerevízió érdekét is szolgálják. A felhívás utal arra, hogy az első tíz évben a Misszióház működését az angol és amerikai hittestvérek, illetve a Székesfőváros támogatása biztosította, így a híveket egyáltalán nem kellett terhelniük. Az amerikaiak és az angolok ugyanakkor joggal várják el, hogy – lehetőségeikhez mérten – a magyarországi unitáriusok is áldozatot hozzanak.⁷⁶¹

5.5. A Misszióház önállósulási törekvései, a Duna–Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség megalapítása

Másfél évtizedes magyarországi szolgálat után, 1938 nyarán Csiki Gábor érkezettnek látta az időt, hogy a Budapesti Unitárius Misszióházba járó gyülekezetet – szórványjaival együtt – szervezetileg függetlenítse a Budapesti Unitárius Egyházközségtől, majd a Misszióház bázisán létrehozza a második fővárosi unitárius egyházközséget. Első lépésként magyar nyelvű közjegyzői okiratot készítettett a British and Foreign Unitarian Association főtitkára, Mortimer Rowe 1932. június 10-én kelt, angol nyelvű állásfoglalásából.⁷⁶² A dokumentum rögzíti, hogy a templomot istentiszteleti célra „Erdélyből a háború után menekült és Budapesten letelepedett unitáriusok, valamint Budapest szomszédos kerületeiben élő egyéb unitáriusok” használhatják. Megemlíti a Misszióházban működő – országos hatókörű – egyháztársadalmi szervezeteket és a diákotthont. Rögzíti továbbá, hogy „a fenti határozatok végrehajtása tekintetében a Budapesti Misszióház Választmánya, valamint annak lelkésze, mint a Brit és Külföldi Unitárius Társulat teljhatalmú és felelős meghatalmazottjai járjanak

⁷⁶¹ Ügyiratszám: 145–1934 UMHB. Aláírók: Csiki Gábor lelkész, Ferencz József lelkész, Dr. Mikó Gábor elnök. A lap alján szereplő másik ügyiratszám (Igazgató Tanácsi határozat): 77–1934. Aláírók: Józán Miklós püspöki vikárius és dr. Mikó Ferenc főgondnok helyettes. Az irat Máté Ernő könyvnyomdájában készült (Budapest, VIII. József utca 61.) Másolata megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben.

⁷⁶² A magyar nyelvű közjegyzői okiratot készítette: Dr. Bíró Bálint ügyvéd, kir. törvénytisztviselő hites angol tolmács (Budapest V. Szalay utca 2.) Az okirat másolata a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben található (sorszám és iktatószám nélküli irat).

el.”⁷⁶³ E megfogalmazásból nyilvánvaló, hogy Csiki Gábor értelmezése szerint a Misszióház teljesen független a Budapesti Unitárius Egyházközségtől.

1939-ben Csiki kezdeményezésére a British and Foreign Unitarian Association, az American Unitarian Association valamint a Magyarországi Unitárius Egyház (valójában a budapesti székhelyű Püspöki Vikáriátus) írásos megállapodásban rendezte a Misszióház vagyoni kérdéseit.⁷⁶⁴ A dokumentum előjáróban rögzíti, hogy a Misszióház hivatalos megalapítása (1924. december 31.) óta eltelt időszakban az ingatlan 2/3 részét birtokló brit, illetve 1/3 részét birtokló amerikai unitáriusok nem a tulajdoni arányoknak megfelelő mértékben vállaltak részt a Misszióház költségeiből; a Magyar Unitárius Egyház (Püspöki Vikáriátus) pedig folyamatos pénzügyi támogatásban részesítette a Misszióházat, de nem szerzett tulajdonrészt. Ezért a felek az ingatlan teljes értékét 43 001 amerikai dollárban határozták meg, amelyből a Magyar Unitárius Egyház (Püspöki Vikáriátus) eszmei – vagyis telekkönyben nem rögzített – tulajdonrészének értéke 24 297 dollár (56,5 százalék); az American Unitarian Association tulajdonrészének értéke 17 594 dollár (40,9 százalék); a British and Foreign Unitarian Association tulajdonrészének értéke 1110 dollár (2,6 százalék).⁷⁶⁵ A vagyoni megállapodást a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács 1943. június 30-án tartott ülésén jóváhagyta.⁷⁶⁶

A Budapesti Unitárius Egyházközség élesen ellenezte a Misszióház önállósulási törekvéseit. 1942. szeptember 14-én Szent-Iványi Sándor lelkész és Kelemen Béla gondnok hivatalos levelet intézett a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanácshoz, amelyben részletesen, 1927-ig visszamenőleg összefoglalták a Misszióház helyzetére vonatkozó jogi dokumentációt, idézve a széles körben elismert Dr. Tóth György,⁷⁶⁷ néhai egyházjogász állásfoglalását, amely

⁷⁶³ uo.

⁷⁶⁴ Az angol nyelvű megállapodást Percy W. Gardner amerikai ügyvéd készítette. Gépiratos másolata megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben (sorszám, iktatószám nélküli irat). A dokumentumon a hónap és nap helyét üresen hagyták, így csak az aláírás éve (1939) ismeretes.

⁷⁶⁵ Gépiratos másolat a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben (Budapest). Sorszám és iktatószám nélküli irat.

⁷⁶⁶ Az EKT 1943. június 30-i ülésén született határozat gépiratos másolata megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben (iktatószám nélküli irat). A határozat sorszáma: 369/1943. EKT

⁷⁶⁷ Dr. Tóth György 1871-ben született Bölönben. Középiskolai tanulmányait – Berde-öszöndíjasként – Kolozsvárott végezte, majd egyszerre iratkozott be a teológiára és a jogi karra. Jogi pályafutását Déván kezdte, majd a trianoni békediktátum után Magyarországra költözött, és Budapesten kúriai bíróként helyezkedett el. Már fiatal jogásként Ferencz József unitárius püspök tanácsadója volt, illetve az Erdélyi Múzeum Egylet jogi szakosztályának titkáráként is közéleti munkát vállalt. Budapesten életre hívta a Keresztény Magvető Baráti Körét. A Budapesti Unitárius Egyházközség gondnoka, az Egyházi Képviselő Tanács tagja, a jogi bizottság elnöke volt. Nevéhez fűződik az Unitárius Egyház törvényeinek gyűjteménye című sorozat elindítása és szerkesztése. 1942. február 19-én hunyt el Budapesten. Temetésén az Unitárius Irodalmi Társaság nevében Csiki Gábor esperes búcsúzott tőle. A Keresztény Magvetőben Vári Albert így fogalmazott: „csak most látszik igazán, hogy milyen sokirányú és nagy munkamezőben dolgozott, s milyen nagy üresség maradt utána a társadalom széles rétegeiben.” Források: FERENCZ: dr. Tóth György, in: *Erdélyi Szemle*, 1942/3; VÁRI: Tóth György, in: *Keresztény Magvető*, 1942/2, 49–52.

szerint „a Misszióház egy országos egyháztársadalmi intézmény, tehát nem egy második egyházközség Budapesten.”⁷⁶⁸ A dokumentum elismeri, hogy „az amerikaiak kezdettől úgy nézték a Misszióház sorsát, hogy az majd önálló eklézsiává növi ki magát”, de álláspontjuk szerint a Misszióháznak valójában mindig „intézeti jellege volt, körzeti eklézsia jelleg nélkül.” Azt javasolták, hogy a központi missziói lelkész székhelyét tegyék át Debrecenbe, s így az esperessé választott Csiki Gábor helyett Ferencz József legyen a missziói lelkész.⁷⁶⁹

Az éles vita 1943 elején a felekezeti havilap, az *Unitárius Értesítő* hasábjain folytatódott. Kelemen Béla gondnok álláspontja szerint az unitárius egyháztörténelem megmutatta – és az erdélyi főhatóságok is mindig ezt képviselték –, hogy egy településen csak egyetlen unitárius egyházközség működhet. A Misszióházat egyúttal „idegen tulajdonnak” nevezte, amely „az alapítók által, máról holnapra elidegeníthető.”⁷⁷⁰ Csiki Gábor válaszában közölte: a budapesti unitáriusok ezt a kérdést nem dönthetik el önállóan; a végleges határozatot – minden körülmény ismeretében – a kolozsvári egyházi főhatóságoknak kell meghozni. Cáfolta Kelemennek a Misszióház tulajdonjogára vonatkozó állítását, mert „van egy okirat, mely a Misszióház épületének haszonélvezeti jogát a benne lévő intézményekkel együtt elidegeníthetetlenül Anyaszentegyházunk számára biztosítja”.⁷⁷¹ Csiki Gábor itt mondta ki először célját: „Budapesten a többi felekezetek példájára az óriási területre való tekintettel egy új egyházközség alakíttassék.”⁷⁷²

Az Egyházi Képviselő Tanács 1942. február 18-án Csiki Gábor és a Misszióház önállóságáért küzdők számára kedvező döntést hozott. Az EKT azt javasolta, hogy a Misszióházat nyilvánítsák a Budapesti Unitárius Egyházközségtől független szórványegyházközséggé. Országos egyháztársadalmi feladatai mellett ne csak a főváros körzetében, szórványban élő unitáriusok lelki gondozása tartozzék a Misszióházhoz, hanem saját templomában is hetente tartsanak istentiszteletet, s ezért „a budapesti egyházközség területéből egy kimondottan meghatározott kis rész (IX. kerület) beosztatik a Misszióház

⁷⁶⁸ Dr. Tóth György még 1932. július 6-án, egy brit-amerikai-magyar unitárius vegyes bizottsági ülésen tette ezt a megállapítást. Idézi: a Budapesti Unitárius Egyházközség levele az Egyházi Képviselő Tanácsnak. Budapest, 1942. szeptember 14. A IX. Esperesi Kör iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/3/7/2.

⁷⁶⁹ uo.

⁷⁷⁰ Kelemen szerint „a budapesti egyházközséget kettéosztani nem szabad, mert aki ezt teszi, az az élő fának gyökerére veti fejszéjének éjét. Rombolni könnyű, építeni annál nehezebb. Ha építeni akarunk: a Misszióház végezze rendeltetése szerinti missziós munkáját, az egyházközség érdekeinek sérelme nélkül. Szerezzen a szórványokban új egyházi tagokat, anélkül azonban, hogy a meglévő, életképes egyházközségek egysége megbontatnék. KELEMEN: Szabad-e kettészakítani a budapesti egyházközséget? In: *Unitárius Értesítő*, 1943. január, 2–4.

⁷⁷¹ Csiki minden bizonnyal a British and Foreign Unitarian Association, az American Unitarian Association és a Magyar Unitárius Egyház (Püspöki Vikáriátus) közötti, 1939. évi vagyoni jogi megállapodásra utalt. Egyházközségünk szétszakítása – Hozzászólások. In: *Unitárius Értesítő*, 1943. február, 10–11.

⁷⁷² uo.

gondozásába.”⁷⁷³ Az EKT döntését követően – Kelemen Bélának az Unitárius Értesítőben közölt, személyeskedő, indulatos viszonzválasza⁷⁷⁴ után – 1943. március 4-én a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa megerősítette: nem támogatja új fővárosi unitárius egyházközség létrehozását. A keblitanácsosok szerint az EKT-nak nem lett volna joga a budapesti egyházközség megosztásáról határozni, így a döntés „önmagában is ellentmondó és a budapesti egyházközség érdekeit mélyen sérti.”⁷⁷⁵

Májusban a keblitanács úgy döntött: a Misszióháznak a keresztelést és a konfirmációt érintő hatásköri túllépései miatt az Egyházi Főtanácshoz fordul.⁷⁷⁶ Közben a főtanács 1943. március 28-án megtárgyalta és elfogadta a Misszióház szervezeti szabályzatát, amely azonban a Budapesti Unitárius Egyházközséghez való viszonyról egyáltalán nem rendelkezik.⁷⁷⁷ Az évekig húzódó vitát az Egyházi Főtanács 1943. november 21-22-én, Kolozsvárott tartott ülése zárta le.⁷⁷⁸ A tanácskozáson lényegében megerősítették a februári EKT-határozatot: úgy döntöttek, hogy a Budapesti Unitárius Misszióház felügyelete alatt egy új szórványegyházközséget hoznak létre, amelynek megszervezésével Józán Miklós püspök a magyarországi egyházrész esperesét, a Misszióház vezető lelkészét, Csiki Gábort bízta meg. Az új szórványegyházközséghez került Dunapataj (mint leányegyházközség), Szolnok városa, a felvidéki területekről Pozsony, Nyitra és Hont vármegye; Komárom és Esztergom vármegyének a Dunától északra fekvő része; a teljes Nógrád vármegye – kivéve a Budapesti Unitárius Egyházközségnél maradó Nógrádverőce és Magyarkút községet⁷⁷⁹ –, a teljes Bács megye, Pest vármegyéből pedig a Duna jobb partján található járások, illetve a Budapest közelében lévő szórványok közül Rákospalota, Újpest és Pestújhely. Ezen a területen az 1940. december 31-én zárult népszámlálás adatai szerint 135 településen összesen 1044 unitárius élt.⁷⁸⁰

A Főtanács végleges döntése kompromisszumos megoldásnak tekinthető, mert egy második budapesti unitárius egyházközség létesítéséhez nem járult hozzá, a fővárosban élő unitáriusokat – így (a februári EKT-határozattól eltérően) a IX. kerületieket is – továbbra is a Budapesti Unitárius Egyházközséghez sorolta be. Csiki Gábor viszont önálló egyházközséget

⁷⁷³ A határozat sorszáma: 434/1942 EKT. Keltezése: 1942. február 18., aláírói: Józán Miklós püspök-elnök és Ürmössy József előadó. A IX. Esperesi Kör iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/3/7/2.

⁷⁷⁴ Válasz dr. Csiki Gábor megjegyzéseire, in: *Unitárius Értesítő*, 1943. február, 12–13.

⁷⁷⁵ A BUE Keblitanácsa 1943. március 4-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁷⁷⁶ A BUE Keblitanácsa 1943. május 5-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁷⁷⁷ A 9/f/1943. számú főtanácsi határozata gépiratának másolata megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben (sorszám és iktatószám nélküli irat).

⁷⁷⁸ Az idei főtanács. In: *Unitárius Közlöny*, 1943. december, 222–224.

⁷⁷⁹ E döntést bizonyára az indokolta, hogy ekkor már évek óta Magyarkúton működött a Budapesti Unitárius Egyházközség üdülője, a Szentábrahádi Pihenő.

⁷⁸⁰ Új szórvány egyházközség. In: *Unitárius Értesítő*, 1944. február, 12.

kapott, amelynek elsődleges feladata – a Misszióház tevékenységének ellátása mellett – a szórványgondozás volt. A jelentősebb lélekszámú vidéki szórványok közül ezután már csak Győr, Mosonmagyaróvár és Felsőgalla maradt a Budapesti Unitárius Egyházközségnél.⁷⁸¹

A Duna–Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség 1944. március 5-én, a Misszióházban tartotta alakuló közgyűlését, ahol a három legnagyobb „szórványgócpontból” választottak gondnokokat, P. Buzogány Lajos pénzügyi tanácsos (Kecskemét), Tiboldi Gyula tanár (Szolnok) és H. Fejér Domokos ny. iskolaigazgató (Rákospalota) személyében. A huszonkét tagú keblitanácsot is úgy igyekeztek összeállítani, hogy a szórványegyházközség valamennyi területe képviselőhöz jusson.⁷⁸² A húsvéti ünnepek előtt Csiki Gábor összesen 130 településre küldött adategyeztető levelezőlapot, illetve pásztorlevelet, amelyben a lelki összetartozást hangsúlyozta.⁷⁸³ A húsvéti ünnepkörben négy településen tartottak unitárius istentiszteletet: 1944. április 2-án a szolnoki református templomban, április 7-én a kecskeméti evangélikus templomban, április 10-én Rákoskeresztúron (Palatka József keblitanácsos házában) és ugyancsak április 10-én Sashalmon, a Kossuth téri elemi iskolában.⁷⁸⁴ A pünkösdi ünnepkörben (elsősorban a háborús helyzet miatt) már csak a két, fővároshoz közeli helyszínen: a sashalmi iskolában és Palatka József rákoskeresztúri házában tartottak úrvacsorás istentiszteletet.⁷⁸⁵

A Duna–Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség 1945-ben csak alkalmanként, de 1946-ban már ismét rendszeresen tartott istentiszteleteket – az eddig említett Budapest környéki szórványok mellett Mátyásföldön, Rákoshegyen, Rákosligetén és Rákoscsabán is. A szórványegyházközség 1947. április 4-én – esperesi vizsgálósékkal egybekötve – tisztújító közgyűlést tartott, amelyen P. Buzogány Lajos kecskeméti és Tiboldi Tibor szolnoki szórványgondnokot újraválasztották; a Rákospalotáról elköltözött Fejér Domokos helyére

⁷⁸¹ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1944. január 2-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁷⁸² A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség alakuló ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/10/I/1/3.

⁷⁸³ „Mi, akiknek egy az Istenünk, egy a hitünk, egy a vérünk, egy a sorsunk, egy az imádságunk, minél nagyobb a földrajzi távolság közöttünk, lelkileg jöjjünk annál közelebb egymáshoz. Mondjunk egymásért imádságot. Legyünk segítségére egymásnak mindenben, amiben csak lehet” – fogalmazott Csiki Gábor. A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség ügyviteli iratai az 1944. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/10/III/1.

⁷⁸⁴ BENCZE: A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, in: *Unitárius Értesítő*, 1944. április, 9.

⁷⁸⁵ BENCZE: A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, in: *Unitárius Értesítő*, 1944. június, 10.

Nemes Nagy Sándor korábbi újpesti keblitanácsos került.⁷⁸⁶ Az egyházközséget érzékenyen érintette a felvidéki területek Csehszlovákiához történő visszacsatolása (1947)⁷⁸⁷.

Az esperesi vizsgálószerk 1948. május 22-én és 23-án értékelte a Duna–Tisza-közi Unitárius Szórványegyházközségnek a II. világháború befejezése óta végzett tevékenységét. A rákospalotai MÁV-telepi református templomban, több mint 50 fő jelenlétében Pethő István főjegyző tartott istentiszteletet, valamint evangelizációs előadást. A vizsgálat megállapította, hogy Bencze Márton lelkész hatalmas munkát végzett a Budapest környéki szórványokban, de a gyülekezetépítés folyamatának még az elején tartanak. Szükséges például, hogy „az egyes istentiszteleti helyeken önkéntes áldozatkésztséggel úrvacsorai kelyhet, tányért, asztalterítőt szerezzenek be.”⁷⁸⁸ Az 1949. március 27-én tartott közgyűlésen új szórványgondnokokat választottak, Székely Béla (Rákospalota), Marosi Béla (Rákosszentmihály), özv. Páll Miklósné (Sashalom), Albert Jánosné (Rákoshegy) és Péterffy Szabolcs (Rákoscscaba) személyében.⁷⁸⁹ Az esperesi vizsgálószerk jelentése ismét elismeréssel szólt Bencze Márton lelkész – és az énekvezéri feladatokat ellátó felesége – munkájáról, megállapítva, hogy az 1948. évben közel ötven istentiszteletet tartottak az észak-pesti szórványokban. Azt is leszögezték, hogy mivel ezen a területen csaknem 500 unitárius él, indokolt lenne egy rákospalotai unitárius templom felépítése, amelyre már el is indult a gyűjtés.⁷⁹⁰

A tervek megvalósítását lehetetlenné tette a közigazgatás központosítása: a főváros környéki peremkerületek Budapesthez csatolása (1949).⁷⁹¹ Ezt követően a Duna-Tisza-közi Unitárius Szórványegyházközségben négy központi települést határoztak meg: Vác, Hatvan, Kecskemét és Nagykőrös.⁷⁹² Az 1949. évi népszámlálás adatai szerint – a szórványegyházközség területén, a központokon kívüli településeken – Kiskunhalason, Baján és Hajóson 15-15 fő, Budaörsön 62 fő, Budakeszin 31 fő, Törökbálinton 29 fő, Érden 23 fő,

⁷⁸⁶ A keblitanácsban a következő települések képviselték magukat: Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákoscscaba, Rákoshegy, Rákosszentmihály, Mátyásföld, Sashalom, Gödöllő, Felsőgöd, Alsógöd, Kecskemét, Szolnok, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Balassagyarmat. In: *Unitárius Élet*, 1947. május 1, 4.

⁷⁸⁷ Ez az 1947. február 10-én megkötött Párizsi békeszerződéssel vált véglegessé.

⁷⁸⁸ A vizsgálószerk nyomában. In: *Unitárius Élet*, június 15, 3.

⁷⁸⁹ *Unitárius Élet*, 1949. április 15, 3.

⁷⁹⁰ *Unitárius Élet*, 1949. március 15, 2.

⁷⁹¹ Az 1949. évi XXVI. törvény gyökeresen megváltoztatta Budapest közigazgatását. A törvényl. §-a kimondta: „Az országgyűlés Budafok, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákospalota és Újpest megyei városokat, Albertfalva, Békásmegyér, Budatétény, Cinkota, Mátyásföld, Nagytétény, Pesthidegkút, Pestszentimre, Pestújhely, Rákoscscaba, Rákoshegy, Rákoskeresztúr, Rákosliget, Rákosszentmihály, Sashalom és Sorokság nagyközségeket Budapest fővárossal egyesíti.” Forrás: *Budapest Főváros Levéltára – A peremkerületek 1950-ig* (internetes publikáció). Online elérés: http://www.bparchiv.hu/id-1117-iii_peremkeruletek_1950_ig.html. Hozzáférés dátuma: 2015. október 9.

⁷⁹² Duna-Tisza-közi Unitárius Szórványegyházközség ügyviteli iratai az 1949. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/10/III/8.

Dunaharaszti 20 fő vallotta magát unitáriusnak; a többi érintett településen az unitáriusok száma 20 fő alatt maradt.⁷⁹³ 1952-ben – az államosítással és a Misszióház megszüntetésével összefüggésben – a korábbi szórványt anyaegyházközséggé alakították.⁷⁹⁴

5.6. Végjáték, államosítás

A Misszióház a II. világháborúban megrongálódott, de – részleges helyreállítást követően – 1946-ban és 1947-ben még lényegében zavartalanul ellátta feladatát. 1948 őszétől, a kommunista hatalomátvétel időszakában a magyar állam fokozatosan és egyre durvábban avatkozott be a Misszióház életébe. Bencze Márton lelkész, későbbi püspök⁷⁹⁵ – aki 1943-tól hat évtizeden át, 2003-ban bekövetkezett haláláig lakott a Högyes Endre utcai épület második emeleti lelkészlakásában – 1999. augusztus 6-án kelt feljegyzésében részletesen beszámolt erről az időszakról. E kéziratból tudjuk, hogy 1948-ban és 1949-ben erőszakkal kiköltöztették (sokszor Budapestről is kitelepítették) az épület lakóit, majd a Misszióház épületgondnokát letartóztatták, elhurcolták, lakását elvették. „Később a tanonc-otthont és főiskolás bentlakást is megszüntették. Az államosítás időszakában ennek ellenére az épület mintegy fele része még mindig közvetlenül egyházi gondozás és irányítás alatt állt.”⁷⁹⁶

A Budapesti Unitárius Misszióház tényleges államosítása (1952) már kívül esik az értekezésünkben vizsgált időszakon, így az 1948 utáni periódusból csupán a legfontosabb, témánkhoz még szorosan kapcsolódó eseményeket ismertetjük. 1951. október 17-én a

⁷⁹³ ZOLTÁN: Unitárius szórványok 1949-ben, in: *Unitárius Élet*, 2004. március-április, 11–12.

⁷⁹⁴ A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség ügyviteli iratai az 1949. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/10/III/11.

⁷⁹⁵ Bencze Márton (1919–2003) Homoródkeményfalván született, a székelykeresztúti Unitárius Főgimnáziumban érettségizett. 1943-ban Kolozsvárott végzett a Teológiai Akadémián. 1943. július 1-től kinevezték a Högyes Endre utcai Misszióház segédlelkészévé, ami egyben a hamarosan megalakuló Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, illetve a Budapest környéki községek (pl. Sashalom, Cinkota, Pesterzsébet, Vecsés) lelkigondozását is jelentette. Ugyanitt a diákothon bezáratásáig felügyelő lelkész. A szocializmus évtizedeiben mindvégig a Högyes Endre utcai unitárius templomban szolgált. 1991 és 1994 között püspök-helyettes és főjegyző volt, majd 1994-ben püspökké választották, mely tisztséget 2001-ben történt nyugdíjba vonulásáig töltötte be. Források: Emlékezetek meg a Ti elöljáróitokról! (nekrológ), in: *Unitárius Élet*, 2003. július-augusztus, 7; RÁZMÁNY: Temetési beszéd id. Bencze Márton unitárius püspök felett. In: *Unitárius Élet*, 2003. július-augusztus, 7–9; MIKÓ: Búcsúbeszéd. In: *Unitárius Élet*, 2003. július-augusztus, 9.

⁷⁹⁶ Bencze Márton feljegyzése részletesen felsorolja az egyházi tulajdonban maradt ingatlanrészeket: Földszinten: fsz. 2. szám alatt a templomgondozó lakása és diákothon volt. Fsz. 3. szám alatt a gyülekezeti terem, fsz. 4-5 sz. alatt a templom; fsz. 6-7 szám alatt az egyházi irodák; fsz. 8 szám alatt Illyés Károly egyházi tanácsos lakása; fsz. 9a szám alatt Sebestyén Istvánné házfelügyelő lakása. Emeleten: 5. szám alatt a templom. Második emeleten: 1. szám és 1/a szám alatt Csíki Gábor püspöki helynök lakása volt. A 4. szám alatt Veres Ákos egyházi főzeneigazgató és cserkészvezető lakása, az 5. szám alatt Bencze Márton lakása. Harmadik emeleten: 4. szám alatt lelkészi lakás; 5. szám alatt diákothon, a 8. és 8/a számok alatt Gidó Béla misszióház gondnokának lakása (...) Ha négyzetméterére vesszük és osszuk az ingatlant, akkor a következő kimutatást kapjuk: összeadva az egyházi lakterületeket és tartozékokat: 1963,58 nm. Ez a terület az egész épület összes lakrészeinek és tartozékainak (3479,24 nm) az 56,43 százalékát jelenti.” Bencze Márton személyes iratai, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1-II/4/6.

Magyarországi Unitárius Egyházkör végrehajtó és döntéselőkészítő szerve, az Egyházköri Tanács úgy határozott, hogy a Budapesti Unitárius Misszióházat – mint önálló egyházi intézményt – megszünteti.⁷⁹⁷ A formális döntéshozó testület, az Egyházköri Közgyűlés ugyanezen a napon hivatalosan is felszámolta a diákinternátust, valamint megszüntette a Misszióházhoz kapcsolódó lelkészi kinevezéseket. A Hőgyes Endre utca 3. szám alatti templomot ezzel szervezetiileg újra a Budapesti Unitárius Egyházközséghez csatolták.⁷⁹⁸ A döntésben a politikai kényszer mellett a brit és amerikai hittestvérekkel való rendszeres kapcsolattartás teljes ellehetetlenülése is szerepet játszott.

1952 elején megtörtént a Nagy Ignác utcai és a Hőgyes Endre utcai templomos ingatlanok államosítása. A kommunista hatóságok előzetes értesítést vagy írásos határozatot nem küldtek; a vonatkozó dokumentumok egy kis részét csupán informálisan mutatták meg dr. Nyiredy Géza egyházköri tanácsi előadónak a Nagy Ignác utcai ingatlant kezelő V., illetve a Hőgyes Endre utcai ingatlant kezelő IX. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságánál.⁷⁹⁹ Csiki Gábor püspöki helynök ennek ellenére (amint Frederick May Eliotnak, az American Unitarian Association elnökének írt leveléből kitűnik) egy ideig még reménykedett, hogy – az Állami Egyházügyi Hivatal korábbi tájékoztatásának megfelelően – az egyházakkal 1948-ban megkötött egyezményben tételesen szereplő ingatlanok érintetlenek maradnak, és a kötelező államosítás mégsem vonatkozik rájuk.⁸⁰⁰

⁷⁹⁷ Határozat szám. 45/1951, ügyirat száma: 266/1951. Különösen cinikusnak találjuk a határozat indoklását: „Budapest, IX. Hőgyes Endre u. 3. sz. alatt lévő úgynevezett Unitárius Misszióházban, vagy azzal kapcsolatosan olyan tevékenység, amilyen az ilyen nevet viselő intézményekben általában köztudomás szerint folyni szokott, eddig se folyt, és ezután se kíván a Tanács ilyet folytatni, ezért – tekintettel, hogy a Misszióház elnevezés a benne folyó munka lényegét eddig se fedte, és ezután se fogja fedni – Tanácsa a Misszióház létesítését és szervezetét szabályozó 1943. márc. 28-29. napjain tartott Egyházi Főtanács 9/f sz. határozatát a Szerv. Törv. 229. § 1. pontjában foglalt joga és felelőssége mellett Tanács azonnali érvénnyel hatályon kívül helyezi. Addig is, amíg további intézkedés nem történik, az Egyházkör használatában lévő templomban és gyülekezeti teremben az istentiszteleti szolgálat és gyülekezeti élet az eddigi lelkészek szolgálatával természetesen folyik tovább.” A Magyarországi Unitárius Egyházkör köri tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvei 1950–1951, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/5/1/1.

⁷⁹⁸ Az egykori Misszióház egészen 2001-ig a Budapesti Unitárius Egyházközség második templomaként működött – ekkor Bartók Béla Unitárius Egyházközség néven önállósult. Az Egyházköri Közgyűlés által 1951. november 17-én elfogadott, 17 pontból álló határozati javaslat megtalálható a *MUEMEK Levéltár*-ban (Budapest). Magyarországi Unitárius Egyházkör köri tanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvei 1950–1951. I/5/1/1.

⁷⁹⁹ Nyiredy – mint belső feljegyzéséből tudjuk – ezután telefonon felhívta az Állami Egyházügyi Hivatalnak az unitáriusokkal foglalkozó előadóját, s megkérdezte, hogy „miután felszólalással kívánunk élni, hivatkozhatunk-e arra, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal fog ebben a kérdésben eljárni.” Az előadó úgy válaszolt, hogy „saját megnyugtatónkra élhetünk felszólalással, az ingatlanok mentesítése tekintetében azonban a Hivatal fogja a szükséges intézkedéseket megtenni.” Lásd: NYIREDY: Pro memoria!, gépiratos (kézzel javított) feljegyzés; megtalálható a Bartók Béla Unitárius Egyházközségben (sorszám, iktatószám nélküli irat).

⁸⁰⁰ Csiki Gábor a levél magyar nyelvű változatában (1952. április 28.) így fogalmazott: „Nagy megnyugvással jelenthetem, hogy a budapesti épület, melynek az Amerikai Unitárius Társulat részbeni tulajdonosa, épp úgy, mint a többi más egyházi épületeink, az államosítás alól mentesítést kaptak (...) A kormány az államosítás rendjén az egyházak érdekeit teljes tiszteletben tartotta. Így az Önök épületét is vallásos céljainkra a jövőben

6. A PESTSZENTLŐRINCI UNITÁRIUS EGYHÁZKÖZSÉG TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1949-IG

6.1. Előzmények: szórványélet Pestszentlőrincen

Az 1920-as évek elején – a trianoni békediktátum következményeként – a Budapest környéki falvakban – Cinkota, Csepel, Kispest, Petszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Sashalom, Soroksár, Vecsés – egymás után jöttek létre olyan unitárius szórványok, amelyekben a hívek döntő többségét erdélyi menekültek: korábbi állami és helyhatósági tisztviselők, iparosok, kereskedők és családtagjaik alkották. Egy-egy elkötelezett unitárius világi személy támogatásával, magánházakban gyűltek össze. Ilyen volt a rákoskeresztúri Palatka József vagy a sashalmi özv. Páll Miklósné, aki „ősi székely unitárizmusának gyújtó lelkesedésével végigjárta híveinket, és úgy hívta közös imádkozásra és úrvacsoravételre.”⁸⁰¹ E szórványok többsége 1945 után a Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség szervezeti keretei között folytatta tevékenységét. Kivételt képez Pestszentlőrinc, ahol az 1930-as években önálló leány-, majd anyaegyházközség alakult, amely ma is létezik. Ez a budapesti unitarizmus szempontjából igen kedvező folyamat szorosan összefügg az úgynevezett Állami lakótelep történetével.⁸⁰²

A Dr. Lipták és Társa Hazai Beton- és Vasbeton Építési Rt.⁸⁰³ az I. világháború idején hadifelszerelések gyártására szakosodott, és 1916-ban egy kőfallal körülvett lőszertelepet és

is szabadon használhatjuk, épp úgy, mint a múltban. Az egyetlen probléma, mely az Önök épületével kapcsolatosan előttünk áll, az, hogy az épület sürgős tatarozást igényel. Amint tudja, az ostrom alatt az épület bombakárt szenvedett. A magyar hatóságok segítettek elvégezni rajta annyi reparációt, hogy valamennyire használható állapotba kerüljön.” A dokumentum sorszáma: 93/952, kelte: 1952. április 28. Gépirat a Bartók Béla Unitárius Egyházközség tulajdonában (iktatószám nélküli irat).

⁸⁰¹ BENCZE: A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, in: *Unitárius Értesítő*, 1944. április, 9.

⁸⁰² Az Állami telepről és az itt megszülető pestszentlőrinci protestáns gyülekezetekről részletesebben ír: SZÜCS : Múlt és jövő, in: *Unitárius Élet*, 2011/4, 11–12.

⁸⁰³ Lipták Pál (Békéscsaba, 1874. április 13. – Balatonfüred, 1926. május 15.) tanár, mérnök, vállalkozó. 1889-től részt vett a Vaskapu szabályozásában, ahol már tizenéves fiatalként több száz munkást irányított. 1906-ban műszaki tudományokból doktori címet szerzett. Vasbeton elemek tervezésével kezdett foglalkozni; először egyéni vállalkozóként, majd a Dr. Lipták és Társa Hazai Beton- és Vasbeton Építési Rt. vezérigazgatójaként. A részvénytársaság az 1910-es évek közepére az egyik legnagyobb budapesti építőipari vállalatná nőtte ki magát. Lipták a főváros közeli Pestszentlőrincen, a lajosmizsei vasút mentén talált megfelelő telket a gyárépítéshez, sőt maga is a gyárba költözött családjával. Az első világháború alatt katonai felszerelések gyártására álltak át, harckocsi és helikopter kísérleteket is végeztek. A világháború után a cég megszűnt, és Lipták politikai pályára lépett: 1920–1922 között tagja volt a nemzetgyűlésnek, 1922-ben a Kereskedelemügyi Minisztériumban államtitkárként dolgozott. Nevét ma egy városrész (Liptáktelep) őrzi a főváros XVIII. kerületében. Forrás: *Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény* (Kondor Béla Közösségi Ház és Intézményei), Budapest, XVIII. Kondor Béla sétány 10.

gyárat alakított ki Pestszentlőrincen, amit 1919-ben a Budapestre bevonuló román csapatok leszereltek; a termelés később sem indult újra, mert a trianoni békeszerződés a magyar hadsereg létszámát, a fegyverzet és egyéb hadászati készletek nagyságát is szigorúan szabályozta. 1921-ben a Népjóléti Minisztérium a Magyarországtól elszakított területekről (Erdélyből, Felvidékről és a Délvidékről) érkező menekültáradat, a „vagonlakók” ínséges helyzetének enyhítésére a korábbi lőszergyár területén létrehozta az Állami telepet. Kezdetben 252 kis alapterületű, egyszobás lakást alakítottak ki, de az 1920-as évek közepén már mintegy hatezer ember lakott a telepen. Nem voltak utcanevek, a házakat számozták, így a később felépülő unitárius templom címe pl. Állami telep 125/2 volt.⁸⁰⁴

Szücs György tanulmánya szerint „ha mindenképpen szeretnénk megragadni a telep jellegét, leginkább egy városállamhoz hasonlíthatnánk, hiszen saját gondnoksággal rendelkezett, önálló boltok, elemi iskola, víz- és csatornázási művek, sportegyesület, kaszinó, szőnyegszövő állt a lakosok rendelkezésére.”⁸⁰⁵ Az Állami telep erdélyi betelepülői között viszonylag jelentős számban voltak unitáriusok, akiknek lelkipozíciójukat az első években a Budapesti Unitárius Egyházközség, illetve az Unitárius Misszióház lelkészei látták el. Ez a helyzet 1928-ban, Pethő István Budapestre érkezésével jelentősen megváltozott.

6.2. Pethő István élete és egyházzolgálata

A 20. századi magyarországi unitarizmus egyik jelentős személyisége, Pethő István 1903. szeptember 17-én született Aranyosrákoson, unitárius vallású földműves családban. A kolozsvári teológián szerzett diplomát, majd néhány hónapig Szabéd községben helyettesítette beteg lelkésztársát. Az egyén szerepe az unitarizmus kialakulásában című tanulmányával (1926) pályadíjat nyert, majd 1927-ben A biblia használata a gyülekezetben címmel írta meg szakdolgozatát.⁸⁰⁶ Huszonöt évesen, hitoktatóként került Budapestre, ahol mint lelkésztársa, a későbbi püspök Ferencz József írta:

„az erdélyi falvak lelkészi munkájára felkészült fiatal embert új feladatok és problémák fogadták. Ő mindegyikben helytállt. Észrevette, hogy a pestlőrinci unitárius híveknek, az egykori állami lakótelep egyszerű embereinek a lelkében él a vágy a saját istenhajlék után. Társaival, első presbitereivel nekivágott a lehetetlennek. Saját keze munkája is benne van a pestlőrinci unitárius templom köveiben.”⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Forrás: uo.

⁸⁰⁵ SZÜCS: i. m.

⁸⁰⁶ A tanulmány és a szakdolgozat gépirata is megtalálható Pethő István hagyatékában, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, X/k/5/ 21–22.

⁸⁰⁷ FERENCZ: Pethő István, in: *Unitárius Élet*, 1978. november-december, 1.

A fiatal Pethő István pestszentlőrinci munkájáról feljegyezték, hogy kerékpárjával rendszeresen járta a hatalmas területet, látogatta az unitárius családokat, s már 1930 táján cserkészcsapat alapításával, táborok szervezésével, unitárius egyetemisták és főiskolások számára rendezett kulturális programokkal igyekezett összefogni a leendő egyházközség híveit. Az Állami telepen az első unitárius istentiszteleteket a hívek lakásán, illetve vendéglők különtermében tartották.⁸⁰⁸ 1931/32-ben a kolozsvári egyházi központ Angliába küldte: két féléven át a Manchester Unitarian College hallgatója volt, ahol is tökéletesíthette angoltudását, s a Sharpe ösztöndíjnak köszönhetően gyakorlati képzésben is részesült.

1936-tól, a templom felszentelésétől kezdve tizenhét éven át Pethő István egyházzolgálatának súlypontját a pestszentlőrinci munka jelentette.⁸⁰⁹ 1947-ben – Csiki Gábor püspöki helynöki kinevezésével egy időben – egyházköri főjegyzőnek választották, de folytatta pestszentlőrinci szolgálatát is, majd 1953-ban az egykori Unitárius Misszióházba, a nem sokkal korábban államosított Hőgyes Endre utcai templomba (vagyis a Budapesti Unitárius Egyházközség második templomába) került. Az ötvenes-hatvanas években, Remetei Filep Imre lelkésszel megegyezve, felváltva szolgáltak a Nagy Ignác utcai, illetve a Hőgyes Endre utcai templomban.

Csiki Gábor nyugdíjazása után, 1957-ben Pethő Istvánt püspöki helynöknek választották, s ebben a minőségében Nagy-Britanniában, Svájcban és Hollandiában részt vett nemzetközi unitárius, illetve szabadelvű keresztény konferenciákon (London, Davos, Hága). Tisztségéből adódóan részt kellett vennie az Országos Béketanács, illetve a Hazafias Népfront munkájában is. 1966-ban nyugállományba vonult, de tovább szolgált a Hőgyes Endre utcai templomban. A kiváló szónok hírében álló Pethő István 75. születésnapján, 1978. szeptember 17-én mondta el utolsó prédikációját⁸¹⁰, majd október 3-án, rövid betegség után elhunyt. Temetésén többek között Somogyi László pestszentlőrinci lakótelepi katolikus plébános búcsúzott tőle, „akivel évtizedeken át megosztották a lőrinci két szomszédos gyülekezet gondját, és építették egyházi és társadalmi szinten az igazi ökumenizmust. Élete és igehirdetése olyan, mint arany pohár ezüst tányéron: a helyén mondott ige.”⁸¹¹

⁸⁰⁸ Részletesen ír erről az időszakról Szász János unitárius lelkész, a Mibe kerül egy templom felépítése? című esszéjében. In: Bakocs, E. (szerk.): *Emlékezések, tanulmányok Pestszentlőrinc-Pestszentimre múltjából*, Budapest, XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény, 2002, 231–235.

⁸⁰⁹ Pethő István pestszentlőrinci egyházzolgálatát a 6.2. fejezetben mutatjuk be részletesen.

⁸¹⁰ Pethő István több mint 1200 egyházi beszédét tartalmazza az az egybekötött gépirat, amelynek létezéséről tudunk ugyan, de holléte egyelőre ismeretlen.

⁸¹¹ FERENCZ: i. m. Pethő István hagyatékának egy része a *MUEMEK Levéltárában* (Budapest) található. Jelzete: X/k.

6.3. Pethő István Pestszentlőrincen kívüli tevékenysége – a dokumentumok tükrében

Pethő István 1948 előtti, a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközségben kívüli egyházzolgálatának dokumentumai azt jelzik, hogy nem tudott (talán nem is akart) beilleszkedni a Budapesti Unitárius Egyházközség szervezetébe. A gyülekezete önállóságáért küzdő, Pestszentlőrincen kétségkívül eredményesen dolgozó Pethő szinte folyamatosan konfliktusban állt az anyaegyházközség vezető lelkészével, keblitanácsával, közgyűlésével. Tevékenységének megítélését ugyancsak negatívan befolyásolja erőteljes antiszemizmusa.

1. Az 1928-ban Magyarországra érkező Pethő István – mint hitoktató lelkész – szervezetileg a Budapesti Unitárius Egyházközséghez került, de fizetését a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium biztosította.⁸¹²

2. Pethő a Budapesti Unitárius Egyházközség 1941. június 30-i keblitanácsi ülésén azt javasolta, hogy „a zsidó unitáriusok egyházközségi közgyűléseken sem papválasztás esetén, sem máskor szavazati jogot ne gyakorolhassanak.”⁸¹³ A javaslatot a keblitanács támogatta, és továbbította a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanácshoz (EKT). Pál János kutatásaiból tudjuk, hogy az EKT a kérdést először a Jogügyi Bizottsághoz továbbította, amelynek előadója, dr. Szatmári János nem értett egyet a javaslattal, az unitárius egyháztagok megkülönböztetésével.⁸¹⁴ A javaslat 1941 novemberében mégis az Egyházi Főtanács elé került, ahol jelentős többséggel támogatták. A határozat szerint „tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben lévő állami törvények értelmében zsidónak nem tekinthető.”⁸¹⁵ A határozatot az egyház Szervezeti Törvényébe is beillesztették.⁸¹⁶

3. 1942. május 11-én Pethő István újabb antiszemita indítványt terjesztett elő – ezúttal közvetlenül az Egyházi Képviselő Tanácshoz (EKT). Azt javasolta, hogy minden egyházközség készítsen névjegyzéket a zsidó származású hívekről, s küldje el Kolozsvárra;

⁸¹² A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1928. június 3-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/37.

⁸¹³ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1941. június 30-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/38.

⁸¹⁴ PÁL: Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában, in: *Keresztény Magvető*, 2009/3–4, 381–420, 531–560.

⁸¹⁵ A Magyarországi Unitárius Egyház püspök-beiktatással egybekötött Egyházi Főtanácsának 1941. évi november hó 16-17-én tartott évi rendes üléséről felvett jegyzőkönyve, 55–56. Idézi: PÁL: i. m. – átdolgozott változat. In: Kriza, J. (szerk.): „Ember az embertelenségben” – Szent-Iványi Sándor a vészkorszakban, Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerület, 2015.

⁸¹⁶ Ferencz, J. – Erdő, J. (szerk.): *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye.*, Budapest, 1942, 20–21.

az egyházi központ pedig készítsen összesített névjegyzéket, hogy kiszűrjék a lakhelyüket időközben megváltoztató zsidó származású unitáriusokat.⁸¹⁷ Az indítványt az EKT 1942. szeptember 17-i ülésén támogatta, így megkezdődött az áttért zsidók névjegyzékének összeállítása.⁸¹⁸

4. Pethő István jól érzékelhető ellenszenvvel viseltetett a Budapesti Unitárius Egyházközség új vezető lelkésze, a Józan Miklós püspökké választása miatt kinevezett Szent-Iványi Sándor iránt. Az 1941. november 30-án tartott lelkészválasztó közgyűlés eredményét – amelyen Szent-Iványit 190 igen és 99 nem szavazattal, 2 érvénytelen szavazat mellett megválasztották – nem ismerte el, hanem (hét egyházztaggal együtt) fellebbezést nyújtott be az Egyházi Főtanácshoz, amely azonban törvényesnek nyilvánította a közgyűlés határozatát.⁸¹⁹

5. A Szent-Iványi Sándort támogató dr. Bölöni András keblitanácsos 1941 decemberében azzal vádolta meg Pethő Istvánt, hogy jogtalanul vett fel 600 pengő cserkészparancsnoki tiszteletdíjat, mert erről a tisztségről már 1940-ben lemondott.⁸²⁰ Ekkor nem született döntés az ügyben, de amikor 1942. június 30-án Gáspár Mózes keblitanácsos ismét felvetette a kérdést, az egyházközségi közgyűlés megvonta Pethő tiszteletdíját.⁸²¹

6. Pethő István súlyosan ellentmondásos – bár komoly értékeket is hordozó – lelkészi pályájának mélypontja az a feljelentés, amit 1941. december 5-én, Szent-Iványi Sándor ellen tett az egyházi főhatóságoknál. A Budapesti Unitárius Egyházközség néhány nappal korábban megválasztott vezető lelkészét azzal vádolta meg, hogy Magyarországra költözése után „az illetékes tényezők tudatos megtevesztésével” jutott budapesti hitoktatói állásához, továbbá „egy úrnőnek be nem váltott házassági ígéretet tett, akivel a dolgot oda fejlesztette, hogy tervezett házasságukhoz jókívánság köszöntéseket fogadott, az esküvő napjában is megállapodott”, valamint „a Parochián közel kilenc hónapon át törvénytelen viszonyt folytatott”.⁸²² Mindezek alapján Pethő úgy vélte, Szent-Iványi méltatlanná vált a további egyházi szolgálatra. A IX. Esperesi Kör (a korábbi Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör)

⁸¹⁷ Pethő indoklása szerint „nem lehet tehát vonatkozó rendelkezésnek másképp megnyugtatóan eleget tenni, csak az esetben, ha minden egyházközség megkapja az összes zsidó áttérők névjegyzékét, és abból leigazoltatja, akik most a kebelébe tartoznak”. *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára*, iktatószám: 995/1925.

⁸¹⁸ Az Egyházi Képviselő Tanács 1942. szeptember 17-i ülésének jegyzőkönyve, *Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára*, iktatószám: 1911/1942, határozat sorszáma: 87.

⁸¹⁹ A BUE 1941. november 30-i lelkészválasztó közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest. IV/1/I/38.

⁸²⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsa 1941. december 17-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁸²¹ Gáspár Mózes javaslata havi 82 pengő megvonására vonatkozott, tekintettel arra, hogy az unitárius cserkészek lelkigondozását ekkor már Szolga Ferenc óraadó lelkész végezte. A BUE Keblitanácsa 1942. június 30-i ülésének jegyzőkönyve, illetve a BUE 1942. június 30-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

⁸²² Pethő István és Szent-Iványi Sándor fegyelmi ügyének dokumentációja a IX. Esperesi Kör (1940–1944) iratai között megtalálható, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/3/6/2.

érintettsége miatt a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) az ügyet a Marosi Unitárius Egyházkör fegyelmi bíróságához utalta, amely 1942. november 19-én kimondta: „panaszlott Szent-Iványi Sándort az ellene emelt vád és következményei alól felmenti.”⁸²³ Pethő István és az őt támogató budapesti keblitanácsosok nem nyugodtak bele az ítéletbe: Pethő fellebbezést nyújtott be a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Fegyelmi Bíróságához. E testület dr. Gelei József főgondnok elnöklete mellett tartott, 1943. július 8-i ülésén kimondta: a fellebbezést elutasítja, az elsőfokú fegyelmi bizottság (Marosi Unitárius Egyházkör) határozatát helybenhagyja, és Pethőt 200 pengő perköltség megfizetésére kötelezi.”⁸²⁴

7. 1943 májusában Pethő István sérelmezte, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség megvonta tőle a közlekedési segélyt és a működési pótlékot. Kelemen Béla gondnok cáfolta ezt az állítást: szerinte Pethő a kérdéses összegeket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól hiánytalanul megkapta, s e pótlékokkal együtt fizetése magasabb, mint Szent-Iványi Sándor vezető lelkészé.⁸²⁵

7. 1943 őszén Pethő István sérelmezte, hogy a Budapesti Unitárius Egyházközség a pestszentlőrinci lakosokra is kivetette az egyházi adót. A keblitanács úgy foglalt állást, hogy Pethő panasza alaptalan, mert a BUE a tárgyév végén minden esetben átutalja a pestszentlőrinci egyházközségnek a hozzá beérkezett adót.⁸²⁶

8. A II. világháború utáni időszakban Pethő István a Budapesti Unitárius Egyházközséggel ugyancsak folyamatos konfliktusban álló egyházköri esperes, misszióházi

⁸²³ Az Egyházi Képviselő Tanács 1942. augusztus 13-án tárgyalta az ügyet. Az 568/1942 EKT számú határozatában Pethő István beadványát „magánpanasznak” minősítette, amely azonban súlyosan érinti „az Egyház jó hírnevét és a lelkészi kar tisztességét”, s ezért kérte fel a Marosi Unitárius Egyházkör fegyelmi bíróságát az ügy további tárgyalására. Az eljárásban tanúként idézték be Józán Miklós püspöki vikáriust, valamint a Budapesti Unitárius Egyházközség vezetői közül Kozma Ferencet, Kozma Jenőt és Kelemen Bélát. A fegyelmi bíróság megállapította, hogy Szent-Iványi Sándor felesége, Jellinek Olga 1932-ben nem tért vissza az Egyesült Államokból, s ezért a lelkész – öt évi különélés után – 1937-ben beadta a válópert. A folyamatban lévő ügyről Szent-Iványi tájékoztatta Józán Miklós püspöki vikáriust, a magyarországi egyházkör és a Budapesti Unitárius Egyházközség vezetőit, akik 1938-ban ennek ismeretében alkalmazták hitoktatóként. Ezután Szent-Iványi valóban tervezte, hogy egy másik nővel házasságot köt („egy úrnőnek be nem váltott házassági ígéretet tett”), de 1939 júniusában felesége, két gyermekének édesanyja váratlanul hazatért, s ezután ismét együtt éltek. A Romániában (Kolozsvárott) zajló válóper azonban időközben már befejeződött, ezért Jellinek és Szent-Iványi 1940. február 24-én, Budapesten ismét házasságot kötött. Mindezek alapján a fegyelmi bíróság úgy ítélte meg, hogy Szent-Iványi magatartása „a legkomolyabb emberi érzésnek és a legszigorúbb erkölcsi felfogásnak” is megfelelt, így a vádak alól felmentette. Marosi Unitárius Egyházkör Fegyelmi Bírósága, határozat száma: I/17-1942, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/3/6/2.

⁸²⁴ Az indoklás szerint „az I. fokú Bíróság a legnagyobb körültekintéssel járt el a kérdés vizsgálatánál, s erre vonatkozó megállapításait az Egyházi Fegyelmi Bíróság indokainál fogva magáévá teszi. A panaszló fellebbezésében felsorolt többi panaszok is alaptalanok. (...) Ezen ítélet ellen a Fegyelmi Törvény 24. § második bekezdése értelmében további jogorvoslatnak helye nincsen.” Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Fegyelmi Bírósága, határozat száma: 1/1943, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/3/6/2.

⁸²⁵ Kelemen Béla kimutatása szerint Pethő István bruttó jövedelme a pótlékokkal együtt havonta 665,04 pengő volt, míg Szent-Iványi Sándor 586 pengőt keresett. A BUE 1943. január 10-i közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest. IV/1/I/38.

⁸²⁶ A BUE Keblitanácsa 1943. szeptember 27-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, uo.

lelkész, Csiki Gábor támogatói köréhez csatlakozott. 1947. november 1-én a pestszentlőrinci unitárius templom adott otthont a politikai kényszer hatására gyökeresen átalakuló, újjászerveződő Magyarországi Unitárius Egyházkör közgyűlésének⁸²⁷, amelyen Pethő Istvánt egyházköri főjegyzővé választották.

9. Pethő István életének és egyházzolgálatának utolsó három évtizede már kívül esik az általunk vizsgált korszakon, így a következőkben csupán a legfontosabb mozzanatokat ismertetjük:

- 1951 májusában, Barabás István kényszerű nyugdíjazása után három jelölt pályázott a Budapesti Unitárius Egyházközség lelkészi állására: Buzogány Kálmán debreceni⁸²⁸, Remetei Filep Imre hódmezővásárhelyi⁸²⁹ és Pethő István pestszentlőrinci lelkész.⁸³⁰ A lelkészválasztó közgyűlés előtt Remetei Filep és Pethő visszalépett, így Buzogány maradt az egyetlen jelölt.⁸³¹
- 1952 novemberében Csiki Gábor püspöki helynök hármassal cserét hajtott végre a magyarországi unitárius lelkész karban: Bencze Mártont a Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, Huszti Jánost⁸³² a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség

⁸²⁷ Ld. a.703. jegyzetet.

⁸²⁸ Ld. a 454. jegyzetet

⁸²⁹ Remetei Filep Imre (1915–1970) 1915. március 21-én született Nagyszebenben. Elemi és középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, majd beiratkozott a kolozsvári unitárius teológiára. Már fiatalon kiválóan megtanult angolul, németül és románul. Az 1940-es évek elején Székelykeresztúron segédlelkészként és internátusi felügyelőként szolgált. 1942 és 1944 között – kolozsvári székhellyel – missziós lelkész volt, s elsősorban szórványgondozással foglalkozott. 1945-ben Magyarországra került, ahol előbb a szentesi Népi Kollégium vezetője volt, majd első állandó lelkészi szolgálati helye Hódmezővásárhely lett. 1953. november 14-én a Budapesti Unitárius Egyházközség rendes lelkészévé választotta. Pethő István egyházköri főjegyzővel megegyezve, hetenként váltották egymást a Nagy Ignác utcai, illetve a Hőgyes Endre utcai templomban. A kommunista rendszerrel nyíltan (és burkoltan: ügynökként is) együttműködő Remetei Filep Imre 1959-ben tagja lett az International Association for Religious Freedom (IARF) nemzetközi szabadelvű keresztény szervezet Végrehajtó Bizottságának, így rendszeresen utazhatott Nyugatra: Svájcba, Hollandiába, Olaszországba, az NSZK-ba és Angliába. 1966-ban püspöki helynökké nevezték ki, 1968-ban – bár legitimitását Erdélyben, Magyarországon, illetve a brit és amerikai hitestvérek körében is megkérdőjelezték – ő szervezte meg az első magyarországi unitárius zsinatot, amelynek célja az önálló püspökség előkészítése volt. 1968 és 1970 között engedélyezték számára a helyettes püspök cím viselését. 1970. december 16-án, szívroham következtében hunyt el Budapesten. Gyászbeszédét Bajor János debreceni lelkész és Ferencz József főgondnok (későbbi püspök) mondta. Források: SZANISZLÓ: A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében, Budapest, 2010; In memoriam R. Filep Imre h. püspök (1915–1970), in: *Unitárius Élet*, 1971/1, 1–3.

⁸³⁰ A BUE Keblitanácsa 1951. május 27-i ülésének határozata, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁸³¹ A BUE 1951. június 16-i lelkészválasztó közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

⁸³² Huszti János unitárius püspök (1924–1993) Üllön született. A kolozsvári Unitárius Gimnáziumban érettségizett, de a háborús helyzet miatt csak két évig hallgatott teológiát, majd visszatért Magyarországra. Az Állami Biztosítónál helyezkedett el, közben Kocsordon, majd Dunapatajon segédlelkészként szolgált, folyamatosan ingázva Magyarország és Románia között. 1950-ben pappá szentelték, majd 1952-ben Pestszentlőrincre került. Remetei Filep Imre váratlan halála után, a Budapesti Unitárius Egyházközség közgyűlése 1971. május 9-én megválasztotta a BUE vezető lelkészének. 1988. szeptember 10-én (budapesti lelkészi hivatalának megtartása mellett) a Magyarországi Unitárius Egyház püspökévé választották. 1991 szeptemberében – egyházigazgatási és gazdálkodási vétségek miatt – fegyelmi eljárás indult ellene; ezért (életkorára és egészségi állapotára való hivatkozással) mindkét tisztségéről lemondott és kérte nyugdíjazását.

lelkészévé nevezte ki, míg legközelebbi szövetségését, Pethő Istvánt a Budapesti Unitárius Egyházközség Hőgyes Endre utcai templomába (a korábbi Misszióházba) rendelte.⁸³³ Három nappal később a Budapesti Unitárius Egyházközség közgyűlése (40:20 szavazati aránnyal) támogatta Csiki Gábor javaslatait; egyúttal úgy döntött, hogy a Hőgyes Endre utcában délelőtt fél 10-től, a Nagy Ignác utcában pedig délelőtt 11 órától legyenek a vasárnapi istentiszteletek, és a két lelkész – Buzogány Kálmán és Pethő István – hetente váltsa egymást.⁸³⁴ 1952. december 14-én Pethő Istvánt díszközgyűlésen iktatták be a Hőgyes Endre utcai templomban.⁸³⁵

- 1953 tavaszán Buzogány Kálmánt nyugdíjazták.⁸³⁶ A Budapesti Unitárius Egyházközség Keblitanácsának 1953 augusztusi ülésén Gálfalvi István egyházköri főgondnok azt javasolta, hogy átmeneti időszakra Pethő Istvánt bízzák meg a vezető lelkészi feladatokkal. A javaslatot azonban mindössze 5 keblitanácsos támogatta, 22 ellenezte. Ugyanezen az ülésen, 22:2 szavazati aránnyal támogatták, hogy Remetei Filep Imre hódmezővásárhelyi lelkész legyen a BUE vezető lelkésze.⁸³⁷ Végül kompromisszumos megoldás született, minek következtében tizenhat éven keresztül Remetei Filep és Pethő közösen látta el a BUE lelkészi teendőit, felváltva szolgálva a Nagy Ignác utcai és a Hőgyes Endre utcai templomban.⁸³⁸

- 1954/55-ben a Nagy Ignác utcában kilenc, a Hőgyes Endre utcában hat kulturális programot tartottak, amelyeknek szervezését Pethő István vállalta magára. A meghívottak sorában olyan neves, erdélyi származású alkotóművészek szerepeltek, mint Ignác Rózsa író-műfordító, Benedek Marcell író-irodalomtörténész és Tamási Áron író.⁸³⁹

1992. december 12-én a Magyarországi Unitárius Egyház Fegyelmi Bizottsága lelkészi minőségét végleg megszüntette, palástviselési jogától megfosztotta és minden egyházi tisztségre való választói/választhatósági jogát tíz évre felfüggesztette. Huszti János 1993. augusztus 2-án elhunyt. A pestszentlőrinci temetőben Balázi László füzesgyarmati és Farkas Dénes kolozsvári lelkész búcsúztatta. Források: SZANISZLÓ: i. m.; Huszti János unitárius püspök székfoglalója 1988. október 16-án, in: *Unitárius Élet*, 1988. november-december, 1–3; Lapzárta után! [lemondásáról és nyugdíjazásáról], in: *Unitárius Élet*, 1991. szeptember-október, 5; Közlemény [lelkészi minőségének végleges megszüntetéséről], in: *Unitárius Élet*, 1993. január-február, 2; Halottaink, in: *Keresztény Magvető*, 1993/3, 185.

⁸³³ A püspöki helynöki határozat száma: 280/952. A BUE Keblitanácsa 1952. november 5-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁸³⁴ A BUE 1952. november 8-i, rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/38.

⁸³⁵ A BUE 1952. december 14-i, beiktató díszközgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

⁸³⁶ Az Egyházköri Tanács határozatának sorszáma: 23/953. A BUE Keblitanácsa 1953. április 15-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/39.

⁸³⁷ A BUE Keblitanácsa 1953. augusztus 30-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁸³⁸ Források: A BUE 1953. október 4-i rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve; a BUE Keblitanácsa 1953. október 29-i ülésének jegyzőkönyve; a BUE 1953. november 14-i díszközgyűlésének jegyzőkönyve; a BUE Keblitanácsa 1953. november 22-i ülésének jegyzőkönyve, uo.

⁸³⁹ A BUE 1955. március 13-i közgyűlésének jegyzőkönyve, uo.

- 1957. június 2-án, a pezsztentlőrinci unitárius templomban tartott egyházköri közgyűlésen – a nyugdíjba vonult Csiki Gábor helyére – Pethő Istvánt esperes-püspöki helynökké választották. Ugyanekkor Gálfalvi István és Ferencz József főgondnoki, Remetei Filep Imre főjegyzői, Gyórfi István közügyigazgatói megbízást kapott.⁸⁴⁰

- Szaniszló József kutatásaiból – illetve az általa vizsgált jegyzőkönyvi forrásokból – tudjuk, hogy Pethő István kilenc évig tartó püspöki helynöki időszakára mindvégig rányomta bélyegét a Remetei Filep Imrével való, gyakran személyeskedésbe torkolló konfliktusa.⁸⁴¹ 1963. november 10-én, a Magyarországi Unitárius Egyházakör közgyűlésén Pethőt – Remetei Filep Imre főjegyző és Ferencz József főgondnok tiltakozása ellenére – az Állami Egyházügyi Hivatal javaslatára újabb 12 évre püspöki helynökké választották.⁸⁴² 1966 elején azonban kérte nyugdíjazását, és a Magyarországi Unitárius Egyházakör 1966. március 27-én tartott rendkívüli tisztújító közgyűlésén Remetei Filep Imrét választották esperes-püspöki helynökké.⁸⁴³ Pethő 1966-tól 1978-ban bekövetkezett haláláig nyugdíjas lelkészként még rendszeresen szolgált a Hőgyes Endre utcai templomban.

6.4. A pezsztentlőrinci unitárius templom építése és felszentelése

Téglás Tivadar pezsztentlőrinci helytörténész tanulmánya szerint „1932-ben községünkben már saját templomukban tarthattak istentiszteletet Luther Márton hívei, az evangélikusok. A jóval nagyobb lélekszámú reformátusok 1933-ban jutottak el addig, hogy templomuk alagsori része istentisztelet tartására a gyülekezet rendelkezésére állt.”⁸⁴⁴ A protestáns testvérfelekezetek templomépítése után, 1936. június 13-án a Pestszentlőrinci Újság már arról számolt be, hogy az Állami lakótelepen – Józán Miklós püspöki vikárius jelenlétében – felszentelték az unitárius templomot.⁸⁴⁵

Három év kitartó – jórészt az unitárius hívek önkéntes segítségével alapuló – munkája kellett ehhez. A templomépítés eredetileg 19 ezer pengőre tervezett költségvetéséből 1933-ban alig 1800 pengő állt rendelkezésre, és a szükséges építési engedélyeket sem kapták meg.

⁸⁴⁰ Források: Püspöki helynöki értesítések, sorszám: 107/957, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/5/4/9; Egyházköri közgyűlésünkről, in: *Unitárius Élet*, 1957. szeptember, 2.

⁸⁴¹ SZANISZLÓ: i. m., 200–204.

⁸⁴² Az Állami Egyházügyi Hivatal határozatának sorszáma: 16423/963. A Magyarországi Unitárius Egyházakör ügyviteli iratai az 1963. évről, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/5/8/17. További források: PETHŐ: Egyházunk is jelzi, hogy népünk magára talált ebben az új világban! – Részlet a november 10-i közgyűlés püspöki helynöki jelentéséből, in: *Unitárius Élet*, 1963/4, 1–2; a Magyarországi Unitárius Egyházakör közgyűlése, in: *Unitárius Élet*, 1963/4, 1–2.

⁸⁴³ Rendkívüli tisztújító közgyűlés, in: *Unitárius Élet*, 1966/1, 6.

⁸⁴⁴ Téglás, T. (szerk.): *Pestszentlőrinc krónikája*, Budapest, 1996, 82.

⁸⁴⁵ Idézi: TÉGLÁS: Egy unitárius templom háromnegyed évszázada, in: *Unitárius Élet*, 2011/4, 10–11.

1934-ben azután a Belügyminisztérium egy 10x10 méteres barakk-épületet átengedett a templomépítés céljára, Máthé Géza unitárius építészmérnök⁸⁴⁶ pedig díjtalanul elkészítette a terveket, ezáltal a szükséges pénzráfordítás 10 ezer pengőre csökkent. A cél elérését segítette, hogy Pethő és az első keblitanács az egyik szomszédos gyár területéről mindössze 200 pengőért megvásárolt egy összedőlt műhelyépületet, amelyből ingyenes közmunkával 45 ezer darab, nagy méretű téglát termeltek ki a kezdődő építkezéshez.⁸⁴⁷

A templomépítés folyamata leginkább Pethő Istvánnak az Unitárius Értesítő című havilapban közölt írásaiból követhető nyomon. 1935 februárjában így fogalmazott:

„Ez a kis szórvány két évvel ezelőtt harmóniumot szerzett a saját erejéből. A múlt esztendőben leányegyházközséggé alakult. Most templomot akar építeni. Keblitanácsának mintha mind a tizenkét tagja világi pap volna, sorra látogatják a híveket, egymást biztatják és buzdítják az építés nagy munkájára. Szegénységüknél csak a hitük és akaratuk nagyobb. Ha csak ketten vannak együtt, már a templomról beszélnek.”⁸⁴⁸

Pethő méltatta a templomot megtervező Máthé Géza és segítője, Nágó István⁸⁴⁹ erdélyi építészmérnök munkáját, és beszámolt arról, hogy hatezer pengőt már sikerült összegyűjteniük: háromezret munkasegély formájában a Belügyminisztérium, ezer-ezer pengőt pedig Pestszentlőrinc község, az unitárius Püspöki Vikáriátus, illetve a pestszentlőrinci hívek adományoztak. Így már csak négyezer pengő hiányzik a templomépítéshez.⁸⁵⁰

⁸⁴⁶ Máthé Géza építészmérnök 1900-ban (más adatok szerint 1902-ben) született a székelyföldi Firtosváralján, unitárius családban. Középiskolai éveit a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumban töltötte, majd Budapesten szerzett építészmérnöki diplomát. Az 1930-as évek közepétől a Győr-Moson-Sopron megyei Nagycenken élt, ahol felesége postamesterként helyezkedett el, Máthé viszont sokáig állástalan volt. 1941-ben Debrecenben kapott városi mérnöki állást (egyúttal a Debreceni Unitárius Egyházközség jegyzője lett), majd visszaköltöztek Erdélybe (Marosvásárhely), de a front elől anyaországi rokonokhoz menekültek. Négy gyermekük született, akik közül Máthé Árpád (1936–2015) kémikusként, egyetemi tanárként és eszperantistaként is jelentős eredményeket ért el; emellett haláláig a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség keblitanácsosa volt. Máthé Géza Magyar unitárius templomi stílus című tanulmánya a Székelykeresztúr Vidéki Unitárius Lelkészkör által 1905 és 1944 között havonta kiadott egyháztársadalmi és iskolai lap, az Unitárius Egyház 1943/5-6. számában jelent meg. A II. világháború utáni pályájáról nincs tudomásunk. 1994. május 6-án hunyt el Győrött. Források: Rédiger György (cca 1530) leszármazóinak táblázata, Rédiger György leszármazóinak neve ABC rendben. Online adatbázis az Országos Széchényi Könyvtárban található Rédiger Almanach (kézirat, 2004) alapján. Online elérés: <http://rediger.abrubbanyay.hu/mathe.geza.htm>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 24; Máthé Árpád önéletrajza az MTA Természettudományi Kutatóközpont Anyag- és Környezetkémiai Intézet Polimer Kémiai Kutatócsoport honlapján. Online elérés: <http://aki.ttk.mta.hu/polychem/Munkatarsak/CVs/MAhun.html>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 2; Nanovfszky György nekrológja dr. Máthé Árpádról a Magyar Eszperantó Szövetség honlapján. Online elérés: <http://esperantohea.hu/hea/news.php?item.293>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 24.

⁸⁴⁷ TÉGLÁS: i. m., 10–11.

⁸⁴⁸ „Ezen az összegben bukik el vagy születik meg egy unitárius templom (...) Ez az összeg sikolt bele a szegénység sötét éjszakájába: hol vagytok ti koronatanúi az unitárius lélek csodatetteinek? Hol pirkad az égalj? Hol bontakozik a hajnal? Lelketek fényét fordítsátok egy unitárius templom segélykiáltása felé...”. PETHŐ: Templomot Pestszentlőrincnek! In: *Unitárius Értesítő*, 1935. február, 1–2.

⁸⁴⁹ Nágó István életrajzát, pályáját nem sikerült rekonstruálnunk. Nevének egyetlen további említése: NYÁRADI – SZÁSZ: A homoródszentmártoni unitárius templom története, in: *Keresztény Magvető*, 2011/4, 397.

⁸⁵⁰ PETHŐ: i. m.

1935 októberében Pethő István már az alapkövetételről és az építkezés megkezdéséről számolt be:

„Isten nevében kezdem el. Ő segítsen kegyelmével. Ezzel a fohással kezdődött Pestszentlőrincen az a könnyekig megható, szép ünnepség, melynek keretében Józan Miklós püspöki vikárius a kiásott fundamentumba döntötte az unitárius templom alapkövét. Hiábavaló volna minden kísérletezés, mert nem lehetne leírni azt, mit éreztünk akkor, amikor a nagy kő lezuhant a mélységbe és fölhangzott unitárius életünk arany jelmondata: Egy az Isten! (...) Unitárius templomot építünk a székely hősök emlékére, de a beteljesüléstől még beláthatatlan messzeségben vagyunk. A leányegyházközség tagjai minden szabad idejüket ott töltik a munkások között. Jelszavunk, hogy amit mi dolgozunk, azért nem kell pénzt kiadni. Minden fadarabnak örvendünk, mert jó érezni, hogy azzal is előbbre vagyunk. Így akarjuk végig vezetelni ezt az építő munkát, így akarjuk hordozni minden gondját, hogy megszentelődjenek a falakban még a homokszemek is.”⁸⁵¹

A pestszentlőrinci unitárius templom nem hivatalos felavatását és az első istentiszteletet 1936. február 19-én, a belülről teljesen kész, de kívül még vakolatlan épületben tartotta Józan Miklós. A csillárokat, a padokat, valamint a toronysisakra helyezett úgynevezett istenfát Damokos Albert és Kovács Árpád faragta, a székely kopjafás motívumokból kialakított bejáratot Komlós Gyula keblitanácsos készítette, a Pethő által is említett harmónium Czirmay György hangszerkészítő keblitanácsos munkája volt. Április 16-án megkezdték a templomhoz kapcsolódó gyülekezeti ház és tanácsterem építését, amihez háromezer pengő költséghozzájárulást kértek a Budapesti Unitárius Egyházközségtől, mint anyaegyházközségtől. Az építkezés kibővítését Pethő István így indokolta:

„Vannak eszmék és vannak emberek, akik ha találkoznak, egymás rabjai lesznek. Mi kevesen, akik itt lakunk, úgy jártunk most. Leszámoltunk önmagunkkal és lelkivilágunkkal, s egy szép napon arra ébredtünk, hogy végzetesen hiszünk az unitárizmus megváltó küldetésében (...) Mi hiszünk, és ezért nem tehetünk mást, mint építünk. Hajlékot akarunk a templom mellé, amelyben összepatakzik a mi kis unitárius életünk minden szépsége és ereje, amelyben a családok őskeresztény módra szeretetvendégségre gyűlnek, és az ifjúság erői az egyház oltárára vezetődnek le. Nem akarunk tengődni, nem akarunk csak éppenn lenni. Minden vágyunk az, hogy éljünk magyarán, bátran, unitárius módra. Hogy kevés a pénzünk az építkezésre? Hiszen a templomra is kevés volt, s lám, egy hét múlva már csak a harang fog hiányozni belőle!”⁸⁵²

Az Unitárius Értesítő 1936/6-7. száma – Pestszentlőrinc nagy napja címmel – nyolc oldalas, angol nyelvű összefoglalóval kiegészített összeállítást közölt a templom

⁸⁵¹ PETHŐ: Épül a pestszentlőrinci unitárius templom, in: *Unitárius Értesítő*, 1935. október, 91–92.

⁸⁵² PETHŐ: Körülállványozták, in: *Unitárius Értesítő*, 1936. április, 39–40.

felszenteléséről (1936. június 7.).⁸⁵³ A Tebened bízunk eleitől fogva című zsoltár után Pethő István lelkész áhítata, majd Józán Miklós püspöki vikárius prédikációja következett; az úrvacsorai jegyeket Barabás István budapesti másodlelkész szolgáltatta ki. Az úrasztalát Józán Miklós adományozta a templomnak, a klenódiumok (kelyhek, kancsók és kenyérosztó tányérok) ugyancsak adományként kerültek az asztalra. A templomszentelésre írásos üzenetet küldött Boros György kolozsvári püspök és Ferenczy Géza főgondnok, valamint a hódmezővásárhelyi és füzesgyarmati unitárius egyházközség. Rövid köszöntőt mondott Agyagfalvi Hegyi István belügyminisztériumi tanácsos⁸⁵⁴, Mikó Ferenc államtitkár, unitárius főgondnok-helyettes⁸⁵⁵, Kozma Jenő országgyűlési képviselő, a Budapesti Unitárius Egyházközség gondnoka, Csiki Gábor, az Unitárius Misszióház lelkésze és Nyiredy Géza, a Dávid Ferenc Egylet vezetője.⁸⁵⁶ Az ünnepségen egyházi öltözetben jelent meg Szalfer Károly evangélikus lelkész és Günczler Péter izraelita főrabbi. Az unitárius egyháztársadalmi szervezetek mellett a templomszentelésen képviseltette magát a Hargitaváralja Szövetség, a Székely Egyetemi Hallgatók Egyesülete, a Kőrösi Csoma Sándor Egyesület és a Keresztény

⁸⁵³ Iván László lelkész, a lap felelős szerkesztője bevezetőjében megfogalmazta: „Tizennyolc éve éljük elszakítottságunkban szegény magányos életünket, s ezalatt az idő alatt sokszor tettük fel a kérdést magunkban: van-e értelme itt hatezer lélek magára maradt, meddő küzdelmének. De soha eddig erre a kérdésre igenlő feleletet nem mertünk adni anélkül, hogy valami homályos kis kétely ne szürkítette volna el a felelet világosságát. Most először éreztük a diadalmas élniakarást (...) Voltak nekünk templomszenteléseink a tizennyolc esztendő alatt, de azok erő dolgában elmaradtak a pezsztentlőrinci ünnep mögött. Azokat a templomokat felülről építették, hatalmas anyagi segítségekkel megtámogatva. Ez a pezsztentlőrinci templom az új idők szellemének méhében fogant: a népi erők östelevényéből született, s most ott áll büszkén, ragyogóan és hangosan hirdetve, hogy igazi alapja és igazi jövője csak annak az intézménynek van, amelyet alulról támogatnak izmos vállak, munkában kipróbált erős kezek.” Iván, L. (szerk.): *Pezsztentlőrinc nagy napja*, in: *Unitárius Értesítő*, 1936. június-július, 61.

⁸⁵⁴ Agyagfalvi Hegyi István 1886-ben, unitárius családban született, a Hargita megyei Betfalván (a község ma már közigazgatásilag Székelykeresztúrhoz tartozik.). Kolozsvárott jogot hallgatott, majd állami szolgálatba lépett, a Belügyminisztériumban dolgozott. Tizenhat évesen már díjat nyert verseivel; az 1920-as és 1930-as években a Magyar Rádióban három hangjátékát is előadták. 1932-től a Petőfi Társaság és a Fráter Loránd Társaság tagja, valamint a Magyarság című lap szépirodalmi munkatársa volt. Főbb művei: *A hazáért...* (költemények), Kolozsvár, 1906; *Vándor falu* (novellák), Szeged, 1923; *Szegénység* (novellák), Szeged, 1925; *A véres kardot körülhordozom!* (versek), Budapest, 1926; *Fecskék a porban* (elbeszélések), Szeged, 1932; *Isten csákánya alatt* (versek), Budapest, 1932; *Ósi vártán* (versek), Budapest, 1936. Nagy kedvvel és intenzitással írt, számos versét megzenésítették. 1975-ben hunyt el Budapesten. Források: Cseke, G. – Andrassew, I. (szerk.): *Erdélyi és csángó költészet*, Magyar Elektronikus Könyvtár, online elérés: <http://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi>. Hozzáférés dátuma: 2015. október 24.

⁸⁵⁵ Bölöni Mikó Ferenc 1880. november 16-án született Désen. Nagyapja Mikó Lőrinc jogász, egyetemi tanár; apja Mikó Miklós kúriai bíró volt. Budapesten, a református főgimnáziumban érettségizett, majd jogi tanulmányait Budapesten és Kolozsvárott végezte. Pályáját bírósági gyakornokként kezdte, majd 1905-ben bírói vizsgát tett. Az Igazságügyi Minisztériumban a bírói felügyeleti, majd az elnöki osztályon dolgozott, végül államtitkárként ment nyugdíjba. Az I. világháborúban tüzérhadnagyként, majd mint a hadfelügyeleti bizottság tagja vett részt. Ezért a kardokkal ékesített katonai érdemkereszttel, ezüst és bronz érdeméremmel tüntették ki. 1928-tól a Magyarországi Unitárius Egyházkör főgondnoka, 1935-től az Igazgató Tanács tagja volt. Észak-Erdély visszacsatolása után – Horthy Miklós kormányzó megbízottjaként – a magyar kormányt képviselte Kolozsvárott, az unitárius püspöki hűségkü bevételnél. Forrás: Bölöni dr. Mikó Ferenc (1880–1942) nekrológja, in: *Unitárius Közlöny*, 1942. október, 1–2.

⁸⁵⁶ A neves kémikus, bölcelet doktor és főgimnáziumi tanár, Nyiredy Géza (Nagyajta, 1861. április 20. – Kolozsvár, 1914. június 11.) fia. Évtizedekkel később – a kommunista diktatúra évtizedeiben – ifj. Nyiredy Géza egyházköri előadótanácsosként dolgozott.

Vasutasok Egyesülete. Az ünnepség közebéddel zárult, majd este hat órától – zenei és irodalmi műsor keretében – sor került a gyülekezeti ház felavatására.

Egyházközségi élet (1936–1949)

A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség keblitanácsi és közgyűlési iratainak, iktatott ügyviteli iratainak, nyilvántartási könyveinek és számadásainak tanúsága szerint 1936 és 1938 között kiegyensúlyozott egyházközségi élet zajlott: a vasárnapi istentiszteleteket 30-50, az úrvacsorás ünnepi istentiszteleteket átlagosan 80-100 fő látogatta.⁸⁵⁷ A problémák 1939-ben kezdődtek, amikor – az 1940. évi Esperesi Vizsgálószerk jelentése szerint – „az egyházközség kebelében, a hívek körében állandó villongások voltak (...) Ma már kevesebben vannak a békétlenkedők, de arra elegenden vannak, hogy a templomból való elmaradásukkal veszélyeztessék a még fiatal gyülekezet nyugodt és egészséges fejlődését.”⁸⁵⁸ A vizsgálószerk megállapítása szerint Pethő István energiáját – a Budapesti Unitárius Egyházközségben végzett hitoktatói, illetve cserkészparancsnoki munka mellett – túlságosan lekötötte a szórványgondozás, ezért Pestszentlőrinc vallási életével nem maradt ideje foglalkozni. Javasolták, hogy a kispesti unitárius hívek „a kényelmetlen padokkal ellátott elemi iskola” helyett a jövőben látogassák a pestszentlőrinci templomot.⁸⁵⁹ Ezzel szemben a kispesti és a pestszenterzsébeti hívek éppen hogy úgy érezték, hogy Pethő István a pestszentlőrincieket részesíti előnyben velük szemben, ami miatt önállóan nem tud kialakulni olyan rendszeres, élénk unitárius élet, amelyet a pestszentlőrinciek élvezhetnek.

1940 tavaszán napirendre került a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség önállósítása. Józán Miklós püspöki vikárius utasította Pethő Istvánt, hogy június 15-ig mutassa be az új egyházközség működési területét, szórványait, az egyes szórványegyházközségek földrajzi távolságát, közlekedési eszközökkel való elérhetőségét. Beszámolót kért a lelkész hivatalos útjairól, vallástanítói kötelezettségeiről; kérte a templom és a lelkészi lakás építésének dokumentációját; az előző évi zárszámadást és a tárgyévi költségvetést; az új egyházközség adófizetőinek névsorát; a lelkész díjazásának dokumentumait; az új lelkészi állással járó

⁸⁵⁷ A Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség levéltári őrzésre átadott iratai (12 doboz) megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárban*, Budapest, IV/2. Az 1. doboz a templomépítés dokumentációját tartalmazza, a 2. dobozban a keblitanácsi ülések és közgyűlések iratai, a 3-8. dobozban az iktatott ügyviteli iratok találhatók. A 9. doboz egyébként egyházközségi iratokat, a 10. doboz nyilvántartásokat és számadásokat, a 11. doboz pénztárkönyveket, a 12. doboz iktatókönyveket tartalmaz.

⁸⁵⁸ Az Esperesi Vizsgálószerk általános jelentése az 1939. évi vizsgálatokról. Budapest, 1940. május 30. A IX. Esperesi Kör iratai (1940–1944), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/3/I/2/1.

⁸⁵⁹ *uo.*

összes bevételre és kiadásra vonatkozó tervet.⁸⁶⁰ 1940. június 6-án a püspöki vikárius már arról értesítette a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség közgyűlését, hogy az önállósulás megtörtént. A lelkészi állást azonban – anyagi források hiányában – egyelőre nem tudják betölteni, ezért az Igazgató Tanács megbízza Pethő Istvánt a lelkészi teendők ellátásával.⁸⁶¹ Pethő Istvánnak címzett levelében Józan pontosította a munkaköri elvárásokat: Pethő Pestszentlőrincen hivatalosan csak beszolgáló lelkész lehet, de élvezheti mindazokat a jogokat, amelyek egyházszerkezeti szempontból egy rendes lelkészt megilletnek. A Budapesti Unitárius Egyházközségben istentiszteletek tartása alól felmentette, de vallásórák tartására továbbra is kötelezte.⁸⁶²

A II. világháború éveiben a pestszentlőrinci unitáriusokról szóló híradások megritkultak: a Szent-Iványi Sándor által szerkesztett felekezeti havilap, az Unitárius Értesítő gyakorlatilag bojkottálta az egyházközséget.⁸⁶³ 1944/45-ben a Pestszentlőrincet is elérő bombázások, a templomot ért anyagi károk törést okoztak ugyan, de 1945-ben hamar újjászerveződött a gyülekezeti élet.⁸⁶⁴ Az 1940-es évek végén a Budapest környéki unitárius szórványok közül már csak Kispest, Pestszenterzsébet, Soroksár, Csepel és Vecsés tartozott a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközséghez; a többi település híveinek lelki gondozását a Duna–Tiszamenti Unitárius Szórványegyházközség vette át.⁸⁶⁵

Az 1948. évi püspöki helynöki vizsgálószerk megállapította, hogy a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség kijavította a háborús károkat, és szórványjaival együtt „szépen halad a fejlődés útján.” Az egyházközség ekkor – a szórványokkal együtt – kb. 1500 lelket számlált. A vizsgálószerk méltatta Simon András gondnok, egyházköri számvevő, illetve a lelkész felesége által vezetett egyházközségi nőszövetség tevékenységét.⁸⁶⁶ 1948 tavaszán az egyházközség területén 87 iskolás gyermek részesült unitárius vallásoktatásban; ezt a munkát a lelkész mellett Péter Magit tanítónő és Péterffy Gyula ny. énekvezér végezte.⁸⁶⁷

1948. augusztus 22-én, a Vecsési Evangélikus Egyházközség és Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség közös harangavató ünnepséget tartott Vecsésen, Pethő István és

⁸⁶⁰ uo. Az irat sorszáma: 150/1940, keltezése: 1940. május 20.

⁸⁶¹ uo. Az irat sorszáma: 179/1940, keltezése: 1940. június 6.

⁸⁶² uo. Az irat sorszáma: ad. 179/1940, keltezése: 1940. június 12.

⁸⁶³ Az Unitárius Értesítő 1941, 1942, 1943. és 1944. évi számaiban egyetlen cikket, hírt, tudósítást sem találtunk a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközségről. A pestszentlőrinci keblitanácsi és közgyűlési iratok megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, IV/2/2/3–4.

⁸⁶⁴ A háborús károk felméréséről szóló (hiányos) iratok megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, IV/2/1/5.

⁸⁶⁵ *Unitárius Élet*, 1947/3, 4; *Unitárius Élet*, 1947/16–17, 3; *Unitárius Élet*, 1947/18–19, 4.

⁸⁶⁶ A vizsgálószerk nyomában., in: *Unitárius Élet*, 1948. május 15, 1–2.

⁸⁶⁷ uo., 3.

Hegedüs Lajos evangélikus lelkész közös szolgálatával.⁸⁶⁸ A vecsési protestáns felekezetek közötti együttműködést jelzi, hogy október elején Csiki Gábor püspöki helynök is a községbe látogatott, ahol közös evangélikus-unitárius úrvacsorás istentiszteletet rendeztek.⁸⁶⁹ Szeptember 19-én, a pezsztentlőrinci unitárius templom gyülekezeti termében evangelizációs előadásokat tartottak a vecsési evangélikus, a pezsztentlőrinc-szemeretelepi református, illetve Bencze Márton unitárius lelkész részvételével.⁸⁷⁰ Ugyanezen a napon, a pezsztentlőrinci unitárius templomban egyházköri presbiteri konferenciát is rendeztek, amelyen Pethő István a magyarországi unitárius lelkészhiányra hívta fel a figyelmet. Megállapította, hogy Pestszenterzsébeten (ahol már önálló unitárius imaház is működik), illetve a Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközséghez tartozó Rákospalotán és Újpesten, a hívek létszáma és aktivitása alapján önálló leányegyházközség alakulhatna, ha legalább egy segédlelkészt oda tudnának rendelni szolgálatra.⁸⁷¹ 1948 karácsonyán keblitanácsosi konferenciát rendeztek a pezsztentlőrinci templomban, amelyen megállapodtak: a keblitanácsosok „presbiteri körzetek megszervezésével mindannyian segítőtársai lesznek a lelkésznek a családlátogatásban. Nagy szegénységünkben az egykor építő gyülekezet töretlen hitével kell az egyházközség szolgálatába állítsuk minden erőnket.”⁸⁷²

Történeti áttekintésünket – az ismét tragikusra fordult politikai helyzet ellenére – egy szép, bensőséges ünnepséggel: a pezsztentlőrinci harangszenteléssel (1949. szeptember 11.) zárjuk. Pethő István közvetlen családjában 1942 és 1947 között több súlyos, életveszélyes betegség zajlott le, amelyből végül felesége és mindkét fia is felgyógyult. Hálából elhatározta, hogy a pezsztentlőrinci unitárius templom számára – saját költségére – 134 kg súlyú harangot öntet, 3000 forint értékben.⁸⁷³ A harangszentelés alkalmával a szószéki szolgálatot Csiki Gábor püspöki helynök végezte; az ezt követő közebeden Somogyi László pezsztentlőrinci

⁸⁶⁸ SIMON: Harangavatás Vecsésen, in: *Unitárius Élet*, 1948. szeptember, 3.

⁸⁶⁹ Püspöki helynöki látogatás Vecsésen, in: *Unitárius Élet*, 1948. október, 4.

⁸⁷⁰ *Unitárius Élet*, 1948. október, 4.

⁸⁷¹ Presbiteri konferencia, in: *Unitárius Élet*, 1948. október, 1.

⁸⁷² Presbiteri konferencia Pestsztentlőrincen, in: *Unitárius Élet*, 1949. február, 4.

⁸⁷³ Pethő István a pezsztentlőrinci keblitanácsosoknak írt levelében így fogalmazott: „1942. október 10-én este László nevű kisebbik gyermekünk felett az orvosok consiliumot tartottak. (...) Kétnapi vizsgálat után megállapították róla, hogy tuberkolótikus a fertőződése, és az igazgató professzor közölte az eredményt: gyógyíthatatlan. Készüljünk rá a legrosszabbra. (...) Hitünket azonban nem veszítettük el. Vergődéseink legmélyebb pontján fel-feltört csüggedt lelkünk mélyéről a sóhajtás: nem lehet az, hogy a professzoré volna az utolsó szó. (...) 1947. október 21-én nagyobbik fiunkat kiütéses tifusz megbetegedéssel a budapesti Szt. László járványkórházba szállították. Feleségemet azokban a napokban súlyos műtétrel a marosvásárhelyi egyetemi klinikán operálták. Háromheti vesztegzár alatt rendőrök örködtek a lakásunk előtt, hogy a lakást el ne hagyhassam. Amíg feleségem állapotáról értesítést kaptam, és amíg fiam állapota jobbra fordult: az a 10 nap összeolvadt az örökkévalósággal és a pillanatok ezer meg ezer harangja folyton azt kongatta fejembe, amit a Zsoltár is tanít: „Teljesítsd a felségesnek fogadásidat!” Ezért rendeltem meg a harangot. (...) A kegyelem Istene legyen velünk.” Pethő István levele a Pestsztentlőrinci Unitárius Egyházközség keblitanácsához (Pestsztentlőrinc, 1949. július 10.), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/2/2/3/4.

lakótelepi római katolikus plébános is részt vett, akihez Pethőt több évtizedes barátság fűzte, s akivel a kommunista diktatúra legsötétebb éveiben is együtt szolgáltak.⁸⁷⁴

⁸⁷⁴ Csiki Gábor prédikációja után az úrvacsorai ágendát Abrudbányai János kocsordi lelkipásztor (ld. a 333. jegyzetet) mondta el, majd hét unitárius lelkész szolgálata mellett több mint 400 személy vett úrvacsorát, ami azt jelenti, hogy a pestszentlőrinci és kispesti hívek mellett a szórványokból (Soroksár, Csepel, Vecsés), a Budapesti Unitárius Egyházközségből és vidéki egyházközségekből is sokan érkeztek. A közebédet Abrudbányai János bibliamagyarázata, Sütő Nagy László (1894–1978) unitárius író-költő Harang című verse, illetve irodalmi-zenei est követte. Kádárné Barabás Lenke emlékezése szerint „a pestszentlőrinci harang a Főváros peremén az egyetlen szószólónk Isten felé. Visszhangra kelti szívünkben elhagyott szülőföldünk harangjainak szavát. (...) Részt vettünk egy olyan Úrvacsorában, melyen csak az első keresztények élhettek a katakombákban: láttuk, amint az egy Isten hét szolgája, hét apostol módjára, hosszú fekete palástban osztotta a kenyeret és a bort (...). Harangszentelés Pestszentlőrincen, in: *Unitárius Élet*, 1949. október, 3.

7. UNITÁRIUS EGYHÁZTÁRSADALMI SZERVEZETEK BUDAPESTEN (1901–1944)

Az előzőekben részletesen bemutattuk az unitarizmus budapesti megjelenését és kezdeteit, a három egyházközség – a Budapesti Unitárius Egyházközség, a fokozatosan önállósuló Budapesti Unitárius Misszióház és Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség – 1949 előtti tevékenységét, valamint a magyarországi unitárius egyházrész (esperesi kör, püspöki vikáriátus) szervezetét, működését, illetve az ennek élén álló Józán Miklós egyházszolgálatát. A kép azonban korántsem lenne teljes, ha – a rendelkezésre álló hiányos levéltári dokumentáció⁸⁷⁵ ellenére – nem foglalkoznánk a vizsgált korszak második harmadában (1900 után) alakult fővárosi unitárius egyháztársadalmi szervezetekkel is, amelyek olykor igen eredményesen igyekeztek segíteni az erdélyi történelmi protestáns egyház budapesti meggyökerezését, növelni elfogadottságát. Ezért hát bemutatjuk az erdélyi mintára megszervezett Dávid Ferenc Egyletet és annak fiókszervezetét, a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesületet; a magyarországi unitárius Nőszövetséget, valamint az egyetlen olyan unitárius társadalmi egyesülést (Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre), amely az egyházi keretkből kilépve gazdasági és érdekvédelmi tevékenységet is folytatott. Mindenek előtt azonban felvázoljuk az 1900 után kibontakozó budapesti unitárius egyháztársadalmi mozgalmak talán legfontosabb személyiségének, a Dávid Ferenc Egyletben és a Nőszövetségben is kulcsszerepet játszó Perczelné Kozma Flórának az életét, irodalmi munkásságát, egyházszolgálatát.

7.1. Perczelné Kozma Flóra élete és egyházszolgálat

Perczelné Kozma Flóra 1864. június 22-én született a Fejér megyei Baracskán, régi református családban.⁸⁷⁶ Édesapja, Kozma Ferenc a magyar lótenyésztés egyik megalapozójaként, a bábolnai és mezőhegyesi ménésbirtok újjászervezőjeként vált

⁸⁷⁵ A budapesti unitárius egyháztársadalmi szervezetek fennmaradt iratait a *MUEMEK Levéltára* őrzi (III/1–6.)

⁸⁷⁶ Perczelné Kozma Flóra életének és irodalmi munkásságának eddigi legteljesebb bemutatása: SÁRAI SZABÓ: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, in: *Keresztény Magvető*, 2014/2, 142–163.

nemzetközi hírűvé.⁸⁷⁷ Mint Perczelné közeli barátja, Boros György püspök megfogalmazta: „nagyon előkelő református családi körből lépett ki, hogy szabad lelki életet folytathasson. Lépését nem kellett igazolnia, mert családjában egyéniségénél fogva olyan nagy tisztelet környezte, hogy amit tett, azt mindenki megnyugvással fogadta, mint jól megfontolt, helyes cselekedetet.”⁸⁷⁸ 1884-ben ment férjhez a bonyhádi katolikus nemesi családból származó Perczel Ferenchez, aki az 1890-es évek közepétől az ország egyik legelismertebb mezőgazdasági szakértője volt.⁸⁷⁹ Apósa, Perczel Béla⁸⁸⁰ 1875 és 1878 között Wenckheim Béla és Tisza Kálmán kormányában igazságügy-miniszterként szolgálta az Osztrák-Magyar Monarchiát; sógora, Perczel Dezső 1895-től 1899-ig belügyminiszter volt.⁸⁸¹ Perczel Ferenc

⁸⁷⁷ Kozma Ferenc (1825–1892) császári lovas testőrként kezdte pályáját, de az 1848/49-es forradalom és szabadságharc oldalára állt, ezért évekig bujdosnia kellett. Az 1850-es évek végétől felesége baracska birtokán élt – itt született egyetlen leánya, Flóra. Az 1867. évi Kiegészítés után – Deák Ferenc személyes ösztönzésére – állami szolgálatba lépett: titkárként a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumba került. 1868-ban az állami ménesek felügyeletét ez a minisztérium, s azon belül az újonnan megszervezett lótenyésztési osztály vette át, amelynek vezetőjévé Kozma Ferencet nevezték ki. A következő két évtizedben igen jelentős eredményeket ért el a bábolnai, kisléber és mezőhegyesi ménesbirtok fejlesztésében. Az állami ménesekből kiválogatott magyar lovak az 1878. évi párizsi világkiállításon a francia köztársasági elnök nagy aranyérmét nyerték el. Kozma ezután megkapta a francia Becsületrend tisztí keresztjét, majd a Szent István Rend lovagkeresztjét. Mezőhegyesen és Kisbéren szobrot állítottak tiszteletére; nevét utca viseli Mezőhegyesen és Budapest V. kerületében. Források: SZABÓ: Kozma Ferenc. In: Für, L. – Pintér, J. (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok II.* (I-P), Budapest, Mezőgazdasági Múzeum, 1988.

⁸⁷⁸ BOROS: Emlékezés Perczelné Kozma Flóra, in: *Keresztény Magvető*, 1926/1, 5–9.

⁸⁷⁹ Perczel Ferenc (1856–1914) 1876-tól a Magyar Általános Hitelbank tisztviselője, majd osztályvezetője volt. 1895-ben a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete ügyvezető igazgatójának választották. Nevéhez fűződik a vetőmag-osztály (1896), a díjszabási osztály (1897), a szőlészeti és borászati osztály (1901), a tenyésztés-osztály (1904), a kőbányai sertéshizlaló telep (1905) és a bortértékesítő osztály (1906), valamint a szövetkezet nyugdíjintézetének létrehozása és működtetése. Alapító tagja volt a Magyarországi Szövetkezetek Szövetségének. Forrás: Perczel Ferenc meghalt, in: *Unitárius Közlöny*, 1914/2, 32–35; KÖVÉR: Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank Igazgatói Tanácsa és Igazgatósága (1876–1905), *Aetas*, 2005/1, 93–114.

⁸⁸⁰ Perczel Béla (1819–1888) jogi doktorátust szerzett, majd a szekszárdi járás főszolgabírója és Tolna vármegye alispánja lett. A szabadságharc bukása után másfél évtizedig visszavonultan élt birtokán. 1865-től négy cikluson át országgyűlési képviselő, 1869 és 1872 között a Deák Párt elnöke, 1870-től a képviselőház alelnöke, 1874-től elnöke. 1875. március 2. és 1878. június 30. között igazságügy-miniszter volt a Wenckheim-, majd a Tisza Kálmán-kormányban. Lemondása után a Kúria semmítőszéki osztályának alelnöke, 1883-ban a Kúria másodelnöke, végül 1884-ben az elnöke lett. 1886-tól haláláig a főrendiház tagja volt. Forrás: BÓDINÉ BELIZNAI: Perczel Béla (1819–1888). In: Bódiné Beliznai, K. (szerk.): *A Kúria és elnökei I.* Budapest, HVG-Orac, 2014.

⁸⁸¹ Perczel Dezső (1848–1913) Baranya és Tolna megyében kezdte közigazgatási pályáját – aljegyzőként, szolgabíróként és alispánként. Nevéhez fűződik a Budapest-Pécs vasút vonal és a szekszárd-rétszilai (helyi érdekű) vasút létrehozása. 1887-ben a bonyhádi választókerületből került be az Országgyűlésbe, ahol a Szabadelvű Párthoz csatlakozott. 1895-től 1899-ig, Bánffy Dezső kormányában belügyminiszteri tisztséget töltött be. A szabadelvű egyházi politika képviselőjeként támogatta a polgári házasság intézményét, ő nyújtotta be a vonatkozó törvényjavaslatokat. 1899-től 1901-ig és 1903-tól 1905-ig a képviselőház elnöke volt; ekkor Tisza István politikáját támogatta. Tisza bukásakor visszavonult, majd 1910-ben megalapította a Nemzeti Munkapártot, amelynek haláláig elnöke és országgyűlési képviselője volt. Forrás: VILLÁM: Perczel Dezső. In: Jónás, K. – Villám, J. (szerk.): *A magyar Országgyűlés elnökei 1848-2002*, Budapest, Argumentum, 2002.

és Kozma Flóra házasságából négy leánygyermek született: Flóra (1885–1945), Mária (1887–1945), Judit (1888–1919) és Olga (1894–1964).⁸⁸²

A római katolikus Perczel Ferenc és a református Kozma Flóra szinte véletlenül ismerkedett meg az unitárius vallással: az 1880-as évek végétől a Magyar Általános Hitelbank az Alkotmány utcában bérelt számukra szolgálati lakást, így ablakukból figyelemmel kísérhették a Koháry utcai templom építését és felszentelését, a pesti unitárius közösség mindennapjait. E kezdeti időszakról és a házaspár 1893. évi áttéréséről csupán Buzogány Kálmán lelkész visszaemlékezéséből tudunk.⁸⁸³ A Budapesti Unitárius Egyházközségben töltött első nyolc évükre (1893–1901) emlékezve Perczelné hangsúlyozta: ebben az időszakban leányai valláserkölcsei nevelésében mindvégig a Ferencz József püspök által írt és szerkesztett Unitárius Kátéra támaszkodott, amely őt magát is megerősítette unitárius hitelveiben.⁸⁸⁴

Perczelné Kozma Flóra unitárius egyházzolgálatának legaktívabb periódusa az 1901 és 1909 közötti időszak, amikor a budapesti Dávid Ferenc Egylet alapítója, társelnöke, az élénk

⁸⁸² Forrás: Hatvany, B. Cs. (szerk.): *Magyar Családtörténeti Adattár. A Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület adattára*. Online elérés: <http://www.macse.org/gudenus/mcsat>. Hozzáférés dátuma: 2016. október 2.

⁸⁸³ Buzogány Kálmán lelkész Emlékeim című, az Unitárius Közlöny című felekezeti havilapban közölt sorozatának VIII. közleményében – id. Daniel Gábor nyugalmazott főgondnokra hivatkozva – idézte fel Perczelné Kozma Flóra szavait: „Az ablakomon egy vasárnap délben kinézve láttam, hogy az Alkotmány-utca sarokházából nagy tömeg jött ki. Lekialtva érdeklődtem a sarki rendőrtől, hogy miféle emberek azok? A rendőr leicsinylőleg így szólt: valami egy Isten hívők. E pillanattól kezdve nem volt nyugalmam. Elhatároztam, hogy a következő vasárnap elmegyek a templomba. Férjemmel is közöltem az elhatározásomat, ő szívesen adta beleegyezését. Alig vártam e napnak eljövetelét. Végre megérkezett a vasárnap. Reggel lelkileg elkészülve, férjemmel elindultunk a templomba, hol felhangzott az ajkakon a templomi ének, mely a lelkeket Istenhez emelte, hogy az ima megkönnyítse az élet szenvedéseit. Ének után Derzsi Károly lelkész felállt, méltóságteljesen felment a szószékre, hogy összekulcsolt kezekkel elmondja fenséges imáját. Azután következett a közének, melyet átszellemült érzéssel énekeltek a hívek. Majd az istentisztelet főpontja, a beszéd következett, mely oly tartalmas és felemelő volt, hogy egész lényemben átváltozáson mentem keresztül. Templomozás után a kiváló lelkész méltó felesége a nőket bevezette a tágas lelkési irodába, a férfiakat pedig a lelkész, hol egymást köszöntve, kedélyesen elbeszélgettünk. Ettől a pillanattól fogva alig vártam a vasárnapokat. A legboldogabb pedig akkor voltam, mikor mint unitárius foglaltam el helyemet a templomban.” BUZOGÁNY: Emlékeim, VIII. közlemény, in: *Unitárius Közlöny*, 1943/4, 74–75.

⁸⁸⁴ „Talán nem érdektelen (...) hogy mi módon jutottam kálvinista születésű létemre az első unitárius munkához. Arra határozta meg ugyanis fiatal asszony koromban magamat, hogy vallásra és zenére magam fogom oktatni gyermekeimet. (...) A vallásoktatással ugyancsak meggyűlt a bajom, mert ijedve tapasztaltam, hogy bármilyen tiszteletreméltó könyv is messziről az a káté, de közelebről megismerkedve vele, rettenetes valami! (...) Csupa szabály, csupa érthetetlen forma, hátborzongató dogma! Ilyen töprengések között, lehangolva jutottam — magam sem tudom hogyan — egy ködös téli estén abba a szűk kis boltba, hol egyedül voltak akkor kaphatók az unitárius könyvek, és szinte lopva és szívdobogások között vittem haza az első két könyvet: Ferencz József püspök kátéját és egyháztörténelmét (...) Rettegtem attól a gondolattól, hogy azokat a fenségesen magas eszméket, melyeket én csak az akkori budapesti unitárius lelkész: Derzsi Károly szabad szellemben tartott, hatalmas, nagy szabású szónoklataiból ismertem, valami szűk keretben nyakatekert formákban —szárnyát szegve fogom szokás szerint a szegény tanulók számára fellelni (...) Már az első lapok után mintha egy nehéz kő esett volna le a szívemről: hiszen ezt azonnal meg lehet érteni, ezt rögtön meg is lehet magyarul azni, és mindig mohóbban és mohóbban olvastam egyhuzamban, míg végre könnyes szemmel tettem le a kezemből a könyvet. Dehogyan kell ezt magyarul azni — megérzi ezt a kis gyermek is velem együtt rögtön! Nincsenek itt fejtörő rébuszok, véres verejtéket okozó kérdések, nincsenek itt más parancsolatok, csak a mit a szív és az ész diktál mindnyájunknak.” PERCZELNÉ KOZMA: Könyveink, in: *Nők Világa* (az Unitárius Közlöny melléklete), 1903/2, 17–18.

érdeklődéssel kísért egyleti felolvasóestek és más kulturális programok szervezője, rendszeres közreműködője volt (ld. a 7.2 fejezetet). Egyházzolgálatának másik súlypontja a magyarországi unitárius nőszövetségi munka megszervezése (ld. a 7.3 fejezetet). Perczelné családi életében 1909-től nehéz időszak következett: előbb váratlanul elveszítette édesanyját, majd férje súlyosan megbetegedett és éveken át, 1914-ben bekövetkezett haláláig ápolásra szorult. Ahogyan Boros György egyházi főjegyzőnek írt levelében fogalmazott: ez a két eset annyira megviselte, hogy „rövid idő leforgása alatt évtizedeket” öregedett.⁸⁸⁵ 1910 novemberében az Unitárius Közlönynek küldött nyílt levélben bejelentette: anyja halála, férje betegsége és saját egészségi problémái miatt teljesen visszavonulni kényszerül az unitárius közélettől – sem ünnepek szervezésében, sem „a hétköznapiok fáradságos munkájában” nem tud részt venni.⁸⁸⁶

Legközelebbi nyilvános szereplése 1916-ra datálható, amikor bejelentette: a Felolvasások és közlemények II. című kötetének teljes bevételét a háborúban megvakult vagy megsüketült katonák megsegítésére ajánlja fel.⁸⁸⁷ 1918 januárjában erdélyi unitárius nőszövetségi aktivisták kérték Perczelné Kozma Flórát, hogy az őt ért csapások ellenére térjen vissza a felekezeti nyilvánosságba. „A Nők Világa szerkesztősége azon szívbeli óhajjal járul Nagyságodhoz: vajha újra fölvenné pihenő tollát az unitárius lelkek ébresztésére és igaz épülésére!” – írta a felhívást fogalmazó Ürmösi Károlyné.⁸⁸⁸ Perczelné azonban ekkor már „törékeny testű, betegségtől sokat szenvedő asszony”⁸⁸⁹ volt, így a vesztes világháború és a trianoni békediktátum után a korábbi, dinamikus és eredményes szervezőmunkát már nem tudta folytatni, bár a Dávid Ferenc Egylettől és a Nőszövetségtől nem szakadt el teljesen. Élete utolsó éveiben súlyos betegen, visszavonultan élt baracskai családi birtokán, ahol 1925. december 31-én, 61 éves korában elhunyt. Temetési szertartását (Baracska, 1926. január 3.) Józán Miklós püspöki vikárius végezte.⁸⁹⁰ A Budapesti Unitárius Egyházközség 1926-ban komoly erőfeszítéseket tett, hogy felhívja a figyelmet Perczelné életművének jelentőségére.⁸⁹¹

⁸⁸⁵ Perczelné Kozma Flóra levele Boros Györgynek, 1910. január 10, *MUEGyl*, Kolozsvár.

⁸⁸⁶ Perczel Ferencné Kozma Flóra levele, in: *Unitárius Közlöny*, 1911/1, 5.

⁸⁸⁷ SZÁSZ: Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága. I, Kolozsvár, 1998, 8.

⁸⁸⁸ Nyílt levél Perczelné Kozma Flórához, in: *Unitárius Közlöny*, 1918/1, 9.

⁸⁸⁹ ÜRMÖSI: Ki volt Perczelné Kozma Flóra? In: *Unitárius Közlöny*, 1926. március, 54–57.

⁸⁹⁰ SZÁSZ: i. m., 9.

⁸⁹¹ „A megdicsőült nagy szolgálatot tett az Egyháznak és a protestáns eszmének felolvasásaival, könyveivel, cikkeivel és társadalmi munkásságával. Az egyháznak gondolkodnia kell arról, hogy méltóképpen megörökítse emlékét, hogy például tündököljön és buzdításul szolgáljon másoknak. (...) A keblitanács felállással adott kifejezést az elhunyt iránt érzett nagy tiszteletének és érdemei méltó elismerésének. Józán Miklós püspöki vikárius megemlíti, hogy a megboldogultról a Dávid Ferenc Egylet januári ülésén megemlékezett Buzogány Anna tanárnő (...) A részvét jeléül két hétig volt kitűzve a zászló, részvétiratot küldött az egyház nevében lányainak, a temetést ő végezte, a külföldi lapokban és a helyi lapokban dr. Csiki Gábor misszió lelkész volt szíves megemlékezni. (...) A halála utáni vasárnapon a prédikációban is róla

Perczelné Kozma Flóra publikációinak jegyzékét – teljességre törekedve – Szász Adrienne lelkész állította össze.⁸⁹² A bibliográfiából kitűnik, hogy Perczelné filozófiai, esztétikai, vallásbölcseleti és szociológiai tárgyú írásait a felekezeti periodikák (Keresztény Magvető, Nők Világa, Unitárius Egyház, Unitárius Közlöny) mellett olykor világi lapok (pl. Magyar Szó, Őr, Pécsi Közlöny) is közölték. A Dávid Ferenc Egyletben 1902 és 1913 között tartott felolvasásai nagy sikert arattak⁸⁹³, s kivétel nélkül nyomtatásban is megjelentek. Az 1861-ben alapított, tudományos igényességgel szerkesztett kolozsvári unitárius folyóirat, a Keresztény Magvető 1905 és 1913 között négy tanulmányát közölte.⁸⁹⁴ A Dávid Ferenc Együlethez fűződő, különösen szoros kapcsolatát jelzi az Unitárius Közlönyben 1902 és 1918 között megjelentetett 37 publikációja.⁸⁹⁵ Az unitárius nőszövetségi munka eredményeivel és küzdelmeivel, a nőknek az egyházban betöltött szerepével foglalkozó Nők Világa számára Perczelné 1902 és 1908 között (vagyis egyházzolgálatának legaktívabb éveiben) 21 cikket küldött.⁸⁹⁶ A Székelykeresztúr–Vidéki Unitárius Lelkészkör által kiadott egyháztársadalmi és iskolai lap, az Unitárius Egyház felkérésére 1905 és 1909 között összesen 21 publikációja jelent meg.⁸⁹⁷

A Székelykeresztúr-vidéki egyházkörrel kialakított szoros munkakapcsolatának köszönhetőek azok a különlenyomatok, amelyek közül elsőként a Tolsztoj és a szabadelvű egyházak című tanulmány jelent meg.⁸⁹⁸ Ezt követte Az evangélium, mint a XX. század fegyvere⁸⁹⁹, illetve A modern kereszténység missziója című értekezés.⁹⁰⁰ 1909-ben három, egymástól tematikájában független tanulmánya (A theismus eszméje a philosophia történetében, Modern szabad gondolat és reformátori haladás, Az Andensek Krisztusa) látott napvilágot egy kis füzetben.⁹⁰¹

emlékezett meg a szónokló lelkész.” A BUE Keblitanácsa 1926. március 7-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/1/37.

⁸⁹²SZÁSZ: i. m., 31–37.

⁸⁹³Újvári László jogtanácsos, a Dávid Ferenc Egylet későbbi titkára szerint „szívesen hallgatjuk az ő szelíd, nőies meggyőződésétől ragyogó, az igazságot bátran, de nem sértően kimondó beszédét. Úgy érezzük magunkat, mintha egy egészen más világba jutottunk volna, ahol nem a köznapi életben lévő szokások, jellemhibák, a hízélgés, az igazság kimondásának félelme és a titokzatosság uralkodnak, hanem az égi erények ragadtak volna fel egy fél órára bennünket, hogy lássuk a mennyet, az Isten országát.” ÚJVÁRI: A budapesti Dávid Ferenc Egylet, in: *Unitárius Közlöny*, 1903. február, 27–28.

⁸⁹⁴SZÁSZ: i. m., 31.

⁸⁹⁵SZÁSZ: i. m., 31–34.

⁸⁹⁶SZÁSZ: i. m., 34–35.

⁸⁹⁷SZÁSZ: i. m., 35–37.

⁸⁹⁸ Székelykeresztúr, 1905.

⁸⁹⁹ Székelykeresztúr, 1906.

⁹⁰⁰ Székelykeresztúr, 1907.

⁹⁰¹ Székelykeresztúr, 1909.

Perczelné Kozma Flóra első önálló kötete *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociologia terén* címmel jelent meg.⁹⁰² A szerzőnek az unitárius közéletben való megbecsültségét jelzi, hogy a könyv előszavát Ferencz József püspök írta.⁹⁰³ Perczelné negyven korábbi cikkét, tanulmányát, felolvasását gyűjtötte egybe ebben a kötetben, összesen 370 oldal terjedelemben. A felekezeti sajtóban megjelent rövid, ismertető-ajánló jellegű cikkek mellett a kötetről elismerő kritikát közölt a *Divat-Szalon* című budapesti társasági magazin is.⁹⁰⁴ Perczelné – elsősorban nőszövetségi társainak biztatására, illetve a korábban említett jótékony célból (sebesült katonák segélyezése) – 1916-ban megjelentetett még egy gyűjteményes kötetet (*Felolvasások és közlemények II.*), amely azonban szinte teljesen visszhangtalan maradt.⁹⁰⁵

Perczelné Kozma Flóra irodalmi munkásságának jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy a különböző művészeti, esztétikai, filozófiai, szociológiai és teológiai kérdéseket hangsúlyosan a modern unitarizmus, a brit-amerikai gyökerű szabadelvű kereszténység szemszögéből vizsgálta. Ez a liberális szemléletmód a 20. század első évtizedeinek magyar nyelvű, keresztény szellemű társadalomtudományi munkáiban rendkívül szokatlannak, a korabeli olvasó számára olykor megdöbbentőnek tűnhetett. Perczelné tisztában volt azzal, hogy álláspontjával kisebbségben (sőt nemritkán egyedül) marad, viták és bírálatok keresztüzébe kerül. Mégis következetesen kitartott nézetei mellett – még az olyan kényes társadalmi problémák terén is, mint a feminizmus megítélése⁹⁰⁶, a szegregáció, az ingyenes

⁹⁰² Budapest, Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, 1908.

⁹⁰³ Perczelné Kozma Flóra 1907. november 29-én, magánlevélben tájékoztatta Ferencz József püspököt a készülő könyvről. „Azon töröm a fejem, kiadom egy kötetben összes unitárius tartalmú felolvasásaimat, újságcikkeimet és könyvismertetéseimet. Nem azért, mintha ezeket érdemesnek tartanám a megörökítésre, hanem hogy leányaim számára – és néhány jó emberem részére, kik szeretettel, elnézéssel és türelemmel vettek körül, még akkor is, mikor a többség csak hóbortot látott törekvéseimben – egy könyvben maradjanak hátra vallásos gondolataim.” Ugyanebben a levélben kérte fel a püspököt az előszó megírására. „Ha abban a szerencsében részesülnék, hogy csak egy-két sort kaphatnék Méltóságodtól előszónak, igazán nagyon, de nagyon boldog lennék. Ezt sem hívságból teszem. Hanem érzem, hogy ez fogja becsessé tenni leányaim előtt is e kis örökséget, és felemeli az egész könyv színvonalát. Világért sem dicséretet kérek én e néhány sorban, hanem csak egy kis szeretetet és biztatást, hogy a legegyszerűbb és primitívebb munka sem felesleges a mi ügyünkben, még ha asszonytól jön is.” Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz József püspökhöz, *MUEGyl*, Kolozsvár, 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka.

⁹⁰⁴ „Amikor az olvasó meggyőződött e szép, tiszta magyar nyelven írt, mély tudásból és nemes gondolkodásból fakadt, igazán komoly becsű írások során arról, hogy az unitárius vallásnak nincsen ma ékebb szavú, bölcsőbb lelkű apostola, mint az, aki ezt a könyvet írta, ezeket a felolvasásokat tartotta, az olvasó még egyszer megnézte a nevét: nem téved-e? Nem. A komoly, szomorú, hideg Flórián helyett még mindig a szépség, a jóság, a szelídség asszonyi napja mosolygott rá: Flóra.” In: *Divat-Szalon*, 1908. július, 21–23.

⁹⁰⁵ A Dávid Ferenc Egyelet lapja, az Unitárius Közlöny is csupán rövid cikkben számolt be a kötet megjelenéséről. Kiemelte, hogy Perczelné ezúttal elsősorban nőszövetségi – és szélesebb értelemben vett nőmozgalmi – témákkal foglalkozott, illetve a kötetet két évvel korábban elhunyt férje emlékének ajánlotta. In: *Unitárius Közlöny*, 1916 november, 180–181.

⁹⁰⁶ Perczelné a feminizmust az általa is képviselt, haladó eszmék közé sorolta. „Én úgy értelmezem és tapasztalatból is úgy látom a nőmozgalmat, hogy a feminizmus, mialatt jogokért küzd, mindig az erkölcsi

egészségügyi ellátáshoz való jog vagy a választójog kiterjesztése. Mint Sárai Szabó Katalin – tanulmánya összegzéseként – megfogalmazta:

„Kozma Flóra története segít megérteni számunkra, hogy az életút során, különböző külső hatásokra hogyan alakul át az egyén szemlélete, viszonya a társadalom új jelenségeinek megítéléséhez és megközelítéséhez. (...) Történetében különösen figyelemre méltó az, hogy megkísérelt egy olyan spirituális és morális alapra (az unitarizmusra) támaszkodni, amelyet a legmagasabb fejlettségűnek és a legmodernebbnek vélt. Ennek segítségével az ijesztőnek tűnő társadalmi problémákat, technikai, életmódbeli változásokat is el tudta helyezni saját értékrendjében. (...) A számára születésénél fogva adott társadalmi és mentális teret kiszélesítette, kibővítette. Megőrizhette azokat a hagyományos (nemesi-polgári, keresztény) értékeket, amelyeket szocializációja során elsajátított, életében végig fontosnak tartott, de ezzel párhuzamosan integrálhatta a modern világ új jelenségeit is. Úgy érezhette, részt vesz a társadalom tökéletesítésében, saját társadalmi közege számára a modernitás adoptálásában.”⁹⁰⁷

7.2. A Budapesti Dávid Ferenc Egylet

A Dávid Ferenc Egylet – a Magyar Unitárius Egyház leghosszabb ideig fennálló, legszélesebb körben működő társadalmi szervezete – létrehozását Boros György teológiai tanár, későbbi főjegyző, püspök, illetve Gyöngyösi István udvarhelykőri esperes⁹⁰⁸ kezdeményezte 1884 őszén. Eredetileg kifejezetten unitárius lelkészek számára kívántak „civil” fórumot teremteni, de ezt az elképzelést hamarosan megváltoztatták, és a világiak intenzív bevonása mellett döntöttek.

A főhatóságok (Egyházi Képviselő Tanács, Főtanács) és az egyes egyházkörök támogatása nyomán az egylet alakuló közgyűlését 1885. augusztus 29-én Kolozsvárott tartották, 87 rendes és 28 pártoló tag részvételével.⁹⁰⁹ Az egylet céljaként az alapítók „az unitárius keresztény vallás, a hit- és erkölcstudomány és neveléstan körébe tartozó elvek és kérdések tisztázását, terjesztését, a keresztény vallásos és erkölcsi élet ápolását és emelését”⁹¹⁰

alapot építi, a szellemi talajt egyengeti egy jogaiban büszke és kötelességérzetében szilárd későbbi nemzedék számára.” PERCELNÉ KOZMA: A nőmozgalom és a családi élet, in: *A Nő és a társadalom*, 1907/2, 22–23.

⁹⁰⁷ SÁRAI SZABÓ: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, in: *Keresztény Magvető*, 2014/2, 163.

⁹⁰⁸ Gyöngyösi István (1808–1894) több mint fél évszázadon át szolgált unitárius lelkészként, később esperesként. A teológia elvégzése után Kolozsvárott segédlelkész volt, majd Tordán és Vargyason szolgált, s két cikluson át volt a székelyudvarhelyi unitárius egyházkör esperese. Egyházi beszédei a *Keresztény Magvetőben*, illetve különlenyomatok formájában jelentek meg. Nekrológja in: *Keresztény Magvető*, 1894/5,299; *Unitárius Közlöny*, 1894. november, 159–160.

⁹⁰⁹ A kolozsvári székhelyű Dávid Ferenc Egylet megalakulásának körülményeiről, a szervezet első évtizedeiről részletesen, de pontatlanul, számos tárgyi tévedéssel ír: BENCZÉDI: A Dávid Ferenc Egylet története, Kolozsvár, 1935. Ennél pontosabb: GAAL: A Dávid Ferenc Egylet és kiadványai, in: *Keresztény Magvető*, 1989/3, 155–162. (1. rész), *Keresztény Magvető*, 1989/4, 226–241 (2. rész).

⁹¹⁰ Idézi: GAAL: i. m., 156.

határozták meg. Szerencsés döntésnek bizonyult, hogy az egylet elnökévé az idős, köztiszteletben álló unitárius polihisztort, Brassai Sámuelt választották meg, akinek jelenléte, a munkában való aktív részvétele jelentősen növelte a szervezet társadalmi súlyát.⁹¹¹

Tizenhat évvel később, 1901. március 8-án Budapesten is létrejött a Dávid Ferenc Egylet. Kezdeményezője Józan Miklós lelkész és a Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsa volt, amely megtárgyalta és támogatta a tervet.⁹¹² Az alakuló közgyűlésen a budapesti unitáriusok első generációjához tartozó, ekkor már idősebb egyházközségi vezetők – id. Daniel Gábor, Bedő Albert, Odescalchi Arthur herceg, Sebes Pál és Székely Ferenc – tiszteletbeli elnöki címet kaptak.⁹¹³ Az egyesület elnökévé Ürmösi Miklós miniszteri titkárt⁹¹⁴, alelnökké (később társelnökké) Perczelné Kozma Flórát és Kozma Gyula iskolaigazgatót, budapesti

⁹¹¹ A torockószentgyörgyi unitárius lelkészcsaládban született Brassai Sámuel (1800–1897) hosszú és fordultatos élete különböző periódusaiban eltávolodott, majd mindig visszatért szeretett egyházához. Nyolc éven át a kolozsvári unitárius kollégium igazgatója volt, majd 1836-ban alma materének tanárává nevezték ki. Molnár B. Lehel egyháztörténész-levéltáros szerint „a beiktatással Brassai életének legtevékenyebb és legtermékenyebb évtizede kezdődött el, amikor többször is az ő igazgatása alá került a kollégium, s mint ilyen, új szellemet hozott az intézet falai közé, végül megreformálta az egész unitárius tanügyet.” Az ő nevéhez fűződik az 1841-ben elfogadott tanügyi reform, melynek köszönhetően a latin helyett a magyar lett az oktatás nyelve. A szabadságharc idején Bem tábornok tisztje volt, Világos után Szatmár és Máramaros megyében bujkált, majd 1950-ben Pestre költözött. 1859-ben visszatért Kolozsvárra, s az unitárius gimnáziumban görögöt, a teológián hébert tanított, a kollégiumnak felügyelő gondnoka, a Keresztény Magvetőnek szerkesztőbizottsági tagja lett, de – szerteágazó tudományos érdeklődése, illetve bizonyos személyi ellentétek miatt – az egyházvezetéstől szándékosan távol tartotta magát. 1876-ban, a püspökválasztáson a vesztes jelöltet, Pap Mózeset támogatta, ezért hosszú időre háttérbe szorult. Amikor 1885-ben legkedvesebb tanítványának, Kovácsi Antal teológiai tanárnak veje, az újú Boros György az újonnan létrejövő Dávid Ferenc Egylet elnökének javasolta, a felkérés és a fiatal unitáriusok szeretete új lendületet adott az egyébként kiváló fizikai és szellemi kondícióban lévő, idős Brassainak. Újra elkezdett vallási-teológiai kérdésekkel foglalkozni, előadásokat szervezett, tanulmányokat írt, a Dávid Ferenc Egylet rendezvényein két beszédet és kilenc felolvasást tartott. Máig emlékezetes A jövő vallása című, 1886-ban tartott felolvasása, amelyben kifejtette: „az a vallás tarthat leginkább számot a mívelt világ kedvezésére, amely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb (...) az unitarizmus vagy mondják nevén: az unitáriusok vallása.” Források: BOROS: Dr. Brassai Sámuel élete, Kolozsvár, Minerva, 1927; FERENCZ: Brassai, a hívő, in: Gazda, I. (szerk.): *Brassai Sámuel emlékezete*, Budapest, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1997; MOLNÁR: Brassai Sámuelre emlékezve, in: *Unitárius Élet*, 2007. szeptember-október, 6–9; RETKES: Brassai Sámuel egyházzolgálatát, in: *Unitárius Élet*, 2012. március-április, 21–24.

⁹¹² A keblitanácsosok szerint a Dávid Ferenc Egylet „Kolozsvárt és a vidéken oly szép sikert ért el egy évtized alatt. Miért ne alakíthatnánk egy ilyen egyletet mi is, egyházunk tagjaiból és az érdeklődőkből, akik az eszmét mindenestre felkarolnák. (...) Dr. Boros György örömmel fogadja az életrevaló indítványt, és felajánlja jószolgálatát.” A BUE Keblitanácsa 1901. február 8-i ülésének jegyzőkönyve, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, IV/1/I/36.

⁹¹³ SZÁSZ: i. m.

⁹¹⁴ Ürmösi Miklós a budapesti unitarizmus első nemzedékéhez, az 1867. évi Kiegyezés után a fővárosba került tisztviselők csoportjához tartozott. Még minisztériumi segédfogalmazóként vett részt azon a Hungária Szállóban tartott tanácskozáson (1873. június 15.), amelyen a budapesti unitáriusok – Buzogány Áron és Orbán Balázs vezetésével – először tájékoztatták a brit hittestvéreket templomépítési terveikről. 1879. április 13-án a Budapesti Unitárius Leányegyházközség keblitanácsosává választották. Az egyházközségben elsősorban pénzügyi kérdésekkel, a pénztárszabályzat és az éves zárszámadások elkészítésével foglalkozott, de tagja volt az 1890. évi templomszentelés szervezőbizottságának is. 1901 után – Józan Miklós közeli egyházközségi munkatársaként – elsősorban a Dávid Ferenc Egylet ügyeivel foglalkozott. Hetvenegy éves korában, 1920 tavaszán hunyt el Budapesten. Forrás: SZANISZLÓ: *A Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőkönyvek tükrében*, Budapest, 2010, 115.

keblitanácsost⁹¹⁵, titkárrá Józán Miklós lelkészt és Buzogány Ágnes tanárnőt választották meg.⁹¹⁶

1901 tavaszán komoly vita bontakozott ki arról, hogy a budapesti Dávid Ferenc Egylet jogi személyiséggel rendelkező, önálló szervezetként vagy a kolozsvári anyaegyesület fiókintézményeként működjék-e.⁹¹⁷ A többség végül az önállósulás mellett döntött; a minisztériumi bejegyzés elhúzódása miatt az egyesület hivatalosan csak 1901. augusztus 28-án jöhetett létre.⁹¹⁸ Az alapszabályban legfontosabb célkitűzésként az egyházi és hazafias érzés ápolását, az unitárius és szabadelvű mozgalmak megismertetését, tudományos, nevelésügyi és társadalmi kérdések megvitatását, valamint a szépirodalom, ének és zene művelését határozták meg.⁹¹⁹ Az egylet működésének első kilenc teljes évében (1902–1910) a havi rendszerességgel tartott nyilvános összejövetelekre – vallásos estélyek, felolvasó ülések, emlékünnepélyek, vándorgyűlések, hangversenyek – nemcsak erdélyi és magyarországi unitárius előadókat hívtak meg, hanem más protestáns felekezetek képviselőit is.

A kolozsvári Dávid Ferenc Egylet havilapja, az Unitárius Közlöny számára a fontosabb rendezvényekről Perczelné Kozma Flóra írt beszámolókat, amelyekből kiderül: bár a programok kulturális vagy tudományos színvonala általában nem volt kiemelkedő, az estélyek jelentősen enyhítették az unitáriusokkal szembeni előítéleteket, sőt idővel nem unitárius törzsközönségük is kialakult.⁹²⁰ A legnagyobb érdeklődés Jászai Mari színésznő, Benedek Elek

⁹¹⁵ Kozma Gyula (1853–1910) Siménfalván született. Székelykeresztúron és Kolozsvárott járt unitárius gimnáziumba, majd beiratkozott a teológiára, de tanulmányait félbeszakította. 1875-ben Budapestre költözött, ahol földrajz-történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. A Budapest II. kerületi polgári fiúiskola tanára, majd a II. kerületi leányiskola igazgatója lett. 1887-től részt vett az Országos Közoktatási Tanács munkájában. A Budapesti Unitárius Egyházközség keblitanácsosa, a Magyar Unitárius Egyház főtanácsi tagja volt. Ismeretterjesztő cikkeit és könyvkritikáit gyakran Nyilas vagy Ajtai álnéven publikálta. 1876-ban megírta Deák Ferenc élet- és jellemrajzát, amely a Nemzeti Hírlap különnyomataként jelent meg. Tankönyveket írt a csillagászat, statisztika, földrajz és világtörténelem tárgykörében. Források: *Pallas Nagy Lexikona X. kötet*, Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt., 1896., 859; SZINNYEI: Magyar írók élete és munkái I–XIV, Budapest, Hornyánszky. 1891–1914. Online elérés: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k12448.htm>. Hozzáférés dátuma: 2016. február 25.

⁹¹⁶ BENCZÉDI: A Dávid Ferenc Egylet története, Kolozsvár, 1935, 56.

⁹¹⁷ Perczelné Kozma Flóra nem támogatta a budapesti Dávid Ferenc Egylet önállóságát. Boros Györgynek írt levelében így fogalmazott: „nevetségesnek és kicsinyesnek találtam azon fennakadni, hogy mi fiók-egylet vagyunk (...) Mintha szégyen lenne, hogy Kolozsváron van a központ – hiszen ez nagyon természetes! Ott van az unitarizmus hazája, ott van az unitáriusoknak a zöme, intelligenciája. Egyáltalán, ha már szabad őszintén az én egyszerű asszonyfejből jövő gondolataimat leírni – ily ügynél semmiféle hívságnak nincs helye.” Perczelné Kozma Flóra levele Boros Györgynek, Budapest, 1901. április 18. Idézi: SZÁSZ: Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága, I., Kolozsvár, 1998, 8.

⁹¹⁸ A hivatalos megalakulás pillanatában a budapesti Dávid Ferenc Egyletnek már 140 rendes és pártoló tagja, valamint 20 brit tiszteletbeli tagja volt. A bejegyző végzés aláírása: „Látta a magyar királyi belügyminiszter (...) Budapest, 1901. augusztus hó 28-án. A miniszter helyett: Dr. Bezerédy miniszteri tanácsos.” *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/1/5/2.

⁹¹⁹ A Budapesti Dávid Ferenc Egylet Alapszabályai. Budapest, 1901, *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/1/5/2.

⁹²⁰ Perczelné Kozma Flóra egyesületi programokról szóló írásai az Unitárius Közlönyben: Dávid Ferenc ünnepély Budapesten, 1903/12, 231; Rabbi a keresztény templomban, 1904/1, 8–12; A budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, 1904/6, 103–107; A Budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, 1905/1,

meseíró és Szabolcska Mihály lelkész-költő estjét kísérte.⁹²¹ Felekezet-történeti szempontból jelentősnek tartjuk, hogy a Dávid Ferenc Egylet meghívását elfogadta többek között Rohoska József református teológiai tanár⁹²², Masznyik Endre evangélikus teológiai tanár⁹²³ és Kecskeméti Lipót főrabbi⁹²⁴ is. Perczelné Kozma Flóra személyes érdeme volt két – bizonyos

13; Haypál és Szabolcska az unitárius templomban, 1905/4, 62–63; Annie Besant a budapesti Dávid Ferenc Egyletben, 1905/7, 112–113; A budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, 1905/11, 179–181; Dr. Beriát István előadása a Budapesti Dávid Ferenc Egyletben, 1906/2, 27; Geöcze Sarolta az unitárius templomban, 1906/3, 43–45; A Budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, 1906/6, 92–94; A budapesti Dávid Ferenc Egyletről 1907/3, 47–48; A budapesti Dávid Ferenc Egylet záró felolvasó ülése, 1907/5, 89–90; A budapesti Dávid Ferenc Egylet, 1907/12, 238–239; Dr. Masznyik Endre a budapesti Dávid Ferenc Egyletben, 1908/1, 7–8; A Budapesti Dávid Ferenc Egylet őszi beköszöntő felolvasó estélye, 1909/12, 201–202.

⁹²¹ Jászai Mari, Benedek Elek és Szabolcska Mihály életét, munkásságát nem feladatunk értékelni. Az általunk tanulmányozott források: JÁSZAI: Tükör-játék. Válogatott írások, levelek. Szerkesztette: Balatoni Monika. Budapest, Kairosz, 2002; Farkas, K. (szerk.): *Tündérország napszámosa – Benedek Elek-olvasókönyv*, Sepsiszentgyörgy, Regös Ifjúsági és Közművelődési Egyesület – Bod Péter Megyei Könyvtár – Kovászna Megyei Művelődési Központ, 2009; HEGEDŰS: A magyar irodalom arcképcsarnoka – Szabolcska Mihály, Budapest, Trezor Kiadó, 1992.

⁹²² Rohoska József (1871–1938) Debrecenben és Sárospatakon tanult teológiát, majd a Sárospataki Református Teológiai Akadémia segédtanára és alkönyvtárnoka lett. 1896-ban az egyház Utrechtbe küldte, ahol két tanévet töltött, miközben utazásokat tett Nagy-Britanniában, Németországban, Svájcban és Olaszországban. 1898-tól Sátoraljaújhelyen segédlelkész, 1900-tól Sárospatakon teológiai tanár, 1917-től a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság választmányi tagja. Publikációi 1897 és 1918 között, jórészt Sárospatakon jelentek meg. 1919. március 15-én, Sárospatakon elmondott, kommunista szellemű beszéde miatt 1920-ban hivatalvesztésre ítélték. A 19-20. századi református egyházi közélet jelentős személyiségei közül Nagy Gusztáv teológiai tanárnak veje, Zoványi Jenő egyháztörténésznek sógora volt. Fia ifj. Rohoska József író-újságíró, aki regényeit Rab Gusztáv álnéven jelentette meg. Források: Bolvári Takács, G. (szerk.): *A Tanácsköztársaság és a pataki kollégium. Buza László emlékei 1919-ről*, in: *Zempléni Múza*, 2005/3, 79–84. Életrajza szülőfaluja, Kunhegyes honlapján: http://www.kunhegyes.hu/kunhegyes/hires/rohoska_j.htm. Hozzáférés dátuma: 2016. február 26.

⁹²³ Masznyik Endre (1857–1927) evangélikus lelkész, teológiai tanár, egyházi író. Tiszaföldváron született lelkészcsaládban, Szarvason érettségizett, a teológiát Sopronban és Pozsonyban végezte. 1879-től segédlelkészként szolgált, majd 1882-ben Budapesten bölcsészdoktori címet szerzett. 1882-től a pozsonyi Evangélikus Teológiai Akadémia tanára, 1895-től több mint húsz évig igazgatója volt. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság alapító tagja. A *Mi Otthonunk* című vallásos hetilap, a *Gondolat* és az *Isten ígéje* című folyóirat szerkesztője volt. 1917-ig sajtó alá rendezte és részben lefordította Luther Márton műveinek hatkötetes válogatását. 1925-re Újszövetség-fordítást készített. Források: SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái VIII*, Budapest, Hornyánszky, 1902; ZOVÁNYI: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon* (3. jav., bőv. kiadás, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977. Részletes publikációs jegyzék és bibliográfia az Evangélikus Hittudományi Egyetem honlapján: <http://teol.lutheran.hu/tanszek/rendszeres/munkatarsak/elodok/masznyik.pdf>. Hozzáférés dátuma: 2016. február 26.

⁹²⁴ Kecskeméti Lipót (1865–1937) rabbi, irodalomtörténész, bibliakutató. A középkori zsidó költészettel foglalkozó értékezésével 1888-ban, Budapesten szerzett bölcsészdoktori címet. Műfordításai mellett már fiatalon vallástörténeti tanulmányokat is írt. 1890-ben a nagyváradai hitközség rabbijává választották; magyar nyelvű egyházi beszédeit Ady Endre is gyakran hallgatta. A tudományos bibliakritika módszerével megírt nagymonográfiája jelent meg Jeremiás próféta és Ézsaiás próféta könyvéről (Budapest, 1932, Nagyvárad, 1935). Hetvenedik születésnapján tanítványai ünnepi kötettel köszöntötték. A keresztény-zsidó párbeszéd híve volt, ezért nem értett egyet a cionista irányzattal. Halála után a nagyváradai zsidó reálgimnázium felvette a Kecskeméti Lipót Izraelita Líceum nevet. Perczelné Kozma Flóra beszámolója szerint Kecskeméti Lipót budapesti előadásán, valláskülönbőség nélkül tolongott a közönség a Koháry utcai unitárius templomban, a lépcsőházat is teljesen betöltve. A budapesti zsidóság színe-javát láttuk az előkelően vegyes társaságban, és valami csodás varázs által megszállva, áhitattal ültünk egymás mellé, szinte babonás meghatottsággal várva, hogy egyszer csak maga a názárethi békeapostol is közöttünk terem, s biztatólag szól felénk, hogy ne féljünk, csak bátran előre: »Arról ismernek meg az emberek, hogy az én tanítványaim vagytok, ha egymást szeretitek.» PERCZELNÉ KOZMA: i. m. További források: ADY: *Rabbi a keresztény templomban*, in: *Budapesti*

körökben igen progresszívnek tartott – író, a keresztényszocialista meggyőződésű Geőcze Sarolta⁹²⁵, illetve a keleti és nyugati filozófiai források ötvözését hirdető francia Annie Besant⁹²⁶ meghívása. Húsz évvel az egyesület megalakulása után, az Unitárius Értesítő bemutatójában Perczelné teljes joggal jegyezte meg: „egyesületünknek nemcsak az unitarizmus hirdetése, nagyobb körben való ismertetése és a későbbi jótékony munka volt a célja, hanem a krisztusi együttérzésnek és együttműködésnek az ápolása is. A program mindenesetre új és eredeti volt.”⁹²⁷

1910-től a budapesti Dávid Ferenc Egyesület egyháztársadalmi és kulturális aktivitása drasztikusan csökkent. Ez elsősorban Perczelné Kozma Flóra más irányú egyháztársadalmi tevékenységével (nőszövetségi munka), illetve magánéleti nehézségeivel (édesanyja halála, férje betegsége és halála), a felekezeti közéletből való fokozatos visszavonulásával magyarázható. Perczelné az 1900-as évek elejétől végzett intenzív unitárius nőszövetségi munkája során nemcsak kulturális, hanem gyakorlati kérdésekkel is foglalkozott (pl. háziasszonyok és cselédek szervezett képzése). Amikor 1910-ben létrejött a kolozsvári székhelyű Unitárius Nők Országos Szövetsége, Perczelné a budapesti tagozat elnökévé választották (bővebben ld. a 7.4 fejezetet).⁹²⁸ Mivel az erdélyi nőszövetséget az 1885-ben alapított Dávid Ferenc Egyesület hozta létre, formálisan Perczelné is előrelépett: a budapesti Dávid

Napló, 1903. december 8; GAAL: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban, in: *Korunk*, 1991/8–9, 1029–1034; Romániai Magyar Irodalmi Lexikon II. Bukarest, Kriterion, 1991.

⁹²⁵ Geőcze Sarolta (1862–1928) szociológus, pedagógiai szakíró, tanítóképző intézeti igazgató, a Magyar Pedagógiai Társaság egyik alapítója. Zemplén megyei értelmiségi családban született; 1882-től Budapesten, 1886-tól Brassóban, 1892-től Komáromban, majd 1898-tól ismét Budapesten tanított. 1907-ben a II. kerületi tanítóképző igazgatójává nevezték ki, majd nyugdíjazása (1917) után még kilenc évig tanított. Keresztényszocialista eszméket vallott, míg a művelődéspolitikában az „egységes nemzeti világnézet és egységes erkölcs” volt az eszményképe. Megszervezte a Magyar Keresztény Munkásnők Egyesületét és ennek munkásotthonát. Pedagógiai, nőmozgalmi, szociológiai tárgyú köteteket, tanulmányokat, cikkeket publikált. Perczelné Kozma Flóra beszámolója szerint „Geőcze Sarolta nagy munkás, még pedig a szó legmagasabb értelmében keresztény munkás, azt is tudtuk, hogy egyike a leggroutinirtabb írónőknek; angoltól való fordításai, az idegen nagy szellemek gondolatainak magyarba való átültetése pedig szinte párját ritkítják hazánkban. De hogy ennyire tisztán látó, elfogulatlanul ítélő, nyílt és őszinte beszédű az ő keresztény egyénisége, azt csak most tudtuk meg igazán.” Források: DE HAAN – DASKALOVA – LOUFI: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*. Budapest, Central European University Press, 2006, 153–157; PERCZELNÉ KOZMA: i. m.

⁹²⁶ Annie Besante (1847–1933) az előző századforduló táján bizonyos körökben népszerű, ellentmondásos személyiség volt: társadalmi reformátor, teozófus, később indiai függetlenségi vezető. Fiatalon egy anglikán lelkész felesége volt, de különváltak, s Besant 1889-ben az orosz születésű Helena Blavatskynek, a Teozófiai Társaság alapítójának vallási-misztikus tanait kezdte népszerűsíteni. A társaság ezoterikus forrásokból származó „lelki evolucionizmust” hirdetett, hangsúlyozva az emberek fölött álló tanítómesterek szerepét. Besant 1907-től az indiai Madrasban élt, könyveket és tanulmányokat írt, előadásokat tartott. Idős korában Jiddu Krishnamurtit pártfogolta, akiben az egész világ tanítómesterét vélte felfedezni. Források: Annie Besant életrajza és pályaképe a BBC archívumában. Online elérés:

http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/besant_annie.shtml. Hozzáférés dátuma: 2016. január 25;

PERCZELNÉ KOZMA: i. m.

⁹²⁷ PERCZELNÉ KOZMA: Egyesületünk gondolatáról, in: *Unitárius Értesítő*, 1922. január 15, 4–5.

⁹²⁸ ZSAKÓ: Hinni és tenni, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2003, 53–55.

Ferenc Egyletnek már nem alelnöke, hanem Ürmössy Miklós mellett társelnöke lett. Valójában azonban – beteg férjének ápolása mellett – energiáit a nőszövetségi feladatokra összpontosította; a korábnál gyakrabban utazott Kolozsvárra, ahol jó kapcsolatot tartott fenn az idős Ferencz József püspökkel, Boros György főjegyzővel és az egyházvezetés többi tagjával.⁹²⁹ A budapesti Dávid Ferenc Egylet vezetősége ekkor már kifejezetten az idősebb nemzedékhez tartozó, a politikai közéletben vagy a közigazgatásban aktív férfiakból állt, akik közül senki sem vállalta át Perczelné feladatait, a programszervezés fáradságos munkáját.⁹³⁰

Az első világháború éveiben, az 1818/19-es események idején, majd a trianoni békediktátum után az egylet bár jogilag nem, de ténylegesen szüneteltette tevékenységét. Csak az alakulás 25. évfordulóján vetette fel Józán Miklós püspöki vikárius, hogy a Dávid Ferenc Egyletet új élettal, tartalommal kellene megtölteni. 1926. május 21-én – több mint egy évtizedes szünet után – ismét választmányi ülést tartottak, amelyen azonban Józán Miklós vikárius, Csiki Gábor misszióházi lelkész és Gál Miklós nyugalmazott budapesti lelkész mellett a 24 tagú választmánynak mindössze hat tagja jelent meg. Józán Miklós megemlékezett „a Dávid Ferenc Egylet 25 éves múltjáról, a háború és kommün alatt való szüneteléséről és felhívta a választmány megjelent tagjait, hogy az egyletet reorganizálja.”⁹³¹ 1926. november 12-én a budapesti Dávid Ferenc Egylet negyedszázados fennállására emlékező díszközgyűlést rendeztek a Koháry utcai templomban.⁹³² Az egyesületi élet átmeneti élénkülését jelzi Nyiredy Jenő elnöknek a díszközgyűlésen tartott előadása,⁹³³ Józán Miklós püspöki vikárius felolvasása (1926. december 3.)⁹³⁴, illetve Csiki Gábor missziói lelkész előadása (1927. január 7.)⁹³⁵, melyek az 1902–1910 közötti időszak felolvasó-estélyeinek atmoszféráját idézték. 1927-től az

⁹²⁹ Szász Adrienne megfogalmazása szerint Perczelnét ezután „hol mint az egylet védőangyalát, hol mint az unitarizmus női apostolát emlegették (...) Vezetésével hozták létre a cselédotthont, ahol minden vasárnap délután előadásokat tartottak a cseléd lányoknak, kézimunkázni tanították őket, és uzsonnát is adtak nekik.” SZÁSZ: i. m., 21–22.

⁹³⁰ 1910-től a Dávid Ferenc Egylet lapjában, a Kolozsvárott szerkesztett Unitárius Közlönyben is jelentősen megritkultak a budapesti tudósítások. Ha mégis megjelentek fővárosi tárgyú cikkek (pl. UJVÁRY: Unitárius élet Budapesten, in: *Unitárius Közlöny*, 1912/2, 53–55), azok szinte kizárólag Perczelné írói munkásságáról, illetve nőszövetségi témákról szóltak.

⁹³¹ Az ülésen a választmányi tagok közül jelen volt: Fábry Edéné, Antonya János, László János, Lőrincz Dénes, dr. Nyiredy Jenő és Ujváry László. Józán Miklós az ülésen előterjesztette személyi javaslatát is: Ferencz József püspököt védnöknek, Boros György főjegyzőt és Faluvégi Áron pénzügyi tanácsost (1852–1935), a Budapesti Unitárius Egyházközség jegyzőjét tiszteletbeli elnöknek, dr. Nyiredy Jenőt elnöknek javasolta. A határozati javaslat az alelnököket, titkárokat, tiszteletbeli tagokat, valamint a női és férfi választmány tagjait is felsorolja. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/1/1/1.

⁹³² Az este hat órakor kezdődő díszközgyűlésen a szószéki szolgálatot Csiki Gábor és Barabás István végezte. A budapesti Dávid Ferenc Egylet megalakulásának körülményeit Józán Miklós idézte fel. A Koháry utcai templomban leleplezték a Perczelné Kozma Flóra emlékére állított domborművet; a programot ének-szó (Erdőssy Vilmosné) és orgonajáték (Molnár Jenő Antal) színesítette. A közgyűlés után társasvacsorát rendeztek az Alkotmány utcai Magyar Világ étterem télikertjében. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/1/1/3.

⁹³³ uo.

⁹³⁴ uo.

⁹³⁵ uo.

általunk vizsgált korszak végéig a budapesti Dávid Ferenc Egylet érdemi tevékenységet már nem folytatott.

7.3. A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület

A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület – mint önálló jogi személyiséggel nem rendelkező, szervezetileg a Dávid Ferenc Egylethez tartozó egyháztársadalmi kezdeményezés – 1921-ben jött létre Budapesten. Az egyesületi alapszabályban megfogalmazott célok között szerepelt „az unitárius ifjúság nevelése, valláserkölcsei alapjának szilárdítása és a szegény sorsú unitárius ifjak segítése.”⁹³⁶ Az egyesületi tevékenység felügyeletét Zsakó Gyula törvényszéki bíró látta el, akit az 1930. november 7-én tartott közgyűlésen tiszteletbeli elnökké választottak.⁹³⁷

Az 1920-as években az egyesület legfőbb feladata az évente megrendezett, jótékonyági célokat szolgáló – pl. unitárius fiatalok külföldi tanulmányútját vagy budapesti diákotthoni elhelyezését támogató – Unitárius Bál szervezése, lebonyolítása volt. Borbély András bálbizottsági elnök 1929-es felhívása szerint ezt a rendezvényt „már annyira megszokta és megkedvelte a közönség és az összetartozást kereső erdélyi magyar véreink tábora, hogy annak meg nem rendezését nemcsak fájlalnák székely testvéreink, hanem annak elmaradása egyenesen az unitárius társadalmi élet lüktetésének gyengülését jelentené.”⁹³⁸ 1931. február 2-án a Brassai Sámuel Unitárius Egyesület a Misszióház templomában (Budapest, IX. Rákos utca 3.) ünnepelte tízedik születésnapját.⁹³⁹

Az 1930-as évek elején – a gazdasági világválság következményeként – az egyesület lemondott a költséges bál rendezéséről; ehelyett zárt körű unitárius estélyek alkalmával

⁹³⁶ A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület erősen hiányos iratanyaga a *MUEMEK budapesti levéltárában* található, III/6. sorszám alatt.

⁹³⁷ „Az unitárius ifjúság, amely mindenkor figyelemmel kíséri a körülötte és érette fáradozóknak munkáját, hálával iparkodik méltányolni azokat az értékeket, amelyek kétségtelen erkölcsi tökéletet jelentenek az unitárius ifjúságnak. Épp ezért és ilyen szempontból kiindulva az unitárius ifjukat magába foglaló egyesület Nemzetes és Vitéz dr. Zsakó Gyula törvényszéki bíró urat, kedves Bátyánkat az ifjúság élete iránt tanúsított közvetlen közeli érdeklődését és támogatását is meghálálva, egyhangú lelkesedéssel tiszteletbeli elnökévé választja.” Borbély Andrásnak, a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület elnökének dr. Zsakó Gyulához írt levele., Budapest, 1930. december 4. Iktatószám: 12/930-31. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/6.

⁹³⁸ A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület báli felhívása az 1929. évre, uo.

⁹³⁹ „Az ifjúsághoz intézett beszédet Jakabházy Zsigmond dr. egyetemi ny. r. tanár mondja. Az ünnepély műsorában az egyház részéről József Miklós vikárius és Ferencz József lelkész; a művészvilág részéről B. Jakab Irén énekművésznő, Sonkoly István hegedűművész és Hosszu Zoltán dr., a Nemzeti Színház tagja; az Egyesület részéről Borbély András dr. volt és Kriza Kálmán jelenlegi elnök, Borbély Pál, továbbá az ifjúság vegyeskara vesznek részt. Az ünnepély után tánccal egybekötött szeretetvendégségre várjuk az Egyesületünk jóbarátait”, uo.

igyekezett adományokat gyűjteni a Misszióházban.⁹⁴⁰ 1932-ben az egyesület megalapította a kiemelkedő tanulmányi eredményt elérő unitárius fiatalok díjazására szolgáló Brassai-serleget.⁹⁴¹ 1936-ban és 1941-ben újra sikerült megteremteni a hagyományos Unitárius Bál megrendezésének anyagi forrásait.⁹⁴² Az egyesület 1941. május 25-én, a Misszióházban és a Pannónia Szállóban ünnepelte fennállásának huszadik évfordulóját.⁹⁴³

1942-ben és 1943-ban az egyesület – a háborús évek gazdasági nehézségeire hivatkozva – az Unitárius Bál helyett jótékonyági célú „Brassai-teákat” szervezett.⁹⁴⁴ 1943. június 25-én az egyesület elnöksége támogatta a Misszióházban található diákinternátus kibővítését, s ezzel

⁹⁴⁰ „A nagy bál megrendezésével járó kiadások felesleges terheket rónak látogató közönségünkre és egyesületünkre egyaránt. (...) Ma már nem szolgálhatjuk vele kitűzött régi nemes célunkat, hogy annak jövedelméből tagjainkat tanulmányi segélyben részesíthessük. Pedig a szükség ma nagyobb, mint valaha. Ma már nemcsak az Erdélyből menekült ifjúság van a segélyezésre rászorulva, hanem az itt élő szülők unitárius főiskolás gyermekei is, kikkel együtt az unitárius főiskolások száma ma már a száz hallgatót is meghaladja. (...) Egyesületünk választmánya elhatározta, hogy a mai súlyos, válságos időben lemond a hagyományos unitárius bál megrendezéséről, helyette (...) szerény keretek között, saját helyiségeiben unitárius estélyeket rendez.” Ifj. Kozma Jenő elnök, Szent-Iványi József főtitkár, Nyiredy Géza és Zsakó Gyula tiszteletbeli elnökök, Péterfy László alelnök és Ferencz József ügyvezető elnök felhívása a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület támogatóihoz, Budapest, 1932. december 29. Iktatószám: 210/1932–33, uo.

⁹⁴¹ Ferencz József ügyvezető elnök levele a serleg megalapításáról, a serlegbizottság létrehozásáról, uo.

⁹⁴² „Négy éve érzi hiányát az unitárius társadalom az azelőtt évenként rendezett és hagyományossá vált Unitárius Bálnak. (...) Látjuk, hogy az amúgy is kevés számú unitárius testvér már nagyon szétszórta, majdnem az összetartozás érzete nélkül él, s ez a körülmény vezetett bennünket arra a gondolatra, hogy ezen a farsangon meg kell rendezzük hagyományos bálunkat.” A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület vezetésének támogatási felhívása, 1935 december (iktatószám nélkül), *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/6. „Erdély északi részével egyházunk, ősi vallásunk szent földje újra szabadabbá lett. A húszéves kényszerű távollét után az idei Unitárius Bál kínálkozik a legnagyobb ünnepi alkalomként arra, hogy Erdély és a Csonkahaza unitárius társadalma testvéri találkozáson keblére ölelhesse egymást. (...) A Budapesten tanuló unitárius székelydiákok támogatása komoly szociális kötelességet ró egyesületünkre.” Gombos Sámuel egyesületi elnök, Oborzil Gyula főtitkár és Veress Pál balelnök támogatási felhívása, 1940 december (iktatószám nélkül), uo.

⁹⁴³ „F. é. május hó 25-én, vasárnap d. e. ünnepi istentisztelet az Unitárius Misszióház templomában. Prédikál Szent-Iványi Sándor. Énekel az Egyesület énekkara, Nagy Sándor egyesületi tag vezetésével. Istentisztelet után, ¼ 12 órakor: az egyesület jubileumi Díszközgyűlése a templomban. A Díszközgyűlést követően megnyílik művésztárgyjaink kiállítása az egyesület helyiségében. Este 8 órakor a Pannónia szálló (VII. Rákóczi út 5.) különtermében megrendezzük névadó példaképünk, a nagy unitárius polihisztor emlékére a hagyományos Brassai serlegvacsorát. A serlegbeszédet dr. Veress Pál egy. c. ny. rk. tanár, az Egyesület tanárelnöke mondja. A vacsora ára – sült, köret, tézta – P. 280. Megjelenés uraknak sötét ruha vagy szmoking.” Gombos Sámuel elnök és Veress Pál alelnök támogatási felhívása, 1941 május (iktatószám nélkül), uo.

⁹⁴⁴ „A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület fennállásának harmadik évtizedét súlyosabb terhekkel és nehezebb anyagi viszonyok között kezdi meg, mint eddig. Erdély északi részének Isten kegyelméből történt visszatérése óta tagjaink létszáma megsokszorozódott. (...) Természetes, hogy a nagyobb taglétszámmal együtt megnőtt szociális, kulturális és társadalmi munka, valamint az erdélyi unitárius ifjúsági egyesületekkel való felélenkült kapcsolatok az eddiginél sokkal több adminisztrációs, utazási stb. költséget rónak egyesületünkre. Ezen kiadásaink rendezésére fő jövedelmi forrásunk eddig az Unitárius Bál, az unitárius társadalomnak immár hagyományossá vált családjaink találozója volt. Az idei év háborús viszonyai arra kényszerítettek, hogy ezen kedves hagyományunkkal szakítsunk. (...) Hogy a vidámság se rövidüljön meg, szerényebb keretek között rendezett Brassai-teákon fogjuk az idén összegyűjteni a táncos kedvű unitárius fiatalságot.” Veress Pál elnök és Tóth Albert főtitkár támogatási felhívása, 1942 január (iktatószám nélkül), uo.

összefüggésben egy új unitárius tanoncotthon létesítését.⁹⁴⁵ Javaslatukat a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács (EKT) 1943. szeptember 16-án támogatta, és a terv lebonyolítására felkérte a Misszióház Bizottságát.⁹⁴⁶ A Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesületnek ez az utolsó jelentősebb kezdeményezése azonban a súlyosbodó háborús viszonyok közepette már nem valósulhatott meg.

7.4. A Magyar Unitárius Nők Szövetsége

1922. január 6-án, másfél évvel a trianoni békediktátum után – amikor az erdélyi anyaegyházzal való kapcsolattartás már szinte teljesen ellehetetlenült – Budapesten megalakult a Magyar Unitárius Nők Szövetsége.⁹⁴⁷ Kezdeményezője Perczelné Kozma Flóra volt, aki azonban – betegségére hivatkozva – nem vállalt tisztséget. Elnökké közeli munkatársát, Buzogány Annát⁹⁴⁸ választották meg. A budapesti nőszövetség a tényleges munkát 1923 augusztusában, az önálló magyarországi egyházszervezet, a Püspöki Vikáriátus létrehozása után kezdhette meg.⁹⁴⁹

A Magyar Unitárius Nők Szövetsége nyilvánvalóan az erdélyi mintákat igyekezett követni, ahol az unitárius nőszövetségi munkának ekkor már három és fél évtizedes múltja volt. Zsakó Erzsébet monográfiája szerint az 1885 és 1910 közötti időszak „az elméleti viták és előkészületek kora” volt, amikor a korábbinál pontosabban meghatározták a nőknek a Magyar Unitárius Egyházban játszott szerepét, kitűzték a majdan létrejövő országos nőszövetség céljait, feladatait, illetve megalakultak az egyes vidéki nőegyletek.⁹⁵⁰ A Dávid

⁹⁴⁵ Ezt a tervet – az unitárius diákinternátusi lakók nevében – Patakfalvy Sámuel, Márkos András és Lőrincz József terjesztette elő. Javaslatuk szerint „elsőrendű nemzeti, egyházi érdek, hogy a jövő magyar iparosai és értelmiségei egymással, egy helyen felnőve összebarátkozzanak, hogy így a jelenlegi válaszfal legalább a jövő magyarságának életéből eltüntethető legyen.” Javasolták továbbá Ferencz József lelkész megüresedett misszióházi szolgálati lakásának átalakítását: „Két szoba, cselédszobás lakás, amelyben szobánként 4 főt, a cselédszobába 2 főt, vagyis 10 lakót tudnánk elszállásolni.” A Brassai Sámuel Ifjúsági Egyesület javaslata a Misszióház diákinternátusának kibővítésére és ezzel kapcsolatban a tanoncotthon létesítésére, Budapest, 1943. június 25, uo.

⁹⁴⁶ Az Egyházi Képviselő Tanács 927/1943. számú határozata, Józán Miklós püspök és Csifó Nagy László püspöki titkár eredeti aláírásával, uo.

⁹⁴⁷ A Magyar Unitárius Nők Szövetségének levéltári őrzésre átadott iratanyaga (1 doboz) rendkívül hiányos, ezért a szövetség 1922 és 1948 közötti történetének megírására önmagában nem alkalmas. Ebben a fejezetben az általunk történeti szempontból relevánsnak tartott levéltári dokumentumokra kivétel nélkül hivatkozunk. A kevésbé fontos iratok között jótékonyági rendezvények meghívói, Perczelné Kozma Flóra vers-szemelvényei és egyes prózai írásai, valamint magánlevelezés, üres nyugtatómb, a nőszövetségi gyülekezeti terem berendezéséről készült grafikák találhatók. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/4.

⁹⁴⁸ Ld. a 679. jegyzetet.

⁹⁴⁹ Ezzel magyarázható, hogy az 1922. január 6-i alakuló közgyűlést 1923. augusztus 1-én megismételték, megerősítve tisztségében Buzogány Anna elnököt, özv. Péterfy Lajosné alelnököt és özv. Fábry Edéné főtitkárt. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/4.

⁹⁵⁰ ZSAKÓ: i. m.

Ferenc Egylet lapjában, az Unitárius Közlönyben 1887-ben indult el a Nők Világa című rovat, amelynek három legaktívabb szerzője Perczelné Kozma Flóra, Fanghné Gyújtó Izabella⁹⁵¹ és Raffaj Irma⁹⁵² volt. Az 1910-ben, Londonban, Berlinben és Kolozsvárott megtartott nemzetközi unitárius konferenciákon részt vevő leányok és asszonyok az amerikai, brit és magyar unitárius nők szorosabb együttműködéséről, testvéregyházközi nőszövetségi kapcsolatok kiépítéséről határoztak, sőt egy nemzetközi szervezet esetleges létrehozását is tervbe vették.⁹⁵³ Ennek szellemében jött létre kolozsvári székhellyel az Unitárius Nők Országos Szövetsége, amely 1933-ig a Dávid Ferenc Egylet szervezeti keretei között működött. A szövetség budapesti tagozatának elnökévé Perczelné Kozma Flórát választották meg.⁹⁵⁴

A Trianon után megszerveződött Magyar Unitárius Nők Szövetségének alapszabálya definiálta a célokat: „a hitélet ápolása, bensőbbé tétele, a hazafias érzés ápolása, a szegények gondozása és segítése; nők elhelyezése, gyermekvédelem, a külföldi unitárius nőszövetségekkel való kapcsolat fenntartása, ápolása, valamint a többi hazai nőszövetségekkel való együttes működés.”⁹⁵⁵ A célok elérését szolgáló eszközök: „a Szövetség jövedelmei: tagsági díjakból, esetleges adományokból és hagyományokból,

⁹⁵¹ Fanghné Gyújtó Izabella (1840–1914) Parajdon született; édesapja a helyi sóbánya egyik vezetője volt. Kisgyermek korában gondos nevelésben részesült: zongorázott, nyelveket tanult. Az 1848/49-es szabadságharc idején a család Szebenben, majd Kolozsvárott élt. 1863-ban férjhez ment gyermekkori játszótársához, Fangh István bányellenőrhöz, akivel Pestre költözött. Házasságukból három leány és egy fiú született. Gyújtó Izabella pesti éveiben kezdett írni: a Fővárosi lapokban Lépegy Gáspár álnéven publikált, később az Ország-Világ, az Erdélyi Lapok és a Divat Szalon közölte novelláit, esszéit. Romantikus regényeket és több mint hetven elbeszélést írt. Boros György püspök szerint Gyújtó Izabella „tisza lélekből, mindent átérző szívből unitárius volt. Az ő egyszerű nemes, fennkölt szelíd lelke és élete éppen az volt, amivel mindig híven lehetett jellemezni az unitáriusságot.” Temetésén Csifó Salamon teológiai dékán és Dósa Elek, az Erdélyi Irodalmi Társaság elnöke mondott emlékbeszédet. Források: JOÓ : Fanghné Gyújtó Izabella, in: *Nők Világa – az Unitárius Közlöny melléklapja*, II/5, Kolozsvár, 1903, 70–71; CSIFÓ: Fanghné Gyújtó Izabella (nekrológ), in: *Keresztény Magvető*, 1914/5, 309; BOROS: Fanghné Gyújtó Izabella (nekrológ), in: *Unitárius Közlöny*, 1914. október, 181–184.

⁹⁵² Raffaj Irma (1872–1909) az Újszékelyen szolgáló keresztúrköri unitárius esperes, Raffaj Domokos leánya volt. 1903-ban megjelent életrajza szerint „az esperesi háznál kicsinyben látja az egész egyházi élet érverését. Ha a szükség úgy kívánja, jobb keze, mindene az esperesnek. Midőn édesatyja betegeskedett, sokan észrevették, hogy az esperesi iratok szövege leánykézből került ki, de a tartalomban nem volt hiba.” Raffaj Irma tanítónőnek készült, de korán jelentkező betegségei megakadályozták abban, hogy pedagógusi pályára lépjen. Az Unitárius Közlöny állandó szerzője, a Nők Világa egyik szerkesztője lett. Perczelné Kozma Flóra szerint „fő érdeme volt egyenes, őszinte, saját nézetéért sikra szálló szilárd jelleme. Nem egyszer tapasztalhattuk lapunkban, hogy bátran helyt állt minden egyes nézetéért; erősen polemizált hol egyikünkkel, hol másikkal; nézeteit, egyéni gondolatait soha cserben nem hagyta. A szó teljes értelmében saját lelkét és meggyőződését is mindenkor híven szolgálta.” 1909 novemberében, szívszélhűdés következtében, fiatalon hunyt el. Források: JOÓ: Raffaj Irma, in: *Nők Világa – az Unitárius Közlöny melléklapja*, II/5, Kolozsvár, 1903, 72–74; PERCZELNÉ KOZMA: Raffaj Irma (nekrológ), in: *Unitárius Közlöny*, 1910. január, 13–15.

⁹⁵³ SÁNDOR: A nőszövetség az egyház érző szíve. Asztalos Klárával az Unitárius Nők Országos Szövetségének 100. születésnapján, in: *Krónika* (Kolozsvár), 2010. október 15, 9.

⁹⁵⁴ ZSAKÓ: i. m.

⁹⁵⁵ A Magyar Unitárius Nők Szövetsége alapszabályai (egységes szerkezetbe foglalt jogi dokumentum). Az 1922. január 6-án és 1923. augusztus 1-én tartott alakuló közgyűlések, valamint az 1923. szeptember 21-i belügyminiszeri módosítások alapján, Budapest, 1942. május 31. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/4.

alapítványok kamataiból, a Szövetség céljára rendezett összejöveletekből és egyéb bevételekből. Felolvasó estek tartása, vallásos könyvek kiadása, terjesztése.”⁹⁵⁶ Az alapszabály azt is rögzítette, hogy a nőszövetségi elnök mellé alelnököt (az alakuláskor: özv. Péterfy Lajosné), illetve főtitkárt (az alakuláskor: özv. Fábry Edéné) kell választani.⁹⁵⁷

1924 augusztusában, a magyarországi nőszövetség tevékenységének első évét értékelve Perczelné Kozma Flóra megállapította: Buzogány Anna elnök kiváló brit és amerikai kapcsolatai nemcsak pénzbeli és egyéb adományokat eredményeznek, de a „magyar ügyet” – vagyis a trianoni békediktátum igazságtalanságának széleskörű nemzetközi megismertetését – is szolgálják. Kiemelte a betegek és a mélyszegénységben élők segítségét, amelynek felelőse özv. Fábry Edéné főtitkár volt. Hangsúlyozta továbbá, hogy a budapesti unitárius nők kezdettől kiváló együttműködést alakítottak ki református és evangélikus asszonytestvéreikkel, így a protestáns nőszövetségi munkára nem volt jellemző az unitáriusok mellőzése, kirekesztése.⁹⁵⁸

Perczelné Kozma Flóra halála (1925. december 31.) után a nőszövetség – társadalmi súlyának megtartása érdekében – Józan Miklós püspöki vikárius feleségét nyerte meg elnöknek; az operatív feladatokat változatlanul özv. Fábry Edéné főtitkár irányította.⁹⁵⁹ 1930-ban a nőszövetség – amelynek 65 rendes tagja és mintegy 35 segítő szimpatizánsa volt – legfőbb tevékenységeként a lelkeszek munkáját is segítő családlátogatásokat, a ruha- és pénzsegélyezést, az ünnepi szeretetvendégségek megszervezését és ajándécsomagok összeállítását, valamint az unitárius családok hétköznapjait megkönnyítő „ügyintézés” jelölte meg. Az újonnan belépni szándékozó tagokhoz a nőszövetség minden esetben három kérdést intézett: „Akarod-e egyházunkat nemes munkájában szeretettel támogatni? Akarsz-e szenvedő embertársaidon tehetségedhez mérten segíteni? Akarsz-e ezek által magyar hazánk jobb jövőjén munkálkodni?”⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ uo.

⁹⁵⁷ uo.

⁹⁵⁸ „A Dávid Ferenc Egylet (...) annak idején szívvel és lélekkel járult hozzá ahhoz, hogy a Magyar Protestáns Nők Országos Szövetsége megalakulhasson, s abba az unitárius nők is bevétessenek. Szövetségünk együtt dolgozik és tárgyal a másik két testvér egyház asszonyaival. Igazán elmondhatjuk, hogy Budapesten tulajdonképpen az asszonyok teremtették meg tömörülésük által a protestáns egységet.” PERCZELNÉ KOZMA: Erdélyi testvéreinkhez! In: *Unitárius Közlöny*, 1924. augusztus, 125–127.

⁹⁵⁹ A Magyar Unitárius Nők Szövetsége, in: *Unitárius Értesítő*, 1930. április 15, 3–6.

⁹⁶⁰ „Rendszeresen látogatunk kb. 50 családot. Ruha- vagy pénzsegélyben vagy mindkettőben részesítettünk az elmúlt esztendőben 82 családot (...) Pénzsegélyt adunk átlag 5-10 és ritkán 20 pengős tételekben; iskolás gyermekeknek kézimunkára, családoknak – munkanélküliség esetén – házbérre, szülő anyáknak – betegség alkalmával – tüzelőanyagra. Az elmúlt évben ilyen módon 600 pengőt adtunk. Látogatunk esetről-esetre szülő nőket és betegeket a különböző kórházakban. Karácsonykor és Húsvétkor szeretetvendégségen látjuk ifjúsági alakulatainkat: Perczelné Kozma Flóra Leányegylet, Brassai Sámuel Ifjúsági Egyesület, János Zsigmond Cserkészcsapat. Karácsonykor megajándékozunk édességgel, könyvvel az iskolás gyermekeket. Tagtársaink felváltva, havonként látogatják a Misszióházban lakó ifjúságot. Havonként két ízben ellátjuk a háziasszonyi

Az 1931 és 1944 közötti időszakból a Magyar Unitárius Nők Szövetsége tevékenységéről – levéltári dokumentáció hiányában – csupán szórványos adatok állnak rendelkezésre. 1932 szeptemberében Józán Miklósné elnök a Budapesti Unitárius Misszióházban élő, szegénysorsú unitárius egyetemi és főiskolai hallgatók segélyezésére vonatkozó felhívást bocsátott ki.⁹⁶¹ 1936 őszen – Damokos Albert asztalosmester, faszobrász és bútorestaurátor⁹⁶² ajándék bútorainak köszönhetően – a nőszövetség önálló gyülekezeti szobát alakíthatott ki a Misszióházban.⁹⁶³ 1942-ben a püspökké választott, s ezért Kolozsvárra visszaköltöző Józán Miklós úgy döntött, hogy sárbogárdi nyaralóját a Magyar Unitárius Nők Szövetségének rendelkezésére bocsátja, hogy ott unitárius leányok számára rendszeres gazdasági („háziasszonyi és gazdasszonyi”) tanfolyamokat szervezzenek.⁹⁶⁴ Ezt a tervet azonban a háború megghiúsította: 1943 tavaszán a nőszövetség a sárbogárdi ingatlant a Vöröskeresztnek ajánlotta fel, sebesült magyar honvédek ápolására.⁹⁶⁵

7.5. A Perczelné Kozma Flóra Unitárius Leányegyesület

A budapesti nőszövetségi munkához szorosan kapcsolódott a Perczelné Kozma Flóra Unitárius Leányegyesület tevékenysége. Az önálló jogi személyiséggel nem rendelkező egyháztársadalmi szervezet két évvel névadójának halála után, 1927. november 17-én kezdte meg működését, a Budapesti Unitárius Misszióház szervezeti keretei között, annak Rákos utcai helyiségeiben. Muszka Ibolya Éva könyvtáros-sajtótörténész értékelése szerint a

tisztet a Leányegyesület délutáni összejövetelein. Tervbe vettük, hogy a különböző iskoláknál tudakozódunk iskolás gyermekeink magaviselete és tanulmányi előmenetele felől. Hozzánk forduló híveinknek ügyes-bajos dolgaiban – amennyiben módunkban áll – igyekszünk eljárni.” A Magyar Unitárius Nők Szövetsége, in: *Unitárius Értesítő*, 1930. április 15, 3–6.

⁹⁶¹ *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/4/1/2.

⁹⁶² Damokos Albert (1901–1998) a közép-nyárádmenti (Maros megyei) Szentgericéről származott, s fiatalon került Magyarországra. Pethő István lelkész közeli munkatársaként részt vett a pestszentlőrinci unitárius gyülekezet megszervezésében és a templomépítésben, ahol ugyancsak asztalosként és faszobrászként dolgozott. Nyugdíjasként a Nagy Ignác utcai templomot látogatta, és természetjáró túrákat vezetett a budapesti unitárius hívek számára. Temetési szertartását (1998. szeptember 1.) Bencze Márton püspök végezte. Nekrológja: SZENT-IVÁNYI : Isten vele, Berci bácsi! In: *Unitárius Élet*, 1998. szeptember-október, 27.

⁹⁶³ A Damokos Alberttől ajándékba kapott bútorok: sarokvitrin, zárt pad, sarokpad, kis asztal, vendégasztal, karosszék, szék, fali edénytartó. A bútorokról készült grafikák megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, III/4/1/4.

⁹⁶⁴ 1942. október 12-én, Sárbogárdon tartott beszédében dr. Nyiredy Gézáné, a Magyar Unitárius Nők Szövetségének elnöke (korábbi főtitkára) már nemcsak továbbképző tanfolyamokat említett, hanem unitárius női népfőiskolát is, amelynek célja „hű és önértetes ifjúság nevelése.” Nyiredyné szerint „Sárbogárd egyháztörténelmi jelentőséget nyerne azáltal, hogy az asszonyi lelkek között megeremtelendő egységet szolgáltató az erdélyi, dunántúli, budapesti, pestkörnyéki leányok közös nevelésével.” Ennek jegyében a sárbogárdi nyaralóban letették az unitárius népfőiskola alapkövét. A beszédet – Nőszövetségi élet címmel – közli: *Unitárius Értesítő*, 1942. december, 92–93.

⁹⁶⁵ Özv. Kálnoki Kis Jenőné elnökhelyettes és Sepsi Jánosné titkár levele Józán Miklós püspökhöz (Budapest, 1943. március 8.) *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/4/1/9.

magyarországi egyházrész vezetése „szükségét látta annak, hogy valamely egyesület a maga kebelébe gyűjtse az unitárius, már konfirmált lányokat. (...) Hogy vallásos vezetés mellett nőjének fel leányaink, hogy később, mint nőszövetségi tagok tudjanak hasznos, építő munkát végezni. Az egylet tehát mintegy előkészít a későbbi munkára.”⁹⁶⁶

Az egyesület vezetését Enyedy Róbertné Püskösti Mária⁹⁶⁷ vállalta, aki Perczelné Kozma Flóra tanítványának vallotta magát. Fiatalon, a londoni Channing House-ban⁹⁶⁸ ismerkedett meg a szabadelvű kereszténység eszmerendszerével, anyanyelvi szinten beszélt angolul és franciául, bölcsészettudományi doktorátust szerzett, de végzetes betegsége, korai halála megakadályozta pályája kiteljesedését.⁹⁶⁹ Enyedyné 1930-ban így foglalta össze az egyesület legfontosabb céljait: „A Nőszövetség jövőjének biztosítása az új generáció szociális munkára való nevelésével. A leánygyermek foglalkoztatása, Isten-, ember- és hazaszeretet felébresztése lelkükben, nemes célok kitűzése által az egyház, a haza és a család jövője érdekében (...)”⁹⁷⁰

1930 tavaszán a leányegyesületnek 48 tagja volt. A téli hónapokban az unitárius egyháztörténelem nagyjairól (Dávid Ferenc, Brassai Sámuel, Orbán Balázs) szóló előadásokat szerveztek számukra, tavasszal és nyáron kirándulásokon vehettek részt, saját énekkarukkal felléptek a Dávid Ferenc Egylet rendezvényein. Enyedyné az egyesület feladatává tette azt is, hogy a gazdasági válság idején biztosítsa tagjainak megélhetését, mert „csak versenyképes, testileg, jól felfegyverzett, erős hittel, szeretettel és tudással megerősített lélek tudja a maga harcát megküzdeni.” Mivel az egyesületi tagok túlnyomó többsége ipari munkás (elsősorban varrónő) volt, az elnök saját vállalkozás, unitárius leányegyesületi varroda felállítására tett javaslatot, amelynek a Misszióház vagy a Koháry utcai templomos ingatlan adhatott volna otthont. A tervet az egyházvezetés nem tárgyalta, így a varroda nem jött létre.⁹⁷¹

⁹⁶⁶ A Perczelné Kozma Flóra Unitárius Leányegyesület iratanyaga nem került be a MUEMEK budapesti levéltárába, de a fondjegyzékben mégis önálló tételként szerepel, III/5. szám alatt. Itt olvasható Muszka Ibolya Éva könyvtáros-sajtótörténész ismertetője.

⁹⁶⁷ Enyedy Róbertné Püskösti Mária egyházszolgálatát részletesebben ismerteti: NYIREDY NÉ: Unitárius öntudat, in: *Unitárius Közlöny*, 1943. augusztus, 144–148.

⁹⁶⁸ William Elery Channingről, a 19. századi jeles amerikai unitárius-univerzalista teológusról és vallásfilozófusról elnevezett oktatási-kulturális intézmény. Forrás az intézmény történetének tanulmányozásához: <http://www.channing.co.uk>. Hozzáférés dátuma: 2017. január 18.

⁹⁶⁹ A Magyar Unitárius Nők Szövetsége 1941-ben Enyedyné Püskösti Mária Emlékalapot hozott létre, amelynek célja „önérzetes unitárius leányok neveltetése.” Nőszövetségi élet, in: *Unitárius Értésítő*, 1942. december, 92–93.

⁹⁷⁰ ENYEDYNÉ PÜSKÖSTI: A Perczelné Kozma Flóra leányegyesület céljai, in: *Unitárius Értésítő*, 1930. április 1, 1–2.

⁹⁷¹ A magyarországi Unitárius Egyházi Igazgató Tanács 1930 és 1944 közötti üléseinek napirendjén, jegyzőkönyveiben a leányegyesületi varroda kérdésköre egyáltalán nem szerepelt. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, I/2/1/1.

7.6. Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre

A Bölöni Farkas Sándor⁹⁷² Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre 1932. január 31-én tartotta alakuló közgyűlését a Budapesti Unitárius Misszióházban. Az alapítók – Csiki Gábor lelkész, valamint Berde Lajos cipész, Szabó Dénes nagykereskedő, Nagy Áron asztalos, Szőke Ferenc női szabó, Deésy Zoltán joghallgató, Kovács Miklós férfiszabó és Rigó Ferencz szobafestő – a közgyűlési meghívóban a szervezet céljaként „a vallásos és hazafias érzés ápolásán kívül az unitárius iparosok és kereskedők, iparos és kereskedő segédek és tanoncok érdekeinek hathatós támogatását” jelölte meg.⁹⁷³ Az alakuló közgyűlésre – ahol Nagy Áront választották első elnöknek – Deésy Zoltán titkár-jegyző részletes, minden fontos kérdésre kiterjedő alapszabályt⁹⁷⁴, valamint a tagok legfontosabb kötelezettségeit rögzítő belépési nyilatkozatot⁹⁷⁵ szerkesztett.

1933 tavaszán a Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre teljes névjegyzéket készített a Budapesten és a főváros környéki szórványokban élő unitárius iparosokról és kereskedőkről. A választmány tagjai felosztották egymás között a várost, s

⁹⁷² Az egyesület névadója, Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) a 19. századi erdélyi (s ezen belül unitárius) művelődéstörténet jeles személyisége volt. 1805-ben kezdte meg tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban, ahol 1812 és 1815 között filozófiát és teológiát tanult. Bár a vándorszínészet és a katonaság is vonzotta, a kolozsvári főkancellárián jegyzőként kezdett dolgozni, miközben irodalmi pályáját – Döbrentei Gábor és Kazinczy Ferenc támogatásával – műfordítóként kezdte. 1830-ban másfél év fizetés nélküli szabadságot kért hivatalában és nyugat-európai körútra indult, amelynek állomásai: Bécs, München, Augsburg, Stuttgart, Karlsruhe, Strassbourg, Párizs, Brüsszel, London, valamint brit és skót városok. Ezután hajóra szállt, és 1831. szeptember 3-án megérkezett Amerikába, ahol három és fél hónapot töltött. Utazás Észak-Amerikában című útirajza (1834) a reformkor egyik alapműve lett, s ennek köszönhetően elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagságát. 1834-ben, Kolozsvárott az ő javaslatára indult meg az alsóbb társadalmi rétegek művelődését szolgáló Vasárnapi Újság című néplap, Brassai Sámuel szerkesztésében. Fontosabb források: JAKAB: Bölöni Farkas Sándor és kora, in: *Keresztény Magvető*, 1870/4, V241–334; GÁL: Kazinczy és Bölöni Farkas Sándor, in: *Keresztény Magvető*, 1932/2, 49–57; JANCsó: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795–1842. In: *Az Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve*. Kolozsvár, Minerva, 1943, 395–452; Cs. BOGÁTS: Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához, in: *Erdélyi Múzeum*, 1944/1–2, 173–182; IZSÁK: Bölöni Farkas Sándor, a történetíró, Kolozsvár, 1947; CSETRI: Adatok az 1821. évi felkelés erdélyi visszhangjához, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai*, 1959; MIKó: Bölöni Farkas Sándor, a demokrata és a republikánus, in: *Korunk*, 1965/12.

⁹⁷³ A Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre levéltári őrzésre átadott iratai (1 doboz) megtalálhatók a *MUEMEK Levéltárában*, Budapest, III/2. A levéltári anyag teljesnek mondható, így ezen a dokumentumok segítségével a kör tevékenysége viszonylag pontosan rekonstruálható.

⁹⁷⁴ Az alapszabály érdekessége, hogy egyáltalán nem tartalmazza az unitárius kifejezést, pedig valamennyi alapító tag unitárius vallású volt. Ez arra utal, hogy a kezdeményezők szélesebb körben, a felekezeti keretektől részben függetlenül kívánták megvalósítani célkitűzéseiket. A célok között megjelölték „a tanonckérdés irányítását”, illetve „vagyonatlan és önhibáján kívül keresetképtelen” iparosok és kereskedők támogatását. Az alapszabály az egyesület közművelődési feladatai között említi állandó összejövetelek tartását, könyvtár létesítését, folyóiratok és társasjátékok beszerzését, ismeretterjesztő és műkedvelő előadások rendezését, kirándulások szervezését. *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/2.

⁹⁷⁵ A Belépési nyilatkozat viszont utal a Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre unitárius kötődésére, amikor a kötelezettségekről – az összejöveteleken való megjelenés, tagdíjfizetés, a rászoruló tagtársak erkölcsi és anyagi támogatása – megállapítja: „ezekkel bizonyítom azt, hogy milyen magyar vagyok, és hogy szeretem egyházamat”, uo.

igyekeztek mindenkit személyesen felkeresni, hogy vállaljon szerepet az egyesület vallásos-hazafias vagy éppen nagyon is gyakorlatias feladataiban.⁹⁷⁶ A Misszióházban ezzel egyidejűleg tanfolyamokat indítottak, hogy szakképzetlen unitárius fiatalok elsajátíthassák néhány mesterség alapjait, s ezáltal legalább segédként dolgozhassanak.⁹⁷⁷ Az egyesület második elnöke, Berde Lajos cipész felhívta a figyelmet: az iparosok és kereskedők körének az is a célja, hogy „az egyháztól eddig teljesen távol álló réteget kapcsoljon be a közvetlen egyházi munkába.” Az első két év munkája alapján úgy vélte, hogy bizonyos részeredmények már mutatkoznak, de az egyháztársadalmi szervezetek teljes vagyontalansága lehetetlenné teszi a további fejlődést.⁹⁷⁸

Az 1930-as évek második felében, Pálffy Lajos csepeli szerelő elnöksége idején – a gazdasági világválság következményei miatt, illetve a közelgő háború szorításában – az iparosok és kereskedők köre egyre inkább a napi megélhetés kérdéseivel foglalkozott. Dr. Ujlaki Géza ügyvéd, az egyesület dísztagja az elnökség felkérésére készített tanulmányában azt javasolta: azonos szakmában dolgozó iparosokból alakuljanak 10-20 fős csoportok, esetleg önálló vállalkozások, amelyek számára megkísérel állami (kincstári), illetve székesfővárosi megrendeléseket szerezni.⁹⁷⁹ 1938. május 15-én – személyes ellentétek, belső viták miatt – az iparosok és kereskedők körének teljes vezetősége lemondott.⁹⁸⁰ Június 19-én megválasztották

⁹⁷⁶ Az Unitárius Értesítő terjedelmes beszámolója szerint „A fiatal egylet (...) a mennyei kenyér mellett a mai súlyos gazdasági helyzetben figyelemmel van a kisiparosság nehéz helyzetére, s különös gondot fordít a munkanélkülivé lett avagy csak leszűkített munkakörben dolgozó iparos és kereskedőtársadalom problémáira. Rá akarja nevelni az unitárius és a székely társadalmat arra, hogy az unitárius ipar és kereskedelem támogatása még áldozat árán is unitárius egyháziasságból fakadó kötelesség. Ha az unitárius dolgozó kisiparos az unitárius társadalom segítségével jut munkához, meg tudja fizetni egyházi adóját, és részt tud venni az egyházi terhek viselésében, de ezen továbbmenően segíteni tud az ő felebarátain is, mert unitárius segídet alkalmazva, megint unitárius embernek és családnak ad kenyeret, s a maga becsületes foglalkozásába belenevel fiatal, fogékony lelkű és dolgozni akaró unitárius tanoncokat.” In: *Unitárius Értesítő*, 1933. március 33.

⁹⁷⁷ Ez a kezdeményezés Szőke Ferenc női szabó, egyesületi elnökségi tag nevéhez fűződik, aki 1933. március 23-án „női felsőruha szabászati és szakrajztanfolyamot” indított, amely „magában foglalja úgy az elméleti, mint a gyakorlati anyagot.” *MUEMEK Levéltára*, Budapest, III/2.

⁹⁷⁸ Berde Lajos elnök felhívása szerint „az egyesület képtelen arra, hogy saját maga keservesen megajánlott tagdíjbevételeiből tartsa el magát, s végezze el a beszerzés előtte álló nagy feladatait. Tagjaink megadóztatták önmagukat, de keresik elsősorban azokat az unitárius vezetőembereket, akik az ipari és kereskedelmi életben vezető szerepet játszanak.” – uo.

⁹⁷⁹ „Értesülésem szerint ez idő tájt elsősorban a következő iparágak kaphatnak kincstári munkát: cipész, csizmadia, szabó, sapkás, paszományos, szíjgyártó, nyerges, fémiparosok, pl. lakatos, bronzműves, finom- és egyéb műszerész, gombkészítő” – írta 1937-es tanulmányában dr. Ujlaki Géza. Szerinte az unitáriusok alacsony létszáma miatt szükséges, hogy „más keresztény iparosokat is bevegünk a csoportba”. Ujlaki elképzelhetőnek tartotta, hogy miután „az építkezési nehézségek elmúlnak, építkezési munkaközösség alakításának is megnyílnak módosítatai.” – uo.

⁹⁸⁰ Az ülésen Csiki Gábor lelkész kifogásolta, hogy a számvizsgáló bizottság évek óta nem végzi el a munkáját, így az egyesület pénzügyei rendezetlenek. Berde Lajos díszelnök szavai szerint „a régi tisztikar nagy része az egyesület ügyeivel szemben közömbös.” Dr. Ujlaki Géza az ülésen Zsigmond Lőrincet, a Budapesti Unitárius Misszióház irodavezetőjét kérte fel, hogy a jövőben felügyelje a pénztárkönyv és a számadások szabályszerű vezetését. Ujlaki jelezte, hogy az egyesület hatályos alapszabályát és tagjegyzékét sem küldték meg részére. – uo.

az egyesület utolsó vezetőségét, amelyben Csiki Gábor lelkes díszelnöki, két korábbi elnök (Berde Lajos és Nagy Áron) tiszteletbeli elnöki címet kapott, az új elnök pedig Birtalan Lajos kárpitos lett.⁹⁸¹ 1938 őszén az egyesület unitárius iparosok és kereskedők számára termékbemutatók szervezését javasolta – eredménytelenül.⁹⁸² Az utolsó levéltári dokumentum 1939. szeptember 17-én kelt: az egyesület katonai posztó ruhaneműk és bakancsok készítését ajánlotta fel a Honvédelmi Minisztériumnak.⁹⁸³ 1940-től a Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre a háború miatt szüneteltette tevékenységét; munkájának folytatására 1945 után már nem kerülhetett sor.

⁹⁸¹ uo.

⁹⁸² Az egyesület dísztagja, Dr. Ujlaki Géza már az 1938. május 15-én tartott közgyűlésen felvetette, hogy a Misszióházban tartsanak termékbemutatókat, s ezeken „a közönség, különösen maguk az unitáriusok megismerjék a tagok munkáját, így maguk is bizalommal tehetnek megrendelést, és másnak is ajánlhatják.” Jelezte ugyanakkor: „nem ajánlatos (...) senkivel szemben sem kényszer és kötelezettség kimondása – még az unitáriusokkal szemben sem. Ez a kartelltörvénybe ütköznék. Ehelyett állandó és ügyes propagandát ajánlok.” Ezeket a javaslatokat a közgyűlés 1938. december 18-án rendkívüli közgyűlésen tárgyalta, és támogatásra ajánlotta, de az Unitárius Értesítőben a javasolt hirdetés nem jelent meg, s a termékbemutató ügye lekerült a napirendről. – uo.

⁹⁸³ uo.

ÖSSZEGZÉS

A doktori értekezés célkitűzése az volt, hogy eddig publikálatlan levéltári források, illetve a korabeli felekezeti és világi sajtó dokumentumai, valamint a szakirodalom alapján, a maga teljességében bemutassa az unitáriusok pest-budai megjelenésének (1868) körülményeit, illetve az erdélyi anyaegyháztól kényszerűségből elszakadt fővárosi unitárius közösség nyolc évtizedét – az első nyilvános istentisztelettől a kommunista diktatúráig. A kutatás során több olyan belső összefüggést, tendenciát fedeztem fel, amely korábban – a téma történelmi/politikai érzékenysége, illetve elhanyagoltsága miatt – teljesen ismeretlen volt. Ezek alapján, történelmi megközelítésben, a tudományos kritériumoknak megfelelően, önálló következtetések levonására is vállalkoztam, bizonytalan hipotézisek felállítását azonban kerültem – különösen a Magyar Unitárius Egyház 20. századi történetét döntően befolyásoló, s ezért a disszertációban is időről időre felbukkanó trianoni békediktátumot és következményeit illetően.

1840 és 1905 között a gyorsan fejlődő Pest-Buda (1873-tól: Budapest) vallási életét a történelmi felekezetek mellett öt új keresztény kiségyház gazdagította. A nazarénusok, baptisták, adventisták és metodisták kisebb csoportjai külföldi (vagy Nyugatról hazatért magyar) misszionáriusok hatására jelentek meg a fővárosban. A budapesti unitárius közösség azonban nem valamiféle vallási ébredés, hanem történelmi-politikai tényezők hatására szerveződött meg. Az 1867. évi Kiegyezés véget vetett Erdély három évszázados különállásának, és a megszülető Osztrák-Magyar Monarchia közigazgatási struktúrája szükségessé tette, hogy erdélyi (6-8 százalékban unitárius vallású) tisztviselők, hivatalnokok pest-budai minisztériumokban és más közintézményekben vállaljanak állást. Misszióról tehát nem beszélhetünk: az erdélyi unitárius egyház ekkor már 300 éves múltra tekintett vissza. Új, külföldi eredetű vallási szokások átvételére sem volt szükség: már kialakult, megszilárdult az unitarizmus hétköznapi vallásgyakorlata, magyar nyelvű liturgiája. A többi kiségyháztól eltérően az állami elismertetés sem jelentett problémát: az 1868. évi LIII. törvény biztosította az unitáriusok szabad vallásgyakorlását. A formálódó pest-budai unitárius közösség tehát látszólag szerencsésebb helyzetben volt, mint a nazarénus, baptista, adventista és metodista

testvérek. Évtizedekig – Józan Miklós lelkész, későbbi püspöki vikárius Budapestre érkezéséig (1899) – hiányzott viszont az a lelki kohézió, amely a Pest-Budára rendelt unitárius hivatalnokokat és családtagjaikat igazi vallási közösséggé formálhatta volna.

A disszertáció első fejezete a szükséges mértékű történeti áttekintés után (Unitáriusok a mai Magyarország területén a 16-18. században) részletesen bemutatja, milyen körülmények közt került sor az első pest-budai nyilvános unitárius istentiszteletre (1869. június 13.), melyet az unitáriusokkal bizonyítottan szimpatizáló Török Pál református püspök engedélye alapján, a Kálvin téri templom tőszomszédságában, az akkori Széna téren található református gimnázium dísztermében tartottak. Ez a fejezet tárja fel annak a hét évig (1869–1876) tartó, olykor gyötrelmes folyamatnak a lényegi elemeit, összefüggéseit is, amelynek során a fővárosban élő unitáriusok maroknyi csoportja „magán jellemű társaságból” közvetlenül a kolozsvári egyházi központnak alárendelt leányegyházközséggé alakult át.

1876-tól újabb öt évnek kellett eltelnie, amíg létrejött a Budapesti Unitárius Egyházközség mint Kolozsvár fennhatósága alá tartozó, az alakuláskor 202 egyházfenntartót számláló, részben önálló jogi személyiséggel rendelkező anyaegyházközség. Ebben az időszakban a római katolikusok által megvetett, a keresztyénségen kívülre helyezett, protestáns körökben viszont szimpatikusnak, gyámolításra szorulóknak tartott fővárosi unitárius közösséget a hivatalban lévő dunamelléki református püspök (Török Pál) mellett már utóda (Szász Károly) is aktívan támogatta; a pesti evangélikusok pedig azzal segítettek, hogy évente két-három alkalommal, ünnepi istentisztelet céljára rendelkezésre bocsátották a Deák téri templom gyülekezeti termét. A kis felekezetnek megkérdőjelezhetetlen tekintéllyel bíró, világi patrónusa is akadt: Jókai Mór, akinek 1877-ben megjelent regénye, az Egy az Isten erősen idealizált képet festett a torockói unitáriusok emberségéről, hősiességéről.

1881-ben kezdte meg 14 évig tartó, eredményes szolgálatát az első budapesti unitárius lelkész, Derzsi Károly. Az 1880-as évek legfontosabb eseménye a Koháry (ma: Nagy Ignác) utcai templomépítés volt, amelynek folyamata – kedvezőtlen külső körülmények, illetve a jó szándékú, de nagy volumenű beruházások tervezésében és kivitelezésében járatlan unitáriusok által elkövetett sorozatos hibák miatt – hét évig húzódott. A végeredmény azonban igazán elismerésre méltó: a Pecz Samu műegyetemi tanár által tervezett, Róth Miksa üvegablakaival díszített, 1890-ben felszentelt belvárosi templomos ingatlan művelődéstörténeti jelentősége túlmutat az unitárius felekezeti kereteken.

A Budapesti Unitárius Egyházközség történetében új, több mint négy évtizeden átívelő, a trianoni trauma ellenére is igen gazdag, eredményes korszak nyitánya volt, amikor 1899 őszén, püspöki kinevezéssel Józan Miklós került az egyházközség élére. Józan életútjának és

egyházszolgálatának – lelkeszi, főtisztviselők, teológiai, egyháztörténeti és szépirodalmi munkásságának – bemutatása a doktori értekezés egyik súlyponti eleme, bár az e tárgykörben folytatott kutatásokat korántsem érzem lezártak. Az elmúlt években az a meggyőződésem alakult ki, hogy az unitarizmushoz hűségesen ragaszkodó, a brit és amerikai hittestvérekkel gyümölcsöző kapcsolatot ápoló, ugyanakkor a magyar egyházi és politikai közéletben is egyöntetű elismerésnek örvendő Józán Miklóst életműve a 20. század kiemelkedő, példamutató magyar protestáns püspökeinek sorába helyezi. Esperesi, majd püspöki vikáriusi megbízatásához kapcsolódóan a dolgozatnak ez a szakasza érintőlegesen a vidéki unitárius egyházközségek (Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat, Debrecen, Dunapataj, Kocsord) helyzetével, gondjaival is foglalkozik. Ezek működését egyébként sem lehet elválasztani a budapesti unitarizmus történetétől, mert a magyarországi egyházrészre vonatkozó minden fontos döntést Józán Miklós és közvetlen munkatársai hozták meg a Koháry utcai egyházi központban.

A Budapesti Unitárius Egyházközség második nagy korszakából (1899–1948) a Józán-életmű elemzése mellett 12 kisebb, de felekezettörténeti szempontból fontos téma körüljárását éreztem szükségesnek. A doktori értekezés megvizsgálja a Koháry utcai templomos ingatlan bonyolult, a vallásgyakorlás feltételeit is közvetlenül érintő jogi-gazdasági helyzetét; a hosszadalmas pereskedés okait, a megoldáshoz vezető lépéseket. A disszertáció harmadik fejezete bemutatja és értékeli az első világháború éveiben Erdélyből Magyarországra menekült unitárius lelkészek, kántorok és tanítók segélyezésének fennmaradt dokumentációját; emellett magyarázatot keres az egyházközség szervezetének és működésének Trianon utáni, radikális átalakítására, illetve felekezet- és művelődéstörténeti jelentősége miatt foglalkozik az Unitárius Füzetek című kiadványsorozattal. Pál János lelkész-egyház-történész munkáihoz kapcsolódva a „zsidókérdést” sem kívántam megkerülni – levéltári kutatások alapján bemutatva az ekkor már több ezres lélekszámú egyházközségen belüli antiszemita, fajvédő, illetve antifasiszta, szabadelvű irányzatokat és megnyilvánulásait.

Az egyházközséghez tartozó, széles körben elismert világi személyek közül Székely Ferenc vallás- és közoktatásügyi (később igazságügyi) miniszter, Bedő Albert országos főerdőmester, Kelemen Béla rendőrkapitány, Batthyány Ilona grófnő (a mártír miniszterelnök leánya), valamint a 20. századi egyetemes zenetörténet gényusa, Bartók Béla unitárius egyházszolgálatának mindaddig publikálatlan dokumentumait gyűjtöttem össze és értékeltem. A Józán Miklós mellett szolgáló lelkészek közül részletesebben Barabás István és Szent-

Iványi Sándor életútjával és egyházzolgálatával foglalkoztam, mert felekezettörténeti szempontból ezeket tartom kiemelkedően jelentősnek.

Csaknem négy évtizeddel a Budapesti Unitárius Egyházközség templomos ingatlanának felszentelése után, 1929-ben – jelentős brit és amerikai támogatással, illetve erdélyi és magyarországi közadakozásból – létrejött a főváros második unitárius temploma. A ferencvárosi Rákos (mai nevén: Hőgyes Endre) utcában található Budapesti Unitárius Misszióház felekezettörténeti jelentősége a vizsgált korszak utolsó két évtizedében folyamatosan növekedett, ami elsősorban Csiki Gábor missziói lelkész, későbbi püspöki helynök érdeme. A Misszióház egyszerre volt templom és unitárius diákotthon, valamint a magyarországi unitáriusok felekezeti és nemzetközi kapcsolatainak, egyháztársadalmi szervezeteinek központja. Az 1930-as évek közepétől mind markánsabban jelentkeztek a Misszióház gyülekezetalapítási és szervezeti önállósulási törekvései, amelyek a Budapesti Unitárius Egyházközséggel való éles szembenálláshoz vezettek. A kolozsvári egyházi főhatóságok végül úgy döntöttek, hogy a Misszióház felügyelete alatt létrehozzák a Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközséget, amelyhez Dunapataj (mint leányegyházközség), Szolnok városa, a felvidéki területekről Pozsony, Nyitra és Hont vármegye, Komárom és Esztergom vármegyének a Dunától északra fekvő része, a teljes Nógrád és Bács vármegye, Pest vármegyéből pedig a Duna jobb partján található járások, illetve a Budapest közelében lévő szórványok közül Rákospalota, Újpest és Pestújhely tartozott. Ezen a területen az 1940-es népszámlálás adatai szerint 135 településen összesen 1044 unitárius élt.

Az 1920-as évek elején, Trianon következményeként, más Budapest környéki falvakban is – Cinkota, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Sashalom, Soroksár, Vecsés – unitárius szórványok jöttek létre, amelyekben a hívek döntő többségét erdélyi menekültek alkották. E szórványokból, Pethő István hitoktató lelkész vezetésével, az úgynevezett Állami lakótelepen élő hívek aktív közreműködésével szerveződött meg a Pestszentlőrinci Unitárius Egyházközség. A lakótelepen hagyományos székely stílusban felépült templomot 1936. június 7-én szentelte fel Józán Miklós püspöki vikárius. A vizsgált korszak végén, 1948-ban a pestszentlőrinci egyházközséghez és szórványaihoz 1500 unitárius hívő tartozott.

A doktori értekezés utolsó fejezetének témája a három budapesti unitárius egyházközséghez (de leginkább a Misszióházhoz) kapcsolódó, munkájukat segíteni hivatott egyháztársadalmi szervezetek tevékenysége, amely mindeddig teljesen feltáratlan volt. Az erdélyi mintára megszervezett budapesti Dávid Ferenc Egylet működésének első évtizedében

(1901–1910) kifejezetten hasznos, hatékony munkát végzett: kulturális és ismeretterjesztő rendezvényeik jelentősen enyhítették az unitáriusokkal szembeni előítéleteket, sőt idővel nem unitárius törzsközönségük is kialakult. 1910 után azonban az egyesület – személyi változások, majd a háborús évek és Trianon hatása miatt – hanyatlásnak indult, tevékenysége formálissá vált. Fiókszervezete, a Brassai Sámuel Unitárius Ifjúsági Egyesület elsősorban bálokkal hívta fel magára a figyelmet, ahol a jótékonyág mellett – burkoltan vagy nyíltabban – revíziós célkitűzések is megfogalmazódtak. Az ugyancsak erdélyi mintát követő Magyar Unitárius Nők Szövetsége már a trianoni trauma után jött létre. A karitatív célok, a beteg vagy mélyszegénységben élő unitáriusok segítése mellett kezdettől markánsan jelen volt a „magyar ügy” képviselője, vagyis a békediktátum igazságtalanságának széleskörű nemzetközi megismertetésére irányuló törekvés. A társadalmi szervezetek sorában a Bölöni Farkas Sándor Unitárius Iparosok és Kereskedők Köre az egyházi keretből kilépve gazdasági és érdekvédelmi tevékenységet is folytatott. Az 1900 után kibontakozó budapesti unitárius egyháztársadalmi mozgalmak legfontosabb szereplője Perczelné Kozma Flóra író volt, aki a hagyományos nemesi-polgári-keresztény értékek mellett a 20. század elejének modern, nagyvárosi világát is meg akarta érteni, s ehhez felnőttként választott vallását, az unitarizmust hívta segítségül.

Összességében elmondható, hogy a vizsgált korszakban (1869–1949) a Budapest központú magyarországi unitarizmus számarányának megfelelően, sőt azt olykor felülmúlóan beépült a főváros vallási és kulturális életébe. A dolgozatban bemutatott egyházközségek, az esperesség (püspöki vikáriátus), az egyháztársadalmi szervezetek, a valláserkölcsei nevelésre (iskolai hitoktatásra) fordított kiemelt figyelem, illetve néhány meghatározó személyiség munkája által megfelelő módon képviselte – és sikerült is elfogadtatnia – a felekezet sajátos hitelveit, erkölcsi értékeit, világszemléletét.

ABSTRACT

The aim of this PhD thesis was to present, based on so far unpublished archival sources, religious and secular press documents of that time and the specialised literature, the complete history of the Unitarian Church, the appearance of the first Unitarians in Pest-Buda (1868) as well as the eight decades of the Unitarian community in Budapest, which was forced to separate from the Transylvanian mother church, from the first public worship to the communist dictatorship. During my research, I discovered several internal correlations and tendencies which previously had been completely unknown due to the neglect and historical/political sensitivity of this topic. That is why I also undertook to point out certain conclusions, using a historian's approach and scientific criteria. On the other hand, I avoided setting uncertain hypotheses, especially on the topic of the Treaty of Trianon and its consequences, which largely influenced the 20th century history of the Hungarian Unitarian Church and therefore are often mentioned in the present thesis.

Between 1840 and 1905, the religious life of the quickly developing Pest-Buda (called Budapest from 1873) was enriched by five new minor Churches besides the traditional religious bodies. Small groups of the Nazarene, Baptist, Adventist and Methodist denominations appeared in the capital, following foreign missionaries (or Hungarian ones coming home from abroad). In contrast, the Unitarian community of Budapest was not the result of a religious awakening, but of historical-political factors. The Austro-Hungarian Compromise of 1867 ended the three hundred years of separation of Transylvania, and the newly established Austro-Hungarian Monarchy's public administration needed clerks and officers from Transylvania (6-8% of Unitarian faith) to fill positions in Pest-Buda ministries and other public institutes. It cannot be called a mission: the Unitarian Church of Transylvania had a history of 300 years by then. They did not need to adopt any new, foreign religious customs; the Unitarians' everyday religious practices and the Hungarian liturgy had already been established. As opposed to other minor denominations state recognition wasn't a problem either: Act LIII of 1868 granted the right to Unitarians to freely practice their faith.

Apparently, the newly forming Unitarian community of Pest-Buda was in a more favourable position than their Nazarene, Baptist, Adventist or Methodist brothers and sisters. They lacked however a spiritual cohesion, which could have moulded the Unitarian officers ordered to Pest-Buda and their families into a true community. This cohesion was created only decades later, from 1899 onwards, when priest Miklós Józán, later bishop's vicar, arrived to Budapest.

The first chapter of the thesis gives a brief historical overview (Unitarians in the area of present-day Hungary in the 16-18th century), followed by a detailed description of the first public Unitarian worship service in Pest-Buda. This event was held in a Calvinist secondary school's ceremony hall on 13 June 1869, which was located next to the church of Kálvin Square, then called Széna Square. The permission to use the building came from Calvinist bishop Pál Török, who clearly sympathised with the Unitarian cause. This chapter also highlights the significant elements and context of the sometimes agonising seven-year process (1869-1876) that led to a small group of Budapest Unitarians becoming an affiliate congregation directly controlled by the Church centre in Kolozsvár.

Another five years had to pass from 1876 until the Unitarian Congregation of Budapest, a mother congregation (a partially independent legal entity) under the jurisdiction of Kolozsvár, was established with a membership of 202 people. This period was marked by the active support of the Calvinist bishop Pál Török and his successor Károly Szász, and the Lutherans of Pest helped the Unitarians by lending them the congregation hall of the Deák Square church for festive services two or three times a year. The Protestants considered the Unitarians as a friendly community in need of their support, while the Roman Catholics despised them and excluded them from Christianity. The minor congregation of the Unitarians also had a layman patron of considerable respect: the 1877 novel by Mór Jókai, *Egy az Isten* (God is One) portrayed the Torockó Unitarians and their decency and heroic battles in a highly idealised way.

The first Unitarian priest of Budapest, Károly Derzsi started his successful service of 14 years in 1881. The most important event of the 1880s was the construction of the church in Koháry (today: Nagy Ignác) Street, which became a seven-year-long procedure due to disadvantageous external factors as well as to a series of mistakes made by the Unitarians who were well-meaning people but inexperienced in designing and implementing major investment projects. The end result, consecrated in 1890, was remarkable though: designed by Samu Pecz, professor at the Technical University, and decorated with Miksa Róth's glass windows, the property's cultural history significance goes beyond the limits of the Unitarian denomination.

It was the opening of an extraordinarily rich and successful, almost 40-year-long period (despite the Trianon trauma) in the history of the Unitarian Congregation of Budapest, when Miklós Józán was appointed by the bishop as leader of the community in the autumn of 1899. The presentation of his life and service – his work as a priest, chief officer, theologian and church historian as well as his literary work – is one of the main focuses of this thesis, although I feel that there is still a long way to go before the research of this topic will be completed. It has become my conviction that Miklós Józán, who loyally served Unitarianism, developed fruitful relationships with British and American brothers, but was also generally acknowledged by Hungarian religious and political public life, deserves to be one of the most outstanding and exemplary Hungarian Protestant bishops of the 20th century. Because of his appointment as archpriest, and then as bishop's vicar, this part of the thesis partially touches upon the situation and challenges of the Unitarian congregations of the countryside (Hódmezővásárhely, Polgárdi, Füzesgyarmat, Debrecen, Dunapataj, Kocsord). Their lives cannot be separated from the history of Budapest Unitarianism for all the important decisions concerning the Church in Hungary were made by Miklós Józán and his close colleagues in the Church centre located in Koháry Street.

In addition to analysing Józán's life and work, I have selected 12 minor yet important research fields from the second large period of the Unitarian Congregation of Budapest (1899-1948). In this thesis, I examine the complicated legal-economic situation of the Koháry Street church property, which directly influenced the conditions of practising the faith, the reasons behind the lengthy litigation process and the means of solution. The third chapter of this thesis introduces and assesses the available documentation of aids received by Unitarian priests, cantors and teachers escaping from Transylvania during the First World War. It also tries to find an explanation for the radical reorganisation of the congregation after the Treaty of Trianon, while taking a look at the publication series titled *Unitárius Füzetek*, in view of their cultural and religious significance. In connection with the work of János Pál, priest and church historian, I did not wish to avoid "the Jewish question" either, highlighting the anti-Semitic, racist, or anti-fascist, liberal directions and their manifestations within the congregation based on archives research.

I collected and evaluated so far unpublished documents regarding the service of famous Unitarians, such as Ferenc Székely Minister of Religion and Public Education (later Minister of Justice), Albert Bedő National Chief Forester, Béla Kelemen Police Superintendent, Countess Ilona Batthyány (daughter of the martyr prime minister) or Béla Bartók, genius of the 20th century international music. I present in detail the lives and service of István Barabás

and Sándor Szent-Iványi priests, who served besides Miklós Józán, because they are of outstanding importance in this denomination's history.

In 1929, almost four decades after the consecration of the church property of the Budapest Unitarian Congregation, a second Unitarian church was built from public donations received in Hungary and Transylvania as well as from substantial British and American support. The significance of the Unitarian Mission House of Budapest in Rákos (today: Hőgyes Endre) Street, located in the Ferencváros district, kept increasing in the last two decades of the examined period, which was the result of the work of Gábor Csiki mission priest, later bishop's vicar. The Mission House was a church and a Unitarian students' home as well as the centre of international and national Unitarian relations and of social Church organisations. From the mid-1930s, the efforts of the Mission House to establish a congregation and become independent have led to a serious crisis with the Unitarian Congregation of Budapest. Eventually, church leaders in Kolozsvár decided to create Duna–Tiszaközi Unitarian Diaspora Congregation under the supervision of the Mission House. This included Dunapataj (as an affiliate), the city of Szolnok, Pozsony, Nyitra and Hont counties from Upper Hungary, the areas north of the Danube in Komárom and Esztergom counties, the entire Nógrád and Bács counties, the areas right of the Danube in Pest county, Rákospalota, Újpest and Pestújhely (diasporas near Budapest). Based on the records from the census of 1940, 1044 Unitarians lived in 135 towns and villages.

In the 1920s, as a result of the Treaty of Trianon, new Unitarian diasporas were established in other villages around Budapest (Cinkota, Csepel, Kispest, Pestszenterzsébet, Pestszentlőrinc, Rákoscsaba, Rákoskeresztúr, Sashalom, Soroksár, Vecsés); the majority of congregation members were refugees from Transylvania. These diasporas united under the leadership of priest and educator István Pethő, in the Unitarian Congregation of Pestszentlőrinc, with active help from the believers living at the so-called *Állami lakótelep* (State Housing Estate). Their church, built in traditional Székely style, was consecrated by Miklós Józán bishop's vicar on 7 June 1936. At the end of the examined period, in 1948, 1500 Unitarians belonged to the Pestszentlőrinc congregation and its diasporas.

The topic of the last chapter in this thesis the social Church organisations' activity, which was completely neglected by researchers so far. These organisations related to the three Unitarian communities of Budapest (mainly to the Mission House), and their aim was to support the work of these communities. The Dávid Ferenc Association was organised according to the Transylvanian model, and its first decade of operation (1901-1910) was remarkably useful and efficient: their cultural and informative events contributed significantly

to reducing the prejudices against Unitarians, later they even gained non-Unitarian regular audiences as well. The association started to fall into decline after 1910, because of personal changes, the war years and the impact of the Treaty of Trianon, and became a formality. Its branch, the Brassai Sámuel Unitarian Youth Association drew attention to itself primarily with balls, where not only charity but also the revision of the peace treaty – openly or less obviously – was on the agenda. The Hungarian Unitarian Women’s Association was established after the Trianon trauma, again based on a Transylvanian model. Besides engaging in charitywork and supporting Unitarians who were sick and/or living in extreme poverty, they strongly represented the “Hungarian cause” right from the beginning; they wished to inform the world about the injustice of the peace treaty. The Bölöni Farkas Club of Unitarian Manufacturers and Tradesmen operated as an economic and advocacy organisation, not just as a religious community. One of the most important characters in the Unitarian social movements after 1900 was the writer Flóra Perczelné Kozma, who had traditional gentry-bourgeois-Christian values but wanted to understand the modern urban world of the early 20th century and she found her chosen religion, Unitarianism, the best means for that.

All in all it can be stated that in the examined period (1869-1949) the Unitarians of Hungary, with Budapest as their centre, could integrate into the capital’s religious and cultural life in a way that reflected their proportion among the Christian denominations, sometimes even exceeding it. The congregations, archpriest ship (Episcopal vicariate), social Church organisations presented in the thesis, and the special attention paid to schoolchildren’s religious education (religious ethics education), together with the work of certain key personalities, could not only properly represent this denomination’s unique principles, moral values and beliefs, but also make them accepted by the majority.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY, B.: *Trianon-legendák*, Budapest, 2010.
- ABRUDBÁNYAI, J.: *Az unitarizmus és fajelmélet. Magyarság és vallás*, Budapest, 1943.
- Acta: Türkenkriege 1574-1577. Summarischer Auszuge, wie sich die Disputation des Glaubens halben, zugetragen halb, zwischen Christen und Arrianern, zu Ofen denn 8 February, Anno 1565*, elérhető: [http://unitarius.uw.hu/dok/Szasz%20Janos_Ujra-a-budai-disputarol.doc./](http://unitarius.uw.hu/dok/Szasz%20Janos_Ujra-a-budai-disputarol.doc/), letöltés dátuma: 2015. január 8.
- ADY, E.: Rabbi a keresztyén templomban, in: *Budapesti Napló* 8 (1903. december 8.)
- Andover-Harvard Theological Library / Harvard Divinity School*, James Freeman Clarke-iratok, elérhető: <http://oasis.lib.harvard.edu/oasis/deliver/deepLink?collection=oasis&uniqueId=div00062/>, letöltés dátuma: 2015. szeptember 15.
- ÁGOSTON, J.: A Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyház története, in: *Unitárius Kereszténység füzetek* 3 (1936), 16.21.
- ÁROKHÁTY, B.: *Szenczi Molnár Albert és a genfi zsoltárok zenei ritmusa*, Kecskemét, 1934.
- BAJOR, J.: *A füzesgyarmati Unitárius Egyház története (1902–1952)*, publikálatlan kézirat: MUEMEK Levéltára, IV/5/1, 2.6–7.18.
- BAKÓ, I.: A „vasember” igazsága – Zsakó István, Torockó bírója 1848-ben, in: *Unitárius Közlöny* 85/4 (2015), 11–13.
- BALÁZS, F.: Dávid Ferenc és a szellemtudományok, in: *Keresztény Magvető* 68/1 (1936).
- Balázsi, L. (szerk.): *Százéves a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség*, Füzesgyarmat, 2002.
- BALOGH, E.: Gálffy Zsigmond, in: uő (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon II*, Bukarest, Kriterion, 1991.
- BALOGH, É.: *Adalékok a Belső Ferencváros történetéhez*, Budapest, Budapesti Városszépítő Egyesület, 1986, 25.
- BALOGH, M. – GERGELY, J.: Az egyházak „államosítása”, in: *História* 21/2 (1999), 7–10.
- BARABÁS, I.: Az unitarizmus helyzete az Alföldön, in: *Unitárius Egyház* (melléklet), Székelykeresztúr, 1907.
- BARABÁS, I.: Egy csodálatos élet, in: *Unitárius Értesítő* 6/7 (1927), 4–6.
- BARABÁS, I.: Kovács József (1830–1927), in: *Unitárius Értesítő* 6/7 (1927), 3.

- BARABÁS, I.: Bemutató, in: *Unitárius Értesítő* 8/1 (1929), 1–2.
- BARABÁS, I.: Gróf Batthyány Ilona, in: *Unitárius Értesítő* 8/4 (1929), 1–2.
- BARABÁS, I.: *A Dunapataji Unitárius Egyházközség*, különnyomat, Budapest, 1938, 21.
- BARABÁS, I.: Bartók Géza, in: *Unitárius Értesítő* 19/11 (1940), 101–102.
- BARÁTH, B. L.: *Hegymegi Kiss Áron, Tiszántúl millennium kori püspöke*, Budapest, Helikon Kiadó, 2012, 29.
- Bartók, B. ifj. – Gombocz, A. (szerk.): *Bartók Béla családi levelei*, Budapest, Zeneműkiadó, 1981.
- BARTÓK, B. IFJ.: *Apám életének krónikája*, Budapest, Helikon Kiadó, 2006.
- BENCZE, M.: A Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, in: *Unitárius Értesítő* 23/4 (1944), 9.
- BENCZE, M.: Duna-Tiszaközi Unitárius Szórványegyházközség, in: *Unitárius Értesítő*, 23/6 (1944).
- BENCZE, M.: Györfi István 1887–1973, in: *Unitárius Élet* 28/1 (1974), 9.
- BENCZÉDI, P.: *A Dávid Ferenc Egylet története*, Kolozsvár, 1935, 56.
- BENCZÉDI, P.: Dr. Gál Kelemen (1869–1945), in: *Unitárius Közlöny* 55/2 (1945), 6.
- BENCZÉDI, P.: Józán Miklós, in: *Unitárius Élet* 1/1 (1947), 2.
- BENEDEK, SZ.: *Csonkatorony*, Budapest, Heltai Gáspár Kft, 2010.
- Bereczki, L. (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” – Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996.
- Besant, A. életrajza és pályaképe a BBC archívumában, elérhető : http://www.bbc.co.uk/history/historic_figures/besant_annie.shtml/, letöltés dátuma: 2016. január 25.
- BÍRÓ, L.: *Megtalál az Isten*, Hódmezővásárhely, Erdei Sándor Könyvnyomdája, 1932.
- BÍRÓ, L.: *Virágok*, Hódmezővásárhely, Törekvés Könyvnyomdavidállalet, 1932.
- BÍRÓ, L.: *A halál szemüvegén át*, Hódmezővásárhely, szerzői kiadás, 1937.
- BNY: Az árkosi zsinat, in: *Keresztény Magvető*, 11/5 (1876), 301–308.
- BÓDINÉ BELIZNAI, K.: Perczel Béla (1819–1888), in: uő. (szerk.): *A Kúria és elnökei I*, Budapest, HVG-Orac, 2014.
- BODOR, A.: Paleologus Jakab tanítása a türelmességről, in: *Korunk* 27/7(1968), 1057–1059.
- BOGÁRDI SZABÓ, I.: Ravasz László egyházszervezeti reformjai, in: *Confessio* 32/1 (2008), 23–28.
- Bolvári-Takács, G. (szerk.): A Tanácsköztársaság és a pataki Kollégium. Buza László emlékei 1919-ről, in: *Zempléni Múzsza* 5/3 (2005), 79–84.

- BONER, CH.: *Transylvania: Its Products and Its People*, London, 1865.
- BÓNIS, F.: Emlékképek ifjabb Bartók Béláról, in: *Hitel* 26/12 (2013), 85–88.
- BORBÉLY, GY.: Simén Domokos és kora, in: *Keresztény Magvető* 58/2 (1926), 49–58; 58/3, 109–131.
- BORBÉLY, I.: *Torockó története 1848/49-ben*, Kolozsvár, 1906.
- BOROS, GY.: dr. Berde Áron, in: *Unitárius Közlöny* 5/3 (1892), 36–37.
- BOROS, GY.: Dr. Martineau Jakab emlékezete, in: *Keresztény Magvető* 40/5 (1905), 254–268.
- BOROS, GY.: Fanghné Gyujtó Izabella (nekrológ), in: *Unitárius Közlöny* 27/10 (1914), 181–184.
- BOROS, GY.: Száz esztendő az unitarizmus múltjából, in: *Keresztény Magvető* 56/4 (1924), 217.
- BOROS, GY.: Emlékezés Perczelné Kozma Flórára, in: *Keresztény Magvető* 58/1 (1926), 5–9.
- BOROS, GY.: *Dr. Brassai Sámuel élete*, Kolozsvár, Minerva, 1927.
- BUCSAY, M.: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- BUZOGÁNY, K.: Emlékeim, VIII. közlemény, in: *Unitárius Közlöny* 53/4 (1943), 74–75.
- CLARKE, J. F. – SZENT-IVÁNYI, S.: *A keresztény imádkozás*, Budapest, 1940.
- CZENTE, M.: „Sziklából vágott ember” – Raffay Sándor püspök emlékezete, in: *Evangélikus Élet* 72 (2007. november 18.)
- CS. BOGÁTS, D.: Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához, in: *Erdélyi Múzeum* 49/1–2 (1944), 173–182.
- CSATKAI, E.: *A soproni harangöntés és tűzoltószerek gyártásának története*, Sopron, 1942, 85.
- CSEH, G.: *Szolnok város utcanevei*, Szolnok, 1993.
- Cseke, G. – Andrassew, I. (szerk.): *Erdélyi és csángó költészet*, Magyar Elektronikus Könyvtár, elérhető: <http://mek.oszk.hu/kiallitas/erdelyi/>, letöltés dátuma: 2015. október 24.
- CSEKE, P.: *Tizenegyek – Egy antológia elő- és utóélete*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.
- CSIFÓ, S.: Fanghné Gyujtó Izabella (nekrológ), in: *Keresztény Magvető* 49/5 (1914), 309.
- CSIKI, G.: *Hiszek egy Istenben*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1926.
- CSIKI, G.: Templómépítés Kocsordon, in: *Unitárius Értesítő* 17/12 (1938), 143.
- CSIKI, G.: *Gondolatok a hit világából*, Budapest, Máté Ernő Könyvnyomdája, 1939.
- DARKÓ, B.: Gondolatok a hit világából, in: *Unitárius Értesítő* 18/12 (1939), 135.
- Dávid, Gy. (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, Bukarest, Kriterion, 1994.
- DÁVID, L.: Teleki Sándor és a Teleki-ház, in: *Művelődés* 64/5 (2005).

- Demény, J. (szerk.): *Bartók Béla levelei*, Budapest, Zeneműkiadó, 1976.
- EGYED, Á.: Kőváry László – a városépítő polgár, in: Dáné, T. K. (szerk.): *Kolozsvár 1000 éve*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Magyar Közművelődési Egyesület, 2001.
- ELIOT, F.: *Louis Craig Cornish – Interpreter of Life*, Boston, Beacon Press, 1953.
- ENYEDYNÉ PÜNKÖSTI, M.: A Perczelné Kozma Flóra leányegyesület céljai, in: *Unitárius Értesítő* 9/4 (1930), 1–2.
- EÖTVÖS, K.: *A nazarénusok*, Budapest, Fapadoskönyv Kiadó, 2010.
- FABINY, T.: *Sem magasság, sem mélység... – Keken András életregénye*, Budapest, Harmat Kiadó, 2009.
- Farkas, K. (szerk.): *Tündérország napszámosa – Benedek Elek-olvasókönyv*, Sepsiszentgyörgy, Regös Ifjúsági és Közművelődési Egyesület – Bod Péter Megyei Könyvtár – Kovászna Megyei Művelődési Központ, 2009.
- FÉJA, E.: Emlékezés Supka Gézára, in: *Tiszatáj* 37/2 (1983).
- FEKETE, K.: Orgonáink szerepének újragondolója: Árokháty Béla, in: *Zsoltár – A Református Egyházzene Munkaközösségének Lapja* 10 (2003), 17–33.
- FELHŐS, SZ.: Templomaink története – Polgárdi, in: *Unitárius Élet* 49/6 (1995), 3–4.
- FELHŐS, SZ.: Templomaink története – Polgárdi, in: *Unitárius Élet* 49/10 (1995), 3.
- FERENCZ, J.: *Az Unitárius Misszió Ház tíz esztendeje. Különlenyomat az Unitárius Értesítő XII. évf. 12. számából*, Budapest, Máté Ernő könyvnyomdája, 1933, 5.
- FERENCZ, J.: A „Szentábrahámi Pihenő”, in: *Unitárius Évkönyv*, 1937, 86–93.
- FERENCZ, J.: Dr. Iván László emlékezete, in: *Unitárius Közlöny* 48/6 (1938), 116.
- Ferencz, J. – Szent-Iványi, S. (szerk.): *Az unitárius élet munkásai*, Budapest, 1940.
- Ferencz, J. (szerk.): *A Duna–Tiszamenti Unitárius Egyházkör – képes krónika*, Budapest, 1940.
- FERENCZ, J.: A Duna–Tiszamenti unitárius egyházkör, in: *Unitárius Értesítő* 19/8 (1940), 69.
- Ferencz, J. – Erdő, J. (szerk.): *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*, Budapest, 1942, 20–21.
- FERENCZ, J.: dr. Tóth György, in: *Erdélyi Szemle* 27/3 (1942).
- FERENCZ, J.: A Duna–Tiszamenti Egyházkör értekezlete, in: *Unitárius Értesítő* 22/11 (1943), 111–112.
- FERENCZ, J.: Az egyházköri közgyűlés feladatai, in: *Unitárius Élet* 1/13–15 (1947), 1.
- FERENCZ, J.: A budapesti gyülekezet hetvenöt éves, in: *Unitárius Élet* 10/2 (1956), 2–3.
- FERENCZ, J.: Pethő István, in: *Unitárius Élet* 32/6 (1978), 1.

- FERENCZ, J.: Egyházunk jötevője – Gróf Batthyány Ilona (1842–1929), in: *Unitárius Élet* 45/1 (1991), 4-5.
- FERENCZ, J.: Brassai, a hívó, in: Gazda, I. (szerk.): *Brassai Sámuel emlékezete*, Budapest, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1997.
- FERENCZY, G.: Zsinat után, in: *Keresztény Magvető* 73/4–5 (1941), 163–165.
- FRETWELL, J.: Maurice Jokai, in: *The Inquirer* 45 (1886), 114–115.
- Gaál, E. (szerk.): *Szeged története – II. rész (1849–1919)*, Szeged, 1991, 254.
- GAAL, GY.: A Dávid Ferenc Egylet és kiadványai, in: *Keresztény Magvető* 95/3 (1989), 155–162 (1. rész); 95/4, 226–241 (2. rész).
- GAAL, GY.: Kőváry László és Kolozsvár, in: *Keresztény Magvető* 110/3 (2004), 149–157.
- GAAL, GY.: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Beilleszkedés a két világháború közötti romániai viszonyokba, in: *Korunk* 50/8–9 (1991), 1029–1034.
- GÁBOR, E.: Pecz Samu, in: Németh, L. (szerk.): *Magyar Művészet 1890–1919*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.
- GÁL, K.: *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története I–II*, Kolozsvár, Minerva, 1935.
- GÁL, K.: Kazinczy és Bölöni Farkas Sándor, in: *Keresztény Magvető* 64/2 (1932), 49–57.
- GÁL, K.: *Jakab Elek élet- és jellemrajza*, Kolozsvár, 1938.
- GÁL, K.: *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora*, Kolozsvár, Minerva – Unitárius Irodalmi Társaság, 1936.
- GÁL, M.: A próféták hazájából, in: *Keresztény Magvető* 18/4 (1883), 157–163.
- Gálffy, K. (szerk.): *Emlékkönyv a Füzesgyarmati Unitárius Egyházközség megalakításának és templomépítésének emlékére*, Szeghalom, Riegel Zoltán, 1904.
- GERZSENYI, L.: A baptista misszió önállósulása (1894–1920), in: Bereczki, L. (szerk.): *„Krisztusért járva követségben” – Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996, 106-107.
- GUDENUS, J. J.: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I-II (A-O)*, Budapest, Natura Kiadó, 1990.
- GYALUI, F. GRÓF: *Teleki Sándor regényes élete*, Budapest, 1939.
- GYARMATHY, ZS.: Az értelmiség részvétele az 1956-os forradalomban Szabolcs-Szatmár-Beregben, in: *Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai – Helytörténeti tanulmányok IX*, Nyíregyháza, 1993, 435–461.
- GYÖRGY, B.: *A romániai Országos Magyar Párt története 1922-1938*, doktori értekezés, Budapest, 2006, elérhető: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf/>, letöltés dátuma: 2013. november 15.

- HAAN, F. DE – DASKALOVA, K. – LOUTFI, A.: *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*, Budapest, Central European University Press, 2006.
- Hatvany, B. Cs. (szerk.): *Magyar Családtörténeti Adattár. A Magyar Családtörténet-Kutató Egyesület adattára*, elérhető: [http://www.macse.org/gudenus/mcsat./](http://www.macse.org/gudenus/mcsat/), letöltés dátuma: 2016. október 2.
- HEGEDÜS, G.: *A magyar irodalom arcképcsarnoka – Szabolcska Mihály*, Budapest, Trezor Kiadó, 1992.
- HEISZLER, V.: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918), in: *Budapesti Negyed* 3/3 (1995), 173–192.
- HITCHINS, K.: *Rumania 1866–1947* (Oxford History of Modern Europe-sorozat), Gloucestershire, Clarendon Press, 1994.
- HORVÁTH, J.: *A reformáció jegyében – a Mohács utáni magyar félszázad irodalomtörténete*, Budapest, 1957, Gondolat Kiadó, 387.
- HORVÁTH, J.: A magyar békeszerződés, 1947. 02. 10, in: *Grotius – a Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata*, elérhető: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=CJKZSX/>, letöltés dátuma: 2015. szeptember 28.
- HORVÁTH, T.: Supka Géza, in: *Archaeologiai Értesítő*, 84. kötet/1 (1957), 74–75.
- HORVÁTH, K.: Az eszperantó frazeológia és marketing kezdetei, in: *Nyelv és Tudomány* 2013. október 29. – digitalizált kiadvány, elérhető: <http://www.nyest.hu/>, letöltés dátuma: 2015. augusztus 28.
- HUSZTI, J.: Püspöki székfoglaló 1988. október 16-án, in: *Unitárius Élet* 42/6 (1988), 1–3.
- HUSZTI, J.: Lapzárta után!, in: *Unitárius Élet*, 45/5 (1991), 5.
- HUSZTI, J.: Közlemény, in: *Unitárius Élet* 47/1 (1993), 2.
- IGNÁCZ, K.: Az 1945. évi választások Budapesten, in: Horváth, J. (szerk.): *Tiltott történelmünk 1945–1947*, Budapest, Osiris, 2006, 44–55.
- ISZLAI, M.: Pálfi Károly (nekrológ), in: *Keresztény Magvető* 23/5 (1888), 338–341.
- IVÁN, L.: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi lélektan tükrében, in: *Keresztény Magvető füzetek* 17 (1935).
- Iván, L. (szerk.): Pestszentlőrinc nagy napja, in: *Unitárius Értesítő* 15/6–7 (1936), 61.
- IZSÁK, L.: *Polgári pártok és programjaik Magyarországon 1944–1956*, Pécs, Pécsi Tudománytár, 1994.
- JACKS, L. P.: *Life and Letters of Stopford Brooke*, New York, Scribner's, 1917.

- JACKSON, A. W.: *James Martineau – A Biography and Study*, Boston, Brown and Co., 1901.
- JAKAB, E.: Szent-Ábrahámi Mihály, in: *Keresztény Magvető* 1(1861), 157–185.
- JAKAB, E.: Bölöni Farkas Sándor és kora, in: *Keresztény Magvető* 5/4 (1870), 241–334.
- JAKAB, E.: *Emlékirat a Budapesti Unitárius Templom Felszentelési Ünnepélyére*, Budapest, 1890.
- JANCSÓ, E.: Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága 1795–1842, in: *Erdélyi Tudományos Intézet évkönyve*, Kolozsvár, Minerva, 1943, 395–452.
- JÁSZAI, M.: *Tükör-játék. Válogatott írások, levelek*, Budapest, Kairosz, 2002.
- JÓKAI, M.: *Egy az Isten* (Jókai összes művei, regények 69), Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.
- JOÓ, B.: Raffaj Irma, in: *Nők Világa* (az *Unitárius Közlöny* melléklapja) 5 (1903), 72–74.
- JOÓ, B.: Fanghné Gyujtó Izabella, in: *Nők Világa* (az *Unitárius Közlöny* melléklapja) 2 (1903), 70–71.
- JÓZAN, M.: Dr. Iván László, in: *Partium* 17/tavaszi (2008), 92.
- JÓZAN, M.: Beköszöntő, in: *Unitárius Értesítő* 1/1 (1922), 1.
- JÓZAN, M.: Esperesi jelentés az 1921. évről, in: *Unitárius Értesítő* 1/7 (1922), 3–5.
- JÓZAN, M.: Esperesi jelentés az 1922. évről, in: *Unitárius Értesítő* 2/7 (1923), 4.
- JÓZAN, M.: Esperesi jelentés az 1923. évről, in: *Unitárius Értesítő* 3/7 (1924), 2.
- JÓZAN, M.: „Elég nekem az Isten kegyelme”, in: *Amerikai Magyar Népszava* (1925. április 28.), 7.
- JÓZAN, M.: Batthyány Ilona grófnő (1842–1929), in: Ferencz, J. – Szent-Iványi, S. (szerk.): *Az unitárius élet munkásai*, Budapest, 1940, 72–74.
- JÓZAN, M.: 400 év emléke – János Zsigmond fejedelem tiszteletére, in: *Pesti Hírlap* 62 (1940. július 7.)
- JÓZAN, M.: A fejedelem és papja, in: *Unitárius Értesítő* 19/8 (1940), 68.
- JÓZAN, M.: *Aratás*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1942.
- JÓZAN, M.: *Felhívás a magyar unitáriusokhoz*, 1927. október 16., MUEMEK Levéltára, a Püspöki Vikáriátus iratai (I/2/1/1).
- JÓZAN, M.: *Szemtől szembe*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1943.
- JUHÁSZ, T.: „Útközben voltam teológus” – Ravasz László munkásságának teológiai értékelése, in: *Confessio* 32/1 (2008), 14–22.
- JUHÁSZ, V.: Bartók Béla világnézete, in: *Hírünk a világban – Magyar Kulturális Figyelő* 3/3–4 (1953), 1–3; 3/5–6 (1953), 8–10.

- K. B. (KELEMEN, B.): Jelentés a debreceni unitárius Imaház építéséről és felszenteléséről, in: *Unitárius Értesítő* 7/10 (1928), 6–7.
- KÁDÁR, Z.: Megemlékezés Gelei József professzorról, in: *Unitárius Élet* 31/4 (1977), 10.
- KALMÁR BÍRÓ, L.: Tanügyi jelentés, in: *Unitárius Értesítő* 6/8 (1927), 7.
- KANYARÓ, F.: Unitáriusok Magyarországon a XVI. és a XVII. sz.-ban, in: *Keresztény Magvető* 23/2 (1888), 225–249.
- KANYARÓ, F.: *Unitáriusok Magyarországon*, Kolozsvár, 1891.
- KAPLAYNÉ DR. SCHEY, I.: A budapesti Nagy Ignác (volt Koháry) utcai unitárius templom és egykori bérháza építésének vázlatos története, in: *Unitárius Élet* 44/6 (1990), 2–4.
- KARÁCSONY, S.: *Apró képek Árokháty Béla életéből*, Debrecen, 1942.
- KARSAI, L.: Túlélhették volna a magyar zsidók a holokausztot? Régi kérdés, új válaszok, in: Kriza, J. (szerk.): „*Ember az embertelenségben*” – *Szent-Iványi Sándor a vészkorszakban* (konferenciakötet), Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015, 71–86.
- KELEMEN, B.: Szabad-e kettészakítani a budapesti egyházközséget?, in: *Unitárius Értesítő* 22/1 (1943), 2–4.
- KELEMEN, M.: Unitáriusok a XVI. század magyar irodalmában, in: Balázs, T. – Batári, G. (szerk.): *Jel+Ige antológia*, Budapest, Accordia, 1999.
- KELEMEN, M.: Az unitárius egyház története a mai Magyarország területén, in: *Egy az Isten*, Budapest, Magyarországi Unitárius Egyház, 2005, 45–53.
- KEMÉNY, G.: A végső problémák keresője – Emlékezés dr. Varga Bélára, in: *Keresztény Magvető* 74/3 (1942), 105–108.
- Kenyeres, Á. (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.
- KHALED A. L.: *A magyarországi metodizmus története 1920 és 1948 között. Egy vallási alternatíva esélyei Trianontól a fordulat évéig.* (doktori értekezés) Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Interdiszciplináris Doktori Iskola, Újkortörténeti Program, Pécs, 2011, 31.
- [KILYÉNI] FERENCZ, J.: Buzogány Áron (1834–1888), in: *Keresztény Magvető* 23/2 (1888), 49–53.
- [KILYÉNI] FERENCZ, J.: Előszó, in: CSIKI, G.: *Hiszek egy Istenben*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Müintézet, 1926.
- [KILYÉNI] FERENCZ, J.: *Napló, VI. füzet*, 50, publikálatlan kézirat: MUE KGyl, Kolozsvár.
- [KILYÉNI] FERENCZ, J.: *Unitárius kis tükör* (átdolgozta: Vári, A.), Kolozsvár, 1930, Unitárius Egyház, 31.

- KISS, A.: Teleki Sándor öröksége, in: *Utunk* 29/24 (1974).
- KISS, R.: Ravasz László egyházépítő munkája Budapesten, in: *Confessio* 32/1 (2008), 28–38.
- KISS Z. G.: Egy kései unitárius per a Dráva völgyében: adalékok Járdánházi Sámuel üldöztetéséhez, in: *Somogy Megye múltjából – Levéltári évkönyv*, Kaposvár, 1989, 91–101.
- KORMOS, GY.: Sopron orgonaépítői az elmúlt öt évszázadban, in: *Soproni Szemle* 56/4 (2002), 347–375.
- KOVÁCS, J.: Teleki Sándor, in: *Utunk* 26/6 (1971).
- KOVÁCS, L.: Józán Miklós unitárius püspök (1869–1946), in: *Unitárius Közlöny* 56/1 (1946), 1–2.
- KOVÁCS, S.: Egy elfelejtett angol unitárius, John Fretwell és a magyar literatúra, in: Szabó, Á. (szerk.): *Isten és ember szolgálatában – Erdő János emlékezete*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 231–249.
- KOVÁCS, S.: Adalékok Jókai Mór Egy az Isten című regényének geneziséhez, in: *Irodalomtudományi Közlemények* 112/4 (2008), 435–446.
- KOVÁCS, S.: *Angolszász-magyar unitárius érintkezések a 19. században* (Erdélyi Tudományos Füzetek 269), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2011, 109.101–125.
- KOVÁCS, L.: Dr. Varga Béla, in: *Unitárius Jövendő* 4/5 (1942), 1–2.
- KOZMA, F.: Jakab Elek élete és munkássága, in: *Keresztény Magvető* 36/3 (1901), 121–140.
- KOZMA, ZS.: Ravasz László erdélyi gyökerei és életműve, in: *Confessio* 32/1 (2008), 6–14.
- PAPP, GY.: *Kövend „büszke boldogsága” – Ádámosy Gábor, Fikker János és Kiss Zoltán lelkész kövendi egyházközségi szolgálata emlékére: adatok a Kövendi Unitárius Egyházközség történetéhez*, Torda, Hiperborea Kiadó, 2010.
- KÖVÉR, GY.: Bankárok és bürokraták. A Magyar Általános Hitelbank Igazgatói Tanácsa és Igazgatósága (1876–1905), in: *Aetas* 20/1 (2005), 93–114.
- KUPI, GY.: Székely Ferenc – Egy serény szombathelyi miniszter, in: *Alpokalja-Online regionális hírportál*, 2007. október 28., elérhető: <http://www.alon.hu/node/5763/>, letöltés dátuma: 2015. augusztus 31.
- KUTI, M.: Jókai az Egy az Isten földjén, in: *Látó* 17/7 (2006), 90–94.
- LAMPE, F. A. – DEBRECENI EMBER, P.: *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728.
- LENGYEL, A.: Száz éve született Supka Géza, in: *Könyvtáros* 25/2 (1983), 96–100.
- LŐRINCZ, E.: Ifj. Bartók Bélára emlékezünk, in: *Unitárius Élet* 48/7–8 (1994), 7.
- Magyar Színházművészeti Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

- MÉHES, E. – MÉHES, GY.: Az unitárius Misszió-egyház kápolnaépítése, in: *Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közlönye* 64/5–6 (1930), 53–57.
- MELLE, O.: *Von Anfang des Methodismus in Budapest und Ungarn. Evangelist für die Donauländer*, 1931. január, 9–10.
- MELLON, S.H.: *Liberty and Religion. A centenary history of the BFUA*, 1925.
- MERÉNYI, GY.: *Az ismeretlen Padányi Gulyás Jenő* – digitalizált kiadvány, elérhető: <http://hg.hu/cikkek/varos/14136-az-ismeretlen-padanyi-gulyas-jeno/>, letöltés dátuma: 2015. október 1.
- METZ, F.: Orgelbau im Banat, in: *Ars Organi* 45/3 (1997), 157–158.
- MIKÓ, I.: Egy Jókai-regényhős 1848-ban, in: *Korunk* 34/1 (1975), 49–56.
- MIKÓ, I.: Jókai Torockón, in: *Keresztény Magvető* 81/4 (1975), 231–234.
- MIKÓ, I.: Élő történelem – Egy Jókai-regényhős 1848-ban, in: *Akik előttem jártak*, Bukarest, Kriterion, 1976, 299.
- MIKÓ, I.: Búcsúbeszéd, in: *Unitárius Élet* 57/7–8 (2003), 9.
- MIKÓ, I.: *A szülőföld szerelmese. Orbán Balázs életének regénye*, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2011.
- MILKÓ, I.: Vadnay Károly és a Fővárosi Lapok, in: *Nyugat* 17/3 (1924).
- MOLNÁR, B. L.: Brassai Sámuelre emlékezve, in: *Unitárius Élet* 61/9–10 (2007), 6–9.
- MOLNÁR, F.: *A Pál utcai fiúk*, Budapest, Móra Könyvkiadó, 1983, 73.
- MOLNÁR, J. A.: „Munka, hit, becsület” – Beszélgetés Józán Miklóssal, az unitáriusok új püspökével, in: *Pesti Hírlap* 63 (1941. október 8.), 5.
- MORRISON, R. S.: Two Days in Transylvania, in: *The Unitarian Review* II (1874), 357–369.
- MUSZKA, I.: A magyar nyelvű unitárius sajtó 1861-től 1947-ig, in: *Keresztény Magvető* 99/3 (1993), 154–165.
- MUSZKA, I.: Akik előttünk jártak – Bartók Béla, in: *Unitárius Élet* 55/3–4 (2001), 11.
- N. G.: Dr. Csiki Gábor, in: *Unitárius Élet* 20/1 (1966), 2.
- NAGY, E.: Padányi Gulyás Jenő, in: *Magyar Építőművészet* 82/6 (1982), 62.
- NAGY, K.: *Pecz Samu emlékezete*, Budapest, 1931.
- Nagy, L. – Simén, D. (szerk.): *A Nagyváradi Disputatio*, Kolozsvár, 1870.
- Nagy, M. Z. – Vincze, G. (szerk.): *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*, Kolozsvár – Csíkszereda, Erdélyi Múzeum Egyesület – Pro Print Könyvkiadó, 2003.
- NAGYBACZONINAGY, V.: *A Románia elleni hadjárat 1916-1917*, Budapest, 1922.

- NYÁRÁDI, ZS. – SZÁSZ, H.: Levéltári adatok a homoródszentmártoni unitárius templom történetéhez, in: *Keresztény Magvető* 117/4 (2011), 385–406.
- NYIREDY, G.: *Pro memoria!*, publikálatlan kézirat: Bartók Béla Unitárius Egyházközség, sorszám, iktatószám nélkül.
- NYIREDY, G.-NÉ: Nőszövetségi élet, in: *Unitárius Értesítő* 21/12 (1942), 92–93.
- NYIREDY, G.-NÉ: Unitárius öntudat, in: *Unitárius Közlöny* 53/8 (1943), 144–148.
- NYIRI, P.: A szeretet mítosza Jókai Mór Egy az Isten című regényében, in: Búzás A. (szerk.): *Miskolci Egyetem Doktoranduszok Fóruma*, 2006. november 9. A Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa, Miskolc, ME Innovációs és Technológia Transzfer Centrum, 2008.
- ORMOS, B.: Kálnoki Dr. Bedő Albert, Budapest, Országos Erdészeti Egyesület, 2009.
- Pajkossy, G. (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, Budapest, Osiris, 2003, 249.
- PÁL, JÁNOS.: A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944), in: *Regio* 17/1 (2009), 117-146. (reprint: in: Kriza, J. (szerk.): „Ember az embertelenségben” – Szent-Iványi Sándor a vészorszakban Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015.)
- PÁL, JÁNOS.: Kényszerpályás útkeresés – A dél-erdélyi Unitárius Egyház önszerveződési stratégiái I, in: *Keresztény Magvető* 116/1 (2010), 22–44.
- PÁL, JUDIT.: *Unió vagy „unificáltatás”? Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)* (Erdélyi Tudományos Füzetek, 267), Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2010.
- PAPP, GY. L.: *Kövend „büszke boldogsága” – Ádámosy Gábor, Fikker János és Kiss Zoltán lelkész kövendi egyházközségi szolgálata emlékére: adatok a Kövendi Unitárius Egyházközség történetéhez*, Torda, Hiperborea Kiadó, 2010.
- PAP GY. L.: *Ádámosy Gábor részletes életrajza*, elérhető: <http://papgylaszlo.wordpress.com/irasaim/dolgozatok/eletrajz/adamosy-gabor-lelkesz/adamosy-gabor-2/>, letöltés dátuma: 2013. július 7.
- PAPP GY. L.: *Dr. Abrudbányai Fikker János*, elérhető: <http://papgylaszlo.wordpress.com/dolgozatok-2/eletrajz/4176-2./>, letöltés dátuma: 2013. július 11.
- PATAY, P.: *Baldácsy Antal br. élete és a Baldácsy-alapítvány félszázados története*, Budapest, 1926.

- Pávai, I. – Vikárius, L. (szerk.): *Bartók Béla élete levelei tükrében* – digitalizált változat, CD-ROM, Budapest, 2007.
- PECZ, S.: *A Budapesti Unitárius Egyházközség temploma és bérháza*, publikálatlan kézirat: Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Könyvtára.
- PECZ, S.: *A protestáns templomok építéséről*, Budapest, 1888.
- PELLE, J.: Tutus, a „haladó értelmiségi”, in: *Hitel* 24/5 (2011), 95–99.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Dávid Ferenc ünnepély Budapesten, in: *Unitárius közlöny* 16/12 (1903), 231.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Könyveink, in: *Nők Világa (az Unitárius Közlöny melléklete)* 2 (1903), 17–18.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Rabbí a keresztény templomban, in: *Unitárius közlöny* 17/1 (1904), 8–12.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, in: *Unitárius közlöny* 17/6 (1904), 103–107.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A Budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, in: *Unitárius közlöny* 18/1 (1905), 13.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Haypál és Szaboleska az unitárius templomban, in: *Unitárius közlöny* 18/4 (1905), 62–63.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Annie Besant a budapesti Dávid Ferenc Egyletben, in: *Unitárius közlöny* 18/7 (1905), 112–113.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, in: *Unitárius közlöny* 18/11 (1905), 179–181.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Dr. Beriát István előadása a Budapesti Dávid Ferenc Egyletben, in: *Unitárius közlöny* 19/2 (1906), 27.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Geöcze Sarolta az unitárius templomban, in: *Unitárius közlöny* 19/3 (1906), 43–45.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A Budapesti Dávid Ferenc Egylet felolvasó ülése, in: *Unitárius közlöny* 19/6 (1906), 92–94.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A budapesti Dávid Ferenc Egyletről, in: *Unitárius közlöny* 20/3 (1907), 47–48.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A budapesti Dávid Ferenc Egylet záró felolvasó ülése, in: *Unitárius közlöny* 20/5 (1907), 89–90.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A budapesti Dávid Ferenc Egylet, in: *Unitárius közlöny* 20/12 (1907), 238–239.

- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A nőmozgalom és a családi élet, in: *A Nő és a társadalom* 1/2 (1907), 22–23.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Dr. Masznyik Endre a budapesti Dávid Ferenc Egyletben, in: *Unitárius közlöny* 21/1 (1908), 7–8.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: A Budapesti Dávid Ferenc Egylet őszi beköszöntő felolvasó estélye, in: *Unitárius közlöny* 22/12 (1909), 201–202.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Raffaj Irma (nekrológ), in: *Unitárius Közlöny* 19/1 (1910), 13–15.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Egyesületünk gondolatáról, in: *Unitárius Értesítő* 1/1 (1922), 4–5.
- PERCZELNÉ KOZMA, F.: Erdélyi testvéreinkhez!, in: *Unitárius Közlöny* 37/8 (1924), 125–127.
- PÉTERFI, D.: Kovácsi Antal, in: *Keresztény Magvető* 28/6 (1893), 319–327.
- PÉTERFI, D.: Jakab Elek, in: *Keresztény Magvető* 32/4 (1897), 232–233.
- PÉTERFI, D.: Kovács János, in: *Keresztény Magvető* 40/1 (1905), 47–48.
- PÉTERFI, D.: Derzsi Károly, in: *Keresztény Magvető* 40/3 (1905), 167–168.
- PÉTERFI, D.: Albert János (nekrológ), in: *Keresztény Magvető* 43/6 (1908), 351.
- PETHŐ, I.: Templomot Pestszentlőrincnek!, in: *Unitárius Értesítő* 14/2 (1935), 1–2.
- PETHŐ, I.: Épül a pestszentlőrinci unitárius templom, in: *Unitárius Értesítő* 14/10 (1935), 91–92.
- PETHŐ, I.: Körülállványozták, in: *Unitárius Értesítő* 15/4 (1936), 39–40.
- PILISI L.: *A megrohant és felszabadított Erdély*, Budapest, Auktor, 2005.
- PIRNÁT, A.: Dávid Ferenc, in: Klaniczay, T. (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*, Budapest, 1964, Akadémiai Kiadó, 330.
- POKOLY, J.: Adalékok Basilius István életéhez, in: *Keresztény Magvető* 32/3 (1897), 165–167.
- POSTÁSNE BALÁZS, I.: 170 éve született Thék Endre, in: *Unitárius Élet* 66/5 (2012), 27.
- RAJKI, Z.: *A Hetednap Adventista Egyház története Magyarországon*, Budapest, Advent Kiadó, 2003.
- RAJKI, Z.: *Egy amerikai lelkész magyarországi missziója. John Friederick Huenegardt élete és korának adventizmusa*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2004.
- RÁZMÁNY, Cs.: Temetési beszéd id. Bencze Márton unitárius püspök felett, in: *Unitárius Élet* 57/7–8 (2003), 7–9.
- RETKES, A.: Unitárius, polgár, demokrata – A száztiz éve született Szent-Iványi Sándor emlékezete, in: *Unitárius Élet* 66/1 (2012), 17–19.
- RETKES, A.: Brassai Sámuel egyházszolgálat, in: *Unitárius Élet* 66/2 (2012), 21–24.

- RETKES, A.: Szent-Iványi Sándor, az író és teológus, in: Kriza, J. (szerk.): „*Ember az embertelenségben*” – *Szent-Iványi Sándor a vészidőszakban* (konferenciakötet), Budapest, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015, 135–143.
- RETKES, A.: Aki majdnem fejedelem lett, in: *Negyven széljegyzet vallásunk hőskorából* – digitalizált kiadvány, elérhető: www.unitarius.blog.hu/, letöltés dátuma: 2015. január 18.
- REZI, E.: *Teológia és népszolgálat*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007.
- RÓKA, E.: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló építészeti hagyomány, in: *Ars Hungarica* 24/2 (1996), 117–175.
- ROWE, M.: *The Story of Essex Hall*, London, Lindsey Press, 1959.
- SALI, E.: 100 éve alkották az 1879. évi erdőtörvényt, in: *Erdészeti Lapok* 29/1 (1980), 15–22.
- SÁNDOR, K. – ASZTALOS, K.: A nőszövetség az egyház érző szíve. Az Unitárius Nők Országos Szövetségének 100. születésnapján, in: *Krónika* (Kolozsvár), 2010. október 15, 9.
- SÁRAI SZABÓ, K.: A modernitás és az unitarizmus. 150 éve született Perczelné Kozma Flóra, a szabadelvű vallásosság „apostolnője”, in: *Keresztény Magvető* 120/2 (2014), 142–163.
- SIMON, A.: Harangavatás Vecsésen, in: *Unitárius Élet* 2/9 (1948), 3.
- SISA, J.: A fasori gimnázium tervezésének és építésének története, in: *Diakonia – Evangélikus Szemle* 11/2 (1989), 32–41.
- STREET, CH. J.: *Jesus the Prophet of God*, Croydon, 1890.
- STREET, CH. J.: *A Unitarian's thought of God*, London, Lindsey, 1920.
- STREET, CH. J.: *Religion, its basis development, and application*, London, Sunday School Association, 1920.
- SUPKA, G.: Meghalt Józán Miklós unitárius püspök, in: *Világ* 212. szám (1946), 5.
- Szabó, A. (szerk.): *Károlyi Gáspár, a gönci prédikátor*, Budapest, Neumann Kht., 2006.
- Szabó, Á. (szerk.): *Isten és ember szolgálatában – Erdő János emlékezete*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 231–250.
- SZABÓ, L.: Kozma Ferenc, in: Für, L. – Pintér, J. (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok II. (I-P)*, Budapest, Mezőgazdasági Múzeum, 1988.
- Szabolcsi, M. (főszerk.): *A magyar sajtó története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- SZAJBÉLY, M.: *Jókai Mór*, Budapest, Pesti Kalligram, 2010.
- SZAKÁLY, F.: *Mezőváros és reformáció – Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, Balassi Kiadó, 1995.

- SZANISZLÓ, J.: *A Budapesti Unitárius Egyházközség története a jegyzőkönyvek tükrében*, Budapest, 2010.
- SZÁSZ, A.: *Perczelné Kozma Flóra élete és egyházi munkássága*. I. lelkeszképesítő dolgozat unitárius egyháztörténelemből, Kolozsvár, 1998, 8.
- SZÁSZ, J.: Négyszáz esztendővel ezelőtt, in: *Unitárius Élet* 22/3 (1968), 2–4.
- SZÁSZ, J.: Mibe kerül egy templom felépítése?, in: Bakocs, E. (szerk.): *Emlékezések, tanulmányok Pestszentlőrinc-Pestszentimre múltjából*, Budapest, XVIII. kerületi Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény, 2002, 231–235.
- SZATMÁRI, E.: Méliusz Juhász Péter helye és szerepe a magyarországi reformációban, in: *Sárospataki Füzetek*, 1 (2007), 71–99.
- SZENTÁBRAHÁMI L. M.: *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint* (Systema Universae Theologiae Christianae), Kolozsvár, Gámán Kiadó és Nyomda, 1899.
- SZENT-IVÁNYI, I.: Isten vele, Berci bácsi!, in: *Unitárius Élet* 52/5 (1998), 27.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Jézus emberarca*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet, 1929.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Az unitarizmus lényege*, Kolozsvár, Corvin, 1932.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Az unitarizmus fejlődése*, Kolozsvár, Corvin, 1935.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Áldott percek*, Kolozsvár, Pallas, 1935.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Világosság felé – Elmélkedések*, Kolozsvár, Orient, 1935.
- SZENT-IVÁNYI, S.: Dávid Ferenc és a tömeg, in: *Keresztény Magvető füzetek* 22 (1937).
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Jézus gyógyításai*, Kolozsvár, Pallas, 1937.
- SZENT-IVÁNYI, S.: Dr. Gotthárd Zsigmond, in: *Unitárius Értesítő* 21/11 (1942), 83–84.
- Szent-Iványi, S. – Újvári, L. (szerk.): *Első valláskönyvem – Imák versben és prózában*, Budapest, 1942.
- SZENT-IVÁNYI, S.: God's Law and the Fifth Amendment, in: *Massachusetts Law Quarterly* 39/2 (1954), 37–64. (reprint: különnyomat, New York, 1955.)
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Legislation in Hungary 1556–1571*, különnyomat, New York, 1957.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Dániel Szent-Ivani in England 1665–1667*, New York, American Hungarian Library and Historical Society, 1960.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *The Historia and its Authors*, New York, American Hungarian Library and Historical Society, 1960.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Történelem és krízis*, New York, American Hungarian Library and Historical Society, 1961.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Széchenyi visszhangja*, különnyomat, Róma, 1962.

- SZENT-IVÁNYI, S.: *A magyar vallásszabadság*, New York, American Hungarian Library and Historical Society, 1964.
- SZENT-IVÁNYI, S.: *Az Amerikai Magyar Könyvtár és Történelmi Társulat első 15 éve*, New York, American Hungarian Library and Historical Society, 1971.
- SZENT-IVÁNYI, S.: Bartók Béla és az unitáriusok, in: *Unitárius Élet* 35/1 (1981), 1–2.
- SZIGETI, J.: A nazarénusok tegnap, in: Kardos, L. – Szigeti, J.: *Boldog emberek közössége – A magyarországi nazarénusok*, Budapest, 1988.
- SZIGETI, J.: Skaricza Máté, a rajzoló reformátor, in: *Confessio* 18/4 (1994), 31–36.
- SZINNYEI, J.: *Magyar írók élete és munkái I–XIV*, Budapest, Hornyánszky, 1891–1914.
Digitalizált változat elérhető: <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/k/k12448.htm/>,
letöltés dátuma: 2016. február 25
- SZOMAHÁZY, I.: „Egy az Isten” – Beszélgetés Józán Miklós unitárius püspökhelyettessel, in: *Pesti Napló* 76 (1925. január 1.), 7.
- SZÜCS, GY.: Múlt és jövő, in: *Unitárius Élet* 65/4 (2011), 11–12.
- TAYLER, J. J.: *Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on Occasion of the Three-Hundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568*, London, Williams and Norgate, 1869.
- Téglás, T. (szerk.): *Pestszentlőrinc krónikája*, Budapest, 1996, 82.
- TÉGLÁS, T.: Egy unitárius templom háromnegyed évszázada, in: *Unitárius Élet* 65/4 (2011), 10–11.
- The Oxford Dictionary of the Christian Church*, elérhető: <http://oxfordindex.oup.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095551777/>, letöltés dátuma: 2015. március 12.
- Tizenegyek antológiája*, Kolozsvár, 1923. (reprint: Cseke, P. (szerk.): *Tizenegyek – Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól*, Kolozsvár, Kriterion, 2003.)
- TÓTH, D.: *A Batthyány család Dákán*, Veszprém, Szülőföld Baráti Kör, 1989.
- TÓTH, D.: *A Batthyány család és emlékei Dákán*, Veszprém, Viza Kft., 2007, 22.
- TÓTH, Gy.: Az unitárius egyház jog alaptörvényei, in: *Keresztény Magvető* 41/6 (1906), 293–311.
- TÓTH, GY.: *A püspöki vikáriusi terhek közös viselése*, publikálatlan kézirat: MUEMEK Levéltára, I/2/1/1 (közgyűlési és igazgatótanácsi jegyzőkönyvek).
- ÚJVÁRI, L.: A budapesti Dávid Ferenc Egylet, in: *Unitárius Közlöny* 16/2 (1903), 27–28.
- UJVÁRY, L.: Unitárius élet Budapesten, in: *Unitárius Közlöny* 25/2 (1912), 53–55.
- ÜRMÖSI, K.-NÉ: Ki volt Perczelné Kozma Flóra?, in: *Unitárius Közlöny* 36/3 (1926), 54–57.

- VARGA, V.: *Róth Miksa művészete*, Budapest, Helikon, 1993.
- VÁRI, A.: Simén Domokos, in: *Keresztény Magvető* 47/4 (1912), 193–208; 47/5, 257–274.
- VÁRI, A.: Kálnoki dr. Bedő Albert, in: *Keresztény Magvető* 53/5 (1918), 163–164.
- VÁRI, A.: Péterfi Dénes, in: *Keresztény Magvető* 57/2 (1925), 49–50.
- VÁRI, A.: Tóth György, in: *Keresztény Magvető* 74/2 (1942), 49–52.
- VÉGH, J.: Pecz Samu önéletrajza. Pecz Samu műépítész, műegyetemi tanár életrajzi adatai és munkálkodása saját leírása szerint, in: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára (Művészettörténet–Műemlékvédelem, X)*, Budapest, 1998, 515–530.
- VILLÁM, J.: Perczel Dezső, in: Jónás, K. – Villám, J. (szerk.): *A magyar Országgyűlés elnökei 1848-2002*, Budapest, Argumentum, 2002.
- WILBUR, E. M.: *A history of Unitarism, Socinianism and its antecedentes*, Cambridge, Harvard University Press, 1946.
- Zelnik, Cs. Á. (szerk.): *Virtuális Okmánytárlat*, elérhető: www.gyorstanacsadas.hu/okmanytarlat/, letöltés dátuma: 2015. augusztus 29.
- ZOLTÁN, Z.: Unitárius szórványok 1949-ben, in: *Unitárius Élet* 58/3–4 (2004), 11–12.
- ZOVÁNYI, J.: *A Tiszán túli református egyházkerület története*, Debrecen, 1939.
- ZOVÁNYI, J.: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, 21.131.
- ZOVÁNYI, J.: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon (3. jav., bőv. kiadás)*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája, 1977.
- ZSAKÓ, E.: *Hinni és tenni*, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2003, 53–55.